

# КРАЄЗНАВСТВО

## НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства

Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

**2 (127)'2024**

10.15407/kraieznavstvo2024.02

**Головний редактор**

Олександр Реєнт

**Редакційна колегія:**

Олег Бажан

(перший заступник

головного редактора)

Лариса Синявська

(заступник

головного редактора)

Дмитрій Ніколайчук

(відповідальний секретар)

Богдан Андрусишин

Володимир Великочий

Людмила Вовчук

Сергій Гальчак

Олександр Гончаров

Олександр Гуржій

Володимир Дмитрук

Олександр Добржанський

Олександр Завальнюк

Матеуш Каміонка

Ігор Коляда

Андрій Королько

Михайло Косило

Віктор Коцур

Олександр Лисенко

Руслана Маньковська

Наталія Мех

Володимир Милько

Ірина Петренко

Олег Рафальський

Олександр Рубльов

Григорій Савченко

Валерій Смолій

Юрій Стецик

Сергій Шумило

**Засновники:**

Національна спілка

краєзнавців України

Інститут історії України

НАН України

ISSN 2222-5250

## ЗМІСТ

<b>До 70-річчя утворення Черкаської області</b> .....	6
<i>Олександр Реєнт (м. Київ). Державотворчий потенціал українського краєзнавства у контексті 70-річчя утворення Черкаської області</i> .....	7
<i>Олександр Шамрай (м. Черкаси). Підтримка краєзнавства як складова гуманітарної політики органів державної влади</i> .....	13
<i>Валентин Лазуренко (м. Черкаси). Краєзнавство Черкащини в умовах воєнного стану як чинник ідеологічного опору російському агресорові</i> .....	18
<i>Василь Мельниченко (м. Черкаси). Утворення та розвиток Черкаської області. Край у добу творення незалежної України</i> .....	29
<i>Григорій Голиш, Лариса Лисиця (м. Черкаси). Творчий доробок краєзнавців Черкащини в умовах повномасштабної агресії Російської Федерації проти України (2022–2023 рр.)</i> .....	36
<b>Черкащина: історичні та соціокультурні аспекти</b> .....	45
<i>Віктор Козоріз (м. Харків). Історія Золотоніського земства у працях Федора Щербини</i> .....	46
<i>Володимир Щербатюк (м. Київ). Протистояння селян Черкащини більшовикам у 1920 році</i> .....	54
<i>Тетяна Клименко (м. Черкаси). «Великий терор» 1937–1938 рр. на Черкащині (за матеріалами Державного архіву Черкаської області)</i> .....	60
<i>Петро Горохівський (м. Умань). Міфи та реальність «соціалістичного змагання» у 1930-х рр. (за матеріалами газети «Христинівський залізничник») .....</i>	67
<i>Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків). До питання про діяльність міжрайонних оперативних груп обласних управлінь НКВС УРСР у липні 1937 р. – листопаді 1938 р. на прикладі «уманського куща» .....</i>	75
<i>Андрій Загоруйко, Анна Білай, Маріна Харабара (м. Київ). Факти канібалізму у 1933 році на території району імені Петровського (Городищенського) Київської області за матеріалами Галузевого державного архіву МВС</i> .....	97
<i>Олександр Бонь (м. Київ). Михайло Драй-Хмара: життя літератора за рядками власного щоденника</i> .....	106
<b>3 історії міст і сіл Черкаського краю</b> .....	113
<i>Дмитро Куштан (м. Черкаси). Ще раз про час заснування та ранню історію міста Черкаси</i> .....	114

<i>Лариса Синявська (м. Черкаси), Оксана Силка (м. Київ).</i> Черкаська міська дума в 1900–1919 рр.: склад, повноваження, функції .....	125	<p>Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 9 від 28 листопада 2024 р.)</p> <p>Журнал зареєстровано Національною радою з питань телебачення і радіомовлення (Рішення №800 від 14.03.2024 року. Протокол № 10. Ідентифікатор медіа R 30-03175)</p> <p>Наказом МОН України від 10.10.2022 р. № 894 журнал «Краєзнавство» включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних спеціальностей (категорія "Б")</p> <p>Журнал включено до бази даних Google Scholar, Slavic Humanities Index, Україніка наукова.</p> <p>Усі права застережені. Передрук дозволено тільки за згодою редколегії.</p> <p>Адреса редакції: 01001, м. Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212 тел.: (044)278-02-38, (044)279-13-88</p> <p>E-mail: bazhancio@ukr.net</p> <p>Електронна версія: www.history.org.ua www.nbu.gov.ua www.nsku.org.ua www.kraieznavstvo.history.or g/ua/en</p> <p>© Національна спілка краєзнавців України, 2024</p> <p>© Інститут історії України НАН України, 2024</p>
<i>Тетяна Кузнець (м. Умань).</i> Образ міста Умань зі сторінок періодичних видань Київської губернії XIX – початку XX століття .....	133	
<i>Наталія Чигирик (м. Чигирин).</i> Переселення придніпровських сіл у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища .....	145	
<b>Краєзнавство в особах</b> .....	156	
<i>Олександр Лисенко (м. Київ), Олександр Перехрест</i> <i>(м. Черкаси).</i> Невтомний трудівник краєзнавчої ниви (до 75-річчя Григорія Голиша) .....	157	
<i>Ольга Барвінок, Ігор Кривошея (м. Умань).</i> Краєзнавчі пріоритети наукової школи професорки Тетяни Кузнець .....	167	
<b>Церковно-історичне краєзнавство:</b>		
<b>витоки та сучасний дискурс</b> .....	175	
<i>Надія Кукса (м. Чигирин).</i> Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві у нововиявлених джерелах XVIII століття .....	176	
<i>Валерій Ластовський (м. Київ).</i> Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII ст. ....	181	
<b>Літопис українського краєзнавства</b> .....	189	
<i>Зінаїда Священко, Олена Скрипник (м. Умань).</i> Становлення та розвиток краєзнавчого руху в Уманській окрузі в 1920-х роках .....	190	
<i>Ольга Лісовська, Ольга Скус (м. Умань).</i> Краєзнавчий рух на Уманщині в 1990-ті роки: досвід, проблеми .....	196	
<i>Володимир Зозуля (м. Черкаси).</i> Організаційна та науково-експедиційна діяльність Національної спілки краєзнавців України на сторінках журналу «Краєзнавство» (2000–2024) .....	204	
<b>Теоретико-методологічні засади</b>		
<b>освітянського краєзнавства</b> .....	212	
<i>Наталія Чепурна, Василь Мельниченко (м. Черкаси).</i> Краєзнавчий навчальний курс «Моя Черкащина» в закладах загальної середньої освіти .....	213	
<b>Національна спілка краєзнавців України:</b>		
<b>панорама сучасного життя</b> .....	220	
<i>Світлана Архипова.</i> Краєзнавча премія імені академіка Петра Тронька 2024 року .....	221	
<i>Руслана Маньковська.</i> Всеукраїнський краєзнавчий форум в Києві .....	224	
<i>Тарас Нагайко.</i> У Переяславі відбувся XIII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» .....	226	
<b>Огляди</b> .....	228	
<i>Валентин Лазуренко.</i> Дослідження з історії бібліотечної справи на Черкащині .....	229	
<i>Лариса Лисиця.</i> Енциклопедичне видання з літературного краєзнавства .....	233	
<i>Наталія Степанова.</i> Історичні оповідання для наймолодших .....	236	
<b>Вимоги щодо оформлення статей</b> .....	238	

**Число журналу підготовлено  
за сприяння Черкаської  
обласної організації НСКУ**

**Видання цього числа  
журналу підтримали:**

МХП «Урожай»  
(Олександр Воскобойнік)  
Юрій Тренкін, секретар  
Черкаської міської ради  
Родина Мар'янчиків (Київ)  
ТОВ «Лафат Україна»  
(Максим Явтушенко)  
Історичний факультет  
Уманського державного  
педагогічного університету  
Олег Пархомчук (Лисянка)  
Член НСКУ Юрій Сокур (Київ)  
ТОВ «АГРОПЛЮС2006»  
Олександр Гаврилюк (Київ)  
Сергій Шмиголь, депутат  
Черкаської міської ради  
Віктор Харченко, голова  
Чигиринської міської ради  
Член НСКУ Надія Кукса  
(Суботів)  
СТОВ «АГРОКО»  
Кам'янська організація НСКУ

**Національна спілка  
краєзнавців України і  
Черкаська обласна  
організація НСКУ  
висловлюють щирі  
вдячність усім, хто підтримав  
видання журналу,  
зичать благодійникам  
краєзнавчого часопису  
добра, здоров'я та успіхів в  
усіх добрих справах  
на благо України**

На першій сторінці  
обкладинки світлини із  
сюжетами до 70-річчя  
утворення Черкаської області

## CONTENTS

<b>To the 70th anniversary of the formation of Cherkasy region .....</b>	<b>6</b>
<i>Alexander Reint (Kyiv). The State-Building Potential of Ukrainian Local History in the Context of the 70th Anniversary of the Formation of Cherkasy Oblast .....</i>	<b>7</b>
<i>Oleksandr Shamrai (Cherkasy). Support of local studies as a component of humanitarian studies policies of state authorities .....</i>	<b>13</b>
<i>Valentyn Lazurenko (Cherkasy). Local history of Cherkasy region under the conditions of marital state as factor of ideological resistance to the Russian aggressor .....</i>	<b>18</b>
<i>Vasyl Melnychenko (Cherkasy). Formation and development of Cherkasy region. Land in the days of creation of independent Ukraine .....</i>	<b>29</b>
<i>Hryhoriy Golysh, Larisa Lysytsia (Cherkasy). Creative work of local experts of Cherkashkia in the conditions of full-scale aggression of the Russia against Ukraine (2022–2023) .....</i>	<b>36</b>
<b>Cherkasy region: historical and sociocultural aspects .....</b>	<b>45</b>
<i>Viktor Kozoriz (Kharkov). History of Zolotonsky Zemstvo in the works of Fedor Shcherbyna .....</i>	<b>46</b>
<i>Volodymyr Shcherbatyuk (Kyiv). The resistance of the villagers of Cherkasy region to the Bolsheviks in 1920 .....</i>	<b>54</b>
<i>Tetiana Klymenko (Cherkasy). The Great Terror of 1937–1938 in Cherkasy Oblast (based on the materials of the State Archive of Cherkasy Oblast) .....</i>	<b>60</b>
<i>Petro Horokhivskyy (Uman). Myths and reality of the «socialist competition» in the 1930s. (according to the materials the newspaper «Khrystyniv railway worker») .....</i>	<b>67</b>
<i>Oleh Bazhan (Kyiv), Vadym Zolotaryov (Kharkov). On the activity of inter-district operational groups of the regional offices of the NKVD of the Ukrainian SSR during the July 1937 – November 1938 on the example of the «Uman bush» .....</i>	<b>75</b>
<i>Andriy Zahorulko, Anna Bilay, Marina Harabara (Kyiv). Facts of cannibalism in 1933 in the territory of the district of the name Petrovskyy (Horodishchenskyi) of Kyiv region according to the materials of the Industry State Archive of the Ministry of Internal Affairs .....</i>	<b>97</b>
<i>Oleksandr Bon (Kyiv). Mykhailo Drai-Khmara: the life of a writer through the lines of his own diary .....</i>	<b>106</b>
<b>From the history of towns and villages of the Cherkasy region ....</b>	<b>113</b>
<i>Dmytro Kushtan (Cherkasy). Once again about the founding and early history of the city of Cherkasy .....</i>	<b>114</b>
<i>Larysa Syniavska (Cherkasy), Oksana Sylka (Kyiv). Cherkasy City Council in 1900–1919: composition, powers, functions .....</i>	<b>125</b>
<i>Tetiana Kuznets (Uman). The image of the city of Uman from the pages of periodicals Kiev province from the 19th century to the beginning of the 20th century .....</i>	<b>133</b>

<i>Natalia Chigiryk (Chihyryn). Resettlement of Dnieper villages in connection with the construction of the Kremenchug Reservoir .....</i>	145
<b>Local history in person .....</b>	156
<i>Oleksandr Lysenko (Kyiv), Oleksandr Perekhrest (Cherkasy). A tireless worker in the field of local history (To the 75th anniversary Gryhory Golysh) .....</i>	157
<i>Olga Barvinok, Ihor Kryvosheia (Uman). Regional studies priorities of the scientific School Professor Tetyana Kuznets .....</i>	167
<b>Church-historical regional studies: origins and modern discourse .....</b>	175
<i>Nadiya Kukxa (Chihyryn). Church of the Holy Prophet Ilya in Subotov u newly discovered sources of the 18th century .....</i>	176
<i>Valerii Lastovskyi (Kyiv). Assumption Irdynskyi (Vinogradskyi) monastery in the Smilyan region in the 18th century .....</i>	181
<b>Annals of Ukrainian local history .....</b>	189
<i>Zinaida Sviashchenko, Skrypnyk Olena (Uman). Formation and development of the local history movement in Uman district in the 1920s .....</i>	190
<i>Olga Lisovska, Olga Skus (Uman). The local history movement in the Uman region in the 1990s: experience, problems .....</i>	196
<i>Volodymyr Zozulya (Cherkasy). Organizational and scientific expedition activities National Union of Local History of Ukraine on the pages of the journal «Local History» (2000–2024) .....</i>	204
<b>Theoretical and methodological foundations of educational regional studies .....</b>	212
<i>Natalia Chepurna, Vasyl Melnychenko (Cherkasy). Regional study course «My Cherkasy» in institutions of general secondary education .....</i>	213
<b>National Union of Local History of Ukraine: a panorama of modern life .....</b>	220
<i>Svitlana Arkhipova. Local history award named after academician Petro Tronka in 2024 .....</i>	221
<i>Ruslana Mankovska. All-Ukrainian local history forum in Kyiv .....</i>	224
<i>Taras Nagayko. The 13th All-Ukrainian Championship was held in Pereyaslav historical and cultural forum "Sikorsky readings" .....</i>	226
<b>Reviews .....</b>	228
<i>Valentyn Lazurenko. Research on the history of the library affairs in Cherkassy .....</i>	229
<i>Larisa Lysytsia. Encyclopedic edition in literary regional studies .....</i>	233
<i>Natalia Stepanova. Historical stories for the youngest .....</i>	236
<b>Requirements for registration of articles .....</b>	228



## ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Вашій увазі пропонується спеціальний випуск журналу «Краєзнавство», присвяченого 70-річчю утворення Черкаської області, яка за час свого існування утвердилася не лише як адміністративно-територіальна одиниця, а й важливий економічний та культурний регіон України зі своїми особливостями господарювання, самобутніми і неповторними рисами побуту і духовності, у основі яких – вікові традиції українського народу.

З огляду на історико-географічне розташування у самому центрі України, є усі підстави стверджувати, що Черкащина завжди уособлювала найбільш характерні риси буття українського народу. Тут зароджувалося козацтво, набирали сили і міцніли волелюбні державотворчі традиції, формувалися духовні засади української нації, на основі наддніпрянської і полтавської говірок складалася українська літературна мова.

З унікальним історичним краєм пов'язано багато вікопомних подій вітчизняної історії, життя і діяльність геніальних постатей України – Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка, відомих вчених, письменників, діячів культури, медицини, полководців і організаторів виробництва. Виокремлення цієї частини України відбулося у 1954 році, коли була утворена Черкаська область. Час, що минув, став невід'ємною часткою життя її жителів, покоління яких народилися та вступили у життя саме на цій землі і які по праву гордяться своєю малою батьківщиною – частинкою великої матері-батьківщини – України.

Нинішньому поколінню черкащан випала велика честь бути учасниками творення сучасної Української держави, втілювати у реальність одвічну мрію нашого народу. З особливою силою відчувається не тільки причетність кожного жителя краю до долі держави, а й велика відповідальність за неї перед суспільством, власним сумлінням і прийдешніми поколіннями. Героїчну сторінку в історію краю вписують наші земляки – учасники російсько-української війни. Навічно залишаться у пам'яті черкащани, що полягли у боях за свободу і незалежність України.

З окремими сторінками історії Шевченкового краю читачів знайомить пропонований випуск часопису НСКУ «Краєзнавство», підготовку і видання якого взяла на себе Черкаська обласна організація НСКУ за підтримки обласної державної адміністрації.

Висловлюємо щиру подяку багаторічному голові нашої організації (2001–2021) Василю Мельниченку, який разом з головним редактором журналу Олександром Реєнтом координував усю підготовчу роботу. Активну участь у підготовці матеріалів номера взяли Олег Бажан, Григорій Голиш, Лариса Синявська.

**Валентин ЛАЗУРЕНКО,**  
голова Черкаської обласної організації  
Національної спілки краєзнавців України



**До 70-річчя утворення  
Черкаської області**

DOI: .....

УДК 908:94(477.46)(045)

**Олександр Реєнт** (м. Київ)

голова Національної спілки краєзнавців України,

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

заступник директора Інституту історії України НАН України

E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>"

## **Державотворчий потенціал українського краєзнавства у контексті 70-річчя утворення Черкаської області**



*Стаття присвячена важливій даті українського історичного календаря – 70-річчю утворення Черкаської області – одного із економічних та культурних регіонів незалежної України з багатими історичними і краєзнавчими традиціями. Зазначається, що, незважаючи на складні умови воєнного часу, краєзнавча спільнота Черкащини, як і увесь український народ, живе і діє з непохитною вірою в перемогу над ворогом і робить для цього усе можливе.*

*Ювілейна дата у статті розглядається як нагода привернути увагу не тільки до діяльності Черкаської обласної організації НСКУ, а й у цьому контексті повести мову про роль і місце усього українського краєзнавства у сучасних реаліях і викликах. Наголошується, що у час суворих випробувань з особливою силою розкривається державотворчий потенціал українського краєзнавства як надзвичайно важливого засобу формування національно свідомого громадянина України, готового до активної участі у житті держави та захисту її суверенітету і територіальної цілісності. Формулюються першочергові завдання Національної спілки краєзнавців України і форми конкретної роботи Спілки в умовах російсько-української війни.*

**Ключові слова:** краєзнавство, Національної спілки краєзнавців України державотворчий потенціал, громадянсько-патріотичне виховання, Черкащина.

**Alexander Reint** (Kyiv)

Chairman of the National Union of Local Historians of Ukraine,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Deputy Director of the Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>"

## **The State-Building Potential of Ukrainian Local History in the Context of the 70th Anniversary of the Formation of Cherkasy Oblasti**

*The article is dedicated to an important date in the Ukrainian historical calendar – the 70th anniversary of the formation of Cherkasy Oblast, one of the economic and cultural regions of independent Ukraine with rich historical and local history traditions. It notes that despite the*

*challenging conditions of wartime, the local history community of Cherkasy, like the entire Ukrainian nation, lives and acts with unwavering faith in victory over the enemy and does everything possible to achieve it.*

*The anniversary is viewed in the article as an opportunity to draw attention not only to the activities of the Cherkasy Regional Organization of the National Union of Local Historians of Ukraine (NULH), but also, in this context, to discuss the role and place of the entire Ukrainian local history in modern realities and challenges. It emphasizes that during times of severe trials, the state-building potential of Ukrainian local history reveals itself with particular force as an extremely important means of forming a nationally conscious citizen of Ukraine, ready for active participation in the life of the state and the protection of its sovereignty and territorial integrity. The article formulates the primary tasks of the National Union of Local Historians of Ukraine and specific forms of the Union's work in the context of the Russo-Ukrainian war.*

**Key words:** *local history, National Union of Local Historians of Ukraine, state-building potential, civic-patriotic education, Cherkasy region.*

70 років тому на карті України постала нова область – Черкаська, до якої увійшли землі середнього Подніпров'я, які від давніх часів відігравали важливу роль в історії українського народу і з якими пов'язано багато вікопомних подій. Територія краю була з найдавніших часів заселена людьми. Найбільш відомою серед археологічних культур є трипільська (IV – середина III тис. до н. е.), яка за своїм рівнем не поступалася розвиненим цивілізаціям стародавнього світу.

Землі Черкащини відігравали важливу роль у часи Русі-України (IX–XIII ст.). Міста-фортеці Канів, Корсунь, Воїнь, Родень і Заруб одночасно були ремісничо-торгівельними і культурними центрами могутньої давньоруської держави.

На землях краю зародилося українське козацтво, яке стало впливовою суспільно-політичною силою. У середині XVII ст. край перебував в епіцентрі Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, а Чигирин набув статусу гетьманської столиці. У XVIII ст. на Черкащині розгорнувся гайдамацький рух, що досяг своєї кульмінації у 1768 році, коли вибухнуло національно-визвольне повстання Коліївщина. У добу Української революції 1917–1921 рр. осередком повстанського руху був Холодний Яр.

Черкащина – батьківщина видатного державотворця Б. Хмельницького і велета духу українського народу Т. Шевченка. Серед уродженців краю – відомі українські письменники І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, композитори С. Гулак-Артемівський, К. Стеценко, О. Кошиць, вчені М. Максимович, Л. Симиренко. Тут жили і творили А. Кримський, В. Симоненко та багато інших вчених, діячів культури і мистецтва<sup>1</sup>.

Цьогорічну ювілейну дату розглядаємо не як привід для гучних заходів, а як можливість пильніше вдивитися у минуле і сучасність Черкащини – одного із славнозвісних регіонів нашої держави, територія якого окреслена адміністративними межами сучасної Черкаської області. Краю, де за час існування області народилося і живе не одне покоління українців, для яких ця благословенна земля є малою батьківщиною і з якої починається їхня любов до великої Батьківщини – України.

Цілком закономірно, що саме на Черкащині проростали паростки українського краєзнавства. Тут народився один із фундаторів краєзнавства, вчений-енциклопедист Михайло Максимович, з-під пера якого вийшло понад 50 статей про історію міст і сіл різних регіонів України. Серед них – «Огляд старого Києва» (1840), «Волинь до XI ст.» (1841), «Нариси Києва»

<sup>1</sup> Мельниченко В. Черкащина на історичній карті України // Наймолодша в Україні. Вип. 4. Черкаській області – 65 років : бібліографічний покажчик [уклад.: Л. Т. Демченко, Н. В. Адешелідзе, А. І. Левченко; наук. ред. В. М. Мельниченко]. Черкаси : ОУНБ ім. Тараса Шевченка, 2019. С. 4–7.



(1847), «Бубнівська сотня» (1848–1849). Досліджував історію і культуру свого рідного краю – Золотоніщини, Чигиринщини, Канівщини. В Умані народився Микола Біляшівський, який плідно працював на ниві музейної справи та охорони пам'яток старовини. На Уманщині народився Теодосій (Тодось) Мовчанівський – краєзнавець, музейний діяч, науковець доби «розстріляного відродження».

Вагомою є творча спадщина краєзнавців Черкащини наступних поколінь – Костя Кушніра-Марченка, Івана Сорокопуда, Івана Волошенка, Михайла Пономаренка, Івана Городинця, Костя Гудзенка, Василя Страшевича, Станіслава Лячинського та багатьох інших безкорисних дослідників історії рідного краю.

Традиції черкаського краєзнавства продовжує нинішнє покоління краєзнавців, об'єднаних в обласній організації Національної спілки краєзнавців України, на чолі якої стояли відомі організатори краєзнавчого руху Павло Соса (1989–2001) і Василь Мельниченко (2001–2021), а нині очолює Валентин Лазуренко.

І сьогодні на рахунку черкаських краєзнавців багато добрих і вагомих справ – ведеться активна дослідницько-пошукова робота, більшість міст і сіл вже мають свою писану історію. Важливе пізнавально-виховне значення має видання журналу «Краєзнавство Черкащини», проведення обласних науково-практичних конференцій «Черкащина в контексті історії України». З 1994 року кращі краєзнавці відзначаються обласною краєзнавчою премією імені Михайла Максимовича. 5 черкащан удостоєні всеукраїнської краєзнавчої премії імені Дмитра Яворницького, а 11 стали лауреатами краєзнавчої премії імені Петра Тронька.

У перші дні віроломної агресії путінської Росії черкаські краєзнавці, як і увесь краєзнавчий загал України, заявили про підтримку Збройних сил України та активізацію своєї роботи на краєзнавчому фронті. Відбулося розширене засідання

президії Черкаської обласної організації НСКУ, на якому основна увага була приділена організації практичної роботи Спілки в умовах війни. Зазначалося, що «у час важких випробувань, краєзнавці Черкащини разом з українським народом роблять усе можливе для наближення перемоги над ворогом – захищають Україну у лавах Збройних Сил і територіальної оборони, беруть активну участь у волонтерських організаціях з підтримки воїнів та вимушених переселенців. Не полишаючи при цьому краєзнавчої діяльності».

На засіданні президії підтримано пропозицію об'єднати зусилля закладів культури, освіти і творчих спілок та запланувати проведення спільних тематичних краєзнавчо-просвітницьких заходів патріотичного спрямування з використанням можливостей соціальних мереж. Одногосно проголосували за перерахування у фонд підтримки Збройних сил України членських внесків у сумі 10 тисяч гривень. Прийнято рішення вести хроніку патріотичних дій і вчинків земляків-черкащан, щоб вони залишилися в історії краю взірцем для наступних поколінь, а коли настане мир, то ці матеріали складуть основу «Книги мужності Черкащини». Президія обласної організації НСКУ закликала усіх краєзнавців всіляко підтримувати героїчні Збройні Сили України, які дають гідну відсіч агресору, робити свій внесок у перемогу, пам'ятати, що наша сила в єдності<sup>2</sup>.

Відзначаючи багатогранну діяльність і творчі здобутки краєзнавців Черкащини у контексті 70-річчя Черкаської області, вбачається доцільним і актуальним повести мову про роль і місце усього українського краєзнавства у сучасних реаліях і викликах. Адже в умовах російсько-української війни, коли український народ героїчно захищає свою незалежність і національну ідентичність, відбуваються разючі зміни в українському суспільстві, у геополітичній та культурній ситуації у Європі та світі. Згуртовані в обороні держави, громадяни України демонструють

<sup>2</sup> Засідання президії обласної організації НСКУ у перші дні війни // Краєзнавство Черкащини. 2022. № 16. С. 3–5.

зразки незламності і самопожертви заради свободи нинішнього і прийдешніх поколінь українців. При цьому неодмінним чинником збереження та розвитку державної незалежності виступають воєнна міць країни та духовні основи українського суспільства, зміцнювати й поглиблювати, які покликані усі сфери культурно-освітнього життя, включаючи краєзнавство і Національну спілку краєзнавців України.

У час суворих випробувань та історичних викликів з особливою силою розкривається державотворчий потенціал українського краєзнавства як надзвичайно важливого засобу формування національно свідомого громадянина України, готового до активної участі у житті держави та захисту її суверенітету і територіальної цілісності. Зростання ролі краєзнавства в українському суспільстві, супроводжується підвищенням зацікавлення громадськості історією рідного краю, утвердження краєзнавства у соціокультурному просторі, посилення впливу регіональних краєзнавчих осередків на життя місцевих громад. Завдячуючи невтомній праці активістів краєзнавчого руху, науковців, працівників освіти, фахівців пам'яткоохоронної, музейної, бібліотечної, архівної, туристичної справи, констатуємо активізацію науково-дослідницької та просвітницької діяльності, спрямованої на забезпечення розвитку краєзнавства, популяризацію результатів краєзнавчих пошуків, прилучення широкої громадськості до національної культурної спадщини, яка нині нещадно нищиться країною-агресором.

Національна спілка краєзнавців України у своїй практичній діяльності намагається максимально враховувати нові реалії та виклики, якими наповнене сьогодення. В умовах воєнного стану систематично проводяться в офлайн/онлайн форматах засідання Президії, на яких розглядаються конкретні питання поточної роботи Спілки, обговорюються різні аспекти діяльності регіональних організацій, йде зацікавлений обмін думками і виробляються плани конкретної участі Спілки у боротьбі проти агресора.

На таку ж роботу націлюються і регіональні організації НСКУ. Зокрема, значно активізували свою роботу Полтавська, Хмельницька, Івано-Франківська, Київська, Вінницька обласні та Київська міська організації НСКУ, які активно проводять на місцях краєзнавчо-пошукові та культурно-просвітницькі заходи патріотичного спрямування.

Незважаючи на складні умови і труднощі, продовжують свою роботу Донецька, Херсонська, Миколаївська, Харківська обласні організації НСКУ. Ними проводяться краєзнавчі конференції, круглі столи, видається науково-краєзнавча література тощо. Так, на Донеччині в онлайн форматі у травні 2024 року відбулася перша регіональна краєзнавча конференція, присвячена Дню краєзнавства.

Важливе значення для осмислення набутого досвіду і вироблення співзвучних часові форм і методів роботи Національної спілки краєзнавців України мала XVI Всеукраїнська науково-історична конференція «Українське краєзнавство у викликах російсько-української війни: науково-дослідний та суспільний потенціал», що відбулася 10 травня 2024 року за участю представників усіх регіональних організацій. У доповіді «Українське краєзнавство крізь призму сучасних викликів: основні засади і перспективи» (О. Реєнт), «Перспективи краєзнавства крізь призму війни рф проти України» (О. Лисенко), виступах та повідомленнях учасників всебічно проаналізовано сучасний державотворчий потенціал краєзнавства та сформульовано стратегічні напрями діяльності НСКУ, регіональних організацій та місцевих осередків Спілки на сучасному етапі.

Нині Спілка продовжує працювати в умовах воєнного стану. Всі регіональні організації, виходячи з конкретних можливостей, проводять важливу діяльність з розвитку краєзнавства у своїх регіонах. Президія Спілки перебуває у постійній комунікації з нашими регіональними підрозділами. Основними напрямками практичної діяльності Спілки на сьогодні є:

– організаційний, що включає розши-

рення структури НСКУ, вдосконалення форм її координаційної роботи, дотримання статутних положень організації;

– науково-методичний та видавничий, що охоплюють проведення краєзнавчих досліджень, розширення їх джерельної бази, підготовку та видання літератури, реалізацію краєзнавчих проєктів, проведення науково-краєзнавчих конференцій та експедицій;

– громадсько-просвітницький, який поєднує співпрацю краєзнавців з громадськими організаціями, органами державної та місцевої влади, засобами масової інформації, реалізацію культурологічних та просвітницьких проєктів;

– міжнародний, пов'язаний з налагодженням партнерських контактів з представниками навчальних закладів та наукових організацій, громадських установ інших держав тощо.

Суспільно значимими є масштабні проєкти Спілки: підготовка енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України», реалізація Державних програм «Реабілітовані історією», «Звід пам'яток історії та культури України», спільного проєкту з Інститутом історії України НАН України підготовка Каталогу-довідника «Втрати нерухомих пам'яток України в період російсько-української війни» з фіксації знищеної та зруйнованої культурної спадщини України. Зокрема, краєзнавці активно беруть участь у процесах декомунізації, а після вступу в силу в липні 2023 р. відповідного Закону, і деколонізації топонімії. Процес перейменувань не є простим (відома ситуація зі зміною назви Бровари на українську форму Броварі), він потребує дослідницької діяльності, залучення громадськості, і тому краєзнавчі організації та їх напрацювання є важливим чинником націоналізації топонімії в країні.

Традиційним з 2017 р. став Всеукраїнський краєзнавчий марафон, присвячений Дню краєзнавства. У 2023 р. краєзнавці України провели понад 70 краєзнавчо-просвітницьких заходів. Краєзнавчі тижні пройшли в Кропивницькому, на Івано-Франківщині, Чернігівщині, Черкащині,

Полтавщині, Волині. Лише за минулий 2023 р. члени НСКУ разом з регіональними організаціями, обласними музеями та бібліотеками, науковими установами, закладами вищої освіти провели понад 160 наукових форумів (зокрема до 90-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні), а також видали понад 500 наукових, науково-популярних і документальних книг з краєзнавчої тематики. Два рази на рік виходить науковий журнал «Краєзнавство», який в 2017 р. відзначив своє 90-річчя, а в 2022 р. занесений до наукових фахових видань «групи Б». У 2021 р. перевиданий навчальний посібник «Основи краєзнавства» для студентів закладів вищої освіти.

З метою залучення широкої громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини України Спілкою проводяться науково-краєзнавчі експедиції. За останні роки здійснено понад 20 наукових подорожей. 24 серпня 2023 р. Національна спілка краєзнавців України спільно з Національним музеєм народної архітектури та побуту України організували і провели музейно-краєзнавчу експедицію «Людина і час: шлях до незалежності України», присвячену Дню Незалежності України і відвідали музеї Петра Тронька та Левка Лук'яненка.

Усвідомлюючи важливість для сучасного суспільства просвітницько-виховної роботи з молоддю, Спілка значну увагу приділяє освітянському краєзнавству. Зокрема, співпрацюючи з Київською Малою академією наук учнівської молоді здійснені важливі краєзнавчо-освітні проєкти з музейної педагогіки, проводяться Музейні марафони, онлайн-лекторії, міжнародні літні школи, міжнародні та всеукраїнські конференції для учнівської молоді. Так, 22 січня 2024 р., у День Соборності України відбулася церемонія відзначення переможців Всеукраїнського конкурсу історичних есе «Герої в боротьбі за Незалежність України: дослідження національної ідентичності в суспільних трансформаціях поч. XXI ст.» імені Романа Ратушного, в якому взяли участь 405 учнів з усієї України та ближнього і дальнього зарубіжжя.

Для НСКУ важливого значення набувають питання розвитку бібліотечного краєзнавства, діяльність краєзнавчих клубів, товариств дослідників рідного краю. Спілка спільно з Національною історичною бібліотекою України здійснює цілу низку актуальних проєктів, зокрема широкомасштабний проєкт «Електронний каталог краєзнавчих видань», який охопить краєзнавчу тематику всієї України. У коло діяльності Спілки входить туристичне краєзнавство.

З викладеного вище постає низка актуальних і невідкладних завдань для усієї спільноти краєзнавців України:

1. Серед основних напрямів фундаментальних досліджень пріоритетне місце має посісти проблематика локальних вимірів російсько-української війни, з'ясування регіональних особливостей цього протистояння та окупаційного режиму.

2. Нинішня війна змінює акценти у державній політиці пам'яті та громадських мнемонічних акціях. НСКУ ініціює звернення до керівництва України з приводу організації та інституційно-фінансової підтримки пошуково-видавничого проєкту «Книга Пам'яті України: російсько-українська війна». Його мета полягає у тому, аби на державному рівні забезпечити увічнення пам'яті всіх жертв України у цій війні, сформуванню загальної бази даних про загиблих військовослужбовців та цивільне населення.

Краєзнавці покликані стати основними виконавцями цього проєкту разом із представниками освітніх та академічних установ, як це було у 1990-ті рр., коли реалізовувався подібний проєкт, присвячений Другій світовій війні.

3. З огляду на попередній проєкт окремим напрямом має стати формування нової галереї історичних постатей: героїв

війни, видатних полководців, відомих політичних, державних, громадських, релігійних діячів, волонтерів та інших.

4. Демонструючи новітнє варварство, росіяни безоглядно знищують історико-культурні цінності України. Збереження, консервація, евакуація, реставрація, повернення предметів історико-культурної спадщини слід поставити на один рівень з іншими напрямками зусиль краєзнавців.

5. Руйнівні наслідки масштабних бойових дій, а також спеціальних диверсійно-терористичних актів російської воєнщини залишає глибокі рани на тілі України. Від цього страждають заповідники, рекреаційні локації, ліси, водойми, ґрунти, повітря. Фіксація цих злочинів і заходи, спрямовані на мінімізацію їх наслідків для екологічних систем, також повинні стати обов'язком активу НСКУ.

6. На спілчанах лежить відповідальність за меморіалізацію подій війни на місцях, організацію і гармонізацію пам'яттєвого простору в кожному населеному пункті, проведення просвітницьких заходів серед молоді, експертиза відповідних проєктів місцевої влади у вказаній сфері.

Діяльність Спілки краєзнавців у умовах воєнного стану засвідчує здатність спілчан динамічно та ефективно реагувати на виклики часу. Краєзнавці перебувають у центрі суспільно важливих процесів та результативно впливають на них, удосконалюючи соціокультурний простір, відстоюючи світоглядні цінності шанобливого ставлення до рідного краю, культурних набутоків попередніх поколінь. НСКУ ефективно розробляє та запроваджує краєзнавчі проєкти, всебічно посилює краєзнавчу діяльність, щоб гуртувати українське суспільство довкола гуманістичних ідеалів нашого народу.

## References

1. Mel'nychenko V. (Ed) (2019). *Naymolodsha v Ukrayini. 4. Cherkas'kiy oblasti – 65 rokov: bibliografichnyy pokazhchuk*. Cherkasy: OUNB im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].

2. Mel'nychenko V. (2022). *Zasidannya prezydiyi oblasnoyi orhanizatsiyi NSKU u pershi dni viyny*. *Krayeznavstvo Cherkashchyny*. 16, 3–5. [in Ukrainian].

DOI: .....

УДК 351.85.07(477.46)(045).

**Олександр Шамрай** (м. Черкаси)

заступник голови Черкаської обласної  
державної адміністрації

кандидат історичних наук, доцент

E-mail: shamraiog@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

## **Підтримка краєзнавства як складова гуманітарної політики органів державної влади**

*У статті аналізується робота органів державної влади Черкаської області з підтримки краєзнавства у контексті реалізації гуманітарної політики. Зазначається, що з метою підтримки краєзнавчого руху і осередків Національної спілки краєзнавців України приймаються обласні програми, встановлена обласна краєзнавча премія, стипендії для краєзнавців, фінансується видання краєзнавчої літератури, здійснюються інші заходи з підтримки краєзнавства.*

*На Черкащині склалися добрі традиції пошанування людей, які безкорисно займаються краєзнавством і роблять вагомий внесок у справу громадянсько-патріотичного виховання. Імена відомих дослідників рідного краю присвоюються вулицям, об'єктам соціально-культурного призначення. Краєзнавці є серед почесних громадян міст і сіл Черкащини, відзначених державними нагородами.*

**Ключові слова:** краєзнавство, органи державної влади, книговидання, історико-краєзнавчі конференції, Національна спілка краєзнавців України.

**Oleksandr Shamrai** (Cherkasy)

deputy head of Cherkasy Oblast

state administration

candidate of historical sciences, associate professor,

E-mail: shamraiog@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

## **Support of local studies as a component of humanitarian studies policies of state authorities**

*The article analyzes the work of state authorities of the Cherkasy region to support local history in the context of humanitarian policy implementation. It is noted that in order to support the local history movement and branches of the National Union of Local History of Ukraine, regional programs are adopted, a regional award for local history is established, scholarships for local historians are funded, the publication of local history literature is financed, and other measures are taken to support local history.*

*Good traditions of honoring people who uselessly engage in local history and make a significant contribution to the cause of civic and patriotic education have developed in Cherkasy region. The names of famous researchers of the native region are assigned to streets and objects of social and cultural purpose. Local historians are among the honorary citizens of the cities and villages of Cherkasy region, awarded with state awards.*

**Key words:** local history, state authorities, book publishing, historical and local history conferences, National Union of Local History of Ukraine.

В умовах російсько-української війни, яку веде Україна за свою незалежність, суверенність та гуманістичні цінності особливої актуальності набуло виховання національно-історичної свідомості і патріотичних якостей громадян, передусім молодого покоління. У час історичних викликів і загроз, що постали перед нашою державою, громадянське виховання стало питанням національної безпеки і протидії історичним фальсифікаціям та ворожим ідеологічним впливам.

У цьому контексті важливим і дієвим освітньо-виховним засобом виступає краєзнавство, яке залучає широкі верстви населення до пізнання історії українського народу та рідного краю і формує на цій основі ціннісні орієнтири та громадянську свідомість на прикладах героїчної боротьби українців за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності. З усвідомленням саме такої ролі краєзнавства у сучасному суспільному житті будують свою роботу органи виконавчої влади і місцевого самоврядування Черкаської області.

Передусім увага приділяється підтримці і конструктивній співпраці з обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, яка є незаперечним лідером краєзнавчого руху в області і організатором дослідницько-пошукової та просвітницько-виховної роботи. Ця робота набула системного характеру і знаходить втілення у конкретних діях органів влади. Так, ще у 2017 році за ініціативи обласної організації НСКУ та осередків інших творчих спілок було прийняте рішення Черкаської обласної ради № 16-21/VII від 08.09.2017 р. «Про Програму підтримки діяльності осередків національних творчих спілок Черкаської області на 2017–2021 роки». По закінченню терміну дії програми сесія обласної ради прийняла рішення № 8-21/VIII від 10.09.2021 р. «Про Програму підтримки діяльності осередків

національних творчих спілок Черкаської області на 2022–2026 роки»<sup>1</sup>. Згідно обласних програм була профінансована низка заходів, які організовувала обласна організація Спілки краєзнавців.

Яскравим прикладом практичної реалізації програм стало обласне краєзнавче свято «Моя Черкащина» 29 травня 2018 року. Особливої значимості йому додавало те, що воно співпало у часі із відзначенням 100-річчя Черкаського краєзнавчого музею та Всеукраїнським Днем краєзнавства. Ініційований обласною організацією НСКУ захід об'єднав навколо теми рідного краю і краєзнавства осередки інших творчих спілок – письменників, художників, майстрів народного мистецтва. У ньому взяли участь книговидавничі організації, туристичні агенції, історико-культурні заповідники та бібліотеки Черкащини.

На відкритті свята із захопленням була зустрінута присутніми вокально-хореографічна композиція «В Черкаському краї цвітуть рушники» у виконанні Черкаського академічного заслуженого українського народного хору. Цей мистецький шедевр став своєрідним прологом свята і уособленням самобутніх і невичерпних мистецьких традицій краю. Під час краєзнавчого свята відбулася низка пізнавально-виховних заходів – виступи письменників, погашення поштової марки до ювілею, презентація книги про музей та першого видання наукового часопису музею, тематична експозиція до цієї дати, виставка старих світлин, демонстрація фільмів про Черкащину. Великий інтерес викликала виставка родини відомих черкаських митців Теліженків: Олександри, Миколи та їхньої дочки Олесі. Вони представили витинанки, унікальні авторські рушники, вишиті і аплікативні картини, фото сесії fashion показ сучасного етновбрання<sup>2</sup>.

Серед інших проведених в рамках обласних програм суспільно значимих краєзнавчих заходів – виготовлення відео-

<sup>1</sup> Обласні програми. Перелік обласних програм, які перебувають на контролі в обласній раді станом на 22.03.2024. Режим доступу: URL: <https://www.oblrada.gov.ua/oblasn-programi>.

<sup>2</sup> Краєзнавче свято «Моя Черкащина» провели до сторіччя обласного музею. Режим доступу: URL: <https://novadoba.com.ua/229181-krayeznavche-svyato-moya-cherkaschyna-provely-do-storichchya-oblasnogo-muzeyu.html>.

фільмів до 425-річчя від дня народження Богдана Хмельницького і до 70-річчя утворення Черкаської області, документально-публіцистичні фотовиставки «Черкащина в літописі незалежної України», «Так починалася наша область...», «Село у відроггах Холодного Яру (повсякдення села Грушківка 1950–1970 рр. у світлинах Івана Литвина)».

Результати багатогранної дослідницько-пошукової роботи краєзнавців Черкащини знаходять своє втілення у виданні краєзнавчої літератури. Останнім часом з-під пера черкаських краєзнавців вийшла велика кількість історико-документальних книг про історію міст і сіл краю, життя і діяльність відомих земляків, знаменні історичні події та історико-культурні пам'ятки.

З метою підтримки видання суспільно значимої літератури діє обласна програма, якою передбачається фінансування краєзнавчої літератури. Показовим прикладом дії програми може бути видання авторської праці Агатангела Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного», відтвореної з авторського макету 1930 року. Єдиний примірник авторського макету цієї унікальної праці виявлено краєзнавцями у фондах районного музею у Звенигородці, де проживав вчений.

У рамках програми за кошти державного бюджету видані книги «З Кобзарем у серці», «Шевченкіана Черкащини», «Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.», «Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: збірник документів і матеріалів», «Черкащина – земля прадавня, щедра і свята», «Хранителі спадщини Притясминня: мандрівка крізь час», «Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення» та багато інших книг широкого хронологічного та тематичного діапазону, які користуються популярністю серед читацького загалу і використовуються у просвітницькій роботі та освітньому процесі у закладах освіти.

Бюджетну підтримку має науково-популярний журнал обласної організації НСКУ «Краєзнавство Черкащини», а також письменницький часопис «Холодний Яр», видання багатотомних серій «Реабілітовані історією. Черкаська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Черкаська область».

За рахунок бюджетних коштів видано біобібліографічний довідник «Краєзнавці Черкащини», хронологічний довідник «Цей день в історії Черкащини», бібліографічний покажчик «Наймолодша в Україні», збірник історико-документальних нарисів до 70-річчя утворення Черкаської області «Черкаська область: шлях довжиною в 70 років» та інша інформаційно-довідкова і просвітницька література краєзнавчого спрямування.

З метою стимулювання творчих пошуків і підтримки краєзнавчого руху обласною державною адміністрацією і обласною радою запроваджена обласна краєзнавча премія імені Михайла Максимовича. Нею щороку впродовж тривалого часу заохочувалися автори кращих краєзнавчих праць. За пропозицією Спілки до положення про премію у 2020 році внесено зміни. Відтепер вона вручається у трьох номінаціях – у двох за видання краєзнавчої літератури і в одній – за здобутки в організації роботи громадських музеїв. Переможці кожної з номінацій отримують грошову винагороду<sup>3</sup>.

Починаючи з 2006 року обласною державною адміністрацією та обласною радою призначаються обласні персональні стипендії, які є значимою підтримкою для визначних митців, талановитої молоді та представників творчих спілок. Кожного року за особисті досягнення і вагомий внесок у розвиток та збереження культурної спадщини Шевченкового краю дві стипендії отримують представники Спілки краєзнавців.

Однією із форм налагодження ефективної взаємодії органів влади з краєзнавчою спільнотою на засадах партнерства є

<sup>3</sup> Мельниченко В. М. Краєзнавство – важливий чинник державотворення // Черкащина в контексті українського державотворення. Матеріали Регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю Конституції України та 30-річчю Незалежності України (25 червня 2021 р., м. Черкаси; Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2021. С.73–76.

залучення краєзнавців до роботи консультативно-дорадчих органів при державних органах влади обласного рівня. Представники обласної організації НСКУ залучаються до роботи у таких громадських структурах:

- рада з питань культури при обласній державній адміністрації;

- конкурсні комісії обласної адміністрації з проведення конкурсного добору на посади керівників закладів культури і мистецтва обласного рівня;

- експертна рада обласної державної адміністрації з питань розвитку книговидавничої справи в області;

- регіональна комісія з реабілітації при Черкаській обласній державній адміністрації;

- обласна редколегія з підготовки та видання обласної книги науково-документальної серії «Реабілітовані історією»;

- комісія обласної державної адміністрації з присудження персональних стипендій працівникам культури і мистецтва;

- конкурсна комісія з присудження обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича;

- конкурсна комісія конкурсу засобів масової інформації та видавничої справи;

- журі з проведення обласного конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України з історичного краєзнавства, історії України, археології.

Представники НСКУ брали участь у роботі організаційних комітетів облдержадміністрації з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, 100-річчя Української революції 1917–1921 рр., інших пам'ятних дат у житті держави.

Обласна державна адміністрація виступає співорганізатором наукових та культурно-освітніх краєзнавчих заходів – науково-практичних конференцій, круглих столів, читань тощо. Так, у грудні 2023 року спільно з обласною організацією

НСКУ відбулася X історико-краєзнавча науково-практична конференція «Черкащина в контексті історії України», присвячена 70-річчю утворення Черкаської області. У ній взяли участь дослідники краю з усіх районів Черкащини, а також Києва і Харкова<sup>4</sup>.

Спільно зі Спілкою у січні 2024 року проведено онлайн-марафон з нагоди 70-річчя утворення Черкаської області. У ньому взяли участь керівники районів, краєзнавці, відомі люди краю, які відзначили найсуттєвіші зміни, що відбулися за 70 років, названо борців за незалежність, земляків, які у Збройних силах захищають Україну, пошановано пам'ять полеглих<sup>5</sup>.

Важливим здобутком спільної роботи органів влади з краєзнавцями стало запровадження у закладах середньої освіти вивчення історії рідного краю. Ця робота ведеться на основі розробленого і схваленого Міністерством освіти і науки програми «Моя Черкащина» та відповідного навчально-методичного посібника<sup>6</sup>.

Черкащина все частіше стає місцем проведення багатьох всеукраїнських краєзнавчих заходів. Зокрема, у 2016 році управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації за підтримки та сприяння Міністерства освіти і науки України та Національної спілки краєзнавців України виступило засновником Всеукраїнська історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у ХХІ століття». Відтоді такі конференції за підтримки органів влади і активної участі обласної організації НСКУ відбуваються на Черкащині щорічно (вже відбулося дев'ять таких конференцій). Члени НСКУ виступають на конференціях з доповідями, керують роботою секцій. Учасники конференцій з усіх регіонів України обговорюють актуальні проблеми історії державотворчих процесів в Україні, діляться результатами своїх пошуків, оволодівають навиками наукової дискусії<sup>7</sup>.

<sup>4</sup> Краєзнавці показали дослідження до 70-річчя Черкаської області // Черкаський край. 2024. 17 грудня.

<sup>5</sup> Черкащина – місце сили: область відзначає 70-річчя // сайт Черкаської ОДА. Режим доступу: URL: [https://ck-oda.gov.ua/povupny-cherkaskoyi-oblasti/cherkashhina\\_misce\\_sili-oblast-vidznachaye-70-richchya/](https://ck-oda.gov.ua/povupny-cherkaskoyi-oblasti/cherkashhina_misce_sili-oblast-vidznachaye-70-richchya/)

<sup>6</sup> *Кирей Р.* Історія рідного краю за новим підручником // Урядовий кур'єр. 2024. 6 вересня.



Органи державної влади і місцевого самоврядування, підтримуючи краєзнавчий рух як важливий чинник громадянсько-патріотичного виховання, особливу увагу приділяють людям, які безкорисно служать обраній справі. На Черкащині склалися добрі традиції пошанування літописців рідного краю, увічнення пам'яті тих, хто самовіддано трудився на краєзнавчій ниві у минулому.

Є немало гідних наслідування прикладів увічнення пам'яті відомих краєзнавців-патріотів Черкащини і України. Так, в Золотоноші краєзнавчий музей носить ім'я Михайла Федоровича Пономаренка, у селі Великий Хутір Золотоніського району – ім'я Олександра Андрійовича Дорошенка. Увійшли в історію як почесні громадяни своїх міст і сіл краєзнавці Павло Петрович Соса (Черкаси), Кость Наумович Гудзенко (Кам'янка), Іван Іванович Сорокопуд і Михайло Єфремович Іщенко (Канів), Іван Іванович Волошенко (Монастирище), Микола Іванович Бушин (Лисянка), Георгій Хомич Коваль (Городище), Станіслав Станіславович Лячинський (Звенигородка).

Імена відомих краєзнавців носять вулиці населених пунктів краю: Олександра Найдя у Чигирині, Марії Шкаліберди і Костя Гудзенка у Кам'янці, Володимира Чоса у Городищі, Івана Городинця у селі Безпальче Золотоніського району, Григорія Міхненка у селі Боровиця Черкаського

району<sup>8</sup>. А в Умані в процесі перейменування низці міських вулиць присвоєні імена уманських краєзнавців різних часів – Надії Суровцової, Теодосія Щербаківського, Петра Курінного, Василя Стефановича, Миколи Комарницького, Григорія Храбана.

Активісти краєзнавчого руху нагороджуються державними нагородами та обласними відзнаками. У роки незалежності орденів «За заслуги» III ступеня удостоєні Іван Волошенко (Монастирище), Кость Гудзенко та Федір Людний (Кам'янка), ордена княгині Ольги III ступеня Тетяна Клименко (Черкаси). Василь Мельниченко удостоєний звання «Заслужений працівник культури України», Валентин Лазуренко і Володимир Щербатюк – «Заслужений працівник освіти України».

Велику групу краєзнавців було нагороджено обласними, міськими та відомчими відзнаками. Зокрема, Почесною грамотою облдержадміністрації і облради з врученням знака «За особливі заслуги перед Черкащиною», Почесними грамотами облдержадміністрації, обласної ради, медалями «Гордість Черкащини», «65 років Черкаській області», «За сумлінну працю». Серед нагороджених – краєзнавці з міст і районів області, музейні і бібліотечні працівники, журналісти.

## References

1. Kyrei, R. (2024). *Istoriia ridnoho krayu po novyi textbookom* // Uryadovyy kur'yer. – September 6 [in Ukrainian].
2. Mel'nychenko V. (2021). *Krayeznavstvo – vazhlyvyi chynnyk derzhavotvorennya. Cherkashchyna v konteksti ukrajins'koho derzhavotvorennya*. Materialy Rehional'noyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 25-richchyu Konstytutsiyi Ukrayiny ta 30-richchyu Nezalezhnosti Ukrayiny (25 chervnya 2021 r., m. Cherkasy; Cherkas. derzh. tekhnol. un-t. Cherkasy: Vydavets' FOP Hordiyenko YE. I., 73–76. [in Ukrainian].
3. Mel'nychenko V. (2019). *Cherkas'kiy oblasniy orhanizatsiyi Natsional'noyi spilky krayeznavtsiv Ukrayiny – 30 rokiv*. *Krayeznavstvo Cherkashchyny*. 13, 11–36. [in Ukrainian].

<sup>7</sup> Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття» // Сайт Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді. Режим доступу: URL: <https://patriotua.org/ix-vseukrainska-istoryko-kraieznavcha-konferenciia-uchnivskoi-molodi-derzhavotvorchi-procesy-v-ukraini-cherez-viky-u-khkh-stolittia/>

<sup>8</sup> Черкаській обласній організації Національної спілки краєзнавців України – 30 років // Краєзнавство Черкащини. 2019. № 13. С. 11–36.

DOI: .....

УДК 908(477.46)"364"

**Валентин Лазуренко** (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор,  
заслужений працівник освіти України,  
голова Черкаської обласної організації  
Національної спілки краєзнавців України,  
проректор Черкаського державного  
технологічного університету  
E-mail: v.lazurenko@chdtu.edu.ua  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

## Краєзнавство Черкащини в умовах воєнного стану як чинник ідеологічного опору російському агресорові

*У статті розкрито діяльність Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України в умовах активної фази сучасної російсько-української війни (лютий 2022 р. – липень 2024 р.). Акцентується увага на краєзнавчому рухові на Черкащині під час російсько-української війни як складовій потужного інформаційного фронту. Розкривається різнопланова діяльність і новітній досвід черкаських краєзнавців, яким вони збагатились протягом воєнних місяців. Акцентується увага на тісній співпраці краєзнавців Черкащини з органами державної влади та територіальними громадами регіону, з колективами державних установ і організації (бібліотеки, музеї, театр, телерадіокомпанії). Показана участь краєзнавців у організації (співорганізації) у воєнний період конференцій, історико-краєзнавчих читань, круглих столів, літературно-мистецьких вечорів та інших заходів. Показано на конкретних прикладах, що краєзнавці Черкащини в умовах війни РФ проти України, в нових умовах і нових викликах не полишають питання щодо збереження історико-культурної спадщини регіону, а також активно видають історико-краєзнавчу літературу.*

**Ключові слова:** війна, захід, історія, конференція, краєзнавці, культурна спадщина, Черкащина.

**Valentyn Lazurenko** (Cherkasy)

Doctor of Historical Sciences, Full Professor,  
Honored Worker of Education of Ukraine,  
Head of the Cherkasy regional organization  
of the National Union of Local Historians of Ukraine,  
vice-rector of Cherkasy state  
Technological University  
E-mail: v.lazurenko@chdtu.edu.ua  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

## Local histori of Cherkasy region under the conditions of marital state as factor of ideologinal resistance to the russian aggressor

*The article reveals the activities of the Cherkasy regional organization of the National Union of Local Historians of Ukraine in the conditions of active phase of modern Russian-Ukrainian war (February 2022 – July 2024). Attention is focused on local history movement in Cherkasy region*

during Russian-Ukrainian war as a component of a powerful information front. Diverse activities and latest experience of Cherkasy local historians, which has enriched them during war months, are revealed. Attention is focused on close cooperation of local historians of Cherkasy region with state authorities and territorial communities of the region, with the teams of state institutions and organizations (libraries, museums, theater, television and radio companies). The participation of local historians in the organization (co-organization) of conferences, historical and local history readings, round tables, literary and artistic evenings, etc. during the war period is shown. It is shown on specific examples that local historians of Cherkasy region in the conditions of the war of Russian Federation against Ukraine, in new conditions and new challenges, do not abandon the question of preserving historical and cultural heritage of the region, and also actively publish historical and local literature.

**Key words:** war, event, history, conference, local historians, cultural heritage, Cherkasy region.

Із лютого 2022 р. краєзнавці Черкащини почали ґрунтовну, послідовну і згуртовану роботу на інформаційному фронті, популяризуючи історію рідного краю та збираючи літопис мужності сучасників, які стали у бій із російськими окупантами на різних фронтах.

З перших днів збройної агресії РФ проти України краєзнавці Черкащини виступили з чіткою громадянською проукраїнською позицією – Зверненням до громадськості (опубліковано на сайті обласної організації, яке широко розповсюдили практично всі регіональні ЗМІ), в якому засудили збройну агресію російської федерації в Україні і закликали всіх колег, хто досліджує рідний край, спільно працювати на Перемогу<sup>1</sup>.

Тож сьогодні, коли кожен на своєму фронті наближає перемогу України, краєзнавці Черкащини також ведуть активну роботу на «фронті краєзнавчому» – активно працюють в напрямку популяризації історії України, збирають матеріали, пишуть новий літопис життя регіону, який після завершення війни буде виданий під назвою «Книга мужності Черкащини».

Варто зазначити, що з перших днів активної фази війни краєзнавці Черкащини безпосередньо стали на захист батьківщини як в лавах Збройних Сил України та територіальної оборони, так і проявили себе у активній волонтерській діяльності.

Тут, серед інших краєзнавців, хочемо виділити постать почесного краєзнавця України, вчителя історії та права Чигиринського ліцею № 2 Олега Кравченка, який не на словах, а особистим прикладом показав як треба діяти, коли над Батьківщиною нависла загроза. Як і в мирній праці, старший солдат О. Кравченко сумлінно виконує свій військовий обов'язок в Збройних Силах України, проявляє мужність і героїзм, захищаючи Україну від ворога. Напередодні 1 вересня 2023 р. О. Кравченко отримав від Президента України державну нагороду – відзнаку «За оборону України»<sup>2</sup>.

За 23 дні до початку агресії РФ проти України, 1 лютого 2022 року, за підписом голови Черкаської обласної організації НСКУ було офіційно надіслане обґрунтоване звернення голові постійної комісії з питань освіти, науки, культури, молодіжної політики та спорту Черкаської обласної ради, начальнику Управління освіти і науки Черкаської ОДА В. Данилевському «Щодо необхідності запровадження поглибленого вивчення історії України в закладах фахової передвищої та вищої освіти» для оприлюднення його на сесії Черкаської обласної ради. У ньому, зокрема, зазначалось: «В умовах сьогодення, коли постала пряма загроза втрати державної незалежності, потрапляння до сфери впливу інших держав, ескалації

<sup>1</sup> Дорога краєзнавча громадо. Звернення Черкаської обласної організації НСКУ // Краєзнавча Черкащина. Режим доступу: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=category&layout=blog&id=18&Itemid=31&limitstart=100](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=18&Itemid=31&limitstart=100)

<sup>2</sup> Вчитель і краєзнавець Олег Кравченко відзначений державною нагородою «За оборону України» // Краєзнавство Черкащини. 2023. № 16. С. 92–93.

насильства та повномасштабного воєнного конфлікту, дедалі важливішого значення набувають питання щодо обороноздатності та конкурентоспроможності держави. Історія України – фактично єдина навчальна дисципліна, яка, маючи великий виховний потенціал, формує національну свідомість молоді в умовах інформаційно-ідеологічного тиску»<sup>3</sup>.

Краєзнавці Черкащини зробили внесок у фонд підтримки Збройних Сил України. 14 квітня 2022 р. у режимі онлайн відбулося засідання президії обласної організації НСКУ, на якій всі учасники одногослосно проголосували за перерахування у фонд підтримки ЗСУ зібраних спілчанами членських внесків у сумі 10 тисяч гривень, що було зроблено у цей же день<sup>4</sup>. На цьому ж засіданні президії основна увага була приділена організації практичної роботи Співки в умовах віроломної агресії путінської росії проти України.

Саме активність, різнопланова діяльність і досвід роботи черкаських краєзнавців, яким вони збагатились протягом перших воєнних місяців, спонукали обласну організацію шукати нові форми взаємодії з аудиторією.

Тож з квітня 2022 р. спілчани разом з відділом краєзнавства Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка в межах просвітницького циклу «Краєзнавці Черкащини: Україна перемаже!» і Годин патріотичного спілкування «З Україною в серці» почали знайомити читачів та підписників Youtube-каналу бібліотеки з найбільш значущими віхами історії Черкащини та України. Мета

таких просвітницьких онлайн-зустрічей – у найдраматичніший період новітньої історії України висвітлювати героїчні сторінки історії черкаського краю, розповісти про патріотичні дії та вчинки земляків, їх сміливість та самовідданість, відповідати на ті запитання краян, які особливо гостро постали зараз, у час активної фази війни. Ведуча зустрічей – завідувачка відділу краєзнавства Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Т. Шевченка О. Писанко<sup>5</sup>.

«Чим живуть краєзнавці України у воєнні часи». Під такою назвою 10 травня 2022 р. у ефірі черкаського регіонального телеканалу «ВІККА» під рубрикою «Актуальна розмова» вийшла передача, ініційована Черкаською облорганізацією НСКУ, у якій очільник краєзнавців Черкащини зустрівся із головою Чернігівського районного осередку НСКУ А. Курдановим, який змушений був тимчасово в перші місяці війни переселитися до Черкас. Разом із журналістом Т. Очеретяною гості студії говорили про те, чим живуть краєзнавці Чернігівщини, яка першою зазнала нападу російських агресорів, і Черкащини, яка дала прихисток тисячам наших співвітчизників – переселенцям з районів бойових дій<sup>6</sup>.

16 травня 2022 року на нараді в Черкаській ОВА, яка стосувалась питань популяризації культурної спадщини Черкащини в роки російсько-української війни (особливо – для внутрішньо переміщених осіб, які волею долі перебувають у Черкаській області) краєзнавці запропонували ряд заходів, серед яких організація

<sup>3</sup> Лазуренко В. М. Краєзнавчий рух на Черкащині в період російсько-української війни (лютий 2022–лютий 2023) // Джерело. Вип. XIX. Матеріали дев'ятнадцятої науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України» / упоряд. О. Г. Шамрай. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. С. 9.

<sup>4</sup> Краєзнавці Черкащини зробили внесок у фонд підтримки Збройних Сил України. Національна спілка краєзнавців України. Режим доступу: URL: <https://nsku.org.ua/?p=18768>; Черкаські краєзнавці підтримали ЗСУ фінансово // Про все. Режим доступу: URL: <https://provce.ck.ua/cherkaski-kraieznavtsi-pidtrymaly-zsu-finansovo/>

<sup>5</sup> Северинчук М. І. Черкаський краєзнавчий рух під час російсько-української війни як складова національного інформаційного фронту // Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (м. Черкаси, ЧДТУ, 20–21 жовтня 2022 р.) / упоряд. : В. М. Лазуренко, І. Ю. Стадник, О. О. Яшан. Черкаси: видавець Гордієнко Є. І., 2022. С. 25–26; Северинчук М. «З Україною в серці»: черкаські краєзнавці започаткували години патріотичного спілкування // Режим доступу: <https://nsku.org.ua/?p=18836>; Години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Валентин Лазуренко. Режим доступу: URL: <https://youtu.be/RFUvRifuNvw>; Години патріотичного спілкування «З Україною в серці»; Василь Мельниченко. Режим доступу: URL: <https://youtu.be/dEeZhICRAuM>.

<sup>6</sup> Мельниченко В. Чим живуть краєзнавці України у воєнні часи. Національна спілка краєзнавців України. Режим доступу: URL: <https://nsku.org.ua/?p=18781>

проведення культурологічних лекторіїв (щоденних чи суботніх, недільних) в парках та на інших локаціях міста Черкаси, міст (сіл) територіальних громад області на тему «Черкащина – місце сили» за участі істориків, краєзнавців, письменників, журналістів, музейників, спортсменів, бібліотекарів, вчителів, архітекторів, археологів, географів, правників тощо<sup>7</sup>.

26 травня 2022 року в Черкаській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Т. Шевченка відбувся регіональний телеміст «Краєзнавці Черкащини: Україна переможе», присвячений Всеукраїнському дню краєзнавства. Захід об'єднав не лише краєзнавців з усієї Черкаської області, а й зацікавив представників осередків з інших регіонів. Під час віртуального спілкування спілчани ділились першими здобутками й напрацюваннями за перші місяці активної фази російсько-української війни<sup>8</sup>. Такий телеміст пройшов і у 2023 та 2024 рр. Він стане традиційним.

«У воєнний час кожен тримає свій фронт, краєзнавці Черкащини – не виняток». Таким був лейтмотив прямого телефіру, який відбувся 28 травня 2022 року, у Всеукраїнський день краєзнавства, на ТРК «ВІККА», під час якого з аудиторією регіону спілкувалися у програмі «Актуальна розмова» керівники обласної організації Спілки В. Лазуренко, В. Мельниченко, Л. Синявська<sup>9</sup>.

30 серпня 2022 року обласна організація краєзнавців підтримала проєкт створення черкаською ТРК «ВІККА» відео презентаційних матеріалів про історико-культурні об'єкти Черкащини. У листі підтримки проєкту від Черкаської облорганізації НСКУ зазначалось: «Нині, під час російсько-української війни, ми бачимо, наскільки важливим є знання історії Бать-

ківщини та популяризація нашої культурної спадщини. Задля збереження історичного та культурного надбання рідного краю, підсилення рівня патріотичного виховання молоді ми маємо об'єднати зусилля краєзнавців, істориків, журналістів, меценатів. Переконані, що цей проєкт матиме резонанс, адже є нині досить актуальним»<sup>10</sup>.

Реагувала президія облорганізації НСКУ і на різні письмові звернення представників органів влади. У січні 2022 року керівництва спілки краєзнавців дало відповідь Управлінню культури та охорони культурної спадщини ЧОДА щодо підтвердженої письмової інформації щодо точного місця та часу розстрілів і поховання євреїв на кладовищі у смт Маньківка Черкаської області. 30 вересня 2022 року голова Черкаської районної ради О. Василенко звернувся з питання щодо перейменування географічних об'єктів – урочища Московські гори і гори Московка, що на Канівщині. Це звернення було детально розглянуто за участю членів президії облорганізації краєзнавців та науковців двох університетів (ЧНУ і ЧДТУ), та було дано ґрунтовну відповідь<sup>11</sup>.

17 березня 2023 року в м. Золотоноша зібрались на засідання краєзнавці укрупненого згідно з адміністративно-територіальною реформою Золотоніського району (нині до його складу входить Золотоніщина, Дробишщина і Чорнобаївщина) на якому, за участі голови обласної організації Спілки В. Лазуренка провели установче зібрання, на якому створили первинний осередок обласної організації НСКУ та обрали одноголосно його головою почесного краєзнавця України, кандидата історичних наук, доцента Г. Голиша<sup>12</sup>.

<sup>7</sup> Лазуренко В. М. Краєзнавчий рух на Черкащині в період російсько-української війни.... С. 11–12.

<sup>8</sup> Регіональний телеміст «Краєзнавці Черкащини: Україна Переможе» // Краєзнавство Черкащини. Вип. 16. 2023. С. 8–10; Северинчук М. Краєзнавці Черкащини в межах регіонального телемісту обговорили свою діяльність в умовах війни. Національна спілка краєзнавців України. URL: // <https://nsku.org.ua/?p=18822>; До всеукраїнського дня краєзнавства проведено регіональний круглий стіл «Краєзнавчий фронт Черкащини». Національна спілка краєзнавців України. Режим доступу: URL: <https://nsku.org.ua/?p=19251#more-19251>

<sup>9</sup> Лазуренко В. М. Краєзнавчий рух на Черкащині в період російсько-української війни... С. 12–13.

<sup>10</sup> Там само. С. 13.

<sup>11</sup> Там само. С. 14.

<sup>12</sup> Утворено Золотоніську районну організацію Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство Черкащини. 2023. № 16. С. 18–19.

Створено у цей період і потужний первинний осередок НСКУ в кількості 8 осіб в Інституті пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України. 24 лютого 2024 року його очолила доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри суспільних наук інституту Т. Чубіна<sup>13</sup>.

Активно Спілка звучить на різних обласних просвітницько-культурних національно-патріотичних заходах, на які запрошують, та на яких виступають краєзнавці. Краєзнавча громадськість Черкащини традиційно має стале ядро у освіті й культурі регіону. Приємно відзначити потужну підтримку від влади, яка набула нового імпульсу із призначенням у жовтні 2022 року голови Кам'янської організації НСКУ, почесного краєзнавця України О. Шамрая заступником голови Черкаської ОДА з гуманітарних питань. Це суттєво посилює підтримку краєзнавців у регіоні.

Відбуваються у воєнний період за організації (співорганізації) краєзнавців конференції, історико-краєзнавчі читання, круглі столи, літературно-мистецькі вечори, тощо. Назвемо деякі з них: IV науково-краєзнавчі Сорокопудівські читання «Історія Канівщини в контексті історії України: минуле і сьогодення» (20 жовтня 2022 року, Шевченківський національний заповідник); V Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (20–21 жовтня 2022 року, Черкаський державний технологічний університет)<sup>14</sup>; круглий стіл «Головній спортивній арені Черкащини – 65: історія, персоналії, сьогодення» з нагоди 65-річчя відкриття в обласному центрі центрального стадіону (28 жовтня 2022 року, Центральний стадіон м. Черкаси);

круглий стіл «В. Чорновіл: штрихи до портрета борця за незалежність України (до 85-річчя від дня народження)» (23 грудня 2022 року, Черкаський обласний краєзнавчий музей); круглий стіл-реквієм «Пам'ять про геноцид комуністичного тоталітарного режиму «Голодомор 1932–1933» – моральний обов'язок перед теперішніми і майбутніми поколіннями» (24 листопада 2022 р., Черкаський державний технологічний університет); обласний захід «Україна соборна. Разом до перемоги!» (20 січня 2023 року, приємно констатувати, що право відкрити історико-краєзнавчою промовою обласний захід, що відбувся у Черкаському академічному обласному музично-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка, надали саме голові обласної спілки краєзнавців); круглий стіл «Соборність України: історичний аспект та існуючі виклики сьогодення» (20 січня 2023 р., прес-центр Черкаської облдержадміністрації); Друга регіональна історико-краєзнавча конференція «Персоналістичний вимір історії Черкащини» присвячена пам'яті професора, почесного краєзнавця України М. Бушина (1938–2022) (15 березня 2023 року, Черкаський державний технологічний університет); обласна науково-практична конференція «Інваспорт: історія, персоналії, сьогодення», присвячена 30-річчю з дня створення «КЗ «Регіональний центр з фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю «Інваспорт» Черкаської обласної ради» (4 квітня 2023 року, прес-центр МСК «Дніпро»); обласний науково-методичний семінар «Регіональна історія Черкащини: соціокультурний вимір» (27 квітня 2023 року, Черкаський обласний краєзнавчий музей); Всеукраїнська наукова конференція «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні» (27 квітня 2023 року, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини); XIX

<sup>13</sup> Слинко М. Створено первинний осередок НСКУ в Інституті пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ // Краєзнавча Черкащина. Режим доступу: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=419:2024-03-04-20-42-41&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=419:2024-03-04-20-42-41&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31)

<sup>14</sup> У Черкасах за підтримки НСКУ відбулася всеукраїнська конференція «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження». Національна спілка краєзнавців України. Режим доступу: URL: <https://nsku.org.ua/?paged=2&cat=31>

регіональна науково-практична краєзнавча конференція «Історія рідного краю у контексті історії України» (28 квітня 2023 року; Кам'янський державний історико-культурний заповідник); регіональний круглий стіл «Краєзнавчий фронт Черкащини», присвячений Всеукраїнському дню краєзнавства (29 травня 2023 року, Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка); круглий стіл «50 років реалізації шляхетних намірів з формування гуманітарної аури української нації» (23 червня 2023 року, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ); Всеукраїнський круглий стіл з міжнародною участю «Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. в Україні: пам'ятаємо, вшановуємо» до 90-х роковин трагедії (9 листопада 2023 року, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького); круглий стіл на тему «Черкащина в контексті українського державотворення» (16 листопада 2023 року, Черкаський державний технологічний університет); Всеукраїнський науково-практичний семінар «Нечуй на позвах із Московщиною», приуроченого 185-річчю із дня народження І. С. Нечуя-Левицького (24 листопада 2023 року, Шевченківський національний заповідник); VI Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (7–8 грудня 2023 року, Черкаський державний технологічний університет)<sup>15</sup>; II Всеукраїнська науково-практична конференція «Музеї у формуванні політики пам'яті» (12 грудня 2023 р., Черкаський обласний краєзнавчий музей); X історико-краєзнавча науково-практична конференція «Черкащина в контексті історії України» (14 грудня 2023 року, Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені

Тараса Шевченка); науково-практична конференція з міжнародною участю «Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення» (2 квітня 2024 року, Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка); XX регіональна науково-практична краєзнавча конференція «Історія рідного краю у контексті історії України» (26 квітня 2023 року; Кам'янський державний історико-культурний заповідник); Всеукраїнська наукова конференція «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні» (25 квітня 2024 року, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини); регіональний круглий стіл на тему ««Таємниці життя і світогляду видатного українського вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804–1883)», присвячений 220-річчю від дня народження видатного українського науковця, фольклориста, історика, філолога, етнографа, поета, першого ректора Університету Святого Володимира» (13 вересня 2024 року, Черкаський державний технологічний університет).

Вдалось зробити в цей складний час і виїзди у райони Черкащини. Дієвий краєзнавчий осередок сьогодні діє у Новодмитрівській громаді на Золотоніщині, який очолює учитель історії Дроби́вцевського НВК «Загальноосвітня школа I–III ступенів – дошкільний навчальний заклад», член НСКУ В. Баранник. Саме цей осередок 16 листопада 2022 року відвідали члени президії облорганізації краєзнавців, де ознайомились з діяльністю історико-краєзнавчого клубу «Вік» та змістовно поспілкувались із краєзнавцем, головою Новодмитрівської громади А. Кухаренком, який активно підтримує краєзнавчий рух у очолюваній ним громаді та оглянули стан пам'ятки національного значення – дерев'яної Свято-Троїцької церкви, побудованої на початку XVIII ст.<sup>16</sup>.

<sup>15</sup> Квятковська О. У Черкасах за підтримки Національної спілки краєзнавців України пройшла VI Всеукраїнська конференція «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження». Національна спілка краєзнавців України. Режим доступу: URL: <https://nsku.org.ua/?cat=31>

<sup>16</sup> Краєзнавці Новодмитрівської громади на Золотоніщині ознайомили членів президії Черкаської обласної організації НСКУ з власними дослідженнями // Краєзнавча Черкащина. Режим доступу: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=345:2022-11-23-09-21-25&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=345:2022-11-23-09-21-25&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31)

19 квітня 2024 року голова Черкаської обласної організації НСКУ на виїзді провів робочу зустріч з Городищенським міським головою В. Мирошником. Говорили про краєзнавчий рух у територіальній громаді. У ході розмови обговорили проханням краєзнавців присвоїти ім'я почесного краєзнавця України, лауреата Черкаської обласної краєзнавчої премії імені М. Максимовича, автора багатьох книг, присвячених історії міста Городище В. Чоса (1971–2020) одній із вулиць міста Городище<sup>17</sup>.

Напередодні відзначення у січні 2024 року 70 річчя утворення Черкаської області обласна організація НСКУ за підтримки ОДА виступила з ініціативою проведення творчими спілками регіону циклу іміджево-презентаційних патріотичних заходів у тих областях, які у свій час «подарували» Черкащині ті унікальні райони, які сьогодні є її гордістю. Один із таких заходів «Черкащина очима краєзнавців» відбувся 13 грудня 2023 року в м. Кропивницький на базі обласного краєзнавчого музею (директор – Б. Шевченко)<sup>18</sup>.

У 2022 року краєзнавці Черкащини, за підтримки заступника голови Черкаської ОДА О. Шамрая та з ініціативи голови обласної організації НСКУ В. Лазуренка, сприяли відновленню дещо призабутого в останні десятиліття владцями патріотичного обласного заходу – покладання квітів керівниками органів державної влади та творчих організацій до величного пам'ятника гетьману України Богдану Хмельницькому в м. Черкаси з нагоди річниці від дня його народження 27 грудня.

Краєзнавці Черкащини в умовах війни РФ проти України, в час нових викликів не полишають питання щодо збереження історико-культурної спадщини. У січні 2023 року члени НСКУ (В. Лазуренко, В. Мельниченко, Л. Дядик) увійшли до складу Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Черкаської ОДА. До речі, на її першому засіданні, 23 січня 2023 року, краєзнавці активно включились у прийняття рішення по науково-проектній документації з визначення меж і режимів використання зон охорони пам'ятки історії місцевого значення «Могила цадика Нахмана» на території Історико-культурного центру, на місці поховання духовного лідера Брацлавських хасидів цадика Нахмана у м. Умані<sup>19</sup>.

За наполягання голови Черкаської облорганізації НСКУ 1 грудня 2021 року (перший офіційний лист на Управління культури та охорони культурної спадщини Черкаської ОДА) розпочався, як виявилось, тривалий у бюрократичному плані процес занесення до переліку об'єктів культурної спадщини Млина-вітряка дерев'яного в с. Суботів Черкаської області, збудованого на початку ХХ ст. Цей єдиний суботівський традиційний стовповий млин збудовано на поч. ХХ ст. Він, у цілому, був придатний для повного відновлення, і, попри свій досить задовільний стан збереження, потребував негайної охорони та реставрації<sup>20</sup>. У результаті активної патріотичної позиції краєзнавців Черкащини, та особливої патріотичної підтримки заступника голови Черкаської ОДА О. Шамрая, 27 лютого 2023 року щодо млина-вітряка дерев'яного в с. Суботів

<sup>17</sup> Яшан О. Вулиці імені краєзнавця Володимира Чоса в Городищі бути. Краєзнавча Черкащина. Режим доступу: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=428:2024-04-30-19-47-10&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=428:2024-04-30-19-47-10&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31)

<sup>18</sup> Кулинич Б. Черкащина очима краєзнавців. Іміджевий творчий візит спілки краєзнавців Черкащини до м. Кропивницький. Краєзнавча Черкащина. Режим доступу: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=405:2023-12-17-20-19-23&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=405:2023-12-17-20-19-23&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31)

<sup>19</sup> Синявська Л. Краєзнавці увійшли до складу Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Черкаської ОДА // Краєзнавча Черкащина. Режим доступу: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=356:2023-01-27-08-16-39&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=356:2023-01-27-08-16-39&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31)

<sup>20</sup> Лазуренко В. М. Краєзнавчий рух на Черкащині в період російсько-української війни... С. 17–18.

<sup>21</sup> Розпорядження № 96 від 27 лютого 2023 р. начальника Черкаської ОВА І. Табурця «Про занесення об'єкту культурної спадщини до Переліку об'єктів культурної спадщини». Режим доступу: URL: <https://ck-oda.gov.ua/document-search/?date-from=27%2F02%2F2023&date-to>



було видане розпорядження № 96 начальника Черкаської ОВА І. Табурця «Про занесення об'єкту культурної спадщини до Переліку об'єктів культурної спадщини»<sup>21</sup>, а 25 грудня 2023 року Міністерством культури та інформаційної політики України за підписом т.в.о. міністра Р. Карандеєва було видано Наказ № 727 «Про занесення об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»<sup>22</sup>, в якому зазначено, що млин-вітряк у Суботові заноситься до реєстру нерухомих пам'яток України за видом пам'ятки архітектури, науки і техніки та категорією місцевого значення об'єкт культурної спадщини.

Протягом двох років Управління культури та охорони культурної спадщини Черкаської ОДА спільно з краєзнавцями пройшло всі непрості бюрократичні лабіринти, аби млин-вітряк у Суботові був занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, але, як не прикро, людська безвідповідальність і халатність (а можливо і не глибока щира любов до культурної спадщини свого народу) призвела до того, що млин-вітряк 11 липня 2024 року повністю згорів і відновленню не підлягає. Млин був необкошений, необораний, на ньому не була встановлена табличка, що він охороняється державою. Хочеться сподіватися, аби з цієї неприємної ситуації були зроблені серйозні висновки як на рівні Черкаської області, так і Міністерства культури та інформаційної політики України, аби такі події, коли не російсько-українська війна, а безвідповідальність певних посадовців руйнує нашу національну самобутність, яку потрібно зберігати для майбутніх поколінь українців.

Родзинкою міста Черкаси є його Черкаський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Т. Шевченка. Але у краєзнавців є певні краєзнавчі побажання до його репертуару:

попри ім'я Тараса Шевченка, яке носить театр, як не прикро, на сьогодні жодної вистави не присвячено Т. Шевченку, В. Симоненку, І. Піддубному; відсутня й Холодноярська тематика. Наприклад, остання згадка про державотворця України Б. Хмельницького у репертуарі театру була у театралізованому дійстві «Навіки разом» ще 1979 року. Тому краєзнавці звернулись до керівництва театру з пропозицією вивчити питання і включити краєзнавчу складову до театрального репертуару а також вивчити можливість створення у театрі його музею. Слід зауважити, що до думки краєзнавців дослухались, і у 2023 року за сприяння відомого краєзнавця Черкас, члена НСКУ Б. Юхна у День театру було відкрито першу чергу експозицій музею<sup>23</sup>.

30 березня 2023 року голова Черкаської обласної організації НСКУ В. Лазуренко зустрівся з Уповноваженим із захисту державної мови, членом НСКУ Т. Кременем, який цього дня перебував з робочим візитом на Черкащині. Спілкувалися на актуальні питання нашої вітчизняної історії та культури, популяризації краєзнавцями української мови в регіоні. Очільник краєзнавців Черкащини ознайомив Уповноваженого із сучасними історико-краєзнавчими здобутками краєзнавців Черкащини. Зокрема, інформував про проведення в регіоні за підтримки НСКУ, і особисто її голови О. Реєнта, таких конференцій, як «Персоналістичний вимір історії Черкащини», «Черкащина в контексті історії України», «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження». Говорили про важливість проведення національно-патріотичних просвітницьких краєзнавчих заходів у ці важкі для нашої держави дні. Не минули і питання сучасних пошуків поховання державотворця України Б. Хмельницького. Голова Спілки краєзнавців Черкащини

<sup>22</sup> Наказ № 727 від 25 грудня 2023 р. Міністерства культури та інформаційної політики України «Про занесення об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Режим доступу: URL: <https://ck-oda.gov.ua/document-search/?date-from=27%2F02%2F2023&date-to>

<sup>23</sup> Лазуренко В. М. Краєзнавчий рух на Черкащині в період російсько-української війни... С. 18.

взяв участь та виступив на регіональному круглому столі на тему: «Реалізація на Черкащині Програми з розвитку та функціонування української мови» за участю Уповноваженого із захисту державної мови Т. Кременя, начальника Черкаської ОВА І. Табурця, начальника Управління освіти і науки Черкаської ОДА В. Данилевського, начальника Управління культури та культурної спадщини Черкаської ОДА О. Шабатіна, керівників освітянських установ регіону. Участь у заході також взяли члени НСКУ О. Шамрай, Б. Кулинич, І. Стадник, М. Северинчук<sup>24</sup>.

За сприяння міської влади Черкас та проханням краєзнавців 27 жовтня 2023 року у місті було відкрито меморіальну дошку В. Страшевичу (1937–2020 рр.) – почесному краєзнавцю України, журналісту, організатору фізичної культури і спорту Черкащини<sup>25</sup>.

Незважаючи на жорстоку війну, подвижники краєзнавства видають книги. У роки війни вийшло ряд видань, серед них: Мельниченко В. «Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів закладів загальної середньої освіти» (2023)<sup>26</sup> (починаючи з 2023/2024 навчального року в усіх школах

Черкаської області запроваджено вивчення історії рідного краю за цим посібником<sup>27</sup>; «Черкаси: історія і сучасність: навчальний посібник для закладів загальної середньої освіти» (за ред. В. Мельниченка, 2023); Степанова Н., Москаленко Т., Завалко Т. «Словник-путівник юного патріота (цікаві факти з історії, культури та мистецтва Черкаського краю)» (2023); Нераденко Т. «Археологія Черкащини» (2023); Голиш Г., Воропай А., Лисиця Л. «Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події» (2023); Шумейко К. «Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення» (2023); Перепелиця А. «Вершаці: історія і сьогодення» (2023); «100 видатних особистостей Черкащини» (2023); Скороход Л., Харченко Ю., Гур'єва Л. «Сміла» (2023); Бугаєнко К. «Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення» (2023), Білецький Ф. «Під знаком Водоля» (2023); Брезінський І. «Спортивна історія Черкащини. Кам'янщина спортивна» (2023); Діденко Я., Кукса Н. «Хранителі спадщини Потясминня: мандрівка крізь часи» (2023); Лазуренко Є., Лазуренко В. «Дитячі подорожі до історичного Суботова» (2024)<sup>28</sup>.

<sup>24</sup> Кулинич Б. Уповноважений із захисту державної мови зустрівся із краєзнавцями Черкащини. Національна спілка краєзнавців України. Режим доступу: URL: <https://nsku.org.ua/?p=19164#more-19164>

<sup>25</sup> Мельниченко В. У Черкасах відкрито меморіальну дошку почесному краєзнавцю України Василю Страшевичу. Національна спілка краєзнавців України. Режим доступу: URL: <https://nsku.org.ua/?p=19432>

<sup>26</sup> Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів закладів загальної середньої освіти. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2023. 372 с.

<sup>27</sup> Лазуренко В. М. Освітянський історико-краєзнавчий проект «Моя Черкащина» працює на Перемогу // Краєзнавство. 2023. № 3–4. С. 108–110.

<sup>28</sup> Черкаси: історія і сучасність: навчальний посібник для закладів загальн. серед. освіти / Департамент освіти Черкаської міської ради, Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. 280 с.; Словник-путівник юного патріота (цікаві факти з історії, культури та мистецтва Черкаського краю) / авт. укл. Н. Степанова, Т. Москаленко, Т. Завалко. Черкаси: Інтроліга ГОР, 2023. 64 с.; Нераденко Т. М. Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична: монографія. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2023. 692 с.; Голиш Г. М., Воропай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: історико-краєзнавчий нарис. – Черкаси: Вертикаль, 2022. 328 с.; Шумейко К. В. Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Чернівці: ПАТ ПБК «Десна», 2023. 704 с.; Перепелиця А. Вершаці: історія і сьогодення. Черкаси: Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2023. 416 с.; 100 видатних особистостей Черкащини: збірник у 2 т. Т.1 / Л. М. Чепурда, Г. М. Чепурда, С. С. Беляєва та ін. Одеса: Олді+, 2023. 164 с.; Скороход Л., Харченко Ю., Гур'єва Л. Сміла: презентаційне ілюстроване видання. Сміла: КП «Медіа-центр», 2023. 36 с.; Бугаєнко К. С. Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення: історико-краєзнавчий нарис. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. 172 с.; Білецький Ф. Під знаком Водоля. Черкаси: ІнтролігаГОР, 2023. 175 с.; Брезінський І. Спортивна історія Черкащини. Кам'янщина спортивна. Кн. 2 [уклад. Г. М. Таран]. Черкаси: Вертикаль, 2023. 302 с.; Васильченко В. Гуляйпіль–Златопіль: сторінки історії містечка Златополя та його околиць. Чорнобай: Чорнобай. КПП, 2023. 168 с.; Діденко Я., Кукса Н. Хранителі спадщини Потясминня: мандрівка крізь часи. Кн. 2. Черкаси: «Вертикаль», 2023. 255 с.; Лазуренко Є., Лазуренко В. Дитячі подорожі до історичного Суботова. Черкаси: видавець Гордієнко Є. І., 2024. 60 с.

На Черкащині важливою формою державної підтримки краєзнавства як важливого засобу патріотичного виховання є заснована Черкаською обласною державною адміністрацією та обласною радою ще у 1994 році Черкаська обласна краєзнавча премія імені Михайла Максимовича. У перший рік війни (2022) премія не вручалась. У 2023 р. її лауреатами стали краєзнавці О. Прядко, Н. Кукса, Т. Москаленко<sup>29</sup>. У 2024 році лауреатами цієї престижної премії стали К. Бугаєнко, А. Перепелиця, Л. Різник. Вручення премії відбувається на батьківщині М. Максимовича у с. Богуславець Золотоніського району.

Провели краєзнавці і патріотичну акцію. 10 листопада 2023 року члени Черкаської обласної організації НСКУ – викладачі і співробітники Черкаського державного технологічного університету В. Лазуренко, кандидат історичних наук, доцент О. Яшан, кандидат економічних наук, доцент М. Слинко, начальник редакційно-видавничого відділу О. Литвин, магістрант кафедри історії та права В. Зозуля, заклали на батьківщині державотворця України, гетьмана Б. Хмельниць-

кого в Суботові на території Замчища Хмельницьких тюльпанові Клумби Перемоги! В цей день було висаджено 220 тюльпанів, які придбали краєзнавці<sup>30</sup>.

Активно сприяє пропагуванню історико-краєзнавчої спадщини Черкащини і просвітницької роботи сайт об'єднання «Краєзнавча Черкащина». Від часу створення його відвідали 873 тисячі осіб (дані на 01 вересня 2024 р.), щодня – до сотні людей. Активно сприяє іміджу спілки краєзнавців на Черкащині також її сторінка у Фейсбуці. Черкаська обласна спілка краєзнавців надає багато інформації для офіційного сайту НСКУ, де новини знайшли своє розміщення, і всі зацікавлені мають змогу з ними ознайомитися.

Не припинило у роки війни свій вихід у світ і науково-популярне видання Черкаської обласної організації НСКУ «Краєзнавство Черкащини», яке видається за кошти та на замовлення Управління культури та охорони культурної спадщини Черкаської ОДА<sup>31</sup>.

Краєзнавці Черкащини, як і всі краєзнавці України сьогодні – єдині. Україна – Переможе!

## References

1. Biletskyi, F. (2023). *Pid znakom Vodoliiia: ist.-publitsyst. narys*. Cherkasy: IntrolihaTOR. [in Ukrainian].
2. Brezinskyi, I. (2023). *Sportyvna istoriia Cherkashchyny. Kamianshchyna sportyvna (Kn. 2)*. Cherkasy: Vertykal. [in Ukrainian].
3. Buhaienko, K. (2023). *Bibliotekna sprava Cherkashchyny: vid pershodzherel do sohodennia: ist.-kraiezn. narys*. Cherkasy: Vertykal, vydavets Kandych S.H. [in Ukrainian].
4. Chepurda, L., Chepurda, H., Beliaieva, S. (2023). *100 vydatnykh osobystostei Cherkashchyny: zb. u 2 t. (T. 1)*. Odesa: Oldi+. [in Ukrainian].
5. Didenko, Ya., Kuksa, N. (2023). *Khranyteli spadshchyny Potiasmynnia: mandrivka kriz chasy (Kn. 2)*. Cherkasy: Vertykal. [in Ukrainian].
6. Holysh, H., Voropai, A., Lysytsia, L. (2022). *Selo Denhy v ukrainskii istorii vid davnyiny do sohodennia: liudy i podii : istoryko-kraieznavchyi narys*. Cherkasy: Vertykal. [in Ukrainian].

<sup>29</sup> Вручено обласну краєзнавчу премію імені Михайла Максимовича 2023 року // Краєзнавство Черкащини. Вип. 16. 2023. С. 28–29.

<sup>30</sup> Кулинич Б. Краєзнавці посадили на батьківщині Богдана Хмельницького тюльпановіклумби Перемоги! Режим доступу: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=399:2023-11-12-19-06-02&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=399:2023-11-12-19-06-02&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31)

<sup>31</sup> Краєзнавство Черкащини. Вип. 16. 2023. 192 с.; Краєзнавство Черкащини. Вип. 17; 18. 2024.

7. Kyvatkovs'ka O. (2022). *U Cherkasakh za pidtrymky Natsional'noyi spilky krajeznavtsiv Ukrainy proushla VI Vseukrayins'ka konferentsiya «Kul'turno-istorychna spadshchyna Ukrainy: perspektyvy doslidzhennya ta tradytsiyi zberezheniya»*. Natsional'na spilka krajeznavtsiv Ukrainy. Rezhym dostupu: URL: <https://nsku.org.ua/?cat=31> [in Ukrainian].
8. Kulynych B. (2023). *Upovnovazheny iz zakhystu derzhavnoyi movy zustrivsyia iz krajeznavtsyamy Cherkashchyny. Natsional'na spilka krajeznavtsiv Ukrainy*. Rezhym dostupu: URL: <https://nsku.org.ua/?p=19164#more-19164> [in Ukrainian].
9. Lazurenko, V. (2023). *Osvitiianskyi istoryko-kraieznavchyi proiekt «Moia Cherkashchyna» pratsiuiie na Peremohu. Kraieznavstvo*, 3–4, 108–110. [in Ukrainian].
10. Lazurenko, Ye., Lazurenko, V. (2024). *Dytiachi podorozhi do istorychnoho Subotova*. Cherkasy: vydavets Hordiienko Ye.I. [in Ukrainian].
11. Neradenko, T. (2023). *Arkheolohiia Cherkashchyny: polova, drukovana, muzeina, pamiatkookhoronna, navchalna, turystychna: monohrafiia*. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
12. Perepelytsia, A. (2023). *Vershatsi: istoriia i sohodennia. Cherkasy: Vertykal, vydavets Kandych S. H.* [in Ukrainian].
13. Severynchuk M. I. (2022). Cherkas'kyi krajeznavchyy rukh pid chas rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny yak skladova natsional'noho informatsiynoho frontu. *Materialy V Vseukrayins'koyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Kul'turno-istorychna spadshchyna Ukrainy: perspektyvy doslidzhennya ta tradytsiyi zberezheniya» (z mizhnarodnoyu uchastyu)*, Cherkasy: vydavets Hordiienko Ye.I. [in Ukrainian].
14. Shumeiko, K. (2023). *Nemaie mylishoho kraiu nizh toi, de sudylosz rosty. Papuzhyntsi y papuzhany: istoriia y sohodennia*. Chernihiv: Desna. [in Ukrainian].
15. Skorokhod, L., Kharchenko, Yu., Hurieva, L. (2023). *Smila: prezentatsiine iliustr. vyd. Smila: Media-tsentr.* [in Ukrainian].
16. Stepanova, N., Moskalenko, T., Zavalko, T. (2023). *Slovnnyk-putivnyk yunoho patriota (tsikavi fakty z istorii, kultury ta mystetstva Cherkaskoho kraiu)*. Cherkasy: IntrolihaTOR. [in Ukrainian].
17. Vasylichenko, V. (2023). *Huliaipil–Zlatopil: storinky istorii mistechka Zlatopolia ta yoho okolyts*. Chornobai: Chornobaiv. KPP. [in Ukrainian].
18. Yashan O. (2024). *Vulytsi imeni krajeznavtsya Volodymyra Chosa v Horo-dyshchi buty. Krajeznavcha Cherkashchyna*. Rezhym dostupu: URL: [https://nsku.ck.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=428:2024-04-30-19-47-10&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31](https://nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=428:2024-04-30-19-47-10&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31)

DOI: .....

УДК 94(477.46)”1954”(045)

**Василь Мельниченко** (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, професор,  
Заслужений працівник культури України

E-mail: crk\_krz@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5720-4229>

## Утворення та розвиток Черкаської області. Край у добу творення незалежної України

*У статті розкриваються економічні та суспільно-політичні передумови та обґрунтування доцільності утворення у 1954 році Черкаської області. Робиться короткий історичний екскурс адміністративно-територіального устрою території, що увійшла до новоутвореної області. Дається їй загальна характеристика на той час та аналізуються особливості економічного та соціально-культурного розвитку. Відзначаються як позитивні зрушення, так і породжені командно-адміністративною системою негативні явища.*

*Висвітлюється життя краю в умовах процесу демократизації суспільного життя другої половини 1980-х рр. та на початку 1990-х рр., роль у цьому патріотичних сил. Зазначається, що після проголошення незалежності України на Черкащині набули незворотного характеру процеси формування національної свідомості та оновлення духовного життя. Зусилля спрямовувалися на утвердження нових, заснованих на економічному інтересі і діловій ініціативі форм господарювання. Будуючи нову Україну і виступаючи проти корупції та на підтримку євроінтеграції, Черкащина пройшла дві Революції – Помаранчеву і Гідності.*

*Показується мужність і героїзм черкащан, які захищали свободу і незалежність України у російсько-українській війні у лавах Збройних сил України. Черкащани живуть і працюють з непохитною вірою у перемогу над і роблять для цього усе можливе.*

**Ключові слова:** Черкаська область, адміністративно-територіальний поділ, незалежність, історико-культурна спадщина, соціально-економічний розвиток.

**Vasyl Melnychenko** (Cherkasy)

candidate of historical sciences, professor,

Honored Worker of Culture of Ukraine

E-mail: crk\_krz@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5720-4229>

## Formation and development of Cherkasy region. Land in the days of creation of independent Ukraine

*The article reveals the economic and socio-political prerequisites and rationale for the feasibility of the formation of the Cherkasy region in 1954. A short historical tour of the administrative-territorial organization of the territory included in the newly formed region is made. Its general characteristics at that time are given and the features of economic and socio-cultural development are analyzed. Both positive changes and negative phenomena generated by the command-administrative system are noted.*

*The life of the region in the conditions of the process of democratization of social life in the second half of the 1980s and the beginning of the 1990s is highlighted, as well as the role of patriotic forces in this. It is noted that after the declaration of independence of Ukraine in Cherkasy Oblast, the processes of formation of national consciousness and renewal of spiritual life became*

*irreversible. Efforts were directed to the approval of new forms of management based on economic interest and business initiative. While building a new Ukraine and speaking out against corruption and in support of European integration, Cherkasy underwent two revolutions – the Orange Revolution and the Revolution of Dignity.*

*Courage and heroism of Cherkasy residents who defend the freedom and independence of Ukraine in the Russian-Ukrainian war in the ranks of the Armed Forces of Ukraine are shown. Cherkasy residents live and work with an unshakable belief in victory over and do everything possible for this.*

**Key words:** *Cherkasy region, administrative-territorial division, independence, historical and cultural heritage, socio-economic development.*

7 січня вже далекого 1954 року була утворена Черкаська область, яка від цієї дати й веде свій відлік як складова частина Української держави. Утворення нової області стало не тільки результатом економічної доцільності, а й визнанням економічної та культурної значимості регіону.

Сьогодні поняття «Черкаська область», «Черкащина» вживаються не тільки у географічній площині, а й окреслюють ту частину центральної України, де складалося етнічне ядро українства, на основі національного самоусвідомлення визрівали ідеї української державності. Черкаська область відома своїм славним минулим, талановитими людьми, родючими ґрунтами, корисними копалинами і значним економічним потенціалом.

До 1954 року – часу утворення області, територія краю входила до складу районів переважно Київської, а також Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей. У 1920-х роках – це частина колишніх Шевченківської (до 1927 року – Черкаської), Уманської та Золотоніської округ, а ще раніше – повітів Київської та Полтавської губерній. У часи Української козацької держави середини XVII ст. землі сучасної Черкащини відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу перебували у складі Чигиринського, Черкаського, Уманського, Корсунського, Канівського, Кропивнянського, Лисянського, Іркліївського, а також частково – Білоцерківського та Переяславського полків.

Згідно із законом Української Народної Республіки від 6 березня 1918 року повіти й губернії мали бути скасовані, а натомість в Україні передбачалось утворити 32 адміністративно-територіальні одиниці – землі, у тому числі і земля під назвою «Черкащина» з центром у місті Черкаси. Однак, цей закон з відомих причин не був реалізований<sup>1</sup>.

Ідея утворення нової області у складі Української РСР на офіційному рівні вперше була обговорена 28 грудня 1953 року на засіданні тоді найвищого політичного органу республіки – президії ЦК Компартії України. Головним мотивом доцільності утворення Черкаської області було «розукрупнення Київської області, наближення керівництва і обслуговування віддалених районів». Дійсно, Київська область на той час була найбільшою в Україні, займаючи територію в 41 тис. кв. км. Протяжність її з півночі на південь складала 350 км. До її складу входило 53 райони.

Віддаленість південних районів Київської області (Христинівського, Уманського, Звенигородського, Шполянського, Смілянського та інших) від обласного центру по залізниці складала 200–325 км, що значно ускладнювало управління та обслуговування сільського господарства і промисловості цих районів. Тому було вирішено найбільш віддалені 20 південних районів Київщини виділити в окрему область – Черкаську, доповнивши її 6 районами Полтавської, 2 – Кіровоградської і 1 – Вінницької області. На засіданні

<sup>1</sup> Мельниченко В. М. Черкаська область: утворення та етапи розвитку // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Сьомої науково-краєзнавчої конференції «Черкащина в контексті історії України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкаської області. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2014. Частина 2. С. 3–8.

президії ЦК КПУ зазначалося, що пропонувані райони «за своїми економічними, природними і кліматичними умовами є однорідними, з провідною культурою в сільському господарстві – цукровим буряком і наявністю крупної цукрової промисловості»<sup>2</sup>.

Мета утворення області з часом встигла обрости міфами. Один з них стверджує, що область «зшили», щоб передати туди зі столичної Київської області депресивні райони. Зрозуміло, що така недолуга теза не витримує критики, оскільки нова область від самого початку свого існування (та й сьогодні теж) за багатьма показниками виробництва сільськогосподарської продукції випереджала Київщину.

На основі подання Президії Верховної Ради УРСР 7 січня 1954 року було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про утворення у складі Української РСР Черкаської області». До складу Черкаської області включалися 29 районів і 3 міста обласного підпорядкування із вище зазначених областей. Невдовзі, 12 лютого, до складу області з Кіровоградської області було передано Чигиринський район. «Затримка» зумовлювалася тим, що у січні Чигиринщина опинилася в епіцентрі заходів з нагоди 300-річчя так званого «возз'єднання України з Росією», які у той час масштабно відзначалися на всесоюзному рівні.

У складі області тоді було 12 міст, 19 селищ міського типу, а всього 815 населених пунктів, підпорядкованих 453 міським, селищним і сільським радам. Загальна площа області на той час становила 21,1 тис. кв. км. Чисельність населення – 1 млн 497 тис. чоловік, з них переважна більшість проживала в сільській місцевості – 1 млн 236 тис. (82,6 %). Серед населення новоутвореної області українці становили 93,9 %<sup>3</sup>.

Центром області стали Черкаси, на той час районний центр з населенням близько 50 тис. осіб. На користь Черкас спрацював передусім такий вагомий чинник, як розташування на перетині транзитних залізничної та автомобільних магістралей і важливої дніпровської транспортної артерії. Це в поєднанні з рівнинним рельєфом відкривало перспективи розвитку промисловості й міста взагалі<sup>4</sup>.

У різні роки змінювалася кількість районів, а з 1966 р. і до адміністративно-територіальної реформи 2015–2020 рр. їх незмінно було 20. У 1974 р. в Черкасах введено районний поділ – утворено Соснівський і Придніпровський райони міста. З 1977 р. містом обласного підпорядкування став Канів, а з 1992 р. – Ватутіне (з 2024 р. – Багачеве) і Золотоноша<sup>5</sup>.

У процесі реалізації положень сучасної реформи 2020 року в Черкаській області сформовано 4 райони – Звенигородський, Золотоніський, Уманський і Черкаський. У їхньому складі утворено 66 об'єднаних територіальних громад, до яких увійшли 854 населених пункти<sup>6</sup>.

Відразу після підписання Указу про утворення області розпочалася практична робота з його реалізації. Для вирішення організаційних питань щодо формування апарату управління та налагодження його роботи до Черкас прибула група працівників ЦК КПУ.

А незабаром, 10–11 березня відбулася обласна партійна конференція, на якій першим секретарем обкому партії було обрано 47-річного Б. І. Вольговського, який добре знав сільськогосподарське виробництво, працював на посадах агронома, співробітника науково-дослідного інституту колгоспного будівництва, обласного земельного відділу, першого заступника голови Київського облвиконкому.

<sup>2</sup> Протокол засідання президії ЦК Компартії України про утворення Черкаської області // Літопис Черкаської області: документи свідчать. 1954–2004. Черкаси, 2004. С. 7–9.

<sup>3</sup> Державний архів Черкаської області. ф.Р-4313, оп.1, спр. 110, арк. 18.

<sup>4</sup> Клименко Т. А. Черкаси – обласний центр новоутвореної області // Черкаси : історія і сучасність: навчальний посібник для закладів загальн. серед. освіти / Департамент освіти Черкаської міської ради, Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси : «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. С. 170–178.

<sup>5</sup> Черкаська область. Адміністративно-територіальний устрій. Черкаси, 1999. 114 с.

<sup>6</sup> Черкащина // Сайт Черкаської обласної державної адміністрації. Режим доступу: URL: <https://ck-oda.gov.ua/administratyvno-terytorialnyj-ustrij/>

На першій сесії обласної ради головою облвиконкому обрано 34-річного І. К. Лутака – фахівця сільськогосподарської галузі, добре обізнаного з Черкащиною по роботі на посаді керівника Христинівського району і завідувача сільгоспвідділу Київського обкому партії. Як і Б. І. Вольтовський – фронтовик<sup>7</sup>.

Утворення Черкаської області відбулося в умовах назріваючих у суспільстві радикальних змін, своєрідною точкою відліку яких стала смерть Сталіна. Серед дій, що символізували початок хрущовської «відлиги» і процесу лібералізації, важливе значення мало скасування у вересні 1953 р. позасудових органів, розпочате реформування сільськогосподарського виробництва, припинення ідеологічних кампаній проти націоналізму, зростання українського фактора у різних сферах суспільного життя. Імпульсом до поглиблення лібералізації суспільного життя став XX з'їзд КПРС 1956 р., на якому було викрито культ особи Сталіна і пов'язані з ним злочини.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті Черкащини сприяла розпочата реабілітація жертв сталінських репресій. Зокрема, важливе значення для оздоровлення духовної атмосфери в середовищі інтелігенції краю мало повернення після багаторічних ув'язнень і заслань відомих громадських діячів Н. В. Суровцевої і Г. Ю. Храбана та інших репресованих черкащан. Процес реабілітації триває й досі. Станом на 2018 р. у Черкаській області розглянуто понад 12 тис. кримінальних справ, за якими реабілітовано 35145 громадян. На жаль, більшість із них – посмертно. Їх імена вміщені у 11 томах багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Черкаська область»<sup>8</sup>.

Перше десятиріччя молоді області було визначальним у подальшому її розвитку і становленні не тільки як адміністративно-територіальної одиниці, а й економічного та культурного регіону України. У

ті, ще не далекі в часі від війни і повоєнної відбудови роки, самовідданою працею черкащан закладалися підвалини майбутніх здобутків краю. То були роки пошуку і вдалих рішень, досягнень і прорахунків.

Цей період увійшов в історію області як період її динамічного розвитку. У цей час відбулися структурні зміни в економіці – з переважно аграрної вона перетворилася в індустріально-аграрну. Помітні зміни відбулися у соціальній сфері – розширювалося житлове будівництво, введено в дію значну кількість закладів освіти, охорони здоров'я та побуту.

У 1958 р. Черкаська область «за успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва та заготівель зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів» була відзначена найвищою на той час державною нагородою – орденом Леніна.

Розгорталася робота з будівництва ліній електропередачі та підстанцій. Вже в 1955 р. загорілися електролампочки у понад 5 тис. сільських оселей, а в травні 1970 року до електромережі було підключено останні будинки сільських жителів.

Болючою проблемою залишалось транспортне сполучення. У весняне та осіннє бездоріжжя з Черкас до Умані та навколишніх районів можна було дістатися лише залізницею або гужовим транспортом. Тому одним із пріоритетних завдань стало будівництво автомобільної дороги з твердим покриттям Черкаси – Умань, яка мала з'єднати обласний центр з витягнутими зі сходу на захід правобережними районами.

У Черкасах 6 травня 1961 р. вступив в дію новий річковий порт. Обласний центр вже мав повітряне сполучення з Києвом, Сімферополем, Одесою, Москвою, Ленінградом та іншими містами. Регулярними стали авіарейси до більшості райцентрів, де також були зльотно-посадочні полоси і невеликі аеровокзали. Наприклад, в кінці 1960-х років із Звенигородки здійснювалися авіарейси до Києва, Хмельницького, Харкова, Полтави, Черкас та Умані.

<sup>7</sup> Мельниченко В. М. Так починалася наша область // Черкаський край. 2003. 7 лютого.

<sup>8</sup> Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів закладів загальної середньої освіти. Черкаси, «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. С. 280–282..



Наприкінці 1950-х років на Черкащині започатковується нова галузь промисловості – приладобудування. У 1957 р. вступив у дію Уманський завод електровимірювальних приладів «Мегометр». З 1962 р. веде свою історію черкаський завод «Фотоприлад» (нині НВК «Фотоприлад»).

З початку 1960-х років продовжувався стрімкий розвиток хімічної промисловості. На багато років ця галузь стала визначальною для усієї області. У 1970 р. на повну потужність починає працювати Черкаський завод хімічного волокна. Справжнім флагманом «великої хімії» України і Радянського Союзу став Черкаський хімкомбінат – нині ПрАТ «Азот».

У 1960-х роках на Черкащині, як і в довоєнний час, було лише три вищі навчальні заклади – Черкаський та Уманський педінститути і сільськогоспінститут в Умані. Вища ж технічна освіта обмежувалася відкритою в Черкасах у 1960 р. філією (в окремі періоди – факультетом) київських інститутів. У липні 1991 р. на базі філії утворено Черкаський інженерно-технологічний інститут (нині – державний технологічний університет).

Кожного року вводилися нові школи, дитячі дошкільні установи, будинки культури та бібліотеки. У 1966–1985 рр. в області збудовано 330 шкіл, практично була вирішена проблема забезпечення потреб у дошкільних закладах. Серед введених в дію лікувально-оздоровчих об'єктів – санаторії «Світанок», «Мошногір'я» поблизу Черкас, «Родон» – у Звенигородці. Загальна кількість місць в санаторіях, пансіонатах, будинках і базах відпочинку досягла майже 15 тис.<sup>9</sup> У молодому обласному центрі поживляється культурне життя. У 1955 р. утворюється обласна філармонія. З 1957 р. веде свою біографію Черкаський народний хор, який у максимально стислі строки набув професійності, вражаючи глядачів своїми піснями. У липні хор після чотирьох неповних місяці існування з тріумфом виступав у Москві, спочатку посівши друге

місце серед 143 хороших колективів Радянського Союзу, а потім став лауреатом Всесвітнього фестивалю молоді і студентів.

У 1957–1963 рр. в Черкасах жив і творив відомий український поет і журналіст В. Симоненко. Працював у редакціях газет «Черкаська правда» (1957–1960), «Молодь Черкащини» (1960–1963), власним кореспондентом «Робітничої газети».

Рівно через місяць після утворення області, 7 лютого 1954 р. побачив світ перший номер обласної газети «Черкаська правда» (нині – «Черкаський край»). Головна газета області виходила великим форматом шість раз на тиждень і вже з 1 травня її тираж становив 40 тис. примірників. З лютого 1960 року вийшов перший номер обласної газети «Молодь Черкащини» – органу обкому комсомолу. 31 січня 1954 р. вперше в ефірі прозвучали слова «Говорять Черкаси...», що ознаменувало початок обласного радіомовлення.

Невід'ємною частиною повсякденного життя черкащан були фізкультура і спорт. Великою популярністю користувався футбол – на футбольні матчі збиралося багато глядачів. У 1958 р. черкаський «Колгоспник» дебютував у першості СРСР серед команд майстрів класу «Б» і відтоді черкаська команда під різними назвами представляла Черкащину в чемпіонатах СРСР та України.

Яскравими виступами увійшла в історію черкаського спорту жіноча гандбольна команда «Буревісник» (пізніше – «Освіта») Черкаського педінституту, яка в 1963 р. стала бронзовим призером першості СРСР серед команд класу «А» (вища ліга). Її гравці входили до збірної команди СРСР.

У 1960-х роках черкаські спортсмени заявили про себе і на міжнародній арені. Чемпіоном Олімпійських ігор 1964 р. в Токіо з веслування на каное став черкаський авангардivecь Андрій Хімич. Чемпіоном Європи 1965 р. став Валерій Дрибас<sup>10</sup>.

<sup>9</sup> Мельниченко В. М. Утворення та розвиток Черкаської області. Край у добу творення незалежної України // Черкаська область: шлях довжиною в 70 років. Історико-документальні нариси до 70-річчя утворення Черкаської області. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2024. С. 3–11.

<sup>10</sup> Наймолодша в Україні. Черкаській області – 60 років : етапи розвитку, люди і події. Черкаси, 2013. С. 112–114.

З часом на фоні позитивних процесів розвитку все помітнішою ставала неспроможність тодішнього радянського керівництва адекватно реагувати на вимоги часу. Почала загострюватися загальна криза. І все очевиднішою ставала необхідність змін в усіх сферах суспільного життя.

У другій половині 1980-х років на Черкащині, як і в інших регіонах України, суспільно-політичне життя помітно активізується. Своєрідним каталізатором цього процесу стала започаткована «перебудова» з непередбачуваністю її наслідків. Жителі області, як і всієї України, особливо гостро відчували небезпеку залежності від союзного центру. Значною мірою це пов'язувалося з аварією на ЧАЕС, наслідки якої безпосередньо торкнулися районів Черкащини, іншими соціально-економічними негараздами того часу.

Символами «духовного Чорнобиля» для Шевченкового краю стали зрощення, занедбаність історико-культурної спадщини, замовчування трагічних сторінок минулого. Правомірність постановки цих питань на Черкащині тоді була цілком очевидною, оскільки в 1988/1989 навчальному році у найбільшому місті області – Черкасах, з 38 шкіл викладання українською мовою велося лише в чотирьох. А з 38986 учнів міських шкіл навчалися в класах з українською мовою викладання тільки 5753.

В умовах процесу демократизації суспільного життя в області починають виникати історико-краєзнавчі, екологічні, пам'яткоохоронні та інші об'єднання, діяльність яких дедалі більше виходила за межі суто просвітницької і набувала політизованого характеру. Одним з перших таких об'єднань у Черкасах стало товариство «Екологія». Перший екологічний мітинг в обласному центрі відбувся у лютому 1988 р. Регулярними стали акції протесту – мітинги, пікетування підприємств-забруднювачів навколишнього

середовища, виступи проти будівництва Чигиринської АЕС, Канівського промвузла та інших об'єктів, які загрожували не лише екологічній безпеці, а й історико-культурним пам'яткам загальноукраїнського значення.

На цьому ґрунті в 1988–1989 рр. утворилися громадські об'єднання культурологічного спрямування – «Заповіт» у Черкасах, «Берегиня» в Умані, які проводили пошуково-просвітницьку роботу – організовували дослідження маловідомих у той час обставин Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресій, пропагували українську народну творчість. Згодом ці об'єднання помітно політизувалися і почали тісно співпрацювати з осередками політичних партій і рухів, що утворювалися в області – НРУ (Народного руху України), ДемПУ (Демпартії України), УГС (Української гельсінської спілки) та інших<sup>11</sup>.

Відчутний вплив на формування громадської думки з кінця 1980-х років починають справляти позацензурні газети («самвидав») «Черкаський час», «Сурма» (Черкаси), «Воля» (Золотоноша), «Клич Наддніпрянщини», «Канівський вісник» (Канів), «Червона калина» (Умань), «Гомін» (Городище), «Дзвін» (Монастирище), на сторінках яких критикувались дії влади, гостро і вимогливо ставились питання національно-культурного відродження, надання незалежності Україні. Значне місце займала інформація про заходи громадських та політичних осередків, пропагувалися їхні програми<sup>12</sup>.

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України ознаменувало рішучий поворот в історії українського народу, який обрав шлях створення і розвитку своєї власної держави. Черкащина дала Україні борців за незалежність В'ячеслава Чорновола, Станіслава Губара, Михайла Сироту та багато інших наших земляків. В історії Черкащини, як і всієї України, розпочався абсолютно новий період і постали якісно

<sup>11</sup> Мельниченко В. М. Утворення та розвиток Черкаської області. Край у добу творення незалежної України // Черкаська область: шлях довжиною в 70 років. Історико-документальні нариси до 70-річчя утворення Черкаської області. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2024. С. 3–11.

<sup>12</sup> Мельниченко В. М. Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.). – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2020. С. 160–170.

нові завдання, реалізація яких мала відбуватися у новій, незалежній державі.

Шлях довжиною в 70 років для області був непростим, особливо у перші роки становлення, коли здійснювалися масштабні програми перетворень – вводилися в дію промислові підприємства, транспортні комунікації, зростали обсяги сільськогосподарського виробництва, розвивалася соціально-культурна сфера. Ті, ще близькі у часі від повоєнної розрухи, роки утвердження Черкаської області були позначені напруженим ритмом мирної праці, прагненням людей мати краще життя і впевненість у майбутньому.

Незважаючи на усі вади командно-адміністративної системи, упущення і прорахунки, область розвивалася. Відбулися структурні зміни в економіці – з переважно аграрної область перетворилася в індустріально-аграрну. З'явилися і набули розвитку нові галузі – хімічна промисловість, наукоємні та інші виробництва, зміцнилася енергетична база виробництва. Помітні зміни відбувалися у соціальній сфері – розширювалося житлове будівництво, вводилися в дію заклади освіти, охорони здоров'я та побуту.

У роки незалежності України на Черкащині набули незворотного характеру процеси утвердження національної свідомості та оновлення духовного життя. Зусилля спрямовувалися на утвердження нових, заснованих на економічному інтересі і діловій ініціативі форм господарювання, розширення зовнішньоекономічних зв'язків. На практиці реалізовувалися програми економічних реформ, спрямованих на оновлення і модернізацію виробництва, вирішення соціальних проблем та розвиток духовної сфери життя.

Будуючи нову Україну і виступаючи проти корупції та на підтримку євроінтеграції, Черкащина пройшла дві Революції – Помаранчеву і Гідності. 22 січня

2014 р. під час невщухаючих протистоянь і сутичок у столиці з'явилися перші загиблі. Кульмінаційним етапом революції стали події у Києві 18–20 лютого, під час яких загинуло більше сотні протестувальників і кілька тисяч було травмовано. Серед полеглої Небесної Сотні – шестеро черкащан: Юрій Пасхалін, Віктор Чернець, Максим Горошишин, Юрій Паращук, Андрій Саєнко, Віталій Смоленський. Усі вони посмертно удостоєні звання Героя України.

Мирне життя нашого краю, як і всіх українців, було перерване віроломною збройною агресією Росії проти України, що почалася о 3 год. 40 хв. 24 лютого 2022 року. Війна безпосередньо торкнулася Черкащини та корінним чином змінила життя краю.

Героїчну сторінку в історію краю вписують наші земляки – учасники російсько-української війни. Навічно залишаться в пам'яті черкащани, що загинули в боях за свободу і незалежність України. Проявом патріотичних і громадянських якостей черкащан стала їх активна участь у допомозі Збройним Силам України, підрозділам територіальної оборони та людям, які постраждали від агресії. Наші земляки Андрій Кизило, Ігор Момот, Михайло Куратченко, Віталій Кучерявий, Юрій Михайлюк, Віталій Онопрієнко, Євген Лисенко, Ростислав Лазаренко, Михайло Чабаненко, Сергій Яременко удостоєні високого звання Героя України, захищаючи суверенітет і територіальну цілісність держави<sup>13</sup>.

Сьогодні усі сфери життя Черкащини, незважаючи на складні умови воєнного часу, функціонують ритмічно. Черкащани живуть і працюють з непохитною вірою в перемогу над ворогом і роблять для цього усе можливе.

<sup>13</sup> Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів закладів загальної середньої освіти. Черкаси, «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. С. 341.

## References

1. Mel'nychenko V. (2024). *Utvorennya ta rozvytok Cherkas'koyi oblasti. Kray u dobu tvorennya nezalezhojy Ukrainy. Cherkas'ka oblast': shlyakh dozhynoyu v 70 rokiv. Istoryko-dokumental'ni narysy do 70-richchya utvorennya Cherkas'koyi oblasti*. Cherkasy: Vertykal', vydavets' Kandych S. H. [in Ukrainian].
2. Mel'nychenko V. (2020). *Istoriya presy Cherkashchyny (KHKH – pochatok KHKHI st.)*. Cherkasy: «Vertykal'», vydavets' Kandych S.H. [in Ukrainian].
3. Mel'nychenko V. (2023). *Moja Cherkashchyna (istoriya ridnoho krayu vid naydavnishykh chasiv do suchasnosti): navchal'no-metodychnyy posibnyk dlya vchyteliv zakladiv zahal'noyi seredn'oyi osvity*. Cherkasy, «Vertykal'», vydavets' Kandych S. H. [in Ukrainian].
4. Mel'nychenko V. (Ed) (2023). *Cherkasy : istoriya i suchasnist' : navchal'nyy posibnyk dlya zakladiv zahal'n. sered. osvity*. Cherkasy : «Vertykal'», vydavets' Kandych S. H. [in Ukrainian].
5. Mel'nychenko V. (Ed) (2013). *Naymolodsha v Ukraini. Cherkas'kiy oblasti – 60 rokiv: etapy rozvytku, lyudy i podiyyi*. Cherkasy. [in Ukrainian].

---

DOI:

УДК 908-051(477.46):355.4(470:477) «2022/2023»(045)

**Григорій Голиш** (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, доцент,

директор наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

E-mail: golgri@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

**Лариса Лисиця** (м. Черкаси)

кандидатка історичних наук, доцентка

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

E-mail: lorlus@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

## Творчий доробок краєзнавців Черкащини в умовах повномасштабної агресії Російської Федерації проти України (2022–2023 рр.)

**Метою** статті, що має виразну актуальність, є аналіз творчого доробку краєзнавців Черкащини в перші два роки повномасштабної агресії путінської Росії проти України.

**Наукова новизна.** Оригінальність дослідження полягає насамперед у відсутності публікацій на цю тему у сьогоденних наукових студіях. Текстуальному аналізу піддано найбільш вагомі краєзнавчі праці, які побачили світ у вказаний період як окремі різножанрові й політематичні видання. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та багатофакторності. Для реалізації дослідницьких завдань використано полідисциплінарні, компаративістські, мікрорівневі, ретроспективні підходи й застосовано методи опису, контент-аналізу, синтезу, узагальнень. **Висновки.** З'ясовано

пріоритетні напрями новітніх краєзнавчих досліджень, зокрема обґрунтовано думку про нев'янучий інтерес науковців до історії та культури населених пунктів Черкаського краю. Підкреслено й вагомe місце регіональної персоналістики та напрями акумулювання довідкової інформації. Акцентовано увагу на краєзнавчих виданнях, які адресовано підростаючому поколінню задля патріотичного виховання юних мешканців краю. Окреслено й окремі проблеми у публікативній діяльності місцевих краєзнавців. З огляду на значний динамізм розвитку краєзнавчого руху в Шевченковому краї досліджена в цій статті проблема відзначається неабияким гносеологічним потенціалом, а відтак має великі перспективи для подальших наукових студіювань.

**Ключові слова:** краєзнавство, історіографія, видання, книга, монографія, історія поселень, персоналістика, навчальний посібник, збірник, довідник, автор.

***Hryhoriy Golys*** (*Cherkasy*)

candidate of historical sciences, associate professor,  
director of the scientific library named after Mykhailo Maksymovych  
Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi  
E-mail: golgri@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

***Larisa Lysytsia*** (*Cherkasy*)

candidate of historical sciences, associate professor  
Cherkasy National University  
named after Bohdan Khmelnytskyi  
E-mail: lorlus@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

## **Creative work of local experts of Cherkashkia in the conditions of full-scale aggression of the Russia against Ukraine (2022–2023)**

*The purpose of the article, which is clearly relevant, is to analyze the creative work of local historians of Cherkasy in the first two years of the full-scale aggression of Putin's Russia against Ukraine. **Scientific novelty.** The originality of the research lies primarily in the absence of publications on this topic in today's scientific studios. Textual analysis of the most important works of local history, which were published in the specified period as separate multi-genre and multi-thematic publications. **The research methodology** is based on the principles of historicism and multifactoriality. To implement the research tasks, multidisciplinary, comparative, micro-level, retrospective approaches were used, and the methods of description, content analysis, synthesis, and generalization were applied. **Conclusions.** The priority directions of the latest regional studies are clarified, in particular, the opinion about the unfading interest of scientists in the history and culture of settlements of the Cherkasy region is substantiated. The important place of regional personnel and the directions of accumulation of background information are also emphasized. Attention is focused on local history publications, which are addressed to the younger generation for the sake of patriotic education of young residents of the region. Specific problems in the publishing activity of local local historians are also outlined. Given the significant dynamism of the development of the local history movement in the Shevchenko region, the problem investigated in this article is marked by considerable epistemological potential, and therefore has great prospects for further scientific studies.*

**Key words:** local history, historiography, publication, book, monograph, history of settlements, personal history, study guide, collection, reference book, author.

Попри неймовірні труднощі та виклики драматичного сьогодення, домінантою якого є агресивна війна путінської росії проти України, краєзнавчий актив Шевченкового краю упевнено тримає духовно-просвітницький фронт. Спираючись на унікальні творчі досягнення своїх попередників, нинішні літописці минувшини та сучасності Черкащини продовжують збагачувати розмаїту палітру краєзнавства. Це особливо важливо в наш доленосний час, коли нависла смертельна загроза над нашою державністю й національною ідентичністю. Адже вивчення подій місцевої історії дозволяє акумулювати відповідні аргументи для ідеологічної відсічі заклятим ворогам українства.

З огляду на зазначене та враховуючи відсутність відповідних публікацій метою запропонованої історіографічної розвідки є на основі текстуального аналізу видрукованих краєзнавцями краю праць (переважно окремих видань), котрі побачили світ у воєнні 2022–2023 рр. проаналізувати їхній творчий доробок, окреслити певні проблеми в цій царині краєзнавчого руху.

Як і досі, пріоритетне значення у творчості черкаських краєзнавців мають дослідження історії населених пунктів краю. Такі мікрорівневі зрізи минувшини територіальних соціумів є доволі продуктивним засобом конкретизації подій загальнонаціональної історії.

Зокрема, через кілька місяців після початку війни вийшла друком доволі об'ємна книга, яка є комплексним дослідженням минувшини села Деньги, що на Золотоніщині<sup>1</sup>. Це видання спирається на досить розлогу й диверсифіковану джерельну базу, яка формувалася авторами упродовж багатьох років. Зокрема, використано матеріали Центрального державного історичного архіву (м. Київ), державних архівів Полтавської та Чер-

каської областей, поточного архіву місцевого господарства та сільської ради. Стала в пригоді й інформація, почерпнута із газетного фонду та колекції стародруків Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського (м. Київ), Черкаського обласного й Золотоніського краєзнавчих музеїв. Чільне місце в джерельній базі видання належить спогадам учасників подій, результатам інтерв'ювання та опитування деньгівчан. Усе це дозволило авторам вийти на необхідний рівень фактологічного забезпечення історичного наративу.

Автори книги намагалися якомога повніше охопити всі хронологічні відтинки минувшини села, включаючи і його передісторію. При цьому об'єктом висвітлення стали усі сфери сільської життєдіяльності, подані крізь призму історичного часу: соціально-економічні відносини, духовне життя, повсякденність, природне середовище й мікротопоніми тощо. Ця книга щільно заповнена відомостями про земляків, котрі творили історію краю в різні її періоди, а відтак це відобразило послідовну антропоцентричність дослідження.

Композиційно запропонована книга складається з 5 великих розділів, які своєю чергою діляться на 28 підрозділів. Завершальний розділ містить життєписи найзнаменитіших деньгівчан, виконані в жанрі нарисів. Основний зміст книги доповнює й конкретизує книга-додаток<sup>2</sup>, у якій вміщено 14 іменних таблиць (списки учасників різних історичних подій чи відзначених нагородами, а також окремі спогади деньгівчан).

Серед краєзнавчих видань такого штибу доволі помітне місце посідає й фундаментальна книга К. Шумейко обсягом майже 57 друкованих аркушів, де досліджено історію та сьогодення села Папужинці, що на Тальнівщині<sup>3</sup>. У 12 структурних частинах цього гарного видання хронологічно послідовно й доволі усебічно подано головні віхи минувшини цього

<sup>1</sup> Голиш Г. М., Воронай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події : іст.-краєзнав. нарис. Черкаси : Вертикаль, 2022. 328 с. : фото.<sup>1</sup>

<sup>2</sup> Голиш Г. М., Воронай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії: поіменні таблиці й спогади : книга-додаток. Черкаси : Вертикаль, 2022. 108 с.

<sup>3</sup> Шумейко К. В. Немає милішого краю ніж той, де судилося зростати. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Чернівці : Десна, 2023. 704 с. : фото.

поселення. При цьому досить вдало з'ясовуються особливості його історичного розвитку, які не підігнані під загальні історіографічні схеми. Усебічно висвітлена повсякденність села в різні історичні епохи, органічно вплетені в текст й усілякі родзинки сільського гламуру. Історичний наратив максимально персоналізований, з поданням детальних відомостей про найбільш знакові постаті. Широко застосовано й методи генеалогічних досліджень при аналізі найвідоміших родів. У канву історичної оповіді лягли й спогади старожилів села, його відомих людей. Виклад матеріалу позбавлений академізму, відзначається гарним лінгвістичним оформленням, що робить книгу цікавою, доступною для широкого читацького загалу. Об'єктивність дослідження забезпечено завдяки залученню надійних джерел, зокрема, документів Державного історичного у м. Київ, Державного архіву Черкаської області, стародруків, матеріалів ретро періодики, усних свідчень тощо.

Доволі помітне місце серед видань з історії сіл нашого краю займає й книга А. Перепелиці, яка також вийшла у воєнному 2023 р. й оповідає про повсякденне життя чигиринського села. Вершанці упродовж кількох століть<sup>4</sup>. Авторка не оминула своєю увагою й історію церковного життя, освіти, бібліотечної справи, схарактеризувала пам'ятки історії й культури. Поряд із висвітленням раніших періодів минувшини села, акцент зроблено на подіях на подіях та персоналіях ХХ – початку ХХІ ст.

«Під знаком зодіака» – таку назву має книга за авторством Ф. Ф. Білецького<sup>5</sup>. Видання присвячено історії й сьогоденню основних сіл Водяницької громади (Звенигородщина). Звісно, найбільше уваги приділено висвітленню минувшини й сьогодення центру ОТГ – селу Водяники, яке зажило слави своєю мальовничістю, непересіченою минувиною й культурними надбаннями. На відміну від попе-

редніх розвідок, присвячених поселенням краю, книга Ф. Білецького позбавлена композиційної цілісності й складається з окремих самодостатніх нарисів. Чимало уваги приділено й найвизначнішим постатям Водяницького краю. Слід підкреслити також досить високий рівень літературної подачі тексту книги, що є цілком зрозумілим з огляду на те, що автор книги є відомим журналістом і письменником.

Однак ці три названі вище книги не позбавлені окремих, типових для багатьох краєзнавчих видань, недоліків. Вони б значно виграло, аби їхні структури містили належний науково-довідковий апарат (географічний, іменний покажчики). У поданому К. Шумейко та Ф. Білецьким списку використаних джерел та літератури не дотримано національних стандартів бібліографічної інформації. Утім вказане ніяким чином не применшує пізнавальне й виховне значення вказаних видань.

Одне з найбільш чільних місць у творчому доробку черкаських краєзнавців воєнної доби посіла фундаментальна монографія Т. Нераденко «Археологія Черкащини», яка вражає своїм обсягом: 692 с. А-4 (86,5 д. а.)<sup>6</sup>. Це багатоаспектне комплексне дослідження археології Шевченкового краю, що висвітлює практично всі напрями цієї науки, без якої неможлива історична реконструкція далекої минувшини. Архітектоніка цієї по суті енциклопедичної праці з археологічного краєзнавства репрезентована 6 розділами, які своєю чергою поділені на 41 підрозділ. Глибоко й усебічно розкрито історію польових археологічних досліджень краю, подано фаховий історіографічний огляд основних наукових праць з археології, схарактеризовано музейні експозиції краю, які містять археологічні артефакти, з'ясовано напрями пам'яткоохоронної роботи, розкрито особливості туристичної та навчальної археології. Кожна структурна частина видання увінчується ґрунтовними науковими узагальненнями та

<sup>4</sup> Перепелиця А. І. Вершанці: історія і сьогодення. Черкаси : Вертикаль, 2023. 416 с. : іл.

<sup>5</sup> Білецький Ф. Під знаком Водолія. Черкаси : Інтроліга ТОР, 2023. 172 с.

<sup>6</sup> Нераденко Т. Археологія Черкащини: польова, друкована музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична : монографія. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А. 2023. 692 с. : іл.

висновками й супроводжується ретельно підібраними ілюстраціями високої якості. Звертає на себе й ґрунтовна джерельна й літературно-наукова база, яка репрезентована речовими пам'ятками, архівними документами, стародруками, інтернет-ресурсами, а також критично опрацьованими дослідницькими напрацюваннями наукових попередників. Принагідно зазначимо, що загальний список бібліографічних посилань зайняв 84 сторінки (3937 позицій), що засвідчує велику працелюбність та ретельність авторки в науковій розробці теми.

Цьогоріч читачам запропоновано чергові числа (№№ 17–18) провідного часопису місцевої історії краю «Краєзнавство Черкащини»<sup>7</sup>. Добірка «Краєзнавча хроніка» містить різноманітні матеріали, які віддзеркалюють багатогранне й вражаюче результативне життя Черкаської обласної організації НСКУ. Вміщено також 16 ілюстрованих дослідницьких статей, присвячених різним періодам і сегментам історії Черкаського краю, а також відомим землякам.

У краєзнавчих пошуках дедалі поважніше місце займає персоналістика, завдяки якій відбувається «олюднення» історії, персоніфікація подій. Уже вдруге посіли на базі Черкаського державного технологічного університету відбуваються регіональні історико-краєзнавчі конференції «Персоналістичний вимір історії Черкащини». На краєзнавчому форумі, що відбувся цьогоріч, було заслухано 87 доповідей. Вони були опубліковані у відповідному збірнику матеріалів, які репрезентовані 7-ма тематичними рубриками, зокрема: «Російсько-українська війна: персоналістичний вимір», «Освітяни і «шкільний фронт» під час російсько-української війни. Волонтерство», «Видатні постаті України в історії Черкаського краю», «Видатні особистості Черкащини на теренах України і світу в контексті

регіональної персоналістики», «Здобутки та творча спадщина відомих діячів культури та митців Черкащини», «Духовний спадок Черкащини: постаті», «Музейники, археологи, краєзнавці Черкащини: персоналії»<sup>8</sup>. Як впливає з тематичних гасел та змісту, у збірнику подано інформацію про відомих представників різних галузей суспільного життя: науки, освіти, культури, мистецтва, економіки, політики, державотворення, захисту Вітчизни тощо. Вражає й значне хронологічне охоплення аналізу персоналій: понад два століття (XIX–XX ст.). Переважна більшість персоналістичних статей виконана на добротній джерельній базі: архівних та оприлюднених документах, стародруках, спогадах, матеріалах усної історії тощо. Показово, що колектив авторів статей (понад 120 осіб) репрезентований як вченими-істориками, так і краєзнавцями-ентузіастами.

Під завісу передювілейного року бібліотека краєзнавчої персоналістики поповнилася ще одним гарним виданням. Воно присвячено Михайлу Злобинцю (Домантовичу) – відомому педагогу, поету, бандуристу, громадсько-політичному діячеві, фундатору й лідеру просвітницького руху його рідної Золотоніщини й побачило світ з нагоди 140-річчя від дня народження знаного українця<sup>9</sup>. Авторами-упорядниками О. Силкою та В. Козорізом (до речі, уродженцями Золотоніщини) проведено великий обсяг пошукової та аналітичної роботи, що й забезпечило її вагомий результат. Доволі солідно виглядає джерельна база реконструкції життєдіяльності відомого просвітника, яка репрезентована архівними матеріалами, стародруками, оприлюдненими документами та спогадами. За жанром книга є збірником і композиційно складається з підготовлених авторами статей про великого земляка, а також спогадів бандуриста й мистецтвознавця М. Мішалова – учня

<sup>7</sup> Краєзнавство Черкащини. №№ 17–18 / ред. В. М. Мельниченко. Черкаси : Вертикаль, 2023. 192 с.

<sup>8</sup> Персоналістичний вимір історії Черкащини : матеріали Другої регіон. іст.-краєзн. конф., присвяч. 85-річчю з дня народж. д-ра іст. наук, проф. Бушина М. І., Черкаси, 15 березня 2023 р. / упоряд.: В. М. Лазуренко, І. Ю. Стадник, О. О. Яшан [та ін.] ; відп. ред. В. М. Лазуренко. Черкаси : Гордієнко Є. І., 2023. 432 с.

<sup>9</sup> Просвітник та бандурист Михайло Злобинець / авт-уклад.: О Силка, В. Козоріз. Харків : Вид. О. Савчук, 2023. 192 с. : іл.



М. Злобинця. Книга містить також і репринтну версію знаменитого «Самонавчителя до гри на кобзі або бандурі» (автор М. Злобинець). Важливо в цьому зв'язку підкреслити, що матеріали запропонованої книги поряд зі своєю самодостатністю, як оригінальне дослідження, мають і неабияке джерелознавче й прикладне значення.

В умовах війни з агресорами-українофобами великого значення набувають питання дослідження та збереження національної культурно-історичної спадщини. Проведена в жовтні 2022 р. з цієї проблематики Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) увінчалася виданням об'ємного збірника, котрий містить 84 матеріали<sup>10</sup>. Їхні автори акцентували увагу на унікальності культурно-історичних скарбів нашого краю та способах їх збереження, розкрили роль музеїв Черкащини у формуванні історичної пам'яті нації, поділилися досвідом збереження та пропаганди пам'яток історії й культури. У грудні 2023 р. в Черкасах проходила вже VI Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) такого ж тематичного напрямку, за результатами якої також було оперативно видано відповідний збірник<sup>11</sup>.

У згаданому контексті дуже своєчасною є й книга К. Бугаєнко, в якій досліджено бібліотечну минувшину Черкащини від її першоджерел до сьогодення<sup>12</sup>. Спираючись на доволі диверсифіковану джерельну базу, авторка зуміла усебічно висвітлити становлення бібліотек нашого краю, особливості їхнього функціонування в різних суспільно-політичних умовах, розвиток бібліотечної мережі, динаміку книжкових фондів, розвиток інформаційної, соціокультурної, просвітницької

та інноваційної діяльності цих установ. Доволі солідно виглядає й науково-довідковий апарат видання та його ілюстративний ряд.

З огляду на доволі складну міжконфесійну ситуацію в сьогоденній Україні важливе місце посідають дослідження церковно-релігійних відносин в історико-краєзнавчому контексті. А тому доволі своєчасною видається книга Віталія та Володимира Побиванців, котра розповідає про 300-річну історію Благовіщенської церкви в м. Золотоноші як наступниці Зозулівського монастиря<sup>13</sup>. Саме при цій обителі функціонувала школа, в якій початкову освіту здобули вчений-енциклопедист М. О. Максимович та його рідні дядьки – брати Ілля, Роман, Іван, Василь і Єгор Тимківські – вчені, письменники, освітяни, державні діячі. Автори відстежили драматичну повсякденність духовної обителі в умовах гонінь на православну віру в часи католицької експансії та атеїзму більшовицької влади, з'ясували маловідомі сторінки духовного життя, подали відомості про священнослужителів різних періодів діяльності цього осередку православ'я. У структурі книги є й добірка літературних творів та спогадів, які дозволяють глибше й предметніше осягнути історію знаного духовного осередку.

Краєзнавчі знання відіграють унікальну роль у національно-патріотичному вихованні учнівської молоді. Усвідомлюючи справді доленосне значення цього напрямку освітньої діяльності, Управління освіти та науки Черкаської ОДА, обласний інституту післядипломної освіти педпрацівників та обласна організація НСКУ ініціювали запровадження навчального курсу для учнів 7–10 класів загальноосвітніх шкіл області розробили відповідну програму, яка була схвалена МОН

<sup>10</sup> Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю; ЧДТУ, 20–21 жовтня 2022 р.) / упоряд.: В. М. Лазуренко, В. М. Стадник, О. О. Яшан. Черкаси : Вид. Гордієнко Є. І., 2022. 337 с.

<sup>11</sup> Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю; ЧДТУ, 7–8 грудня 2023) / упоряд.: В. М. Лазуренко, В. М. Стадник, О. О. Яшан, О. В. Литвин. Черкаси : Вид. Гордієнко Є. І., 2023. 299 с.

<sup>12</sup> Бугаєнко К. С. Бібліотечна справа Черкащини від першоджерел до сьогодення : історико-краєзнавчий нарис. Черкаси : Вертикаль, 2023. 172 с. : фото.

<sup>13</sup> Побиванець Віт., Побиванець Вол. Обитель на Зозулівці. Чорнобай : Чорнобайв. комун. полігр. п-во, 2022. 176 с. : іл.

України у червні 2023 р.<sup>14</sup>. Задля створення необхідної методичної основи викладання цього унікального курсу багаторічний лідер краєзнавства Черкащини В. М. Мельниченко підготував відповідний навчально-методичний посібник, котрий досі не має аналогів в Україні і йому також надано гриф МОНУ<sup>15</sup>. У цій навчальній книзі комплексно й системно подано матеріал з історії нашого краю від давнини до сьогодення. Посібник складається з 6 розділів і окрім першого, де викладено методологічні проблеми краєзнавства, структурні частини містять матеріали для послідовного викладання історії краю учням 7, 8, 9, 10, 11 класів, які максимально корелюються з відповідними періодами історії України. До позитивних якостей цього видання слід віднести й вміщені в ньому науково виважені методичні рекомендації щодо викладання вказаного курсу та організації краєзнавчої роботи в закладах освіти.

Чільне місце в ряду літератури цього штибу посідає й випущений колективом краєзнавців навчальний посібник «Черкаси: історія і сучасність» (під загальною редакцією В. Мельниченка)<sup>16</sup>. Його присвячено багатовіковій минувшині обласного центру та його непростому сьогоденню. Ця навчальна книга виконана на солідній джерельній базі і також стане важливою складовою методичного забезпечення викладання навчального курсу «Моя Черкащина». Кожний тематичний розділ завершується узагальнюючими матеріалами та запитаннями для самоконтролю. Кращому засвоєнню матеріалу сприятимуть і вміщені на сторінках посібника ілюстрації та хронологічна таблиця найважливіших подій.

Схоже, що цей цільовий тематичний напрям набирає в публікативній діяльності черкаських краєзнавців дедалі нових

обертів. У тому ж таки другому воєнному році побачили світ ще два видання для юних читачів, цього разу для наймолодших. За підтримки Черкаської ОДА видано «Словник-путівник юного патріота», авторками якого стали Н. Степанова, Т. Москаленко і Т. Завалко<sup>17</sup>. Цей посібник містить цікаві, подані в стислому форматі, факти з історії, культури та мистецтва Шевченкового краю, а також інформацію про його найвизначніші постаті. Для зручності пошуку матеріали словника згруповано в алфавітному порядку й вони супроводжуються високоякісними кольоровими ілюстраціями. Враховуючи виклики сучасного інформаційного суспільства, охопленого тотальною діджиталізацією, авторки до кожного сюжету вмістили QR-коди, які відкривають доступ до навчальних арт-кейсів з додатковими матеріалами, спрямованими на розвиток компетентностей школярів та формування гнучких навичок школярів. Зокрема, це тексти для читання та обговорення, вірші, загадки, скоромовки, задачі, ребуси, анаграми, е-пазли тощо.

Ще одне довідкове видання з історії краю адресовано не лише молодшим школярам, а й дошкільнятам. Воно підготовлено й видано співробітниками провідної музейної установи краю – Черкаського обласного краєзнавчого музею (авторка проекту й упорядниця Т. Григоренко) під назвою «Подорожуємо Черкащиною: від А до Я»<sup>18</sup>. Подані зрозумілою для найменших читачів мовою, матеріали довідника розповідають про історію, культуру, найвизначніші місця та знані постаті рідного краю. Звертає на себе увагу й добротньо оформлений візуальний ряд видання.

Успіху національно-патріотичного виховання безперечно сприятиме й безпосереднє залучення школярів до крає-

<sup>14</sup> Програма навчального курсу «Моя Черкащина» для учнів 7-11 класів закладів загальної середньої освіти Черкаської області. Черкаси : Вертикаль, 2023. 60 с.

<sup>15</sup> Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності) : навч.-метод. посіб. Черкаси : Вертикаль, 2023. 372 с.

<sup>16</sup> Черкаси: історія і сучасність : навч. посіб. для закладів загальної середньої освіти міста Черкаси / за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси : Вертикаль, 2023. 280 с. : іл.

<sup>17</sup> Степанова Н. М., Москаленко Т. М., Завалко Т. А. Словник-путівник юного патріота: цікаві факти з історії, культури та мистецтва Черкаського краю. Черкаси : Інтроліга TOP, 2023. 63 с.

<sup>18</sup> Григоренко Т. Подорожуємо Черкащиною: від А до Я. 2-ге вид. пер. і доп. Черкаси : Вид. О. Третьяков, 2023. 40 с.

знавчих студій, що здійснюється як через їхню участь в конкурсах-захистах відповідного відділення МАН, так і в учнівських наукових конференціях. У 2023 р. за підсумками роботи VIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні через віки у XXI століття» вийшов збірник тез, де опубліковано 162 повідомлення юних дослідників<sup>19</sup>. Такі перші проби дослідницького пера є надзвичайно важливими в контексті підготовки дослідницько-краєзнавчої зміни.

За ініціативи черкаського краєзнавця, голови обласної організації НСПУ В. Поліщука було забезпечено перше видання «Книги псалмів пророка Давида» у перекладі цього біблійського тексту відомим поетом і перекладачем, побратимом Кобзаря, уродженцем Золотоніщини О. О. Навроцьким<sup>20</sup>. В основу видання було покладено рукописний варіант перекладу, що зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Упорядниками (В. Поліщуком, О. Боронем та І Приліпко) забезпечено подачу текстів за сучасним правописом, але зі збереженням особливостей авторської мови. Це забезпечило максимальну автентичність цієї важливої духовної пам'ятки християнства, яка в доленосні для України часи буде слугувати справжнім елеєм для душ. Підкреслимо також, що цей унікальний книжковий проєкт зреалізовано за кошти місцевих меценатів у рік 200-річного ювілею великого українця.

В умовах воєнного стану було видано й низку довідкових краєзнавчих видань. Зокрема, до 70-річчя утворення Черкась-

кої області вийшов доволі об'ємний та глибоко інформативний бібліографічний покажчик «Наймолодша в Україні», і це вже його 5-й випуск<sup>21</sup>. Укладачами Л. Т. Демченко і В. В. Калюжко зібрано й впорядковано інформацію про найбільш змістовні краєзнавчі видання та статті, котрі з'явилися впродовж останніх 5 років. Бібліографічна інформація подана як за тематичними напрямками, так і за географічною ідентифікацією й відзначається своєю вичерпністю та високим рівнем оформлення.

Велику актуальність має й бібліографічний покажчик, присвячений мужнім черкащанам, які стали на захист України в російсько-українській війні, а також нескореним волонтерам<sup>22</sup>. Укладачка Н. Адешелідзе подала бібліографічний опис практично всіх матеріалів зі вказаної теми, які опубліковані на шпальтах провідних газет та часописів.

Роль своєрідного навігатора для проведення подальших літературно-краєзнавчих досліджень буде виконувати укладений В. Поліщуком біобібліографічний довідник, який акумулює подану в енциклопедичному ключі інформацію про життєтворчість 83 відомих черкаських майстрів слова, котрі впродовж останніх 50 років перебували в складі обласної організації Національної спілки письменників України<sup>23</sup>. Це видання присвячено піввіковому ювілею цього знаного в Україні творчого об'єднання.

Неабияке прикладне значення має й довідкове видання «Краєзнавчий календар Золотоніщини. Ювілеї. 2023 рік»<sup>24</sup>. Тут подано стислу довідку про минувшину й сучасність Золотоніського району та календар найбільш вагомих ювілейних дат

<sup>19</sup> Державотворчі процеси в Україні через віки у XXI століття: VIII Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді : тези пошуково-дослідницьких робіт / Укр. держ. центр нац.-патріот. виховання, краєзнавства і туризму учн. молоді ; уклад.: Д. Г. Омельченко, С. П. Турченко. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2023. 485 с.

<sup>20</sup> Книга псалмів пророка Давида / переклад з Біблії Олександра Навроцького ; уклад.: О. Боронь, В. Поліщук, І. Приліпко. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2023. 324 с.

<sup>21</sup> Наймолодша в Україні : бібліогр. покажч. Вип. 5. Черкаській області – 70 років / уклад.: Л. Т. Демченко, В. В. Калюжко. Черкаси : Вертикаль, 2023. 200 с.

<sup>22</sup> Безмежно мужні та сильні духом: черкащани на захисті України : бібліогр.покажч. / уклад. Н. В. Адешелідзе. Черкаси : КЗ ОУНБ, 2023. 56 с.

<sup>23</sup> Черкаська обласна організація НСПУ (1972–2022 рр.): до 50-річчя Черкаської обласної організації НСПУ : біобібліогр. довід. / авт.-уклад. В. Т. Поліщук. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2023. 199 с.

<sup>24</sup> Краєзнавчий календар Золотоніщини: ювілеї. 2023 рік / авт.-упоряд. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 24 с.

цього краю. Чергове число названого календаря вийшло і в поточному 2024 р.<sup>25</sup> Безперечно, такі видання мають не лише інформаційну перспективу, але й мають спонукати органи місцевого самоврядування до відзначення пам'ятних дат і належного пошанування відомих ювілярів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах воєнного стану краєзнавці Черкащини не знизили обертів своєї дослідницької активності. Їхній політематичний

і різножанровий творчий доробок є вагомим дарунком 70-річному ювілею рідної області й помітним внеском у скарбницю краєзнавчого руху в Україні. А досліджена в цій статті проблема відзначається неабияким гносеологічним потенціалом, а відтак має великі перспективи для подальших наукових студіювань, зокрема в частині аналітичного огляду статей, опублікованих краєзнавцями в умовах воєнного стану.

## References

1. Holysh H. M., Voropay A. YU., Lysytsya L. H. (2022). *Selo Den'hy v ukrayins'kiy istoriyi vid davnyny do s'ohodennya: lyudy i podiyyi : ist.-krayeznav. narys*. Cherkasy : Vertykal'. 328 s. : foto. [in Ukrainian].
2. Holysh H. M., Voropay A. YU., Lysytsya L. H. (2022). *Selo Den'hy v ukrayins'kiy istoriyi: poimenni tablytsi y spohady : knyha-dodatok*. Cherkasy : Vertykal'. 108 s. [in Ukrainian].
3. Shumeyko K. V. (2023). *Nemaye mylishoho krayu nizh toy, de sudylosya zrostaty. Papuzhyntsi y papuzhany: istoriya y s'ohodennya*. Chernihiv : Desna. 704 s. : foto. [in Ukrainian].
4. Perepelytsya A. I. (2023). *Vershatsi: istoriya i s'ohodennya*. Cherkasy : Vertykal', 2023. 416 s. : il. [in Ukrainian].
5. Bilets'kyy F. (2023). *Pid znakom Vodoliya*. Cherkasy : Introliha TOR. 172 s. [in Ukrainian].
6. Neradenko T. (2023). *Arkheolohiya Cherkashchyny: pol'ova, drukovana muzeyna, pam'yatkookhoronna, navchal'na, turystychna : monohrafiya*. Cherkasy : Vyd. Chabanenko YU. A.. 692 s. : il. [in Ukrainian].
7. Buhayenko K. S. (2023). *Bibliotechna sprava Cherkashchyny vid pershodzherel do s'ohodennya : istoryko-krayeznavchyy narys*. Cherkasy : Vertykal'. 172 s. : foto. [in Ukrainian].
8. Pobyvanets' Vit., Pobyvanets' Vol. (2022). *Obytel' na Zozuliotsi*. Chornobay : Chornobayiv. komun. polih. p-vo. 176 s.: il. [in Ukrainian].
9. Mel'nychenko V. M. (2023) *Moya Cherkashchyna (istoriya ridnoho krayu vid naydavnishykh chasiy do suchasnosti) : navch.-metod. posib*. Cherkasy : Vertykal'. 372 s. [in Ukrainian].
10. Stepanova N. M., Moskalenko T. M., Zavalko T. A. (2023). *Sloznyk-putivnyk yunoho patriota: tsikavi fakty z istoriyi, kul'tury ta mystetstva Cherkas'koho krayu*. Cherkasy : Introliha TOR. 63 s. [in Ukrainian].
11. Hryhorenko T. (2023). *Podorozhuemo Cherkashchynoyu: vid A do YA. 2-he vyd. per. i dop*. Cherkasy : Vyd. O. Tretyakov.. 40 s. [in Ukrainian].

<sup>25</sup> Краєзнавчий календар Золотоніщини: ювілей. 2024 рік / авт-упоряд. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 36 с.



**Черкащина: історичні та  
соціокультурні аспекти**

DOI:

УДК 94(477.46)«1865/1919»:355.07

**Віктор Козоріз** (м. Харків)

журналіст, краєзнавець,

член Національної спілки краєзнавців України

E-mail: kozoriz@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5145-609X>

## Історія Золотоніського земства у працях Федора Щербини

*У статті розглянуто внесок видатного статиста, економіста, історика і соціолога Федора Щербини у дослідження земського руху в Полтавській губернії, зокрема на Золотоніщині. Проаналізовано передумови написання книг «Історія Полтавського Земства», виданої в 1914 році, та «Історія Золотоношського Земства», яка не була надрукована. Висвітлено основні віхи діяльності Золотоніського повітового земства на початковому етапі та роль окремих гласних у становленні земського самоврядування.*

*На конкретних прикладах показано прогресивний характер діяльності Золотоніського повітового земства, що, очевидно, і спонукало Ф. А. Щербину до написання історії цієї земської установи. Метою цієї публікації є введення в науковий обіг маловідомих робіт Федора Щербини, які можуть бути використані для подальших досліджень історії земського руху в Україні.*

**Ключові слова:** історія, Федір Щербина, Золотоніське повітове земство, земські реформи, статистика, гласні.

**Viktor Kozoriz** (Kharkov)

journalist, local historian,

member of the National Union of Local Historians of Ukraine

E-mail: kozoriz@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5145-609X>

## History of Zolotonsky Zemstvo in the works of Fedor Shcherbyna

*The article examines the contribution of the outstanding statistician, economist, historian and sociologist Fedor Shcherbyna to the study of the Zemstvo movement in Poltava province, in particular in Zolotonyshchyna. The prerequisites for writing the books «History of Poltava Zemstva», published in 1914, and «History of Zolotonoshsky Zemstva», which were not printed, are analyzed. The main milestones of the activity of Zolotonsky district zemstvo at the initial stage and the role of individual vowels in the formation of zemstvo self-government are highlighted.*

*Concrete examples show the progressive nature of the activity of the Zolotonsky district zemstvo, which, obviously, prompted F.A. Shcherbina to write the history of this zemstvo institution. The purpose of this publication is to introduce the little-known works of Fedor Shcherbyna into scientific circulation, which can be used for further research into the history of the Zemstvo movement in Ukraine.*

**Key words:** history, Fedir Shcherbyna, Zolotonsky district zemstvo, zemstvo reforms, statistics, vowels.

Сучасним історикам і краєзнавцям ім'я Федора Андрійовича Щербини (1849–1936) відоме, насамперед, як дослідника історії Кубані і кубанського козацтва, а також як ученого-статиста, економіста, соціолога, громадського і політичного діяча. Він народився у станиці Новодерев'янківській Єйського повіту Кубанської області в сім'ї священника, походив з чорноморських козаків. Більшу частину свого життя присвятив роботі в земських органах, у 1904 році став член-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Із 1921 року Ф. Щербина жив у Празі, де працював професором Українського вільного університету (1922–1936), з 1923 по 1924 рік був ректором цього закладу, а також – професором статистики Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина)<sup>1</sup>.

Нашу увагу особа Федора Щербини привернула, насамперед, через його ґрунтовні роботи, присвячені земському руху. Як відомо, з 1884 по 1903 рік він завідував статистичним бюро Воронежської губернської земської управи і опублікував цілу низку статистичних матеріалів щодо Воронежчини. Крім того, окремими виданнями ним було випущено 16 книг, найвагомішою з яких, на нашу думку, є історико-статистичний огляд Воронізького земства (1865–1889 рр.), що вийшов у 1891 р.<sup>2</sup>

Того ж 1891 року Федір Щербина написав «Историю Золотоношского земства», яка, на жаль, не була видана. Дослідник творчості Ф. Щербини професор Віктор Чумаченко стверджував, що рукопис цієї роботи загинув під час Громадянської війни, тому від нього нічого не залишилося. Але в 1913 році на замовлення Полтавського губернського земства Ф. Щербина написав «Историю Полтавского Земства», яка містить цінні відомості про запровадження земських установ на Полтавщині, зокрема і в Золотоніському повіті.

У передмові до своєї книги Ф. А. Щербина зазначає, що рішення про підготовку й видання історії Полтавського земства за

50 років його існування було ухвалене губернським земським зібранням 12 грудня 1912 р. за поданням губернської управи, а вже 3 січня наступного року був затверджений загальний план цього видання. Він мав охоплювати три періоди в історії Полтавського земства: дореформений і той, на який припала поява земських установ, історію земства за перші 25 років його існування (1865–1890) й історію земства за друге 25-ліття (1890–1915). Втім, Федору Андрійовичу вдалося підготувати і видати лише першу частину своєї праці, а подальшій роботі над нею перешкодила Перша світова війна.

Попри це, навіть в такому (незавершеному) вигляді «История Полтавского Земства» є надзвичайно цінною і цікавою роботою, бо дозволяє оцінити характер і масштаби діяльності земських установ на етапі їх становлення, а також ближче познайомитися з окремими діячами, які стояли біля витоків земського руху. Безперечно, працюючи над цим виданням, він використовував і ті напрацювання, що були зроблені під час написання історії Золотоніського повітового земства, яке, за відгуками багатьох дослідників, було одним з найпрогресивніших на Полтавщині. Наприклад, автор нарису «Десятилетие русскаго земства, 1864–1875» Д. Л. Мордовцев, відзначав демократичний склад першого Золотоніського земського зібрання, де серед гласних майже третина (27 осіб) були представниками козацького стану та чистокровними українцями<sup>3</sup>.

Автор іншого нарису С. М. Велецький у своїй роботі, присвяченій 25-річчю діяльності земства в Полтавській губернії, відзначав системний підхід Золотоніського земства до вирішення питань економічного і господарського характеру. Зокрема, він відзначив успішні зусилля земства, спрямовані на створення умов для організації сільськогосподарського кредиту, покращення збуту місцевим населенням продукції сільськогосподарського

<sup>1</sup> Енциклопедія історії України. Т. 10. Київ, 2013. С. 684.

<sup>2</sup> Воронежское земство 1865–1889 г. : Историко-статистический обзор. Воронеж, 1891. 830 с.

<sup>3</sup> Мордовцев Д. Л. Десятилетие русскаго земства, 1864–1875. С.-Петербург, 1877. С. 66–67.

виробництва, організації різних підсобних промислів тощо<sup>4</sup>.

Варто зазначити, що у 1892–1895 роках Сергій Миколайович Велецький сам був гласним Золотоніського повітового земства, а пізніше служив у статистичному бюро Полтавського губернського земства. У 1896–1899 рр. він керував земсько-статистичними дослідженнями Уфимської губернії. Написав фундаментальну роботу «Земская статистика» (1899), у якій викладено історію і методологію предмета<sup>5</sup>.

До деякої міри С. М. Велецького можна вважати послідовником Ф. А. Щербини, який заклав основи земської статистики і показав її практичне значення, зокрема, для вивчення народного життя. У 1923 році на основі своїх напрацювань він розробив курс для студентів економічного кооперативного відділу Української господарської академії у Подєбрадах і видав їх окремою брошурою на правах рукопису.

Досі залишається загадкою чому Федір Щербина не видав «Историю Золотоношского Земства», яка згадується в його бібліографії, і що його спонукало до написання цієї роботи. У журналах і звітах Золотоніського повітового земського зібрання та земської управи ми не знайшли жодної згадки про цю роботу, а також ознак того, що земство замовляло її написання. Тому припускаємо, що Федір Щербина за власною ініціативою написав історію Золотоніського земства, виділяючи його з поміж усіх інших повітових земств Полтавської губернії (їх було 15). Можна також припустити, що Ф. Щербина мав не лише професійний, а й приватний інтерес до історії Золотоніщини, де раніше могли мешкати його далекі предки. Представників козацького роду Щербин зустрічаємо в ревізіях Переяславського полку першої половини XVIII ст. Саме ними на річці Кропивна

було засновано хутір Щербинівка (нині – невелике село в Золотоніському районі). Перша письмова згадка про цей населений пункт датується 1754 роком<sup>6</sup>. В історичних джерелах також є згадка про запорізького козака Якова Щербину, який у 1764 р. своїм коштом збудував в урочищі Зозулівка біля Золотоноші Благовіщенську церкву для чоловічого монастиря<sup>7</sup>.

Як би там не було, а Федір Щербина став першим дослідником історії Золотоніського земства, а потім і земського руху на Полтавщині. В передмові до «Истории Полтавского Земства», він зазначає, що при підготовці своєї роботи користувався широким набором архівних та статистичних матеріалів із земської діяльності й цілий рік ретельно працював над їх систематизацією. Гадаємо, що багато цінної інформації Ф. Щербина почерпнув із «Памятной книжки Полтавской губернии за 1865 год», укладеної П. Бодяньським. Не міг оминати він і матеріали господарської статистики, які були зібрані Статистичним бюро Полтавського губернського земства під час трьох подвірно-господарських земських переписів. Важливість цих історико-статистичних джерел важко переоцінити. Також автор стверджував, що разом із своїм помічником об'їздив майже всю Полтавську губернію, де безпосередньо спілкувався із земськими діячами та службовцями повітових управ, котрі надавали йому всебічну допомогу.

Чи відвідував Ф. Щербина Золотоніський повіт – достеменно не відомо. Але не має сумніву в тому, що він був дуже добре обізнаний з діяльністю Золотоніського земства і мав до нього особливе ставлення. Тут потрібно врахувати, що Золотоніський повіт був одним з найбільших у Полтавській губернії, зокрема, за площею і за кількістю земельних угідь, а

<sup>4</sup> Двадцять п'ять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год: Краткий очерк / Сост. С. Н. Велецкий. Изд. Полтавского сельскохозяйственного о-ва. Полтава, 1894. С. 142.

<sup>5</sup> Велецкий, Сергей Николаевич // Личности. История Полтава. Сайт Бориса Тристанова. Режим доступа: URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/statistiki?id=1406>.

<sup>6</sup> Голиш Г. М. Лисиця Л. Г. Подорож Златококраем. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення. Черкаси, 2018. С. 499.

<sup>7</sup> Сагарда Н. Город Золотоноша и его святые храмы // Полт. епарх. ведомости. Часть не оф. 1897 г. 10 октября (№ 10). С. 1162.



також за кількістю населення. Майже половину цього населення складали козаки та дрібнопомісні дворяни. Відповідно, ще в дореформений період на території повіту сформувався потужний клас землевласників, які мали великий вплив не тільки на економічне, а й на соціальне та громадське життя нашого краю. Цей фактор яскраво проявився під час організації і проведення перших земських виборів, а потім і у процесі формування земських органів та їх діяльності.

Як відомо, перші вибори до Золотоніського повітового земського зібрання відбулися у травні 1865 р. і на них було обрано 54-х гласних від трьох курій. До першої курії відносились великі землевласники, які мали понад 200 десятин землі, а також дрібні землевласники, в.т.ч. козаки, котрі мали від 10 до 200 десятин, до другої – виборці від сільських товариств і третю представляли виборці від м. Золотоноша. Таким чином, було обрано 27 представників від першої курії, 22 – від сільських товариств і 5 – від міста<sup>8</sup>.

За даними Ф. Щербини, перше (установче) засідання Золотоніського повітового земського зібрання відбулося 17 серпня 1865 р. і вже на самому початку своєї діяльності гласні змушені були розбиратися в юридичних тонкощах, пов'язаних із застосуванням Положення «Про губернські і повітові земські установи». Одним з перших рішень земського зібрання стало затвердження внутрішнього розпорядку (регламенту) проведення засідань «для успішного і правильного ведення справ». Ним було передбачено, що засідання земського зібрання мали носити публічний, тобто відкритий, характер. Під час проведення засідань для публіки відводили окремі місця з тією умовою, що гості дотримуватимуться тиші й не втручатимуться в дебати<sup>9</sup>.

20 серпня 1865 р. на черговому засіданні земські гласні обрали повітову

земську управи, до складу якої увійшли чотири особи: ротмістр В. І. Гінц (голова управи), підполковник П. Л. Деркач, капітан О. М. Маркевич і керуючий Палатою державних маєтностей І. М. Твердохлібов. Кандидатами до них були вибрані купець 2-ї гільдії П. С. Саховський і надвірний радник М. П. Самойлов<sup>10</sup>. 7 вересня начальник Полтавської губернії затвердив В. І. Гінца на посаді голови управи і дав дозвіл на відкриття її діяльності. Перше засідання цього виконавчого органу відбулося 16 вересня 1865 р.<sup>11</sup>.

Важливе значення також мали вибори губернських гласних, які представляли інтереси Золотоніського краю в Полтавському губернському земському зібранні. Його перше засідання відбулося 19 вересня 1865 р. за участю Полтавського губернатора О. П. Волкова. У складі губернського зібрання Золотоніське повітове земство мало найбільше представництво, що складалося з 9 гласних. Серед перших губернських гласних були колезький секретар І. В. Велецький, ротмістр В. І. Гінц (голова повітової управи), священник З. Г. Дорошенко, капітан П. М. Ілляшенко-Кирилович, козак О. Д. Копил, капітан О. М. Маркевич, штабс-капітан В. І. Неплюєв (голова повітових зборів), колезький реєстратор С. М. Романовський та губернський секретар Н. П. Самойлов.

Немає сумніву у тому, що це були найавторитетніші й найдосвідченіші представники Золотоніського земства. Пізніше деяких з них повторно обирали губернськими гласними, а Василя Івановича Гінца у жовтні 1868 року обрали головою Полтавської губернської земської управи. Ці обов'язки він виконував до 10 жовтня 1870 року. Після нього головою губернської земської управи став ще один представник Золотоніського земства – гвардії підпоручик Лев Павлович Томара, який виконував ці обов'язки до 6 квітня 1879 р.<sup>12</sup>. Пізніше він служив Харківським

<sup>8</sup> Щербина Ф. А. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Выпуск I. Полтава, 1914 г. С. 127.

<sup>9</sup> Там само, С. 167–168.

<sup>10</sup> Там само.

<sup>11</sup> Журналы Золотоношской уездной земской управы за 1865 год. Киев, 1866. С. 4–7.

<sup>12</sup> Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. включ.). Вып. I. Полтава, 1885. С. 105.

віце-губернатором (1879–1880), Смоленським (1880–1881), Волинським (1881–1885) і Київським (1885–1898) губернатором. Крім того, членами Полтавської губернської земської управи обиралися капітан П. М. Ілляшенко-Кирилович, губернський секретар Никифор Самойлов та інші представники Золотоніщини.

Досліджуючи діяльність гласних Золотоніського земського зібрання перших скликань можна переконатися, що серед них справді було багато прогресивних і енергійних осіб з числа місцевих поміщиків, священників, козаків та селян. Звичайно, першість вели дворяни, які були найкраще підготовлені до земської діяльності. Багато з них мали ґрунтовну освіту і досвід державної чи військової служби, добре знали господарство краю і щиро прагнули покращити становище місцевого населення. Крім того, дворяни мали певний досвід станового самоврядування, на принципах якого вибирали повітових предводителів, котрі представляли їхні загальні інтереси. Винагороди за свою службу повітові предводителі дворянства не отримували, але обіймати таку посаду вважалося за велику честь. Після запровадження земських установ повітові предводителі автоматично ставали головами повітових земських зборів.

Федір Щербина писав, що «Перші земці були сильні ідеєю, гарячим переконанням у величезній користі для батьківщини майбутньої земської діяльності. Їхня беззаперечна заслуга саме в тому й полягала, що вони зуміли, зважаючи на дуже важкі умови, викликані безгрошів'ям і рутинною колишніх порядків, відразу ж знайти правильні основи для вироблення стрункої системи самоврядування, що спиралася на невідкладні вимоги дійсності»<sup>13</sup>. Ці слова повною мірою можна віднести й до представників Золотоніського земства.

У 1865–1867 роках повітовим предводителем золотоніського дворянства служив чорнобаївський поміщик штабс-капітан Василь Неплюєв. Із запрова-

дженням земського самоврядування він був обраний гласним Золотоніського повітового земського зібрання і автоматично став головою цього органу. Серед своїх колег користувався значним авторитетом. Є дані, що В. І. Неплюєв спонсорував видання «Книги Наума о Великом Божьем мире» М. О. Максимовича і 20 примірників букваря цього ж автора.

Значний авторитет мали й інші дворяни, які ще до введення земських установ, займали в повіті чи за його межами посади мирових посередників, повітових справників, суддів тощо, а пізніше стали активними земцями. Серед них можна відзначити дійсного статського радника М. А. Білуху-Кохановського, колезького секретаря І. В. Велецького, генерал-майора М. М. Дарагана, священника З. Г. Дорошенка, дійсного статського радника В. А. Іванова, дійсного статського радника В. В. Косюру, колезького секретаря М. А. Савича, гвардії капітана І. В. Товбича та ін.

Окремо варто виділити статського радника Михайла Олександровича Максимовича, який був першим ректором Київського університету, а вийшовши у відставку, поселився у хуторі Михайлова гора Прохорівської волості, де знаходився його родовий маєток. М. О. Максимович був гласним перших двох скликань Золотоніського земського зібрання і входив до складу комісій з улаштування в Золотоніському повіті мережі земських народних шкіл, Медичної частини, складання топографічного опису повіту і т.п.<sup>14</sup>

Це були ті діячі, котрі стояли біля витоків Золотоніського повітового земства на початку його діяльності у 1865–1870 роках і, безперечно, багато зробили для становлення земського самоврядування. У 1870-х роках, земськими справами активно опікувались статський радник М. Є. Гайворонський, священник М. К. Галабутський, підполковник П. Л. Деркач, козак І. П. Жиденко, губернський секретар М. В. Косюра, інженер-капітан О. П. Маркевич, губернський секретар Н. П. Самойлов, купець 2-ї

<sup>13</sup> Щербина Ф. А. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Выпуск I. Полтава, 1914 г. С.140.

<sup>14</sup> Козоріз В. П. Михайло Максимович та його діяльність у Золотоніському повітовому земстві // Краєзнавство. 2013. № 1. С. 181–187.

гільдії П. С. Сахновський, штабс-ротмістр М. П. Томара, колезький реєстратор Я. Ф. Ус та інші діячі, яких справедливо можна назвати представниками земської еліти. Більшість з них належала до дворянського стану і мала козацько-старшинське походження, що також накладало відбиток на їхню діяльність. Багатьом земським діячам була близька і зрозуміла ідея громадського служіння і вони сповна віддавались цій ідеї під час вирішення місцевих проблем.

У 80–90-х роках активну участь в роботі земських органів брали відставний поручик М. М. Андріанопольській, дворяни О. В. Гінц, В. М. Гольштейн, надвірний радник В. М. Дараган, колезький секретар Д. Г. Демченко, губернський секретар М. В. Косюра, дійсний статський радник В. В. Косюра, професор Київського університету І. В. Лучицький, лейтенант флоту у відставці С. В. Лукашевич, колезький радник П. Я. Кулічевський та інші.

Відповідно до Положення «Про губернські і повітові земські установи» від 1 січня 1864 р.<sup>15</sup>, персональний склад земського зібрання та земської управи оновлювався через кожні три роки, що дозволяло залучати до цих органів свіжі сили, які генерували нові ідеї і сміливо втілювали їх у життя. Це ми бачимо й на прикладі Золотоніського повітового земства.

Загалом, список гласних Золотоніського повітового земства, які в тій чи в іншій мірі проявили себе в житті нашого краю, нараховує понад 1000 прізвищ. Здебільшого, це дворяни та представники інших привілейованих класів. Проте, посильну участь в діяльності земських установ брали і козаки, казенні селяни та селяни-власники. На низовому рівні вони обирали із свого середовища членів сільських управ і волосних правлінь, а до повітових земських зібрань – гласних та кандидатів до них. Зазвичай, це були авторитетні та грамотні селяни або козаки, добрі господарі, виключно чоловіки. Одним із таких гласних,

приміром, був козак м. Гельмязів Олексій Іванович Рева, який входив до земської комісії з організації в повіті Медичної частини. Проявив себе і казенний селянин с. Погоріле Вереміївської волості Іван Григорович Келеберда (Каліберда), який кілька скликань був гласним повітового земського зібрання, членом повітової земської управи і губернським гласним. Тривалий час гласним земського зібрання був і драбівський селянин-власник Лука Петрович Куниця. У 1883 р. він входив до складу повітової земської управи і відповідав за «Продовольчу частину». Зокрема Л. П. Куниця проводив ревізію громадських магазинів (гамазеїв), у яких зберігалися страхові запаси зерна<sup>16</sup>.

Варто зазначити, що частина гласних Золотоніського повітового земського зібрання були неграмотними, що, звичайно, накладало негативний відбиток на їхню діяльність. Ф. Щербина наводить такий факт: на першому засіданні Золотоніських повітових земських зборів група неграмотних (напевне, селян) звернулася із заявою про те, що вони доручають від свого імені підписувати журнали (протоколи) зборів своєму колезі І. І. Ігнатовському. Ця заява була взята до уваги. Крім того, кожного разу перед відкриттям нової сесії головуючий зачитував у слух журнали попередніх засідань<sup>17</sup>.

Були й інші перепони та обмеження, які накладали негативний відбиток на діяльність Золотоніського повітового земства – організаційні, фінансові, ідеологічні тощо. Наприклад, все діловодство велося російською мовою. Органи державної влади та губернське правління могли втручатися у діяльність повітових земств і скасовувати окремі рішення. Відповідно до Положення про земські установи, начальник губернії а також міністр внутрішніх мали право призупинити дію будь-якої постанови земських зборів чи управ, якщо вважали, що вони суперечили закону або загальній державній політиці. Таким чином, збері-

<sup>15</sup> Лохвицкий А. В. Губерния ее земские и правительственные учреждения. Ч. 1. СПб., 1864. XXVIII, 228 с.

<sup>16</sup> Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XX-го очередного созыва за 1883-й год. Полтава, 1884. С.4.

<sup>17</sup> Щербина Ф. А. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Выпуск I. Полтава, 1914 г. С.168.

галася можливість зупиняти дію земської постанови не тільки з міркувань невідповідності її вимогам законності, а й з політичної доцільності.

Попри це, за п'ять з лишком десятиліть (1865–1919) Золотоніському земству вдалося провести цілу низку важливих реформ у різних галузях народного господарства і створити умови для економічного, соціального і культурного розвитку краю. Причому, земство не обмежувало себе рамками офіційних положень і циркулярів, а обирало широке поле для діяльності, яке відповідало інтересам місцевого населення. Дуже часто саме життя підказувало куди потрібно спрямовувати свої ресурси: і організаційні, і фінансові, і людські. Особливо плідною була діяльність земства у справі організації системи народної освіти та системи охорони здоров'я населення, забезпечення продовольчої безпеки, розвитку шляхів сполучення і економіки краю, утримання земської пошти тощо.

Так, ще у серпні 1867 р. за постановою Золотоніського земського зібрання було утворено Комісію з народної освіти, яка почала вивчати всі умови, необхідні для поширення грамотності серед народу та подальшого розвитку народної освіти. Очолив її гласний земства капітан гвардії Іван Васильович Товбич. Вже наступного року голова Комісії представив проект організації системи народної освіти, якою планувалось охопити більшість сіл і хуторів Золотоніського повіту. Тоді, доповідаючи з цього питання, І. В. Товбич також звернув увагу на необхідність відкриття в повіті земської бібліотеки для читання, яка мала б стати важливим інструментом поширення серед народу освіти<sup>18</sup>. Частково цей проект був реалізований.

Важливою подією в житті Золотоніського краю стало відкриття у 1873 р. в Золотоноші жіночої прогімназії з одним підготовчим класом і 3-ма звичайними. Пізніше на її базі було відкрито класичну жіночу гімназію, яка діяла до 1919 року.

Крім цього, за підтримки земства в Золотоніському повіті, діяло міське і приватне двокласне народне училище Василя Авадовського, а також 16 однокласних сільських народних училищ, 14 двокласних та 9 церковних шкіл. Мережа народно-земських шкіл швидко розширювалась і згодом вже нараховувала 49 навчальних закладів, до якої входили 43 початкових народно-земських училища (сільських), кілька міських, жіноча прогімназія та 2 міністерських училища. У 1884 році в цих закладах навчалося 3260 хлопчиків і 252 дівчинки. Викладання в початкових народно-земських училища проводилося за програмою, затвердженою повітовою училищною радою, а необхідні підручники та посібники управа виписувала для них через інспектора народних училищ...<sup>19</sup>

Напевне, Ф. А. Щербина знав важливість і ціну таких реформ, тому і взявся спочатку за написання «Истории Золотоношского Земства», а потім – «Истории Полтавского Земства». *«Надаючи важливого значення місцевій земській історії, я охоче взявся за знайому і дорогу мені справу. Особисто я віддав десятки років служінню земській справі, пройшов важку земську школу всіляких земських негараздів та випробувань, написав уже історію одного земства за перше двадцятип'ятиріччя, вивчав їх у житті...»*, – писав він у передмові до цього видання. Дуже добре, що ця робота була оцифрована і зараз є доступною для істориків та краєзнавців.

На нашу думку, «История Полтавского Земства» є цінним джерелом для вивчення історії Полтавщини, що охоплює другу половину XIX – початок XX ст. Тим більше, що багато архівних матеріалів та інших першоджерел, якими послуговувався автор, з часом були втрачені або знищені у полум'ї революцій і війн, розпорошені по різних архівах і бібліотеках колишнього СРСР. Це стосується й історії Золотоніського земства, яка все більше привертає до себе увагу істориків та краєзнавців. Наразі ними атрибутовано 22 журнали Золотоніського повітового земського зі-

<sup>18</sup> Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8–16 августа 1868 года. Киев, 1868. С. 116–133.

<sup>19</sup> Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию за 1884 год. Полтава, 1885. С. 118–119.

брання і додатків до них, які відображають діяльність цієї установи за 52 роки (1865–1917). В останньому журналі висвітлено перебіг надзвичайної сесії Золотоніського повітового земського зібрання, що відбулося 19 травня 1917 р. Крім того, в бібліотечних архівних установах та на веб-ресурсах виявлено близько 40 журналів із звітами Золотоніської повітової земської управи, які містять постанови і річні кошториси земства, розгорнуті доповіді з окремих питань його діяльності та інші важливі матеріали. Це складає приблизно 70 відсотків звітних матеріалів, які були видані Золотоніським земством за увесь час його діяльності. Немає сумніву, що Федір Щербина також користувався цими матеріалами, під час написання «Истории Золотоношского земства», а потім і «Истории Полтавского Земства». За своєю структурою ці роботи були схожими і містили багато фактологічного матеріалу.

Таким чином, на даний час ми маємо потужну джерельну базу для проведення системних досліджень історії Золотоніського земства і Золотоніського краю загалом, заповнюючи відчутні прогалини в цій царині. Адже після Федора Щербини поглибленим вивченням земського життя на території нашого краю ніхто не займався і не аналізував його характер та спрямування. Хоча саме в той період були закладені основи і традиції місцевого самоврядування, які збереглися до нашого часу, зокрема, в діяльності районних, а також сільських і селищних рад.

На жаль, за часів радянської влади були грубо порушені багаторічні традиції та

демократичні принципи місцевого самоврядування. А все тому, що свого часу лідер більшовиків В. Ленін назвав земства «п'ятим колесом до воза», заперечивши прогресивну суть земських перетворень. Відтоді радянська історіографія почала формувати негативне ставлення до земського руху, наголошуючи на антагонізмі представників різних соціальних класів, які були його учасниками. Наразі цей ідеологічний міф повністю спростовано, оскільки діяльність земських органів навпаки створювала умови для зближення представників різних соціальних станів і їх плідної співпраці. Така співпраця давала конкретні результати, які можна бачити й на прикладі діяльності Золотоніського повітового земства. Його діячі опікувались могилою Т. Г. Шевченка у Каневі і збирали кошти на збудування пам'ятника Кобзарю, неодноразово порушували питання про українізацію народної освіти, а після лютневої революції 1917 року фактично очолили ці процеси і підтримали Українську Центральну Раду.

Ситуація з оцінкою земського руху кардинально змінилась лише після розпаду СРСР та звільнення історичної науки від ідеологічних кайданів. За останні три десятиліття українськими істориками та краєзнавцями було видано сотні наукових статей, монографій і дисертацій, присвячених діяльності земських установ. Наразі група істориків і краєзнавців працює над підготовкою «Історії Золотоніського земства», яка, сподіваємося, побачить світ до 160-річчя від початку його діяльності.

## References

1. Mordovtsev D. L. (1877). *Desyatyetye russkaho zemstva, 1864–1875*. S.-Peterburh, 1877. С. 66–67. [in Russian].
2. Holysh H. M. Lysytsya L. H. (2018). *Podorozh Zlatokrayem. Narys istoriyi Zolotonishchyny ta yiyi poselen' vid davnyny do s'ohodennya*. Cherkasy. S. 499. [in Ukrainian].
3. Saharda N. (1897). *Horod Zolotonosha y eho svyatyte khramy* // Polt. eparkh. vedomosty. 10 oktyabrya (№ 10). S. 1162. [in Russian].
4. Shcherbina F. A. (1914). *Istoriya Poltavskogo Zemstva. Doreformennyi period i vvedeniye zemskikh uchrezhdeniy*. Poltava. S.127. [in Russian].
5. Kozorh V. P. (2013). *Mikhaylo Maksimovich ta yogo dnyal'nust' u Zolotonis'komu povntovomu zemstvi*. Kraknavstvo. № 1. С. 181–187. [in Ukrainian].
6. Lokhvitskiy A. V. (1864). *Guberniya yeye zemskiye i pravitel'stvennyye uchrezhdeniya*. CH. 1. SPb. XXVIII, 228 s. [in Russian].

DOI:

УДК 94(477)«1917/1920»

**Володимир Щербатюк** (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії держави та права

Національної академії внутрішніх справ

E-mail: vytoki@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0952-3225>

## Протистояння селян Черкащини більшовицькому режиму в 1920 році

*У статті на основі новітніх досліджень, архівних матеріалів названі причини виникнення та поразки антибільшовицького селянського повстанського руху в Україні та, зокрема, 1920 року, на Черкащині (південній частині Київської губернії).*

*Обґрунтовані особливості розвитку повстанства в означеному регіоні, де поширення впливу на селянство Вільного козацтва проходило швидше, ніж в інших повітах, здійснювалось організаційне підпорядкування місцевих селянських загонів повстанському комітетові Холодного Яру. Показано вплив останнього на самоорганізацію селянства та наростання збройного опору загарбникам.*

*Названі причини поразки антибільшовицького селянського повстанського руху на Черкащині. Це, зокрема, стихійний характер діяльності місцевих загонів, неспроможність центральної української влади організувати революційний потенціал селян України, посилення репресивних заходів щодо українського селянства та ін.*

*Виявлено раніше невідомих окремих отаманів селянського повстанського руху та персоналізовано їх вклад у боротьбу з більшовицькою агресією, окреслено прогалини в дослідженні проблеми.*

**Ключові слова:** селяни, повстанці, отамани, антибільшовицький рух, Черкащина, Звенигородський повіт, Холодний Яр.

**Volodymyr Shcherbatyuk** (Kyiv)

Doctor of History, professor,

Professor of the Chair of History of the State and Law

National Academy of Internal Affairs

E-mail: vytoki@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0952-3225>

## The resistance of the villagers of Cherkasy region to the Bolshevik regime in 1920

*The article, based on the latest research and archival materials, names the reasons for the emergence and defeat of the anti-Bolshevik peasant insurrectionary movement in Ukraine and, in particular in 1920, in the southern part of Kyiv province.*

*The features of the insurrectionary movement development in the specified region, where the influence of the Free Cossacks on the peasantry was faster than in other regions, the local peasant units were subordinate to the insurrectionary committee of Kholodny Yart. The influence of the latter on the self-organization of the peasantry and the growth of armed resistance to the invaders is shown.*

*The reasons for the defeat of the anti-Bolshevik peasant insurrectionary movement in the south of Kyiv region are pointed out. In particular, these are the spontaneous nature of the local units'*

*activities, the inability of the central Ukrainian power bodies to organize the revolutionary potential of the Ukrainian peasantry, strengthening of the repressive measures against the Ukrainian peasants, etc.*

*Previously unknown leaders of the peasant insurgent movement were identified and their contribution to the fight against Bolshevik aggression was personified, the gaps in the study of the problem were outlined.*

**Key words:** *peasants, the rebels, chieftains, anti-Bolsheviks' movement, Kyiv region, Holodnyi Yar.*

У 1919–1920-х роках антибільшовицький селянський повстанський рух трансформувався в широку збройну антибільшовицьку боротьбу. Одним із регіонів, де він розгорнувся найбільше стало Правобережжя, зокрема територія сучасної Черкащини (тоді – переважно південна частина Київської губернії). Тут досить сильно відчувалися державно-самостійницькі настрої. Тому розгортання повстанського руху в добу Української революції 1917–1921 рр. тут стало прикладом самовідданого збройного опору загарбникам та активної самоорганізації.

У цьому контексті найбільше відзначалися селянські повстанські загони, що підпорядковувалися Холодноярському повстанському комітетові (повстанкому). Останній був вищим органом управління Холодноярської організації місцевих повстанців, про що свідчать архівні документи Галузевого державного архіву (ГДА) Міністерства оборони України<sup>1</sup>. Наукове осягнення боротьби селянських повстанських загонів на території Черкащини і усєї південної частини Київської губернії, у тому числі й тих на які поширювався вплив цієї організації, на сьогодні є актуальним в історіографії селянського повстанського руху часів Української революції 1917–1921 років. Хронологічно виокремлений нами 1920 рік обумовлено найвищим розвитком в означених теренах антибільшовицького селянсько-повстанського руху. Проте ми свідомі того, що,

окреслені територіальні та часові виміри певною мірою є умовними і в процесі всебічного дослідження антибільшовицького селянського повстанства не можуть бути категоричними вимірами.

*Метою дослідження* є найбільш повне висвітлення антибільшовицької боротьби селян Черкащини в 1920 році. Її досягнення забезпечується вирішенням наступних завдань: з'ясувати причини антибільшовицького селянського повстанського руху; висвітлити характерні риси, діяльність і причини поразки антибільшовицьких повстанських загонів на означених теренах; показати вплив повстанкому Холодного Яру на загони селян-повстанців; виявити та персоніфікувати вклад малодосліджених отаманів у боротьбу з більшовицькою агресією; окреслити прогалини в дослідженні проблеми.

Відсіч більшовицькій агресії у південних землях Київщини ґрунтувалась як на віковому духові волелюбства місцевого люду і його історичній пам'яті протидії загарбникам та присутності іноземних військ ще з XVI–XVIII ст.<sup>2</sup>, так і на досвіді їх боротьби в Українську революцію 1917–1921 років, зокрема проти австро-німецьких та угорських військ в ході Звенигородського збройного повстання літа 1918 року. В цих подіях формувалися постаті військових очільників (народних месників, повстанських отаманів)<sup>3</sup> та зростало прагнення українців до боротьби і національного визволення<sup>4</sup>. Яскравим свідчен-

<sup>1</sup> Бюлетні секретно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УССР // Галузевий Державний архів Міністерства оборони (ГДА МО) України. ф.Р. 3773, оп. 19823, спр. 16. 329 арк.

<sup>2</sup> Щербатюк О. «Колективна біографія» козацько-гайдамацьких ватажків Правобережної України початку XVIII ст. – 1769 року. Київ: Видавництво «Фенікс», 2019. 72 с.

<sup>3</sup> Щербатюк В. Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917–1921 років (за матеріалами періодичних видань, документів архівів, наукових досліджень) // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. Київ, 2009. Вип. 21. С. 44–50.

<sup>4</sup> Щербатюк В. Наростання протесту селян України гетьманській та більшовицькій владі 1918–1919 рр.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Черкаси, 2010. Вип. 192. С. 65–71.

ням останнього й став той факт, що під час вторгнення в Україну військ М. Муравйова у Звенигородському повіті у період з 13 лютого по 18 березня 1918 року був створений орган влади – Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині, під керівництвом якого в край не були допущені більшовицькі війська.<sup>5</sup>

У 1920 році ситуація змінилася у зв'язку з перегрупуванням більшовицьких військ в Україні. Так, у травні-червні того року в Україну переправили з Уралу Башкирську дивізію, яка спочатку входила до складу армії Колчака, а потім перейшла до Червоної армії. Окрім цього в Україну з Туркестану прибула 25-а Чапаєвська дивізія, а з Кавказу – здеморалізована 1-а кінна армія С. Будьонного<sup>6</sup>. Штаб останньої влітку 1920 р. розмістився в м. Умань, що надавало значної моральної і військової підтримки місцевим більшовикам. В. Ленін давав розпорядження: «Військам Кавказького фронту йти пішки через всю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у кожному волості заходити двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (і потім перевірки виконання) таких завдань: а) збирання продовольства; б) створення на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їх відповідальність подвійного (проти розверстки) запасу продовольства...; в) скликання (і перевірка) списку «відповідальних» селян... Відповідальні селяни особисто відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади. Після того як військо вийде, на місцеву владу покладається спеціальне завдання (за невиконання цього завдання – розстріл): дбати про справність і цілісність цього списку. Для зазначених цілей в кожному військову частину додати... комісара або інструктора (зібрати 1000 чоловік, якщо треба, з Петрограда, Москви, Іваново-Вознесен-

ська робітників) для керівництва виконанням зазначених завдань. В «упертих» волостях чи селах військові частини або організують «третє відвідування» військом, або залишаються на постій (до 2-х тижнів) для покарання і виправлення...»<sup>7</sup>.

Дійсно, перебування більшовицьких військ в краї призвело, як і у всій Україні, до згаданого вище ленінського «покарання і виправлення», тобто – крадіжок, мародерства, гвалтувань, вбивств та інших злочинів. Зокрема, у наказі реввійськнаради № 89 від 9 жовтня 1920 р., де йшлося про діяльність 6-ї кавалерійської дивізії, зазначалось, що червоноармійці «учинили ряд погромов, грабежей, убийств... Так, 18 сентября совершено было два... налёта на мирное население; 19 сентября – три налёта; 20 сентября – девять налётов; 21 числа – шесть и 22 сентября – два налёта...»<sup>8</sup>.

Вождь більшовиків переконував у доцільності застосування насильства: «... народження нового ладу неможливе без революційного насильства...», а в промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. він запевняв: «Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги...»<sup>9</sup>.

Впровадження в Україні політики насильства поглиблювало експропріацію продуктів у, так званих, куркулів, що було одним із вагомих завдань більшовицьких органів влади. Ці та інші завдання більшовицької партії активно впроваджували в життя комітети незаможних селян (комнезами), оскільки кількість більшовиків в Україні на той час була ще малочисленою. Комнезами, створені 1920 року більшовиками з метою заручитися підтримкою селянства, фактично контролювали діяльність місцевих рад, протистояли антибільшовицьким настроям, сприяли соціальному розшаруванню та слугували розбрату і розпалюванню во-

<sup>5</sup> Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. Київ: Наукова думка, 2004. С. 274.

<sup>6</sup> Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: Видавництво «Світ», 2000. С. 51.

<sup>7</sup> Ленін В. Повне зібрання творів. Київ: Вид-во політ. літератури України, 1975. Т. 51. С. 134.

<sup>8</sup> Шатайло О. Вказ. праця. С. 52.

<sup>9</sup> Ленін В. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. // Повне зібрання творів. Т. 40 (грудень 1919–квітень 1920). Київ: Вид-во політ. літератури України, 1973. С. 112, 113.



рожнечі в українському селі. Задля розвитку їх діяльності у потрібному більшовикам напрямку, рада народних комісарів (РНК) УСР за підписом голови Х. Раковського 20 серпня 1920 року видала постанову «Про фінансування комнезаможників», згідно якої членам президій сільських і волосних комнезамів призначалась заробітна плата в розмірі окладів членів сільських і волосних виконкомів. Витрати, які були необхідні для роботи комітетів, здійснювалися за кошторисом комісаріату внутрішніх справ<sup>10</sup>. Наявність означених фінансів заохочувало та створювало підґрунтя брати у «хлібних волостях» заручників із заможного населення, які повинні були своїм життям відповідати за збирання хліба.

Водночас 20 квітня 1920 року раднарком України прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». До бандитизму радянська влада зачисляла селянський повстанський рух, що був спрямований проти більшовицького режиму. Значна увага приділялася посиленню репресій щодо селян, якщо вони підтримують повсталі. У місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводився інститут заручників та кругова порука населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках відверто виявленої ворожнечі населення, відмови видати повсталі передбачалася суворая кара аж до спалення села<sup>11</sup>. Окрім всього іншого молодих чоловіків мобілізували до лав Червоної армії<sup>12</sup>.

Усім цим безчинствам, а відтак і утвердженню радянської влади перешкоджали місцеві селянські-повстанські загони. Останні активно діяли на теренах усієї Київщини, зокрема, загони Терешка, Рукоїда, Мартиненка і Струка – в Чоробильському повіті, у Радомишльському

повіті піднімав селян на постання штаб на чолі з Ю. Мордалевичем<sup>13</sup>, у Київському повіті і за його межами оперували повстанці отамана Зеленого (Данила Ільковича Терпила).

Проте найбільшу активність, на нашу думку, здійснювали повстанські загони, що діяли на території сучасної Черкащини. Так, в Чигиринському, Звенигородському, Уманському, Канівському і прилеглих до них повітах активно діяли різні за чисельністю селянсько-козацькі загони на чолі з отаманами Верещакою, Гонтою (Іван Лютий-Лютенко), Гризлом, Гулим, Дерещуком, Жуїводою, Загороднім, Квітковським, Мартинівським, Яблочком, Чорним Вороном та ін. Навколо міст Богуслав, Лисянка, Тараща та волосних містечок Боярка, Виноград, Медвин, Стеблів до серпня 1921 року керівництво повстанськими загонами здійснював представник Національної Козачої Ради, отаман Квітковський<sup>14</sup>. Характерно, що 1) значна частина названих отаманів маловідомі, окремі й зовсім не відомі в історіографії селянського повстанського руху; 2) ці загони підпадали під вплив повстанського комітету Холодного Яру, а їх рушійну силу складали представники Вільного козацтва – добровільної міліційної організації селян, започаткованої на початку 1917 році у Звенигородському повіті.

У географічному контексті Холодний Яр постає як унікальна і специфічна місцевість, пересічена багатьма лісовими урочищами, кожен з яких має свою назву. В ході історичних подій Холодний Яр став узагальнюючим символом боротьби українців за свободу і незалежність своїх територій та держави. Урочища в околицях Чигирини та місцевий Мотронинський монастир був опорною базою в боротьбі й проти більшовиків у 1918–1920-х роках.

<sup>10</sup> Постанова про КНС Ради Народних Комісарів УСРР 20 серпня 1920 р. «Про фінансування комнезаможників» // Вісті. 1920. № 96, 28 вересня.

<sup>11</sup> Шутюк М. М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття. Київ, 2000. С. 109, 116.

<sup>12</sup> Див.: Вісті. 1920. № 60. 9 серпня; № 86. 13 вересня; № 90. 19 вересня; № 100. 4 жовтня.

<sup>13</sup> Малик Я., Береза О. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 290.

<sup>14</sup> Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / Шербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. Київ: Наукова думка, 2009. С. 206.

Холодноярська організація з вищим органом свого управління – повстанським комітетом та всією повстанською структурою, була настільки організована, що її порівнювали з місцевою «республікою». Одним з перших це зробив у романі «Холодний Яр» колишній холодноярець, письменник Юрій Горліс-Горський<sup>15</sup>, що стало поштовхом до поширення в історіографії терміну «Холодноярська республіка». Однак самі повстанці вдавалися до назви Холодноярська організація, а себе називали козаками полку Гайдамаків Холодного Яру. Саме термін «Холодноярська організація» та її вищий орган управління повстанком зустрічаємо в архівних документах ГДА МО України про що йшлося вище.

Територія поширення військово-політичної організації Холодного Яру не була сталою: окрім місцевості базування – Чигиринського і східної частини Черкаського повітів та територій підпорядкування – повіти південної Київщини, її вплив у різний час поширювався на значні простори Полтавської і Херсонської губерній. У 1920–1921 рр. організація обіймала Чигиринський, Олександрійський, Єлизаветградський, Звенигородський, частину Уманського повітів. Філія Холодноярської організації, яка своїм впливом охоплювала південну Київщину знаходилась у Звенигородському повіті і діяла під командуванням отаманів Чорного Ворона та Івана Гонти.

Водночас у багатьох селах існувала досить розвинута форма самоорганізації селян, підтримувана озброєними загонами Вільного козацтва. Так, 1920 р. в околицях сіл Медвин та Ісайки Канівського повіту в боротьбі з більшовицькими військами повстанці утворили селянську автономну модель влади – Медвинську республіку – локальне свого роду національно-державне утворення, яке поширило свій вплив на ближні села Богуславського, Звенигородського, Канівського повітів Київської губернії. Подібна форма селян-

ського самоуправління була трансформацією революційних процесів у боротьбі за владу в Україні проти окупантів. На Черкащині відома й інша селянська республіка – Мліївська (1919–1922 рр.), яка ще потребує детального дослідження.

Проте переважна більшість повстанських загонів були роздрібненими і вели боротьбу в межах волості чи повіту. Одним з таких був повстанський загін на чолі з отаманом Степаном Тузом (бл. 1880–1920) – українським селянином, родом із волосного села Журжинці Звенигородського повіту, загін якого діяв у 1918–1920-х роках. Згідно архівних документів повстанський загін Туза діяв досить самостійно, а резиденцією отамана слугувало рідне село Журжинці<sup>16</sup>. Безпосередня влада отамана поширювалась на Журжинську і частково Лисянську, Пединівську волость Звенигородського повіту та Шендерівську Канівського повіту. В окремі короткі періоди 1919–1920 рр. отаман претендував на поширення влади у всьому Звенигородському повіті. Мав зв'язок із Юрієм Тютюнником, зокрема, під час Першого Зимового походу (6.12.1919–6.5.1920). Однак, ще багато залишається недослідженим в житті і в революційній діяльності С. Туза, бойових діях його загону. На жаль, це стосується й багатьох інших отаманів тогочасної Київщини й України в цілому.

З появою на Київщині армії УНР в ході Першого Зимового походу селянсько-повстанські загоны активізували свої дії, зросла їх підтримка місцевим селянством. Це підтверджують архівні документи, в яких більшовики зазначали: «... В районі Почапінці–Вільшана–Кирилівка оперує банда Верещаки, чисельністю біля 200 осіб при кулеметах і кавалерії...»<sup>17</sup>, «... в південній частині Київського і північній частині Канівського повітів селянство надає підтримку багаточисленним загонам банди Петренка»<sup>18</sup>. Проте діяльність цих загонів носила стихійний характер, що стало однією з причин їх поразки. Так, у березні 1920 р. сьомий експедиційний загін

<sup>15</sup> Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Львів: «Червона калина», 1992. С. 10.

<sup>16</sup> Про боротьбу з бандою Туза // Державний архів Київської області (ДАКО). ф.Р. 1, оп. 4, спр. 3.

<sup>17</sup> ГДА МО України, ф.Р. 3050, оп. 1, спр. 139, арк. 36.

<sup>18</sup> Там само, арк. 330.

Київської надзвичайної комісії спільно з охоронним відділом м. Корсунь атакували у районі містечка Мліїв загін отамана Гулого, а в ході другої експедиції завдали втрат повстанцям отамана С. Туза в с. Почапинці<sup>19</sup>.

Вимушеність армії УНР самостійно вести боротьбу з радянською Росією після підписання 12 жовтня 1920 р. в Ризі польською й радянською сторонами перемир'я, значно вплинуло на послаблення антибільшовицького селянського повстанського руху. 14 листопада уряд УНР на чолі з А. Лівіцьким залишили м. Кам'янець-Подільський, назавжди розпрощавшись з рідною землею. Відступ армії УНР за Збруч, де вона була інтернована польськими військами та посилення репресивних заходів щодо українського селянства й повстанського руху з боку радянської більшовицької влади ще більше послабило становище селян-повстанців в Україні. Центральна українська влада не змогла використати потенціал селянського повстанського руху.

На кінець 1920 року національно-визвольні сили були знекровлені. Проте дієвою силою, яка могла б і далі боронити українську справу, захищати українську ідею все ж залишався, хоч і значно ослаблений, селянський повстансько-отаманський рух. Він був ще відчутною загрозою для радянської влади, проте позбавлений згуртування і координації. Це негативно вплинуло протягом 1921–1922 років на організацію знову посиленого навесні 1921 року повстанського руху внаслідок невдоволення українського селянства радян-

ською владою, призвело до посилення викриття більшовиками повстанський загонів та ліквідації 1923 року ряду їх очільників на, так званому, Звенигородському з'їзді отаманів і розгрому руху в краї.

Отже, 1920 року на Черкащині активно розгорнувся антибільшовицький селянський повстанський рух. Зокрема найбільшого свого розвитку він набув у повітах, що становили південну частину Київської губернії. Це було пов'язано з характерними особливостями регіону – започаткуванням і швидшим тут поширенням ніж в інших повітах впливу на селянство Вільного козацтва, організаційне підпорядкування селянських повстанських загонів повстанському комітетові Холодного Яру. Вплив останнього сприяв самоорганізації селянства та активному збройному опору загарбникам.

Однак стихійний характер діяльності місцевих загонів, неспроможність центральної української влади організувати революційний потенціал селян України, та посилення репресивних заходів більшовиків щодо українського селянства й повстанського руху стали одними з вагомих причин поразки антибільшовицького селянського повстанського руху.

Переконані, що поряд з іншим для більш глибокого осягнення антибільшовицького селянського повстанського руху на Черкащині як південної частини Київської губернії необхідно й надалі виявляти ще невідомі постаті очільників селянський повстанських загонів та персоніфікації їх вклад у боротьбу з ворогом.

## References

1. Horlis-Horskyi Yu. (1992). *Holodnyi Yar*. Lviv: «Chervona kalyna». [in Ukrainian].
2. Shcherbatyuk V., Bezzubets O., Bezridna K., Berezovskyi O., Bushyn M., & Vaishis O. et al. (2004). *Kraikozats'kyi. Dovidnyk z istoriyi Lysianshchyny*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Lenin V. (1975). *Povne zibrannya tvoriv*. Kyiv: Vyd-vo polit. literatury Ukrainy. T. 51. [in Ukrainian].
4. Lenin V. (1973). *Promova na IV koferentsii hubernsky khnadzvychainykh komisij 6 lyutoho 1920 r. Povne zibrannya tvoriv*. T. 40 (hruden' 1919–kviten' 1920). Kyiv: Vyd-vopolit. literatury Ukrainy, 112–113. [in Ukrainian].

<sup>19</sup> Там само, арк. 37 зв.

5. Malyk Ya., Bereza O. (2001). *Zaprovadzhennya radyans'koho rezhymu v ukrains'komu seli (1917–1920)*. Lviv: Vydavnychiy tzentrlNU im. I. Franka. [in Ukrainian].
6. Shatailo O. (2000). *General Yurko Tyutyunnyk*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
7. Shcherbatyuk V., Berezovs'kyi O., Verhovs'kyi S., Demchuk M., Dovbnya V. & Kolesnyk V. et al. (2009). *Shevchenkiiv krai: istoriko-etnohrafichne doslidzhennya*. Kyiv: Naukova dumka, 2009. [in Ukrainian].
8. Shytyuk M. M. (2000). *Masovi represii proty naseleennya pivdnya Ukrainy v 20-ti–50-ti roky XX stolittya*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shcherbatyuk V. (2010). Narostannya protest selyan Ukrainy het'manskii ta bil'shovyts'kii vladi 1918–1919 rr: suchasna vitchyznyana istoriohrafiya problemy. *Visnyk Cherkas'koho Universytetu. Seriya Istorychni nauky*. Cherkasy, vyp. 192, 65–71. [in Ukrainian].
10. Shcherbatyuk V. Otaman Kvitkovs'kyi v selyans'kii vijni doby Ukrains'koi revolyutsii 1917–1921 rokiv (za materialamy periodychnykh vydan', dokumentiv arkhiviv, naukovykh doslidzen'). *Hileya (naukovyi visnyk): Zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv, 2009 Vypusk 21. S. 44–50. [in Ukrainian].
11. Shcherbatyuk O. (2019). «Kolektyvna biografiia» kozats'ko-haidamats'kykh vatazhkiv Pravoberezhnoi Ukrainy pochatku XVIII st. – 1769 roku. Kyiv: Vydavnytstvo «Feniks». [in Ukrainian].

---

DOI:

УДК: 94(477.42)«1937.07/1938.11»

**Тетяна Клименко** (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, доцент, директор

Державного архіву Черкаської області

E-mail: archive\_ck@arch.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0748-4269>

## **«Великий терор» 1937–1938 рр. на Черкащині (за матеріалами Державного архіву Черкаської області)**

*У статті на основі аналізу кримінальних позасудових справ, що зберігаються у Державному архіві Черкаської області, висвітлено трагічну долю громадян, які проживали на території сучасної Черкаської області у добу Великого терору. Документально підтверджено конкретні факти сваволі позасудових каральних органів у процесі реалізації репресивної політики тодішнього радянського керівництва. Розглядаються сфабриковані у 1930-х рр. конкретні справи на військовослужбовців, працівників культури, пересічних жителів краю. Доведено, що більшість доказів формувалися із застосуванням морального та фізичного тиску на заарештованих.*

**Ключові слова:** історія, дослідження, терор, каральні акції, трагедія, кримінальна справа, злочини.

**Tetiana Klymenko** (*Cherkasy*)

Ph.D. in History, associate professor,  
Director of the State Archive of Cherkasy Region

E-mail: archive\_ck@arch.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0748-4269>

## The Great Terror of 1937–1938 in Cherkasy Oblast (based on the materials of the State Archive of Cherkasy Oblast)

*The article, based on the analysis of extrajudicial criminal cases stored in the State Archive of the Cherkasy Region, highlights the tragic fate of citizens who lived on the territory of the modern Cherkasy Region during the Great Terror. Specific facts of the arbitrariness of extrajudicial punitive bodies in the process of implementing the repressive policy of the then Soviet leadership have been documented. The article, based on the analysis of extrajudicial criminal cases stored in the State Archive of the Cherkasy Region, highlights the tragic fate of citizens who lived on the territory of the modern Cherkasy Region during the Great Terror. Specific facts of the arbitrariness of extrajudicial punitive bodies in the process of implementing the repressive policy of the then Soviet leadership have been documented.*

**Key words:** *history, research, terror, punitive actions, tragedy, criminal case, crimes.*

У період Великого терору – масштабної кампанії масових репресій громадян, розгорнутої в СРСР у 1937–1938 рр. з ініціативи вищого керівництва і особисто Сталіна, головним виконавцем політики ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства виступали надзвичайні позасудові органи. Ці державні органи («двійки», «трійки», особливі наради, особливі комісії, колегії ВЧК–ОДПУ–НКВС тощо) виконували функції надзвичайного (позазаконного) розгляду кримінальних справ (переважно сфабрикованих) і покарання громадян.

Тема політичних репресій привертає увагу багатьох науковців, які у своїх працях на основі аналізу архівних документів з'ясовують причини та механізми ухвалення та виконання позасудових рішень, у тому числі і на регіональному рівні. До теми реалізації репресивної

політики в регіонах України звертаються сучасні дослідники. Зокрема, О. Бажан на підставі маловідомих архівних документів аналізував репресивну політику радянських спецслужб під час Великого терору на Київщині<sup>1</sup>, а також здійснив спробу реконструкції керівного складу органів державної безпеки у 1932–1938 рр. на Вінниччині<sup>2</sup>. Діяльність органів ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині стала предметом дослідження В. Золотарьова<sup>3</sup>. Умови, масштаби і наслідки кримінальних переслідувань православного духовенства на Сумщині досліджував В. Оліцький<sup>4</sup>.

Мета даної статті – на основі опрацювання матеріалів створеного в 1994 році у Державному архіві Черкаської області фонду Р-5625 показати практику роботи радянських репресивних органів у період Великого терору на Черкащині, яка розглядається в адміністративно-територіальних межах сучасної Черкаської області. У цьому фонді зберігаються позасудові та

<sup>1</sup> Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2011. № 1 (36). С. 156–234.

<sup>2</sup> Бажан О., Золотарьов В. Органи державної безпеки Вінницької області (1932–1938 рр.): спроба реконструкції керівного складу // Краєзнавство. 2024. № 1. С. 53.

<sup>3</sup> Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків: Фоліо, 2003. 477 с.

<sup>4</sup> Оліцький В. О. Кримінальне переслідування православного духовенства Сумщини у 1937–1938 роках: умови, масштаби, наслідки // Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці: збірник наукових статей. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 103–113.

припинені кримінальні справи за 1919–1992 рр.<sup>5</sup>

Серед розсекречених позасудових кримінальних справ, що зберігаються у зазначеному фонді, привертають увагу сфабриковані у 1930-х рр. справи на представників різних соціальних груп населення регіону – військовослужбовців, працівників культури, освіти, охорони здоров'я, пересічних жителів краю. З'ясовано, що позасудові справи на них у більшості випадків формувалися на основі примусового вибивання «зізнань» у скоєнні не існуючих злочинів або ж із залученням так званих «штатних свідків», які підписували всі протоколи, навіть їх не читаючи.

Типовим прикладом такої роботи репресивних органів є справа заарештованого 10 жовтня 1937 року черкаського адвоката, члена колегії захисників Едуарда Вітольдовича Лесневича, поляка, до революції був помічником присяжного, мав сина Вітольда, студента залізничного технікуму<sup>6</sup>.

11 жовтня 1937 року було складено протоколи трьох свідків, які підтверджували контрреволюційні висловлювання Е. Лесневича і, вже, на третій день після арешту з'явився звинувачувальний висновок у тому, що «Лесневич Едуард Вітольдович виходець із спадкових дворян, має родичів, репресованих за радянської влади в 1937 році – зятя Базилевського, викритого ворога-троцькіста, в сім'ї якого проживали мати і сестри Лесневича, вислані на заслання». Едуард Лесневич намагався приховати факт репресії родича, чоловіка сестри, «викритого шпигуна», згодом розстріляного, з якими підтримував зв'язок, а також листування з сином власника пивоварного заводу Гомолко, який проживав раніше у Черкасах та емігрував в роки громадянської війни в Польщу.

В обвинувачуваному висновку зазначалось, що «будучи вороже налаштованим по відношенню до Радянської влади,

Лесневич проводив контрреволюційну агітацію, дискредитував радянський лад, вихваляв фашистську Польщу, поширював пораженські чутки про загибель Радянської влади, про приєднання Радянської України до Польщі. У контрреволюційній діяльності викритий показами свідків. У пред'явленому обвинуваченні Лесневич винним себе не визнав». А через декілька тижнів з'явилось втілення в життя «справедливого пролетарського суду». Постановою НКВС СРСР від 26 листопада 1937 року він був засуджений до розстрілу, який приведено до виконання 14 грудня 1937 року в 1.20 годин. А вдосвіта, згідно з інструкцією, «труп був відданий землі та могила ретельно замаскована». Залізне правило «не залишати після себе ніяких слідів» засвоїли каральні органи ще в роки громадянської війни, яке в подальшому, удосконалювалося її наступниками з ДПУ<sup>7</sup>.

Ще одним прикладом роботи каральних органів є справа на групу осіб – учасників так званої «шпигунської польської організації, іменованої «ПОВ», яка активно нібито проводила контрреволюційну роботу спрямовану проти СРСР в інтересах Польщі», очолюваної Б. К. Бржезановским. Ця організація нібито діяла в Уманському і Канівському районах Київської області та Корнинському районі Житомирської області у складі: Б. К. Бржезановського, М. О. Розумовича, Р. О. Розумовича, Г. І. Войновського, Б. К. Свирчевського, Б. Є. Хмелевського. Всі вони свого часу були знайомі та контактували по спільній державній та партійній роботі.

Впродовж слідства члени групи утримувалися у в'язниці в Києві. Слідчими Київського обласного Управління НКВС були складені обвинувачення, передбачені статтями 54-11, 54-10 ч. 1. КК УРСР у тому, що вони були учасниками шпигунської польської контрреволюційної військової організації «ПОВ», завдання якої полягало у проведенні контрреволюційної

<sup>5</sup> Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5625, оп. 1. Том 1 – Управління Служби безпеки України у Черкаській області.

<sup>6</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, стр. 3214, арк. 78.

<sup>7</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, стр. 994, арк. 1–95.

націоналістичної роботи серед польського населення, вербування і залучення надійних кадрів на території України; шпигунстві і шкідницькій роботі, організації повстання в Україні з метою надання активної допомоги польській армії.

Більшість арештованих ці обвинувачення спочатку заперечували, але згодом під моральним та фізичним тиском визнали себе винними, і тільки Бржезановській Броніслав Касперович, Розумович Ростислав Олександрович і Хмелевський Богдан Остапович витримали тортури і винними себе не визнали. За постановою комісії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 31.08.1937 р. на підставі ст.ст. 54-10 і 54-11ч. 1. КК УРСР всі були засуджені до розстрілу<sup>8</sup>.

Трагічно склалася доля уродженця Черкащини Івана Дмитровича Капуловського – відомого військового діяча. Про його дитинство та юність відомо дуже мало. В анкеті заарештованого зазначено лише, що він 1894 року народився в селі Озірна Звенигородського району (тоді – Київської губернії). Походив він із селянської родини і дитинство його пройшло в наймитах до 1914 року, коли він розпочалася Перша світова війна і його мобілізували до армії. Поступово, набувши військового досвіду, він стає помітною фігурою у військових колах. Після закінчення, в 1922 році, Харківської школи червоних старшин І. Д. Капуловського призначають начальником цієї школи, у тому ж році переводять до керівного складу Московської військової школи «Постріл».

У 1924 році він повернувся в Україну, де був призначений помічником командира 30-ї дивізії, яка розташовувалася в Дніпропетровську. Невдовзі, у 1925 році, він був призначений начальником курсів при Харківській школі червоних старшин, згодом командиром 23-ї стрілецької дивізії.

Восени 1928 року він був переведений в Москву на посаду заступника начальника командного управління Червоної армії, а у травні 1930 року, з метою набуття ґрунтовних військових знань, його було

направлено, з групою командного складу на піврічне навчання в німецький генеральний штаб. Того ж року, після повернення з Німеччини, І. Д. Капуловського було призначено начальником корпусу вищих навчальних закладів Центрального військового округу в Москві. Незадовго до арешту він був переведений в Україну, де займав командні посади командира дивізії та корпусу військово-навчальних закладів Українського військового округу.

Стрімкий ріст кар'єри І. Д. Капуловського обірвався 1 жовтня 1937 року, коли його було заарештовано і направлено під вартою до Київської тюрми. Марними виявилися сподівання І. Д. Капуловського щодо його непричетності до висунутих щодо нього звинувачень. В сухому тексті звинувачувального вироку констатувалося, що він є «одним з керівників української антирадянської націоналістичної організації, яка готувала відторгнення України від СРСР; керував організацією повстанських кадрів для підготовки збройного повстання проти радянської влади і особисто створив в низці військових частин повстанські диверсійні групи; за дорученням центру антирадянської української націоналістичної організації вів переговори з представниками німецького рейхсверу і керівниками закордонних антирадянських організацій про надання озброєної підтримки українським націоналістам у боротьбі проти радянської влади; мав зв'язки з німецькою розвідкою та передавав шпигунські матеріали про стан обороноздатності СРСР; домовлявся з керівниками закордонних антирадянських організацій про організацію терористичних актів проти керівників ВКП (б) та радянського уряду». Події настільки швидко розвивалися, що за десять днів після висунення І. Д. Капуловському звинувачувального висновку, наступного дня, 25 серпня 1938 року, Військова Колегія засудила його до смертної кари шляхом «розстрілу, з позбавленням всіх військових звань та конфіскацією майна», що було приведено до виконання того ж дня<sup>9</sup>.

<sup>8</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 2002.

<sup>9</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп.1, спр. 7919.

Серед репресованих у період Великого терору у позасудовому порядку – офіцери колишньої царської армії, які, повіривши гаслам більшовиків, віддавали свої знання і служили новій владі, сприяючи її становленню. Та коли влада утвердилася, багато «колишніх» були викинуті «за борт історії» як відпрацьований матеріал. А щоб не чинили спротив, багато з них були піддані репресіям.

Так вчинили і з 70-літнім генерал-майором із Умані М. А. Ухач-Огоровичем. Микола Антонович народився в селі Родзехово Ковельського повіту Волинської губернії в сім'ї збіднілого дворянина. Після закінчення класичної гімназії сімнадцятирічний юнак добровільно поступив на службу рядовим в 11-ий гренадерський полк. Коли йому виповнилось 24 роки, як одного з кращих добровольців, командування направило на навчання в академію Генерального штабу, яку він закінчив з відзнакою. Перший рік він працював лектором в Чугуївському військовому училищі, а згодом його запросили у Москву на посаду ад'ютанта генштабу в чині капітана. У 1892 році Ухач-Огоровича, вже в чині підполковника, було направлено в штаб Приамурського військового округу, де він брав активну участь в російсько-японській війні і йому було присвоєно звання генерал-майора. Він був одним з наймолодших бойових генералів царської Росії.

У 1923-му році здібний воєначальник був запрошений читати лекції для молодшого і середнього командного складу в штабі корпусу, яким він командував. Якось, у 1925 році, начальник штабу 2-го кавалерійського корпусу Георгій Армадеров сказав Ухач-Огоровичу: «Нам, старим офіцерам, потрібно організуватися, бо залишимося без хліба і чобіт». Ці слова Микола Антонович повторив на одному із зібрань старих офіцерів. Безперечно, фраза стала відомою органам ДПУ, і коли почалась операція «Весна» з розгрому так званої «контрреволюційної офіцерської

військової організації», 7 березня 1931 року М. А. Ухач-Огорович був заарештований. Його допитували кілька разів, виставляючи відставного генерала, як одного із організаторів руху царських офіцерів проти радянської влади. Навіть звичайні зустрічі з колегами військово-наукового товариства слідчі перетворювали на зібрання членів «білого руху». І, невдовзі, було підготовлено звинувачувальний висновок, згідно з яким колеги ДПУ рекомендувалося «зіслати Ухач-Огоровича у віддаленні місця Союзу на 10 років»<sup>10</sup>.

Оскільки справа була сформована в короткі терміни, і в її фальсифікації не було сумніву, то прокурор Київського оперативного сектора ДПУ.

22 липня був змушений констатувати: «Сидів у в'язниці за царя, був відправлений у відставку 1912 року, в антирадянських формуваннях не служив, 8 років викладав військові предмети в кавалерійських частинах РСЧА, в тому числі Котовському, Криворучку, та іншим. Старому 71 рік, справу належить припинити, з-під варти звільнити»<sup>11</sup>.

Та працівники НКВС не залишили в спокої старого генерала і нанесли йому болючий удар, заарештувавши у березні 1938 року його сина – художника Володимира Миколайовича Ухач-Огоровича. У звинувачувальному висновку усі звинувачення на адресу батька чекісти приписали його синові. Не витерпівши тортур двадцятисемирічний В. М. Ухач-Огорович змушений був зізнатися, що: «...на протязі 1930–1936 років, як учасник антирадянської організації систематично відвідував збори, які в більшості випадків відбувались у нього на квартирі». 13 квітня 1938 року «трійка» УНКВС Київської області постановила: «Ухач-Огоровича Володимира Миколайовича – розстріляти, особисте майно конфіскувати». Так влада розправилася з відомим військовим діячем, генералом М. А. Ухач-Огоровичем, відібравши життя найдорожчої йому людини – сина<sup>12</sup>.

<sup>10</sup>ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 6109, арк. 1–64.

<sup>11</sup>ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 6109, арк. 80–85.

<sup>12</sup>ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1726, арк. 1–36.



Безпідставних репресій у період Великого терору на Черкащині зазнали представники сфери культури, зокрема працівники музейних закладів. У жорна репресивного апарату потрапили жителі міста Канів – співробітники державного історико-культурного заповідника «Могила Т. Г. Шевченка»: директор Михайло Степанович Стратович, бухгалтер – Данило Дмитрович Стремецький та екскурсовод – Сильвестр Максимович Деревя. Зі змісту кримінально-слідчих справ дізнаємося, що їх життєвий шлях нічим особливим не відзначався від біографій людей тогочасного покоління.

Так, Михайло Степанович Стратович народився 1902 року в селі Мелені Київської губернії (нині Коростенського району Житомирської області) в сім'ї селянина-середняка. З 14 років розпочав свою трудову діяльність у рідному селі спочатку продавцем крамниці споживчої кооперації, 1922 року – рахівником сільради, а у 1923–1927 рр. навчався у педагогічному технікумі у місті Коростишів. У 1927–1932 рр. працював директором 7-річних шкіл в Житомирській області, а у 1932–1934 рр. – завідувачим культурно-пропагандистським відділом Ємільчинського райкому партії Житомирської області. Після ліквідації відділу 1934 року йому було запропоновано посаду директора державного історико-культурного заповідника «Могила Т. Г. Шевченка в місті Канів»<sup>13</sup>. Активна культурно-просвітницька діяльність Михайла Степановича була насильно припинена 6 липня 1937 року – його заарештували, а 7 липня 1937 року він заочно на засіданні бюро Канівського райкому КП(б)У був виключений з партії, в якій перебував з 1927 року<sup>14</sup>.

Данило Дмитрович Стремецький народився 1889 року в селі Росава на Канівщині в сім'ї селянина-маляра. Після закінчення 1905 року Канівського дво-

класного училища працював службовцем в конторі Миронівського цукрового заводу, а у 1907–1908 рр. вчителював в рідному селі в церковно-парафіяльній школі. У 1909–1911 рр. служив в Одесі матросом на пароплаві «Амур», а у 1911–1913 рр. – солдатом на строковій службі, звідки був комісований за хворобою. Після цього поступив на роботу в економію поміщика Янковського в селі Яблунів Канівського повіту, а через рік одружився і невдовзі був мобілізований в царську армію і того ж року знову комісований за хворобою. У 1915–1924 рр. працював на посадах секретаря мирового судді 4-ї дільниці в місті Богуслав, діловода податкового інспектора і податкового інспектора в місті Звенигородка, секретарем мобілізаційного відділу Канівського повітового військового комісаріату, службовцем контори Мартинівського цукрового заводу, у 1925–1936 р. – бухгалтером на цукрових заводах, фабриках, в міжрайбазі, цукровому тресті, радгоспі, райспоживспілці Київської губернії. У грудні 1932 року заарештовувався у справі Канівської організації Спілки Визволення України, але вже через 4 місяці був звільнений з-під арешту за відсутністю доказів. З 1936 року і до арешту 16 жовтня 1937 року, працював у заповіднику на посаді бухгалтера<sup>15</sup>.

Щодо кримінально-слідчої справи на екскурсовода заповідника Деревя Сильвестра Максимовича, то в ній є лише незначні біографічні відомості, які констатують, що він народився 1897 року в селі Келеберда Гельмязівської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії у сім'ї заможного селянина, який мав у володінні 32 га землі, хату, клуню, корову і коня. 26 квітня 1938 року був заарештований<sup>16</sup>.

Трагедія долі С. М. Деревя полягала у тому, що, не витримавши тиску слідчих він обмовив себе, підтвердивши, що був завербований до контрреволюційної

<sup>13</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 5216, арк. 10.

<sup>14</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 5216, арк. 7.

<sup>15</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 2350, арк. 12–13.

<sup>16</sup> ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 2480, арк. 98–103.

націоналістичної організації. На основі цього було сфабриковане звинувачення у належності до контрреволюційної організації і через два дні після арешту він був страчений.

На підставі фабрикації кримінальних звинувачень М. С. Стратовича та Д. Д. Стремецького у все тій же контрреволюційній діяльності та членстві у націоналістичній організації були прийняті постанови Трійок при Київському облуправлінні НКВС УРСР про ув'язнення їх в виправно-трудові табори строком на 10 років, яке вони відбували в Амурських залізничних таборах і були звільнені лише 1949 р.

Таким чином, аналіз документів, які перебувають на зберіганні у Державному архіві Черкаської області, засвідчує, що органи НКВС у роки Великого терору здійснювали масштабні репресивні заходи щодо різних категорій населення регіону. Їх жертвами у той час на основі сфабрикованих позасудових справ стали невинні люди. І тільки у 1958–1959 рр. президією Черкаського обласного суду постанови «трійок» та інших позасудових органів були скасовані і справи закриті за відсутністю в їх діях складу злочину.

## References

1. Bazhan O. (2011) Represyivna diyal'nist' orhaniv VUNK–DPU–NKVS–KDB na Kyuyivshchyni u 1919–1980-ti rr. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-K.HB.* 1 (36), 156–234. [in Ukrainian].
2. Bazhan O. (2024) Orhany derzhavnoyi bezpeky Vinnyts'koyi oblasti (1932–1938 rr.): sproba rekonstruktsiyi kerivnoho skladu. *Krayeznavstvo.* 1, 51-56. [in Ukrainian].
3. Zolotar'ov V. (2003) *CHK–HPU–NKVS na Kharkivshchyni: lyudy ta doli. 1919–1941.* Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
4. Olits'kyi V. (2019) Kryminal'ne peresliduvannya pravoslavnoho dukhovenstva Sumshchyny u 1937–1938 rokakh: umovy, masshtaby, naslidky. *Velykyi teror 1937–1938 rokiv: zhertvy i vykonavtsi: zbirnyk naukovykh statey.* Poltava: PNPУ imeni V.H. Korolenka. (p.103–113). [in Ukrainian].

DOI:

УДК 94«1930»:070](477.46)](045)

**Петро Горохівський** (м. Умань)

кандидат педагогічних наук, доцент

кафедри всесвітньої історії та

методик навчання Уманського державного

педагогічного університету імені Павла Тичини

E-mail: gopeiv@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1943-8240>

## **Міфи та реальність «соціалістичного змагання» у 1930-х рр. (за матеріалами газети «Христинівський залізничник»)**

*Мета статті – на основі аналізу публікацій 1930-х рр. у газетах «Христинівський залізничник» визначити роль і місце соціалістичного змагання як методу підвищення ефективності праці в умовах будівництва соціалістичної економіки, одного з позаекономічних засобів здійснення модернізації народного господарства. З'ясовано, що для виконання практично нереальних планів соціалістичного будівництва влада вдалася до інтенсифікації праці робітників і селян шляхом використання трудового ентузіазму населення у вигляді соціалістичного змагання у різних формах і видах. Зокрема у пресі пропитувалися такі форми виробничого змагання як «зустрічні зобов'язання», «рух за складання і виконання техпромфінплану», «госпрозрахункові бригади», «громадські буксири». Це робилося з пропагандистською метою, оскільки певна частина робітників вірила у необхідність змагання і з ентузіазмом включалась у нього. Найбільшого поширення набув стаханівський рух, а також використання методу Кутафіна, кривоносівський рух тощо.*

*Однак організація змагання, виконання взятих зобов'язань, як правило, мали формальний, пропагандистський характер. Зроблено висновок, що попри намагання комуністичної партії і уряду залучити робітників до участі у різновидах соціалістичного змагання, у значній своїй частині робітники Христинівського залізничного вузла здебільшого ігнорували заклики і неприхильно ставилися до передовиків-ударників.*

**Ключові слова:** партійно-радянська влада, модернізація виробництва, соціалістичне змагання, ударництво, стаханівський рух, газета "Христинівський залізничник".

**Petro Horokhivskyi** (Uman)

PhD in Pedagogical Sciences

of the World History and Methodology Department

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

E-mail: gopeiv@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1943-8240>

## **Myths and reality of the «socialist competition» in the 1930s. (according to the materials of the newspaper «Khrystyniv railway worker»)**

*The purpose of the article is to determine the role and place of socialist competition as a method of increasing labor efficiency in the conditions of building a socialist economy, one of the extra-economic means of modernizing the national economy, based on the analysis of publications in the 1930s in the Khrystynivsky railwayman newspaper. It was found that in order to implement the practically unrealistic plans of socialist construction, the authorities resorted to intensifying the work of workers and peasants by using the labor enthusiasm of the population in the form of*

*socialist competition in various forms and types. In particular, the press promoted such forms of production competition as «mutual obligations», «movement for the preparation and implementation of the technical and financial plan», «household settlement teams», «public tugboats». This was done for propaganda purposes, since a certain part of the workers believed in the necessity of the competition and enthusiastically joined it. The most widespread was the Stakhanov movement, as well as the use of the Kutafin method, the Kryvnosov movement, etc.*

*However, the organization of the competition and the fulfillment of commitments were, as a rule, of a formal, propaganda nature. It was concluded that despite the efforts of the Communist Party and the government to attract workers to participate in various types of socialist competition, for the most part, the workers of the Hrystyniv railway junction mostly ignored the calls and did not favor the strikers.*

**Key words:** party-Soviet government, modernization of production, socialist competition, striking, Stakhanov movement, newspaper "Khristynivskyy Zalinichnyk".

Великі плани соціалістичної модернізації народного господарства, до реалізації яких більшовицька партія і уряд приступили у кінці 20-х і у 30-х роках минулого століття, передбачали здійснення індустріалізації (прискороеного розвитку провідних галузей важкої промисловості) і кардинальних змін у сільському господарстві, що передбачали насильницьке об'єднання селян в колективні господарства та встановлення в сільському господарстві командно-бюрократичної системи управління.

Найважливішою основою здобутків країни у цей період стали подвижництво і героїзм мільйонів рядових трудівників. Більшовицька партія, окрім інших методів і засобів виконання практично нереальних планів соціалістичного будівництва, зробила ставку на інтенсифікацію праці робітників і селян. Цього вона намагалася досягти двома шляхами. Перший – використання трудового ентузіазму населення у вигляді соціалістичного змагання у різних формах і видах, другий – шлях примусу і залякування.

Соціалістичне змагання – типово радянський термін на означення різноманітних, переважно позаекономічного характеру, заходів з метою підвищення продуктивності праці, в основу яких покладено не стільки стимули матеріального зацікавлення, як звернення до «соціалістичної свідомості» працівників віддати додаткові зусилля на побудову соціалізму<sup>1</sup>.

Виробниче, а згодом соціалістичне змагання, за твердженням радянської історіографії, стало масовим явищем. Різними його видами і формами були охоплені працівники практично всіх сфер виробництва по всьому Радянському Союзу.

Партійні органи через місцеву пресу поширювали міфи про добровільну участь робітників у виробничому змаганні, їх надзвичайну активність, значні економічні результати від змагань, всіляко популяризували ті чи інші види змагання, закликаючи до участі у них якомога більшу частину робітників і колгоспників.

І населення в тій чи іншій мірі відгукувалося, або було змушене до цього, і брало участь у реалізації різних починань. Населення по-різному відносилось до соцзмагання: були і досягнення і певний спротив. Соцзмагання виявилися прихованою формою експлуатації трудящих, хоч і для благородних цілей.

Вивчення досвіду соціалістичного змагання було пріоритетною темою для радянських істориків, які розглядали соціалістичне змагання як прояв трудової ініціативи мас. Осмислення феномену виробничого змагання частково знайшло відображення у пострадянській історіографії. У низці статей розвінчувався цей та інші міфи і розкривалися негативні наслідки трудового штурму для виробництва й робітників. Реалістичну оцінку цього

<sup>1</sup> Соціалістичне змагання. Режим доступу: URL: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціалістичне\\_змагання](http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціалістичне_змагання) (дата звернення: 02.06.2024).

явища дають історики О. Бажан<sup>2</sup>, П. М. Чернега<sup>3</sup>, О. Мовчан<sup>4</sup> та інші. Окремі його аспекти розглядаються у всіх працях, присвячених дослідженню історії України у 1920–1930-х роках.

Як у той час розгорталося соціалістичне змагання, можна простежити на прикладі Христинівського залізничного вузла (нині – місто Христинівка Черкаської області). Зокрема, чимало цікавого фактичного матеріалу містять підшивки газети «Залізничник Христинівщини» за 1930-ті роки. У передовицях, численних статтях, дописах, замітках газет висвітлено участь залізничників краю у різних видах соціалістичного змагання і відношення робітників як до самого руху, так і до його «переможців». Проте питання розвитку виробничого змагання не були предметом окремого дослідження ні у загальному, ні у регіональному вимірах.

Разом з тим, ця проблема має наукове і практичне значення, оскільки розкриває сутність тоталітарного режиму, який зумів поставити під свій контроль навіть трудовий ентузіазм працівників, і, спекулюючи на високих цілях, практично експлуатувати їх. Це зумовлює актуальність дослідження.

Метою роботи є на основі аналізу публікацій 1930-х рр. у газеті «Христинівський залізничник» визначити роль і місце соціалістичного змагання у 30-х роках минулого століття як важливого засобу підвищення ефективності праці на залізниці в умовах будівництва соціалістичної економіки, з'ясувати шляхи і способи поширення радянських міфів про соціалістичне змагання і реальний стан справ у виробничих процесах того часу.

Предметом аналізу стали газетні публікації, пов'язані з цією тематикою, вміщені у місцевих газетах протягом 1932–1938-го рр.

Залізничники Христинівщини у кінці 1920-х і у 1930-х рр. були залучені до

участі у соціалістичній реконструкції промисловості і транспорту. Серед них наполегливо популяризувалися і поширювалися різноманітні патріотичні починання робітників та інженерно-технічних працівників у виробничому змаганні. Наприклад, прагнення достроково виконати першу п'ятирічку, самопожертва сотень і тисяч ентузіастів, які відмовляли собі в найнеобхіднішому, щоб якомога швидше побудувати економічний фундамент соціалізму. Про це можна було дізнатися із вузлової газети «Христинівський залізничник».

У пресі пропагувалися різні форми виробничого змагання: «зустрічні зобов'язання», «рух за складання і виконання техпромфінплану», «госпрозрахункові бригади», «громадські буксири» тощо. Це робилося з пропагандистською метою, а певна частина робітників тоді ще вірила у необхідність змагання і з ентузіазмом включалась у нього.

Залізничники Христинівщини долучилися до великої кількості конкурсів і змагань, які проводилися тоді в СРСР. Для виконання місячних, річних завдань оголошувалися п'ятиденки, декадникі, дводекадникі, які переростали в місячнікі. Зокрема, у серпні 1932 року було оголошено і подовжено декадник оздоровчого ремонту вагонів. Старанних і добросовісних робітників (Сироветніка, Пічкура) преміювали 100 карбованцями, Павлевському, Вахлюку видали премію в розмірі 75 і 50 крб.

Адміністрація і партійне керівництво залізничного вузла всіляко спонукали робітників до інтенсивної, на грані людських можливостей, праці. Так, 21–31 березня 1932 року по вузлу Христинівка було оголошено штурмовий декадник, протягом якого слід було виконати й перевиконати всі виробничі показники. Завдання не було реальним. Тоді на

<sup>2</sup> Бажан О. За кулісами стахановського руху // Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. Вип. 1. Київ, 1991. С. 69–84.

<sup>3</sup> Чернега П. М. Використання змагальних форм організації праці на українських підприємствах напередодні й під час Другої світової війни // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 41–56.

<sup>4</sup> Мовчан О. «Трудові почини» робітників України в 1930-ті рр.: міфи та реальність // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2013. Вип. 22. С. 55–90.

підставі так званої телеграми від імені партосередків вузла прозвучав заклик продовжити декадник до 10 квітня включно і самообілізуватися на 100 %<sup>5</sup>.

Держава постійно нагадувала своїм підданам про їх зобов'язання брати участь у соцзмаганні. З цією метою навіть було запроваджено День ударника.

На шпальтах «Христинівського залізничника» пропагувався досвід кращих машиністів-ударників. Перед робітниками ставилися завдання добиватися високої якості ремонту паровозів, забезпечувати добрий догляд і правильну організацію експлуатаційної роботи кожного паровоза.

До річниці соцзмагання кращим подарунком вважалося забезпечення доброякісного ремонту паровозів. Зокрема, у вузловій газеті повідомлялося, що паротяг (паровоз) Щ-Ч 1619 прибув до фінішу пробігу у кращому стані, ніж був на початку конкурсу. На ньому працювали машиністи спарених бригад М. Іскри та М. Гаркавенка. Їхній паровоз брав участь у Всеукраїнському змаганні<sup>6</sup>.

У 1932–1933 роках проводився рух «За звання лучшей станції ССРСР». Христинівський залізничний вузол (машиністи, диспетчери, кондуктори, бригади ремонтників) неодноразово був переможцем цього та інших конкурсів.

Під час проведення цього конкурсу на сторінках газети «Христинівський залізничник» висвітлювалися досягнення паровозного депо «Христинівка». У статтях у приклад ставилася робота залізничників-передовиків. Однак невдачі чи невиконання плану завжди «списувалися» на окремих людей.

Так коли спаровану їзду було виконано лише на 97 %, то винними у цьому були визнані щойно прийняті кочегари Могильницький, Шевченко, Курган та Кочинський<sup>7</sup>.

Перше місце у Всесоюзному змаганні серед ремпунктів посів Христинівський

ремпункт (премія 20 тис крб.). Залізничники Христинівщини прославилися у цьому конкурсі. Кращим вагонником-бригадиром України став Антон Ярощук. Його бригада отримала премію 2000 крб. Крім загальної грошової премії А. Ярощук отримав персональну премію в розмірі 200 крб. та почесну грамоту. Перемога бригади А. Ярощука спонукала до активізації інших бригад ремонту паротягів. В цей же день позапланово до ремонту паротяга ОВ 3969 приступило 10 залізничників<sup>8</sup>.

У 1932–1933 роках залізничників, крім чисто професійних зобов'язань, змушували здавати державі хліб за користування посівною землею в полі та на садибах. Хліб вони здавали під загрозою репресивних заходів.

Залізничників вузла Христинівка у час після виконання нелегких основних трудових обов'язків, у тому числі нічних змін, цілодобового чергування, також змушували працювати на колгоспних полях. Наприклад, 8 липня 1933 року на полях с. Христинівка працювало 102 чоловіка і склали 134 копиці.

Районна газета писала, що «ударною працею відзначилися Бриман, Шуляк, Серветніков, Богданов»<sup>9</sup>. Слід зазначити, що це був непоодинокий факт прямої експлуатації робітників.

Крім видимої важкої фізичної праці залізничників змушували здавати частину доходів на реалізацію різних державних проектів. Наприклад, у жовтні 1932 року розгорнувся зустрічний рух за збір коштів на будівництво літака «Максим Горький». Залізничників вузла заставили взяти зобов'язання зібрати до 15-ї річниці Жовтневої революції не менше 500 крб. Активістами в цьому почині призначили робітників тт. Гороховського і Рязанова. Поширення цього почину і контроль за його виконанням взяла на себе газета «Христинівський залізничник». І робітники відгукувалися:

<sup>5</sup> Паротяг Щ-ч 1619 // Христинівський залізничник. 1932. 25 березня.

<sup>6</sup> Там само.

<sup>7</sup> День ударника відзначимо новими перемогами // Христинівський залізничник. 1932. 12 грудня.

<sup>8</sup> У боротьбі за передову станцію // Христинівський залізничник. 1932. 25 жовтня.

<sup>9</sup> Мищик, Магрицька. Політика хлібозаготівлі – політика голодомору. Режим доступу: URL: <http://www.vox.com.ua/data/osnovy/2005/11/27/polityka-hlibozagotivli-polityka-golodomoru.html>

«Виклик тов. Гороховського приймаю. На будівництво літака «М. Горький» вношу 5 крб. Викликаю тт. Васютинського та Рака», – писав у вузловій газеті робітник В. Яремич<sup>10</sup>.

У роки другої п'ятирічки продовжується експлуатація гасла ударництва, але появляються й інші види соціалістичного змагання. Зокрема у липні-серпні 1934 року кондуктори Христинівського кондукторського резерву зобов'язалися наслідували метод Кутафіна. Вони працювали на збірних поїздах, досягли значних успіхів і, як писала газета, «стали дійсними ударниками соціалістичного руху». За два місяці вони мали такі показники нагону: Іванов М – 25 год.; Славський М. – 21 год.; Рябченко Г. – 19 год., Кравчук Ар. – 16<sup>11</sup>.

Залізничників закликали долучитися до кривоносівського руху. Всіляко заохочувався ентузіазм робітників, не стільки матеріальними стимулами, а й прикладами інших людей. У приклад ставилося і понаднормове розвантаження вагонів, і економія палива, і збільшення швидкості руху транспорту.

Зокрема, у місцевій пресі повідомлялося, що на станції Христинівка бригада вантажників (бригадир Персіков) розвантажує вагони за 25–30 хвилин при нормі 1 год. 30 хв.

Зрозуміло, що таких нормативів повинні були дотримуватися й всі інші бригади<sup>12</sup>. Машиністами-кривоносівцями стали Данилов, Мудрик, Пісковий, Андрейцев, Шмідт та інші.

У 1936 р. набуває поширення стахановський рух. Він знайшов своїх послідовників і серед залізничників Христинівщини. Першим і найбільш відомим стахановцем на станції Христинівка став М. М. Воевудський. Він і машиніст Єфремов відгукнулися на заклик комсоргів 75 шахт Донбасу розгорнути могутній стаханівський рух. Здобутки Воевудського були вельми вагомими. За

зразок йому у роботі, як він заявляв, слугували шахтар Олексій Стаханов та машиніст Петро Кривоніс, ідейними натхненниками – перший машиніст СРСР – тов. Й. В. Сталін і залізничний нарком Л. М. Каганович. Зокрема, М. Воевудський задану технічну швидкість в 32,2 км збільшив до 42 км і до 25 грудня зекономив 20,45 т вугілля (за рік), організував 2 стахановські школи. До 1 березня 1936 р. машиніст зобов'язувався передати свій досвід всім паровозним бригадам. Його заробітна плата зросла майже втричі і становила 700-900 крб. на місяць<sup>13</sup>. Він став першим орденоносцем на залізничному вузлі.

Машиніст Єфремов очолив рух наставництва. До нього, як до наставника, було прикріплено 18 паровозів. За 30 років роботи він розробив методику безаварійної експлуатації паровозів, ділився своїм досвідом, разом з тим вимагав від керівництва створення для себе відповідних умов праці. І керівництво йшло йому назустріч.

Для поширення досвіду роботи, поширення духу суперництва організувалися зльоти стахановців залізниці. Від Христинівки до Києва на зліт було делеговано 18 кращих стахановців-залізничників.

Залізничники Христинівки брали на себе зобов'язання ще ширше розгорнути стахановський рух. Від стахановських діб відбувається перехід до стахановських п'ятиденок, декад, місяців. З'являється ідея зробити станцію стахановською, організувати стахановські школи.

Машиністи-стахановці починають водити поїзди по-кривоносівськи. Вслід за М. Воевудським почали водити поїзди зі збільшеною вагою і збільшеною швидкістю (Лебедюк дав технічну швидкість 40 км/год замість 32; Петров – 40 км/год проти 33; Плахотнюк виконав 46 км/год замість 36)<sup>14</sup>. Зокрема, у місцевій пресі зазначалося, що 24 січня 1936 року зі

<sup>10</sup> Збір коштів будівництва літака «Максим Горький» // Христинівський залізничник. 1932. 10 жовтня.

<sup>11</sup> Брати приклад з кутафінів // Христинівський залізничник. 1934. 18 вересня.

<sup>12</sup> Нам повинні допомогти командири // Христинівський залізничник. 1938. 6 січня.

<sup>13</sup> А попереду ще більші перспективи // Христинівський залізничник. 1936. 1 січня.

<sup>14</sup> Поїзди водити по-кривоносівськи // Христинівський залізничник. 1936. 18 січня.

станції Тальне до станції Христинівка було проведено поїзд № 837 вагою в 1002 т. Норму перевищено на 222 т. Поїзд провів машиніст-стахановець Плахотнюк<sup>15</sup>.

У 1937 р. робітники депо Христинівки відповіли на заклик Макиївського і Тульського залізничних вузлів новими піднесеннями виробничих показників. Машиніст-ударник стахановського призову тов. Охота провів поїзд вагою в 907 тонн (132 км), а токарі Шершун та Іванченко виконали норми на 250 і 255 %. Цими досягненнями робітники «били ворогів народу». Кращим машиністом-кривоносівцем у 1937 р. став Мудрик.

У цьому ж році виник новий вид стаханівського руху «За тисячі воронцовських груп». Ініціатором став Костянтин Воронцов з вагонної дільниці Томської залізниці. Змагання поширювалося серед комсомольців. Комсомольська організація була однією з перших, яка відгукнулася на цей заклик (стрілочник тов. Когут змагався з стрілочником другого поста тов. Данчиком, тов. Кошель описував вагони за 25 хв, а розмітку вагонів робив за 5 хв)<sup>16</sup>.

Стахановський рух поширювався не лише серед машиністів. Керівництво залізничного вузла, парторганізація старалися надати йому масовості. Стахановцями ставали помічники машиністів, кочегари, кондуктори, ремонтники, лікарі залізничної лікарні, стрілки-охоронці, диспетчери. Зокрема, диспетчер Сидоренко свої завдання виконував на 136–147 %, без браку.

Стахановський рух поширювався і серед жінок. Зокрема і вузловій газеті відзначалася бригада побільниць, яка свою норму перевиконувала на 150–200 %. Кращою серед них була Ірина Максименко. Робітниця була щаслива, що її роботу оцінили і вона отримала премію.

Жінок-домогосподарок також залучали до участі у різного виду змаганнях. Вони повинні були прибирати залізничні

приміщення, слідкувати за порядком у їдальні, на вокзалі, приводити у культурний стан депо, розчищати від снігу станцію, колії<sup>17</sup>. Зрозуміло, що всі ці роботи вони виконували безплатно. Фактично це була експлуатація жіночої праці, але її називали «соціалістичним ентузіазмом».

У поширенні ідеї соціалістичного змагання у різних його формах у 1936 р. активно використовується місцева преса. У кожному номері розміщувалися дописи про високі досягнення передовиків соціалістичного змагання, повідомлення про нагородження їх орденами<sup>18</sup>. Стахановці стають ініціаторами листів-звернень до керівників партії та уряду, а також до населення з закликом наслідувати їх приклад.

Всесоюзні і районні газети рясніли повідомленнями про ініціативи робітників, їх бажання працювати за двох-трьох, виконувати по кілька норм. Такі статті були яскравим прикладом успіху державної ідеологічної машини. Частина людей навіть була щасливою, що своєю непосильною працею зміцнювала державу. В іншій частині працівників з'являється цілком закономірне питання: «Навіщо це робити?»...<sup>19</sup>.

Стахановський рух, як і інші види соціалістичного змагання, мав як позитивні, так і негативні прояви.

Наприклад, нагородження чи заохочення ударників праці, переможців різного виду змагань. Робітників, які виконували і перевиконували свої зобов'язання, заохочували Перехідними Червоними прапорами, грамотами, занесенням їх прізвищ та фотографій на Дошку Пошани, нагороджували орденами і медалями, грошовими преміями, путівками у санаторії, делегуванням на партійні з'їзди, з'їзди ударників праці, поїздками у Київ та Москву на святкування різних державних свят. Гро-

<sup>15</sup> Рекорди машиністів // Христинівський залізничник. 1937. 15 лютого.

<sup>16</sup> Працювати як Костя Воронцов // Христинівський залізничник. 1937. 23 січня.

<sup>17</sup> Викликаю всіх жінок нашого околотку // Христинівський залізничник. 1937. 15 лютого.

<sup>18</sup> Розгорнемо боротьбу за нові перемоги // Христинівський залізничник. 1936. 3 лютого.

<sup>19</sup> Мій робочий час збігає непомітно // Христинівський залізничник. 1936. 8 лютого.



шові премії суттєво доповнювали бюджет сім'ї. Наприклад, диспетчер-ударник Сидоренко за рік зумів купити собі зимове пальто за 536 крб, хромові чоботи, дружині – туфлі, різний одяг і путівку за 400 крб у Євпаторію. Машиніст-орденоносець М. Воевудський отримував премії у розмірі 700 крб, а його зарплата становила до 900 крб. У той же час робітниця-побільниця І. Максименко за перевиконання взятих зобов'язань на 200 %, отримала лише 120 крб. Інші переможці соцзмагання отримували ще менше. Отже, партійні органи цілеспрямовано формували з обраних робітників так звану «робітничу аристократію», надаючи їм всемірне сприяння для досягнення високих показників з метою підтримання високих темпів і показників у соціалістичному змаганні.

Поруч з статтями-листами, відгуками, закликами до участі у соцзмаганні на сторінках «Христинівського залізничника» постійно друкувалися статті, де повідомлялося про аварії, нехлюйство, брак у роботі як з боку рядових, так і начальників. Спостерігається велика кількість прогулів. Перше місце по кількості пропусків займали майстерні депо (32–32 дні), партбригади – 18; кондуктори – 11. Люди просто не витримували заданих темпів роботи, подвійних, іноді й потрійних норм виробітку.

Негативним проявом соцзмагання було те, що на зміну планомірній роботі прийшла штурмівщина й кустарщина. Завищені зобов'язання приводили до систематичних недоліків у роботі: поїзди запізнювалися на 35 і більше хвилин, зростала кількість невчасно поданих на колії «хворих вагонів», відправлення поїздів за розкладом складало менше 90 %.

Не на всіх ділянках роботи були високі показники. Дуже часто через неправильну організацію, низьку кваліфікацію, відсутність належного обладнання, прийняття нереальних зобов'язань траплялися зриви планів. Значна частина працівників не

могла працювати понад свої фізичні можливості. Наприклад, працювати за трьох, тобто дати виробіток у 300 %, як це зобов'язувався токарь-ударник стахановського призову депо Христинівка О. Іванченко у Всесоюзну стахановську декаду. Такі високі зобов'язання бралися тільки на певний період (п'ятиденку, декадник, дводекадник, місячник). Працювати в такому темпі постійно було нереально. Напружені умови роботи відбивалися на якості продукції та здоров'ї (фізичному й моральному) робітників<sup>20</sup>.

На сторінках «Христинівського залізничника» з'являються повідомлення про саботажників стахановського руху. Дописувач «Б.І.» критикує чергового по станції Семеніна, який протягом 3 місяців працює ганебно, не виховує стахановців у своїй бригаді, не хоче змагатися за одозмінне чергування зі зміною тов. Ординського.

Виступи незадоволення проти стахановського руху були непоодинокі. До саботажників потрапило керівництво вагонної дільниці: начальник дільниці Трущенко, парторг Колосов, комсорг Бортник, голова учкому Стецюк. Їх вина полягала в тому, що вони давали спеціально стахановцям некваліфіковану роботу, а то й не забезпечували їх роботою, відповідно і не виплачувалася заробітна плата. Таку ситуацію можна пояснити наступним: високі досягнення були результатом праці інколи цілого колективу, а, отже, одному працівникові вони були часто не під силу<sup>21</sup>.

Неприятність у робітників викликали і самі стахановці. Зокрема у вузловій газеті була опублікована замітка «Орденосцеві тов. Воевудському зривають виконання плану»<sup>22</sup>. Із-за того, що машиністи не справлялися зі своїми зобов'язаннями, на залізничному вузлі закривали свою роботу і стаханівські школи.

Після їх закриття набирала обертів боротьба з саботажниками. Їх відкрито починали зараховувати до класових

<sup>20</sup> Виконуйте плани хлібзаготівлі // Колгоспник Христинівщини. 1932. 8 січня.

<sup>21</sup> Керівництво вагонної саботує розгортання стаханівського руху // Христинівський залізничник. 1936. 8 січня.

<sup>22</sup> Орденосцеві тов. Воевудському зривають виконання плану // Христинівський залізничник. 1936. 9 жовтня.

ворогів. Одними з перших таких «класових ворогів» стали начальник відділку експлуатації Берестов, старший диспетчер Кабанов, Роліг. У заниженні норм звинувачували робітника Берестова.

Працівників, що виступали проти поширення стахановського руху, проти самих стахановців притягали до «права», тобто до кримінальної відповідальності. Зокрема, до числа засуджених попав колишній машиніст-передовик П. А. Сіньков.

Таким чином, аналіз матеріалів місцевої преси у 1930-х роках в Христинівському районі показав, що в пресі активно поширювалися міфи про добровільну участь робітників у соціалістичному змаганні, їх високу трудову активність, ентузіазм, творчий підхід до реалізації накреслених партією завдань і високу результативність їх праці.

Трудівники Христинівського району тодішньої Київської області брали участь у соціалістичному змаганні різних форм і видів, серед яких найбільш поширеними були: «ударництво», «зустрічні зобов'язання», «рух за складання і виконання техпромфінплану», «госпрозрахункові

бригади», «громадські буксири» тощо. У роки другої п'ятирічки – впровадження методу Кутафіна серед кондукторів Христинівського кондукторського резерву, рух послідовників машиніста П. Кривоноса за високу продуктивність праці, рух наставництва, стахановський рух.

Водночас місцеві газети не змогли приховати, що стахановський та інші рухи мали і негативні прояви та наслідки. Завищені зобов'язання приводили до систематичних недоліків у роботі. Не на всіх ділянках роботи були високі показники. Дуже часто через неправильну організацію, низьку кваліфікацію, відсутність належного обладнання, прийняття нереальних зобов'язань траплялися зриви планів. Значна частина працівників не могла працювати понад свої фізичні можливості. Напружені умови роботи відбивалися на якості продукції та здоров'ї (фізичному й моральному) робітників. Тому у газеті появляються повідомлення про саботажників стахановського руху і виступи проти нього; про те, що стахановці-ударники часто викликали неприязнь у робітників.

## References

1. Bazhan O. (1991). *Za kulisamy stakhanovs'koho rukhu. Problemy istoriyi Ukrainy, fakty, sudzhennya, poshuky*. Vyp. 1. Kyiv. S. 69–84. [in Ukrainian].
2. Cherneha P. M. (2005). *Vykorystannya zmahal'nykh form orhanizatsiyi pratsi na ukraiyins'kykh pidpryyemstvakh naperedodni y pid chas Druhoyi svitovoyi viyny. Ukraiyins'kyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 41–56. [in Ukrainian].
3. Movchan O. (2013). «Trudovi pochyny» robitnykiv Ukrainy v 1930-ti rr.: mify ta real'nist'. *Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky: Mizhvid. zb. nauk*. Vyp. 22. S. 55–90. [in Ukrainian].

DOI: .....

УДК 94:323.281(477.46)«1937/1938»(045)

**Олег Бажан** (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший  
науковий співробітник відділу історії  
державного терору радянської доби  
Інституту історії України НАН України  
E-mail: bazhanclio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

**Вадим Золотарьов** (м. Харків)

кандидат технічних наук, доцент  
Харківського національного  
університету радіоелектроніки  
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-755X>

### **До питання про діяльність міжрайонних оперативних груп обласних управлінь НКВС УРСР у липні 1937 р. – листопаді 1938 р. на прикладі «уманського куца»**

*У статті на основі архівних джерел розглядаються питання функціонування міжрайонних оперативних груп НКВС у добу Великого терору. На прикладі діяльності в липні 1937 р. – травні 1939 р. Уманської міжрайонної оперативної групи розкриваються обставини заснування, особливості функціонування, методи досягнення цілей та завдань тимчасових чекістських органів, які мали на місцях реалізовувати планові завдання центрального апарату НКВС по нейтралізації так званих ворогів народу. Відповідно до основних дослідницьких завдань відтворюється вертикаль Великого терору, висвітлюється рутинна функціонування карального механізму у віддалених від центру регіонах, проаналізовано керівний склад та обставини вибору дислокації для міжрайонних оперативних груп НКВС.*

**Ключові слова:** міжрайонні оперативні групи НКВС, Великий терор, Умань.

**Oleh Bazhan** (Kyiv)

candidate of Historical Sciences, Senior  
researcher Department of History of State Terror  
of the Soviet period of the Institute of History  
of the National Academy of Sciences of Ukraine  
E-mail: bazhanclio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

**Vadym Zolotaryov** (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of  
Kharkiv National University of Radioelectronics  
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-755X>

## On the activity of inter-district operational groups of the regional offices of the NKVD of the Ukrainian SSR during the July 1937 – November 1938 on the example of the «Uman bush»

*The article, based on archival sources, examines the functioning of inter-district operational groups of the NKVD during the Great Terror. Using the example of the activities of the Uman inter-district operational group in July 1937–May 1939, the circumstances of its establishment, features of functioning, methods of achieving the goals and tasks of the temporary Chekist bodies are revealed. Their tasks were to implement the planned tasks of the NKVD central apparatus in regions to neutralize the so-called enemies of the people. In accordance with the main research tasks, the vertical of the Great Terror is recreated, the routine functioning of the punitive mechanism in regions remote from the center is highlighted, the leadership structure and the circumstances of the choice of deployment for inter-district operational groups of the NKVD are analyzed.*

**Key words:** inter-district operational groups of the NKVD, Great Terror, Uman.

Доба Великого терору на теренах СРСР у 1937–1938 роках посідає важливе місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Основна увага науковців фокусується на історико-правових аспектах сталінської репресивної політики, на природі «сталінізму», механізмі функціонування радянської тоталітарної системи, основних напрямках діяльності радянських органів державної безпеки у період масових політичних репресій у другій половині 1930-х років. Однак інтерес істориків менш прикутий до з'ясування особливостей структурних перебудов карального апарату, розвитку організаційної структури НКВС під час масових політичних репресій в 1937–1938 років, висвітленню діяльності місцевих органів НКВС – головних провідників Великого терору.

Відомо, що значну роль у забезпеченні вертикалі терору у 1937–1938 роках відводилася тимчасовим чекістським органам (МРОГ). Даної проблематики торкалися у своїх дослідженнях О. Бажан<sup>1</sup>, Л. Віола<sup>2</sup> та В. Золотарьов<sup>3</sup>. Автори статті ставлять за мету висвітлити заходи керівних органів НКВС, спрямованих на підвищення

«ефективності» територіальних органів державної безпеки у сфері оперативної діяльності та галузі позасудових повноважень у період масових арештів в 1937–1938 роках, виокремити особливості організаційно-структурної побудови та функціонального призначення Уманської міжрайонної оперативної групи.

Напередодні розгортання влітку 1937 р. масштабної кампанії масових репресій, спрямованих проти реальних і потенційних опонентів комуністичного ладу наркомат внутрішніх справ СРСР, сконцентрував значні зусилля на удосконаленні карального апарату в межах відомства. Особливе значення у реалізації планомірної діяльності по забезпеченню державної безпеки у межах певної територіальної зони відводилося МРОГ – виконавчій вертикалі, яка в рамках окреслених теренів та підпорядкування мала якісно налагодити боротьбу з класовим ворогом та різноманітними проявами «антирадянських елементів»<sup>4</sup>. Нову структуру в межах територіальних органів держбезпеки у столичному регіоні України почали розробляти на початок літа 1936

<sup>1</sup> Бажан О. Г. Вертикаль терору: діяльність Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС у 1937–1938 роках // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 41–48.

<sup>2</sup> Віола Л. Дело Уманского районного отдела // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2015. № 2. С. 180–223.

<sup>3</sup> Золотарьов В. Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1. С. 158–171.

<sup>4</sup> Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч.1. / упоряд. С.Кокін, М. Юнге. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 80.

року. У доповідній записці начальника УНКВС по Київській області Миколи Шарова<sup>5</sup> під назвою «Про організацію проєктованих міжрайонних оперативних груп УДБ Київської області» на адресу наркома внутрішніх справ Всеволода Балицького від 10 червня 1936 р. йшлося про наміри створити у столичному регіоні 8 міжрайонних оперативних груп НКВС з базуванням у містах: Умань (у зоні відповідальності – 11 районів Київської області), Біла Церква (10 районів), Черкаси (8 районів), Київ (11 районів), Малин – (9 районів), Золотоноша – (7 районів), Звенигородка (10 районів), Сквиря (8 районів).



*Микола  
Давидович Шаров*

У залежності від кількості та важливості районів апарат МРОГ мав налічувати від 13 до 20 співробітників з прикріпленим технічно обслуговуючим персоналом (2 машиністки, 1 шофер, 2 вахтери та прибиральниця). Один з помічників оперуповноважених у кожній із МРОГ перебирав на себе функції оперативного секретаря (облік агентури, контроль виконання та ведення оперативного діловодства). У службовому документі акцентувалася увага на статусі керівника підрозділу та на основних завданнях МРОГ: «Начальник оперативної групи вважається на правах начальника відділку облуправління і безпосередньо підпорядковується начальнику обласного управління НКВС. Оперативні групи проводять свою роботу самостійно і ні в якому разі не повинні зливатися з апаратом райвідділів чи особливих від-

ділків. Оперативні групи ніяких адміністративних функцій не виконують... Основне завдання оперативних груп полягає у забезпеченні державної безпеки на території, що обслуговується та боротьбі з усіма видами активних проявів класового ворога (к.-р. формування, шпигунство, терор, диверсія, шкідництво)»<sup>6</sup>. Оперативна група займається лише агентурною роботою та слідством... Масового інформування по колгоспам, радгоспам, промпідприємствам, радапарату оперативні групи не створюють... Оперативним групам забороняється мати свої штампи, печатки, ордери, а також вести фінансову звітність... Апарати оперативних груп комплектуються за рахунок скорочення у всіх райвідділах працівників УДБ»<sup>7</sup>.

Для створення належного функціонування міжрайонних оперативних груп, а також для посилення апарату окружних відділів НКВС по Київській області планувалось залучити 287 одиниць оперативного штату і кошти у розмірі 116.864 крб. На розгляд керманіча радянських спецслужб в Українській СРР В. Балицького було представлено приблизні штати оперативних груп, які мали дислокуватися на теренах Київської області. Так, у зону оперативної відповідальності Уманської оперативної групи УДБ включено Бабанський, Жашківський, Маньківський, Монастирищенський, Ладижинський, Оратівський, Христинівський, Уманський, Підвисоцький, Плисківський райони тогочасної Київської області. Розроблений обласним управлінням НКВС по Київській області штатний розпис Уманської МРОГ виглядав наступним чином (таблиця 1):

<sup>5</sup> Шаров (Шавер) Микола Давидович (1897–1939). Народився у Санкт-Петербурзі в родині чоботаря. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1917 року. В ЧК з 1919 р. З 20.04.1932 р. – заступник голови ДПУ Білоруської РСР. З 31.03.1935 р. – начальник УНКВС Київської області. 29.12.1937 р. – відкликаний до НКВС СРСР. З 10.01.1938 р. – начальник УНКВС по Сталінградській області. 27.09.1938 р. заарештований. 22.02.1939 р. – засуджений ВК ВС СРСР до розстрілу за статтями 58-1 «а», 58-8, 58-11 КК РРФСР. Звання: старший майор ДБ (29.11.1935 р.). Нагороджений орденами Червоного Прапора (23.02.1923 р.) і Червоної Зірки (19.12.1937 р.).

<sup>6</sup> ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 205, арк. 15–17.

<sup>7</sup> Там само.

Таблиця 1

## Пропонована структура штатного розпису Уманської МРОГ

Штат групи	Кількість одиниць	Оклад
начальник групи	1	700 крб
оперуповноважених	13	450 крб
пом оперуповноважених	6	400 крб
машиністок	2	207 крб
шоферів	1	285 крб
вахтерів 1 кат.	1	250 крб
вахтерів 2 кат.	1	225 крб
обслуговуючий	1	110 крб <sup>8</sup>

Однак проект по створенню широкої мережі міжрайонних оперативних груп НКВС на Київщині на певний час було відкладено. Натомість провід обласного управління НКВС по Київській області на початку 1937 р. зосередився на організації оперативних слідчих груп (ОСГ), які в деяких документах називалися також міжрайонними оперативними групами, з дислокацією у містах Біла Церква, Черкаси та Умань<sup>9</sup>. Пошук оптимальної форми організації досудового розслідування був продиктований складністю та великим обсягом кримінального провадження у зазначених регіонах. Керівником Уманської ОСГ було призначено Ісаю Бабича<sup>10</sup>, який на посаді начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Київської області проявив себе як сумлінний працівник та вдалиий організатор з ключовими показниками ефективності в роботі (за перший квартал 1937 р. під орудою досвідченого чекіста співробітниками секретно-політичного відділу обласного Управління НКВС заарештовано

144 осіб по лінії «троцькістсько-зінов'євської контрреволюції»<sup>11</sup>).

До Уманського райвідділу НКВС (в оперативному обслуговуванні низового підрозділу органів держбезпеки перебувала міська рада, 16 сільських рад, 23 колгоспи, МТС, ремонтно-тракторний завод, електростанція, завод сільгосп-техніки, спиртовий завод, пивний завод, артіль та низка інших промислових об'єктів<sup>12</sup>) Ісай Бабич разом з оперативною групою з 5 співробітників УНКВС по Київській області (серед яких були: начальник відділку 4-го відділу Олександр Томін, оперуповноважений 3-го (контррозвідувального) Петро Любинецький, оперуповноважений 4-го відділу Віктор Маковський та ін), прибув наприкінці травня 1937 року<sup>13</sup>.



Ісай Якович Бабич

<sup>8</sup> ГДА СБУ, ф.16, оп. 1, спр. 205, арк. 15–17.

<sup>9</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 7.

<sup>10</sup> **Бабич Ісай Якович (1902–1948)**. Народився у Бериславі Херсонської губернії в родині кравця. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1920 року. В ЧК з 1920 року. З 27.08.1934 р. начальник секретно-політичного відділу (СПВ) УДБ УНКВС Одеської області. З 22.07.1935 р. – начальник СПВ УДБ УНКВС Київської області. З 04.08.1937 р. – заступник начальника УНКВС Одеської області. З 22.10.1937 р. по 28.03.1938 р. – заступник начальника УНКВС Київської області. У грудні 1937 р. – лютому 1938 р. – перебував на посаді начальника УНКВС Київської області. З 28.03.1938 р. – начальник 2-го відділу 2-го Управління (особливих відділів) НКВС СРСР. Звання: капітан ДБ (08.01.1936 р.), майор ДБ (17.11.1937 р.), генерал-лейтенант (1943 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (19.12.1937 р.).

<sup>11</sup> ГДА СБУ, ф. 13, спр. КПИ 408, т. 1, арк. 103

<sup>12</sup> ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 743, т. 1, арк. 18

<sup>13</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 49 зв., т. 5, арк. 59.

Члени київської бригади у статусі старших слідчих, очолили окремі напрями оперативної роботи в Уманському райвідділі НКВС. Відразу по приїзду Ісай Бабич провів нараду слідчих та працівників оперативних підрозділів Уманського райвідділу НКВС та наголосив, що «тепер із заарештованими нічого панькатися, працювати з ними дозволяється стільки, скільки потрібно і за потреби можна натиснути»<sup>14</sup>.

Організаційно-управлінська структура НКВС в Умані, очолювана Ісаєм Бабичем з розгортанням масштабної кампанії масових репресій у липні-серпні 1937 року була трансформована у міжрайонну оперативну групу (МРОГ). Згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. територія республік, країв, областей поділялася на оперативні сектори, в яких розгорталися оперативні групи під керівництвом відповідального працівника крайового чи обласного Управління НКВС, а у деяких випадках начальників районних і міських відділів держбезпеки. На зверхників оперативних груп покладалося керівництво обліком і виявлення осіб, які підлягали репресіям, керівництво слідством, затвердження обвинувальних актів і виконання вироків трійок<sup>15</sup>.

Відновити повний список начальників МРОГ достатньо складно, оскільки призначення на цю посаду не проводилося наказами по особовому складу НКВС СРСР або НКВС УРСР і не фіксувалися в послужних списках, довідках співробітників радянської держбезпеки, які зберігаються в їхніх особових справах, або службових картках. Втім, інколи відомості про роботу чекістів в рамках функціонування МРОГ можна знайти в нагородних листах або службових характеристиках співробітників НКВС. Ймовірно, що призначення в МРОГ вважалося суто

«місцевим відрядженням» і не завжди оформлювалися наказами по особовому складу обласного управління НКВС.



**Веніамін  
Всеволодович  
Брюховецький**

На сьогодні вдалося встановити лише окремих керівників МРОГ у підпорядкуванні Управління НКВС Київської та Полтавської областей, які діяли на лівобережній та східній частині сучасної Черкащини.



**Іван  
Григорович  
Вейс**



**Семен  
Миколайович  
Лівшиць**

У липні 1937 р. наказом М. Шарова на посаду начальника Уманської МРОГ було призначено Соломона Ісайовича Борисова-Лендермана, що продовжував очолювати Уманський райвідділ НКВС та Особливий відділ НКВС 99-ї стрілецької дивізії. Його фактично найближчим заступником став О. Томін, якого колеги часто називали начальником слідчої частини. Після відкомандирування С. Борисова у розпорядження НКВС СРСР наприкінці лютого 1938 р. обов'язки начальника МРОГ перебирає Олександр Сократович Томін, який формально продовжував числитися очільником відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області.

<sup>14</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 7–7 зв..

<sup>15</sup> Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. 1. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 80.

Таблиця 2

**Начальники МРОГ УНКВС, які діяли на теренах Золотоніського та Черкаського оперативних секторів у 1937–1938 рр.**

Перебування на посаді	ПІБ	Офіційна посада в обласному НКВС
<b>Начальники Золотоніської МРОГ УНКВС Полтавської області</b>		
2-й квартал 1938	В. В. Брюховецький <sup>16</sup>	Начальник відділку 4 відділу УДБ Полтавського ОУ НКВС
<b>Начальники Черкаської МРОГ УНКВС Київської області</b>		
07.1937 – 15.02.1938	І. Г. Вейс <sup>17</sup>	Начальник Черкаського РВ НКВС і ОВ НКВС 58-ї сд
28.04.1938 – 01.1939	С. М. Лівшиць <sup>18</sup>	Начальник Черкаського РВ НКВС

За наявними архівними документами є можливість повністю відтворити лише керівний склад Уманської МРОГ у період її існування з липня 1937 р. по травень 1939 року (таблиця 3).

Таблиця 3

**Начальники Уманської МРОГ УНКВС Київської області (липень 1937 р. – травень 1939 рр.)**

Перебування на посаді	ПІБ	Офіційна посада в обласному НКВС
07.1937 – 02.1938	С. І. Борисов	Начальник Уманського РВ НКВС і ОВ НКВС 99-ї стрілецької дивізії
02.1938 – 05.1938	О. С. Томін	Начальник відділку 4 відділу УДБ Київського ОУ НКВС
05.1938 – 05.1938	А. Ф. Поясов	Начальник 11 (водного) відділу УДБ Київського ОУ НКВС
05.1938 – 07.1938	В. К. Козаченко	Начальник відділку 4 відділу УДБ Київського ОУ НКВС
07.1938 – 11.1938	І. Г. Бабич	Начальник відділку 4 відділу УДБ Київського ОУ НКВС
12.1938- 1939	А. Ю. Рябичев	Оперуповноважений 3 відділу УДБ Київського ОУ НКВС

<sup>16</sup> **Брюховецький (Дудниченко-Брюховецький) Веніамін Всеволодович (1905 – ?)**. Народився в м. Черново Ананівського повіту Херсонської губернії в родині священника. Освіта нижча. Член ВКП(б). У 1928 р. виключений з лав ВКП(б). До 17.04.1936 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділку УДБ Сумського міськвідділу НКВС. З 17.04.1936 р. – оперуповноважений, а з 26.07.1937 р. – т. в. о. начальника Лубенського райвідділу НКВС Харківської області. З 12.10.1937 р. – інспектор при начальнику УНКВС Полтавської області. У 1937–1938 р. – помічник начальника та начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Полтавської області. У 1938 р. – очолював Золотоніську та Кременчуцьку МРОГ УНКВС Полтавської області. У 1939 р. ЦК КП(б)У В. Брюховецького не затвердив на посаді начальника Кременчуцького міського відділу НКВС, оскільки він мав чуже соціальне походження та репресованого рідного брата, який мав духовний сан священника. У 1944 р. звільнений з НКВС через перебування на окупованій території. У 1946 р. звільнений з армії. У 1956 р. – бригадир миловарного заводу у Запоріжжі. Звання: молодший лейтенант ДБ (23.02.1936), майор.

<sup>17</sup> **Вейс Іван Григорович (Вайсман Хацкель Гершович) (1896–1982)**. Народився в с. Мелешкевичи Мозирського повіту Мінської губернії в родині кравця. Єврей. Член ВКП(б) з 1918 року. Робітник на фанерній фабриці. У 1914–1917 рр. служив в армії, нагороджений двома Георгіївськими хрестами. У 1918–1920 рр. – у лавах РСЧА. В ЧК з 1921 року. З травня 1934 р. – начальник Горлівського міського відділу НКВС Донецької області. З кінця травня 1937 р. – начальник Черкаського райвідділу НКВС і особливого відділу НКВС 58-ї стрілецької дивізії. 15.02.1937 р. – заарештований. 13.04.1939 р. військовим трибуналом військ НКВС КВО засуджений до 5 років позбавлення волі за ст. 206-17 п. «а» КК УРСР. Пленум Верховного суду СРСР розглянув справу в порядку нагляду і вирок відмінив та звільнив з-під варті. З серпня 1940 р. – начальник слідчого відділу Управління пожежної охорони НКВС УРСР. Звільнений з МВС у 1954 році. Звання: старший лейтенант ДБ (22.03.1936 р.), майор ДБ. Помер у Челябінську.



У період перебування у керма Уманської МРОГ С. Борисова та О. Томіна (липень 1937–травень 1938 р.) відбувалися численні арешти та масштабна фабрикація кримінальних справ, пов'язаних з викриттям «антирадянської організації правих на Уманщині», «підпільного комітету української есерівської організації» реалізація так званої «куркульської операції» та репресії по «національним лініям». У ході першого місяця операції з «вилучення куркульського, кримінального та іншого контрреволюційного елементу» на першу декаду вересня 1937 р. Уманською МРОГ на виконання наказу № 00447 було репресовано 983 особи, у тому числі за 1-ю категорією – 651 особу, за 2-ю категорією – 332 особи (з них куркулів – 489; карних злочинців – 269; контрреволюційного елементу – 225)<sup>19</sup>.

Секрет такої продуктивності «уманського куща» (так між собою називали опергрупу чекісти) полягав у тому, що начальники райвідділень НКВС, провівши арешти, самотужки здійснювали слідство, спираючись лише на покази свідків, позаяк визнання звинуваченим власної провини у проведенні підривної антирадянської діяльності службовими інструкціями не вимагалось.

Заради виконання в повному обсязі лімітів 3-го відділу УНКВС Київської області на арешт громадян польської національності у зоні «уманського куща» у вересні 1937 р. С. Борисов вдався до «крадіжки» заарештованих на так званій «чужій території». Про оригінальний спосіб виконання оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР Єжова № 00485 «Про операцію по репресуванню членів Польської військової організації (ПОВ) в СРСР» любив розповідати своїм колегам член Уманської

МРОГ, начальник Ладижинського райвідділу НКВС Іван Мишко: «У кінці 1937 р. був випадок, коли 3-й відділ КОУ НКВС дав вказівку Уманській групі, точно не пам'ятаю яку цифру, заарештувати по польській лінії, дуже міцно натискали дати у термін. Велика кількість засміченості по полякам... була в Монастирищенському районі, оскільки цей район відходив до Вінницької області (22 вересня 1937 р. 4 райони Київської області (Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський) приєднані до складу Вінницької області – авт.) то КОУ НКВС вимагав їх згоди (Управління НКВС Вінницької обл. – авт.) і категорично заперечував проти арештів Уманської оперслідгрупи, то були випадки, що просто викрадали арештованих»<sup>20</sup>.

Як з'ясувалося у ході розслідування Борисов дав розпорядження своїм підручним поїхати на 2-х вантажних машинах до Монастирищенського району і заарештувати недостаючу кількість людей. За керівництва Борисова та Томіна у роботі Уманською МРОГ мали місце «грубі порушення революційної законності». У приміщенні Уманського райвідділу НКВС була виділена кімната № 21, в якій з ініціативи та прямої вказівки Борисова та Томіна до заарештованих громадян застосовувалися фізичні засоби впливу. Керманічі МРОГ були причетні до створення нестерпних умов ув'язнення, у результаті чого траплялися і важкі смертельні випадки заарештованих громадян у зв'язку з «перевантаженням камер». Так, у лютому – травні 1938 р. в камері попереднього ув'язнення Уманського райвідділу міліції «померли від перевантаження» 4 осіб<sup>21</sup>. Загальна статистика померлих в Уманській тюрмі у добу Великого терору подана у вигляді таблиці 4.

<sup>18</sup> **Лівшиць Семен Миколайович (1910 - ?)**. Народився в Києві в родині бухгалтера. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1932 року. Працював фрезерувальником. У лавах НКВС з 1934 року. З січня 1937 р. – оперуповноважений 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 28 квітня 1938 р. – начальник Черкаського районного відділу НКВС. З 28.08.1940 р. – начальник Кіровського райвідділу НКВС (м. Київ) Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) (14.08.1938). Звання: сержант ДБ (02.12.1936), лейтенант ДБ (11.01.1940), майор (1945 р.).

<sup>19</sup> Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. Ч. 1. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 337.

<sup>20</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 170, 184.

<sup>21</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 86.

Таблиця 4

**Кількість смертних випадків у Загальній тюрмі № 2  
УНКВС Київської області, м. Умань<sup>22</sup>**

Період	Кількість смертних випадків
Липень – вересень 1937 року	2
Жовтень – грудень 1937 року	10
Січень – березень 1938 року	12
Квітень – червень 1938 року	10
Разом	34

Наприкінці травня 1938 р. Томіна перевели на посаду начальника 3-го відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР. Новим очільником Уманської МРОГ став начальник 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС Київської області Аким Пилипович Поясов, який вже за кілька днів був переведений заступником начальника УНКВС Миколаївської області.

Його наступником став начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області Василь Корнійович Козаченко. Від природи рудий здоровань здобув собі ім'я «ударною роботою» (в прямому і переносному значенні цього слова) влітку 1937 р. в слідчій групі НКВС УРСР по справам заарештованих чекістів. До Умані В. Козаченко прибув у супроводі заступника начальника УНКВС по Київській області Марка Борисовича Спектора (1903–1985) та інспектора при начальнику УНКВС КО Костянтина Дмитровича Купіріна (1906 – ?). «Контролери» з Києва вказали на невиконання МРОГ розпорядження обласного управління НКВС про арешт 12 осіб та звернули увагу на тривале перебування під вартою осіб, заарештованих за одним неконкретним звинуваченням<sup>23</sup>.

Надоложувати прогалини у роботі мав Козаченко, якого колеги характеризували «абсолютно чекістськи безграмотною людиною і недосвідченим працівником»<sup>24</sup>, «п'яницею», «звірем у поводженні з арештованими»<sup>25</sup>. У гонитві за показниками виявлених «шпигунів», «диверсантів», «терористів», «шкідників» Козаченко на оперативних нарадах залякував підлеглих доганами від керівництва УНКВС Київської області та «північним таборами»<sup>26</sup>. У слідчій роботі новоявлений начальник Уманської МРОГ увів так званий «конвеєр» (арештований тримався на допиті до повного фізичного виснаження) та вимагав від слідчих наносити побої ув'язненим. В. Козаченко зініціював арешти у «справі червоних партизан на Уманщині» та погодив в останній декаді червня 1938 р. незаконні затримання 77 осіб зі «списку кримінально-злочинного елементу, який підлягає виселенню з м. Умані»<sup>27</sup>. Недоліки та відверті провали в оперативно-розшуковій діяльності Козаченка спонукали керівництво УНКВС Київської області до зміни прийнятих 3 місяцями раніше кадрових рішень.

У серпні 1938 р. очільник УНКВС по Київській області Олексій Долгушев<sup>28</sup>

<sup>22</sup> ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 38195, т. 6, арк. 388.

<sup>23</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 272.

<sup>24</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 98.

<sup>25</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38237, т. 4, арк. 138–138 зв.

<sup>26</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 100.

<sup>27</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 5, арк. 12-13..

<sup>28</sup> **Долгушев Олексій Романович (1902–1977)**. Народився на станції Пачелма Пензенської губернії у родині залізничника. Росіянин. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1929 року. Кандидат у члени ЦК КП(б)У у червні 1938 – січні 1939 рр. В ДПУ з 1930 року. З 26.10.1936 р. – помічник начальника, а з 23.10.1937 р. – начальник відділку 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. З 24.02.1938 р. – начальник 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР. З 28.05.1938 р. – начальник УНКВС Київської області. 18.01.1939 р. – заарештований. 27.05.1942 р. військовим трибуналом НКВС Уральського військового округу засуджений за ст. 206-17 «а» КК УРСР на смерть, розстріл був замінений 10 роками позбавлення волі. Звання: молодший лейтенант ДБ (23.03.1936 р.), лейтенант ДБ (17.11.1937 р.), старший лейтенант ДБ (14.04.1938 р.), капітан ДБ (13.06.1938 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (19.12.1937 р.).



**О. Р. Долгушев (крайній праворуч) з  
родичами**

викликав начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області Івана Гнатовича Бабича і повідомив про обставини його призначення начальником Уманської МРОГ: «Козаченко наламав дров ... я буду наполягати перед наркомом, щоб судили..., а вам потрібно поїхати та навести порядок!»<sup>29</sup>. На момент приїзду Івана Бабича до Умані масові арешти, які активно проводилися під орудою Борисова, Томіна та Козаченка, за вказівкою центру були припинені. За наявності чималого арештантського контингенту, основна діяльність МРОГ зводилася до оформлення кримінальних справ на осіб, ув'язнених в основному за вказівкою попередника Івана Бабича – Василя Козаченка.

За свідченням сучасників на оперативних нарадах начальник УНКВС Київської області Олексій Долгушев регулярно ставив Івана Бабича підлегим у приклад, відзначав що, справи Уманської МРОГ завжди добре оформлені і можуть бути пропущені через трійку. Сам же Іван Бабич хвалився колегам «що на трійках зачитують справи «з франко-стелі», але це, як і створення «групових» справ на 40 чоловік, сходило йому з рук, оскільки він був спеціалістом «на арабські номери»<sup>30</sup>.

На посаді керівника Уманської МРОГ Івана Бабича змінив оперуповноважений 3-го відділу УДБ Київського обласного управління НКВС, Абрам Юхимович Рябичев, який пропрацював до оста-

точного розформування групи в березні 1939 року.

За свідченнями начальника Томіна упродовж літа-осені 1937 року до роботи Уманської МРОГ поступово стали залучатися оперативні сили з числа працівників інших райвідділів НКВС Київської області і таким чином на момент проведення масових операцій утворилася група у кількості до 100 співробітників<sup>31</sup>.

На підставі кримінальних справ Соломона Борисова, Олександра Томіна, Самійла Абрамовича та інших співробітників НКВС, звинувачених у період так званої «беріївської відлиги» у порушенні соціалістичної законності вдалося персоніфікувати 36 співробітників, які входили до складу Уманської МРОГ у добу Великого терору.



**Абрам Юхимович  
Рябичев**

#### **Стислі біографічні довідки на співробітників НКВС, які брали участь у роботі Уманської МРОСГ у добу Великого терору**

**Абрамович Самійло Мойсейович (1903 - ?)**. Народився в Харкові в родині кравця. Освіта нижча. У лавах ВКП(б) з 1930 р. (виключений у 1938 р.). У РСЧА у 1918–1920 рр. У 1935–1937 рр. – начальник тюрми в Могилів-Подільському та Проскурові. З 26.03.1937 р. – начальник Уманської тюрми. 05.04.1938 р. – заарештований. Обвинувачувався за статтями 54-6, 54-7, 54-11 КК УРСР. 02.01.1939 р. – звільнений з-під арешту. 21.05.1939 р. – заарештований. На початку лютого 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу за ст. 206-17а КК УРСР засуджений до 6 років позбавлення волі.

<sup>29</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38237, т. 4, арк. 129 зв.

<sup>30</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38237, т. 4, арк. 127.

<sup>31</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 5, арк. 317.

**Акімов Фрол Афанасійович (1904 – ?).**

Народився у с. Алешня Козельського району Смоленської області. Член ВКП(б) з 1932 року. Начальник райвідділу міліції Підвисоцького району Київської області. З серпня 1937 р. брав участь у діяльності Уманської МРОГ.

**Бабич Іван Гнатович (29.07.1902 – ?).**

Народився у с. Мошни Черкаського повіту Київської губернії у селянській родині. Член ВКП(б) з 1926 року. Працював робітником. В РСЧА з листопада 1924 року. В ДПУ з травня 1928 року. У 1928–1930 рр. – уповноважений ДПУ по Черкаському, Кам'янському, Золотоніському районах. У 1930 р. – районний уповноважений ДПУ по Корсунському та Стеблівському районах. У 1930–1934 рр. – районний уповноважений ДПУ по Макарівському та Баранівському районах. У 1934 р. – начальник Переяславського райвідділу ДПУ Київської області. У 1934–1935 рр. – районний уповноважений НКВС по Сталінському району м. Києва. У 1935–1936 рр. – т. в. о. начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС по Київській області. У 1936–1937 рр. – керуючий Броварською трудовою колонією відділу трудових колоній НКВС УРСР. Служив у 4-му (секретно-політичному) відділі УДБ УНКВС Київської області (з 1937 р. – районний уповноважений, з 1938 р. – т. в. о. начальника відділку, з 10.09.1938 р. – т. в. о. заступника начальника відділу). У 22.11.1938–1939 рр. – заступник начальника 5-го (іноземного) відділу УНКВС Київської області. На 08.1940 р. – директор Городищенського цукрового комбінату. На 07.03.1943 р. – начальник відділу Управління Особливих відділів НКВС СРСР. Закінчив службу 07.11.1943 р. Звання: майор державної безпеки (на 1943) Нагороди: орден «Знак Пошани» (07.03.1943 р.), знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14.08.1938), цінний подарунок з грамотою від ЦВК УРСР (19.12.1937).

**Белов Михайло Ілліч (1906 – ?).**

Народився у с. Крутці Клинського повіту Московської губернії в селянській родині. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1930 року. В ДПУ з 1931 року. З 09.09.1935 – начальник Бабанського райвідділу НКВС. З 01.07.1938 р. – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 1954 р. – пенсіонер КДБ. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.), майор.



*Михайло Ілліч  
Белов*



*Григорій  
Костянтинович  
Блінкін*

**Блінкін Григорій Костянтинович (1907 – ?).** Народився у м. Степанці Київської губернії. Член ВКП(б) з 1926 року. В ОДПУ з 1930 року. У 1937–1938 рр. – оперуповноважений Ладижинського райвідділу НКВС.

З березня 1938 р. – оперуповноважений особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії РСЧА. У період Другої світової війни, будучи начальником особливого відділу НКВС 49-ї кавалерійської дивізії, зник безвісті на Південно-Західному фронті. Звання: сержант ДБ (09.02.1936 р.), лейтенант ДБ.

**Борисов-Лендерман Соломон Ісайович (1899–1955).**

Народився в Києві в міщанській родині кустаря-кравця і домогосподарки. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б). У 1919–1921 рр. – вибув з лав РКП(б) механічно, і у 1928–1939 – виключений у зв'язку з арештом. У 1914–1918 рр. працював по найму робітником-кравцем. У 1919–1921 рр. служив в інженерному батальйоні та у батальйоні зв'язку РСЧА. В ЧК з 15.05.1921 року. У 1921–1922 рр. – уповноважений економічного відділу

Київської губ. ЧК. У 1922–1924 рр. – уповноважений інформаційного відділу Київського губвідділу ДПУ. У 1924–1925 рр. – уповноважений обліково-повідомного відділу Кременчуцького окрвідділу ДПУ (Полтавська губернія). У 1925–1927 рр. – помічник уповноваженого Зінов'євського окрвідділу ДПУ. У 1927–1928 рр. – уповноважений обліково-повідомного відділу Зінов'євського окрвідділу ДПУ. У 1928–1930 рр. – старший уповноважений обліково-повідомного відділу Зінов'євського окрвідділу ДПУ. У 1929–1930 рр. – старший уповноважений обліково-повідомного відділу Могилівського окрвідділу ДПУ. У 1930 р. – начальник обліково-повідомного відділку Херсонського окрвідділу ДПУ. У 1930–1931 рр. – оперуповноважений інформаційного відділу Житомирського оперативного сектора ДПУ. У 1931–1932 рр. – оперуповноважений секретно-політичного відділку Житомирського оперсектора ДПУ. У 1932–1933 рр. – помічник та заступник начальника ОВ 3-ї кавалерійської дивізії (м. Бердичів).

З 1933 р. – заступник начальника особливого відділу 2-го кавалерійського корпусу (м. Черкаси, Київська область). З 16.09.1934 р. – начальник Коростенського райвідділу НКВС Київської області і за сумісництвом особливого відділу 46-ї стрілецької дивізії РСЧА. З травня 1935 р. – начальник Коростенського окрвідділу НКВС Київської області і за сумісництвом ОВ 46-ї стрілецької дивізії РСЧА. З 05.11.1936 р. – начальник Уманського райвідділу НКВС і за сумісництвом особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії РСЧА. 25.02.1938 р. – відряджений до НКВС СРСР. З 26.03.1938 р. – заступник начальника Івдельського табору НКВС (Свердловська область). З 19.08.1938 р. – начальник Ново-Тамбовського табору НКВС (Комсомольськ-на-Амурі, Хабаровський край). 04.10.1939 р. заарештований в Комсомольську-на-Амурі. 06.02.1941 р. – військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу за ст. 206-17 «а» КК УРСР засуджений до 8 років позбавлення волі. У

січні 1943 р. – достроково звільнений з Котласького табору Архангельської області, відправлений на фронт. У серпні 1945 р. – звільнений в запас. Звання: капітан ДБ (09.02.1936 р.).

**Булгаков Григорій Гнатович (1900 – ?).** Народився на станції Біла на Донбасі в робітничій родині. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1926 року. У 1918–1924 рр. у лавах РСЧА. Після звільнення з військової служби працював робітником і машиністом. В ДПУ з 1930 року. З 01.02.1935 р. – начальник Ротмістрівського райвідділу НКВС Київської області. 07.02.1937 р. – усунутий з посади як такий, що перебуває під слідством. З 01.06.1937 р. – оперуповноважений 4-го відділку УДБ Черкаського райвідділу НКВС. З 22.04.1938 р. – начальник Бабанського райвідділу НКВС Київської області. З 20.06.1938 р. – начальник Мирновського райвідділу НКВС (Кримська АРСР). У період Другої світової війни, будучи заступником начальника особливого відділу НКВС 67 стрілецької дивізії РСЧА, у 1941 р. зник безвісті на фронті. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.).

**Верещук Петро Михайлович (1907 – ?).** Народився у с. Брашеванівка Цебриковської волості Тираспільського повіту Бессарабської губернії у родині селянина-бідняка. Освіта нижча. Позапартійний. В ОДПУ з 1931 року. Фельд'єгер 2-го розряду УРВ НКВС. У 1937–1938 рр. – виконавець смертних вироків.

**Гальперін Борис Давидович (1892 – ?).** Народився у місті Житомирі у сім'ї кустаря. В 1937 р. у якості особливого обліковця мобілізований в органи НКВС. Протягом жовтня 1937 р. – березня 1938 р. працював слідчим Уманської міжрайонної оперативної групи.

**Глубоковський Андріан Петрович (05.09.1906 – ?).** Народився у с. Вознесенське в Башкирії в селянській родині. Освіта середня. Член ВКП(б) з 1928 р. (виключений у 1938 р. через арешт). В

ДПУ з 1931 року. З 03.03.1935 р. – помічник оперуповноваженого секретно-політичного відділу Троянівського райвідділу НКВС Київської області. З 01.09.1937 р. – начальник Підвисоцького райвідділу НКВС Київської області. Влітку 1938 р. – заарештований. На квітень 1939 р. знаходився під арештом. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.).

**Данилов Антон Андронович (1906 – ?).** Народився у м. Олешки Таврійської губернії в родині робітника. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1932 року. В ДПУ з 1930 року. З 10.05.1933 р. – уповноважений, а з 01.09.1935 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділу УДБ Уманського райвідділу НКВС. З 14.03.1938 р. – оперуповноважений 4-го відділку УДБ НКВС УРСР. У 1939 р. – помічник начальника відділу ЕКУ НКВС УРСР. До 1956 р. працював в КДБ. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.), підполковник.

**Зудін Микола Павлович (1912 – ?).** Народився у м. Кадом Темніковського повіту Тамбовської губернії в селянській родині. Член ВЛКСМ з 1931 року. У 1932–1934 рр. – шофер в РСЧА. З вересня 1934 р. – 1939 р. – шофер Уманського райвідділу НКВС. 27 липня 1939 р. заарештований. Н початку лютого 1940 р. військовим трибуналом НКВС КВО за ст. 206-17 п «а» КК УРСР засуджений до 3-х років позбавлення волі умовно.

**Калачевський Тихон Семенович (1902 – ?).** Народився у с. Литвиновичі Чернігівської губернії у селянській родині. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1927 року. В ОДПУ з 1930 р. У 1937–1938 рр. – оперуповноважений і т. в. о. помічника начальника особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії (м. Умань). 01.07.1939 р. звільнений в запас з посади начальника військової частини 4685 (м. Могилів-Подільський). Учасник Другої світової війни. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.), підполковник.

**Козаченко Василь Корнійович (1905 – ?).** Народився в с. Томаківка Томаківської волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії у селянській родині. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1931 року. У 1940 рр. – виключений за «античекістські методи слідства та систематичну пиятику». До 1920 р. працював батраком. У 1920–1924 рр. працював у сільськогосподарській комуні. У 1927–1929 рр. служив у 80-й Донбаській дивізії. Працював робітником. У лавах НКВС з 15.09.1935 року. У 15.09.1935 – 03.07.1937 рр. – помічник оперуповноваженого та оперуповноважений 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Одеської області. З 03.07.1937 р. – працював в слідчій групі НКВС УРСР, яка займалася справами заарештованих співробітників НКВС. З 31.08.1937 р. – помічник начальника 3-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС УРСР. З 23.04.1938 р. – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З липня 1938 р. – районний уповноважений Ленінського райвідділу НКВС м. Києва. У травні-липні 1938 р. – начальник Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи. 01.09.1938 р. – відряджений до НКВС СРСР. З 1938 р. – начальник відділу місць ув'язнення УНКВС Читинської області. 09.02.1939 р. – звільнений з посади. З 1939 р. – начальник Відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності управління робітничо-селянської міліції УНКВС Читинської області. З 1939 р. – керуючий конторою у м. Чита. 09.09.1939 р. заарештований за порушення законності під час роботи в НКВС УРСР (побиття заарештованих, фальсифікація документів). 28.02.1940 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського округу засуджений до 3 років позбавлення волі умовно. Працював у тресті «Читинський ліс». Учасник Другої світової війни. Звання: молодший лейтенант ДБ (28.11.1937 р.), рядовий. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги» (03.10.1945 р.).

**Король Григорій Іванович (? – ?).** Молодший лейтенант ДБ (09.02.1936). Начальник Тетіївського районного відділу НКВС. 17.05.1939 звільнений з посади і НКВС.

**Кравченко Омелян Федорович (1910 – ?).** Народився у с. Селещина (?) Машівського району Полтавської області у селянській родині. Кандидат в члени ВКП(б) з 1939 року. З 1935 р. працював вахтером в Уманському райвідділу НКВС. Учасник бригади з виконання вироків над засудженими до смертної кари.

**Крикленко Володимир Семенович (1890 – ?).** Народився у Києві в родині палітурника. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1920 року. У 1918–1921 рр. – у лавах РСЧА. До серпня 1937 р. – начальник Підвисоцького районного відділу НКВС Київської області. У 1937–1938 рр. – слідчий Уманської МРОГ. У 1938 р. – 19.07.1939 р. – начальник Буцького районного відділу НКВС Київської області. До 1942 р. – оперуповноважений Білоцерківської внутрішньої тюрми НКВС. Під час Другої світової війни зник безвісті. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.).

**Кучинський Михайло Терентійович (1889 – ?).** Народився у м. Житомирі у селянській родині. Кандидат у члени ВКП(б) з 1933 року. В 1937 р. у якості особливого обліковця мобілізований в органи НКВС. Протягом жовтня-грудня 1937 р. та лютого-квітня 1938 р. працював слідчим Уманської міжрайонної оперативної групи. У лютого 1940 р. – ревізор фінансового відділу при Управлінні Південно-Західної залізниці.

**Левін Давид Ілліч (? – ?).** У 1937–1938 рр. – оперуповноважений Уманського районного відділу НКВС. 15.08.1938 р. відряджений до ГУТАБ. Звання: лейтенант ДБ (09.02.1936).

**Любинецький Петро Васильович (1903 – ?).** Народився в Києві. Член

ВКП(б) з 1939 року. З 1937 р. – оперуповноважений 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 17.03.1938 р. – оперуповноважений 3-го відділу Карельського табору НКВС. Звання: лейтенант ДБ (09.02.1936), підполковник. З 1946 р. – пенсіонер МВС.

**Мишко Іван Андрійович (1904–1941).** Народився у селі Царекостянтинівка Катеринославської губернії у родині батрака. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1929 року. З 01.12.1935 р. – начальник Ладижинського райвідділу НКВС. З 01.05.1938 р. – начальник Богуславського райвідділу НКВС. З 19.09.1938 р. – начальник відділку 3-го відділу УНКВС Київської області. Звання: сержант ДБ (09.02.1936 р.), молодший лейтенант ДБ (1939 р.). Загинув у часи Другої світової війни.

**Наконечний Омелян Павлович (1904 – ?).** Народився у м. Гайсин Подільської губернії. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1925 року. В ОДПУ з 1929 року. У 1934–1937 рр. – полковий оперуповноважений особливого НКВС 99-ї стрілецької дивізії (м. Умань). У 1937–1938 рр. – оперуповноважений 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. До 1962 р. працював у КДБ. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.), полковник.

**Нейман Борис Наумович (1907 – ?).** Народився у м. Гайсин Подільської губернії у робітничій родині. У 1936–1937 р. – оперуповноважений Чорнобильського районного відділу НКВС. З лютого 1938 р. до літа 1939 р. – начальник Христинівського районного відділу НКВС. У липні 1939 р. звільнений з НКВС. Під час Другої світової війни працював в НКДБ. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.).

**Петров Григорій Миколайович (1896 – ?).** Народився на станції Куп'янськ Харківської губернії в робітничій родині. Освіта нижча. В ВКП(б) з 1918 року. Працював батраком, робітником, служив в царській армії, у 1917–1921 рр. – червоний пар-

тизан, червоноармієць. У міліції з 1928 р. У лютому 1935 р. – травні 1938 р. – начальник Маньківського районного відділу робітничо-селянської міліції НКВС. У серпні 1937 р. – травні 1938 р. – член Уманської МРОГ. У травні 1938 р. – звільнений з НКВС. Працював начальником автомобільного загону в Маньківці. Перед арештом – заступник голови Маньківського райвиконкому. 6 лютого 1941 р. – військовим трибуналом НКВС Київського військового округу за ст. 206-17 КК УРСР засуджений до 5 років позбавлення волі. Влітку 1943 р. мобілізований до армії. Звання: молодший лейтенант міліції (1936 р.).

**Піванов Іван Миколайович (1904 – 1945).** Народився у Могилівській губернії. Освіта середня. У 1937–1938 рр. – полковий оперуповноважений особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії (м. Умань). Учасник бригади по виконанню смертних вироків над «ворогами народу» у м. Умані. Заарештований 19 серпня 1938 р., проте незабаром звільнений. У 1942 р., будучи начальником особового відділу НКВС 109 стрілецької дивізії потрапив у німецький полон. Помер після звільнення з концтабору. Звання: сержант ДБ (09.02.1936 р.), лейтенант ДБ.

**Півчиков Ілля Михайлович (1893 – 1947).** Народився в Одесі в родині службовця. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1917 р. В ДПУ з 1924 р. З вересня 1934 р. – заступник начальника особливого відділу НКВС 2-го кавалерійського корпусу (м. Житомир). У червні 1937 р. – жовтні 1938 р. – начальник особливого відділу НКВС 13-го стрілецького корпусу (м. Біла Церква). У 1937 р. працював у Черкаській МРОГ, у 1938 р. – очолював Білоцерківську МРОГ. З листопада 1938 р. працював в системі ГУТАБ. Старший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.), підполковник.

**Поясов Аким Пилипович (22.04.1892 – ?).** Народився в селі Березники Юр'ївського повіту Іванівської губернії в селянській родині. Освіта нижча: закінчив



*Аким Пилипович  
Поясов*

земсько-парафіяльну школу. Член ВКП(б) з лютого 1919 року. З 1908 р. – ткач на фабриці Каретникова, с. Тейково Іванівської губернії. З 1912 р. – ткач на фабриці Ганшина (м. Юр'їв Польський). З 1913 р. – рядовий 68-го Бородінського піхотного полку (м. Володимир-Волинський Волинської губ.). У серпні 1914 р. – у бою під селом Комаровці потрапив до австрійського полону, в якому перебував до листопада 1918 року. З грудня 1918 р. – ткач на фабриці Прохорова (м. Юр'їв-Польський). З червня 1919 р. – червоноармієць загону Володимирської губ. ЧК. У вересні 1919 р. – жовтні 1920 р. – кур'єр, червоноармієць, командир взводу, комендант Революційного військового трибуналу (РВТ) 14-ї армії. З жовтня 1920 р. – заступник члена Колегії РВТ 47-ї стрілецької дивізії (м. Гайсин). З грудня 1920 р. – член Колегії РВТ 17-ї кавалерійської дивізії. У серпні 1922 р. – помічник військовому полку 2-ї кавалерійської дивізії (м. Чернігів). З серпня 1922 р. – помічник уповноваженого особливого відділу 2-ї кавалерійської дивізії (м. Чернігів). З 1923 р. – слідчий особливого відділу 1-го кавалерійського корпусу (м. Старокостянтинів). З 1924 р. – член колегії РВТ 2-ї кавалерійської дивізії. У 1925–1927 рр. – уповноважений, заступник начальника, т. в. о. начальника особливого відділу 1-го кавалерійського корпусу. З 01.07.1927 р. – помічник начальника особливого відділу 100-ї стрілецької дивізії (м. Біла Церква). З вересня 1928 р. – курсант вищої прикордонної школи ОДПУ в Москві. З 01.09.1929 р. – помічник начальника ОВ 95-ї стрілецької дивізії (м. Первомайськ). З 08.03.1932 р. – оперуповноважений, а з 21.06.1932 р. – начальник відділку особливого відділу Київського облвідділу ДПУ. У 01.04.1934 р.–27.09.1937 р. – начальник Білоцерківського райвідділу ДПУ/НКВС Київської області. У 01.04.193 –



06.1937 р. – начальник особливого відділу НКВС 2-ї Туркестанської стрілецької дивізії. У 26.08.1936 р. – 06.1937 р. – начальник особливого відділу НКВС 13-го стрілецького корпусу. З 27.09.1937 р. – начальник 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС Київської області. З 25.05.1938 р. – заступник начальника УНКВС Миколаївської області. 25.04.1939 р. – звільнений з НКВС «як такий, що перебував в австрійському полоні у 1914–1918 рр., і має по лінії дружини родичів, репресованих НКВС». У 1942 р. – директор Костянтинівського бондарного заводу в Ярославській області. У 1945 р. – директор заводу № 101 наркомату нафтової промисловості. Звання: старший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.), капітан ДБ (15.06.1938 р.). Нагороди: орден Червоної Зірки (19.12.1937 р.), 2 ордени Знак Пошани (06.02.1942 р., 15.04.1945 р.).

**Рябичев Абрам Юхимович (1908 – ?).** Народився в Катеринославі. Член ВКП(б) з 1930 року. На службі з 21.10.1929 р. по 26.06.1955 р. До 10.06.1938 р. – помічник оперуповноваженого особливого відділу НКВС Молдавської АРСР, відряджений до УНКВС Київської області. У грудні 1938 р. – березні 1939 р. – начальник Уманської МОСГ. До 22.06.1939 – оперуповноважений 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області. 22 червня 1939 р. звільнений в запас. З 06.03.1942 – начальник особливого відділу НКВС 10-ї стрілецької дивізії внутрішніх військ НКВС. ? – 10.05.1943 – ? – начальник відділку особливого відділу НКВС 28-ї армії. На 03.06.1944 – начальник ВКР СМЕРШ 1-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (22.03.1936), старший лейтенант державної безпеки (на 05.1943), майор (на 03.1944). Нагороди: Орден Червоної Зірки (10.05.1943), Орден Вітчизняної війни 2-го ступеню (03.06.1944), Орден Вітчизняної війни 1-го ступеню (09.06.1945), Орден Червоної Зірки (05.11.1946), медаль «За перемогу над Німеччиною» (09.05.1945), медаль «За здобуття Кенігсберга» (09.06.1945).



**Георгій Пимонович  
Соґолаєв**

**Соґолаєв (Саґолаєв) Георгій Пимонович (1900 – ?).** Народився в селі Поґоже Тимського повіту Курської губернії в родині селян-бідняків. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1925 року (на 1941 р. – позапартійний). З 03.01.1934 р. – заступник начальника політвідділу по ОДПУ Затишанського цукрового заводу Уманського району. У службовій характеристиці за березень 1937 р. сержанта ДБ Г. П. Соґолаєва відзначалося, що за час роботи заступником начальника політвідділу по УДБ НКВС Затишанського бурякового заводу Уманського району «завів і реалізував агентурні справи «Хижаци», «Грабіжники» та інші. Зараз розробляє антирадянське угруповання з числа працівників колгоспу. Провів низку справ по господарсько-посадовим злочинам»<sup>32</sup>. З лютого 1937 р. – оперуповноважений Уманського райвідділу НКВС. З квітня 1937 р. – начальник Великополовецького районного відділу НКВС Київської області. З 17.06.1938 р. (29.06.1938 р. прибув до Умані) по 20.10.1939 р. – начальник Уманського районного відділу НКВС. 20.10.1939 р. – звільнений з НКВС. У 1940 р. – начальник школи медичних сестер (м. Умань). Звання: сержант ДБ (09.02.1936 р.).



**Олександр  
Сократович Томін**

**Томін Олександр Сократович (1901 – ?).** Народився в Києві в селянській родині. Освіта середня. Член ВКП(б) з 1924 р. (у 1939 рр. виключений у зв'язку з арештом, поновлений у 1948 р.). У 1920–1924 р. – червоноармієць. У

<sup>32</sup> ГДА СБУ, \* (м. Черкаси), особова спр. 743, т. 1, арк. 142.

1924 – 1925 рр. – робітник-колодник 10-го лісового заводу (м. Київ). У 1926 – 1929 рр. – завгосп лікарні, Київ. У 1930 – 1931 рр. – завідувач організаційно-інструкторським відділом Вовковинецького райкому КП(б)У. З 1931 р. – помічник уповноваженого економічного відділку Київського оперсектора ДПУ. З 1932 р. – уповноважений Чернігівського облвідділу ДПУ. З 1933 р. – заступник начальника політвідділу МТС по ДПУ, с. Веселинове Одеської області. З 1934 р. – заступник начальника політвідділу МТС по УДБ НКВС (м. Бровари Київської області). З 1935 р. – начальник відділку секретно-політичного відділу УДБ УНКВС по Київській області. З 28.05.1938 р. – начальник 3-го відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР. 08.07.1939 р. – звільнений з НКВС. 04.09.1939 р. – заарештований у Києві. 06.02.1941 р. – військовим трибуналом НКВС Київського військового округу засуджений до 6 років позбавлення волі за ст. 206-17 «а» КК УРСР. 13.08.1942 р. достроково звільнений з табору. На 1945 р. – заступник керуючого окремою будівельно-монтажною частиною 354-ї з робочого постачання у Києві. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.), лейтенант ДБ (15.06.1938р.). Нагороджений знаком Почесного працівника ВЧК-ДПУ(XV) (14.08.1938 р.).



**Юхим Іванович  
Фомін**

**Фомін Юхим Іванович (1908 – ?)** Народився у Кам'янці Катеринославської губернії у селянській родині. Освіта середня. У лавах ВКП(б) з 1931 року В ДПУ з 1933 року. 01.03.35, 20.06.1937–20.06.1937 – помічник оперуповноваженого Васильківського, з 20.6.37 – помічник оперуповноваженого Тальнівського, з 22.04.1938 – начальник Тальнівського районного відділу НКВС. З 01.07.1940 – старший слідчий УНКВС Київської області. 06.10.1942 р. – звільнений з НКВС. Звання: сержант ДБ (23.02.1936 р.).

**Фомічев Віталій Миколайович (1899 – ?)**. Народився у м. Бердянську у сім'ї робітників. В 1937 р. у якості особливого обліковця мобілізований в органи НКВС. Протягом жовтня 1937 р. – березня 1938 р. працював слідчим Уманської міжрайонної оперативної групи. У 1940 р. – начальник відділу збуту «Укрглавфруктовод».

**Храпинський Максим (Марк) Абрамович (1906–1942)**. Народився у м. Липовець Подільської губернії. Звання: сержант ДБ (09.02.1936). До 19.09.1938 р. – начальник Лисянського районного відділу НКВС Київської області. З 19.09.1938 р. – начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області. Загинув на фронті.

**Чумак Тимофій Трохимович (1905 – ?)**. Народився в Глухові. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1931 року. З 1937 р. – начальник Маньківського районного відділу НКВС Київської області. З 25.05.1938 р. – начальник Кодимського райвідділу НКВС Молдавської АРСР. Звання: сержант ДБ (09.02.1936), майор ДБ (1945 р.)

**Шоломицький Іван Іванович (1903 – ?)**. Народився у с. Татарівка Сквирського району Київської області. Уповноважений розшуку Маньківського райвідділу міліції НКВС УРСР. У січні 1938 р. відраджений для роботи в Уманській міжрайонній оперативній групі.

**Щербина Леонід Семенович (1901 – ?)**. Народився у с. Покровське Бахмутського повіту Катеринославської губернії в селянській родині. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1925 р. (виключений після арешту). В ДПУ з 1932 р. З 1936 р. – оперуповноважений особливого відділу НКВС 12-ї механізованої бригади. З 1937 р. – оперуповноважений ОВ НКВС 10-ї танкової дивізії. З 1938 р. – оперуповноважений особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії. 21.10.1940 р. – заарештований. 06.02.1941 р. військовим трибуналом НКВС КВО за ст. 206-17 п. «а» КК УРСР засуджений до 3-х років позбавлення волі. Звання: молодший лейтенант ДБ (09.02.1936 р.).

Незважаючи на відносну «самостійність» в оперативній діяльності міжрайонні оперативні групи знаходилися під пильним контролем обласних управлінь НКВС. Так, до Умані постійно приїздило керівництво УНКВС по Київській області: начальники М. Д. Шаров і О. Р. Долгушев; заступник начальника Ісай Бабич; начальник 3-го відділу М. П. Роголь<sup>33</sup> і його помічник І. А. Шарабурін<sup>34</sup> (працював більше місяця). Всі вони добре знали і про існування сумновідомої місцевої «лабораторії» (кімнати № 21 в приміщенні райвідділу), де відбувалися масові допити заарештованих<sup>35</sup>.

Кожна МРОГ укомплектовувалася необхідною кількістю оперативних працівників, забезпечувалася засобами транспорту і зв'язку і в разі потреби підсилювалася підрозділами внутрішніх військ НКВС або міліцейськими формуваннями. Отже, у секретному наказі



*Марк Павлович Роголь*

наркома внутрішніх справ Єжова № 00447 створена із слідчих, оперативних та інших відповідальних працівників структура для встановлення фактів злочинної діяльності підозрюваних осіб фігурує під назвою «оперативна група». В інших документах НКВС УРСР, датованих другою декадою липня 1937 р., спеціально організоване формування для забезпечення ефективності слідчих дій позначене терміном «міжрайопергрупа»<sup>36</sup>.

*Таблиця 5*

**Дислокація МРОГ НКВС УРСР у серпні – жовтні 1937 р.**<sup>37</sup>

Область	Адміністративний центр МОГ	Кількість
Вінницька	Бердичів, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Тульчин, Шепетівка	7
Дніпропетровська	Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Олександрія	5
Донецька	Артемівськ, Ворошиловград, Маріуполь, Сталіно, Старобільськ	5
Київська	Біла Церква, Житомир, Київ, Коростень, Новоград – Волинський, Умань, Черкаси	7
Одеська	Кірово, Миколаїв, Одеса, Первомайськ, Херсон	5
Харківська	Ізюм, Кременчук, Куп'янськ, Лубни, Полтава, Суми, Харків	7
Чернігівська	Глухів, Городня, Конотоп, Ніжин, Прилуки, Ромни, Чернігів	7
Молдавська АРСР	Балта, Тирасполь	2
Разом		45

<sup>33</sup> **Роголь Марк Павлович (1903 – 1941)**. Народився в Одесі в родині робітника. Освіта нижча. Перебував у лавах ВКП(б) у 1920 – 1923 рр. (виключений за п'ятику) та упродовж 1929 – 1938 рр. В ЧК з 1920 р. З 03.10.1936 р. – заступник начальника УНКВС Молдавської АРСР. З 04.08.1937 р. – начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області. 05.04.1938 р. заарештований. 29.10.1939 р. особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі. З 01.11.1939 р. перебував на примусовому лікуванні в Київській психіатричній лікарні. 18.10.1941 р. розстріляний німцями у Бабиному Яру. Звання: старший лейтенант ДБ (22.03.1936 р.), капітан ДБ (17.11.1937 р.).

<sup>34</sup> **Шарабурін Іван Андрійович (1901 – ?)**. Народився у селі Полинь Рославльського повіту Смоленської губернії. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1921 року. З лютого 1935 р. – секретар Лисянського РК КП (б)У (Київська область). 09.01.1937 р. – прикомандирований до 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. З 23.04.1937 р. – помічник начальника, а з 20.04.1938 р. – заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області. У 10.05.1938 р. – 28.11.1939 р. – начальник політвідділу УРСМ НКВС УРСР. У серпні 1938 р. – січні 1939 р. – виконував обов'язки начальника УРСМ НКВС УРСР. Звання: старший лейтенант ДБ (23.04.1937 р.).

<sup>35</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 61-63 зв.

<sup>36</sup> Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937 – 1938 рр. Ч. 1 / упоряд. С. Кокін, М. Юнге, К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 54–55.

<sup>37</sup> Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. 1 / упоряд. С. Кокін, М. Юнге, К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010, т. 1, С. 58.

45 так званих «адміністративних центрів» МРОГ мали неоднакові оперативні можливості, оскільки працювали в містах, в яких функціонували різні за статусом відділи НКВС (обласні управління, округні відділи, міські відділи, районні

відділи» (таблиця 6). Потребує подальшого уточнення кількість районів, які перебували в зоні оперативної діяльності окремо взятої МРОГ. Відомо, що у 1937 р. Уманська МРОГ обслуговувала 17 районів, а в 1938 р. – 16 районів<sup>38</sup>.

Таблиця 6

### Класифікація адміністративних центрів МРОГ

Орган НКВС	Міста	Кількість
Обласне УНКВС	Вінниця, Дніпропетровськ, Київ, Одеса, Сталіно, Харків, Чернігів, Тирасполь	8
Округний відділ НКВС	Житомир, Кам'янець-Подільський, Коростень, Могилів-Подільський, Новоград-Волинський, Проскурів, Старобільськ, Шепетівка	8
Міський відділ НКВС	Артемівськ, Бердичів, Ворошиловград, Запоріжжя, Кірово, Кривий Ріг, Кременчук, Маріуполь, Миколаїв, Полтава, Суми, Херсон.	12
Районні відділи НКВС	Балта, Біла Церква, Глухів, Городня, Ізюм, Конотоп, Куп'янськ, Лубни, Мелітополь, Ніжин, Олександрія, Первомайськ, Прилуки, Ромни, Тульчин, Умань, Черкаси	17

Слід відзначити, що 15 з 17 міст, в яких працювали районні відділи НКВС (за виключенням міст Городня та Олександрія), які до 1930 р. були адміністративними центрами округ УСРР, а м. Балта – столицею Молдавської АРСР. До того ж,

без урахування 7-ми обласних центрів УРСР, в 14-ти центрах МРОГ розташовувалися особливі відділи (ОВ) НКВС військових частин, співробітники яких періодично долучалися до ведення слідства:

Таблиця 7

### Особливі відділи ГУДБ НКВС корпусів і дивізій, які розміщувалися в адміністративних центрах<sup>39</sup>

Адміністративний центр МРОГ	ОВ ГУДБ НКВС
Артемівськ	80-та стрілецька дивізія
Бердичів	13-та кавалерійська дивізія
Біла Церква	62-га стрілецька дивізія
Житомир	8-й стрілецький корпус, 44-та стрілецька дивізія, 2-га кавалерійська дивізія; 5-та кавалерійська дивізія, 56-та винищувальна бригада
Коростень	46-та стрілецька дивізія
Кривий Ріг	41-а стрілецька дивізія
Лубни	75-та стрілецька дивізія
Миколаїв	15-та стрілецька дивізія
Новоград-Волинський	14-та кавалерійська дивізія, 12-та механізована бригада
Полтава	25-та стрілецька дивізія
Проскурів	1-й стрілецький корпус, 1-ша кавалерійська дивізія, 17-та механізована бригада
Умань	99-та стрілецька дивізія
Черкаси	58-ма стрілецька дивізія
Шепетівка	7-й кавалерійський корпус, 15-та механізована бригада

<sup>38</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 95.

<sup>39</sup> ГДА СБУ, ф. 9, спр. 7, арк. 315 – 320.

Ймовірно, що підставою для визначення місця дислокації МРОГ у тому чи іншому населеному пункті була наявність установ виконання покарань, слідчих ізоляторів та близькість оптимальних по відстані залізничних та автомобільних шляхів. Місто Умань у повній мірі відповідало зазначеним параметрам відбору для осідку МРОГ (зручне географічне розташування райцентру, який знаходився на перехресті важливих транспортних артерій та функціонуюча тюремна установа).

Міжрайонні оперативні слідчі групи НКВС у відомчих документах називалися по різному: «опергрупа», «міжрайоперслідгрупа», «оперслідгрупа»<sup>40</sup>. Слід відзначити, що одночасно з розгортанням у серпні 1937 р. МРОГ, при облвідділах НКВС у добу Великого терору продовжували діяти самостійні слідчі та оперативно-слідчі групи, які виконували різні спецзавдання. Нормативних актів, які б відображали структуру, функції окремих слідчих і слідчо-оперативних груп у період 1937–1938 рр. авторами даного дослідження не виявлено.

Відомо, що до складу МРОГ також входили оперативно-слідчі групи, які можна було поділити на 2 типи: «цільові» та «територіальні» (проведення слідчих (розшукових) дій у межах конкретного територіального сектора). «Цільові» групи розрізнялися по напрямкам оперативної діяльності: по лінії 4-го (секретно-політичного) відділу (розробка троцькістів і правих, колишніх членів «антирадянських партій», «буржуазних націоналістів», «церковників») та 3-го (контррозвідального) відділу (виявлення «шпигунів», «повстанців», проведення «національних» операцій). Зазвичай порушені карні справи по лінії 4-го відділу «опрацьовувалися» на засіданнях судової трійки при обласному управлінні НКВС, а кримінальні провадження по лінії 3-го відділу оформлювалися у вигляді так званих альбомів і розглядалися у Москві так званою «двійкою» (представником НКВС СРСР і Прокуратури СРСР).

У складі Уманської МРОГ у серпні 1937 р. – лютому 1938 р. існувало 3 оперативно-слідчі групи: по лінії особливого відділу УДБ НКВС Київської області; контррозвідального відділу (очолював спочатку Любинецький, а згодом Томін<sup>41</sup>); по лінії секретно-політичного відділу (протягом липня 1937 р. – березня 1938 р. нею керував оперуповноважений 4-го відділку Уманського райвідділу НКВС **Антон Андронович Данилов**, заслугою якого на



*Антон  
Андронович  
Данилов*

жовтень 1937 р. було: «розгром право-троцькістських формувань на Уманщині та в інших районах Київської області», викриття «українського с.-р. (соціал-революційного – авт.) комітету на Уманщині»; ліквідація керівництва УПСР і повстанських есерівських низівок Умань – Бабанка»<sup>42</sup>.



*Іван Андрійович  
Мишко*

У лютому 1938 р. начальник Ладизинського райвідділу НКВС **Іван Андрійович Мишко** рапортував, що у другій половині 1937 р. він протягом 3-х місяців і 10 днів працював в МРОГ по лінії 4-го відділу, причому один місяць був старшим групи. За час перебування Мишка в Умані

чотирма співробітниками було закінчено «250 справ колишніх учасників контрреволюційних організацій, правих, лівих, есерів націоналістів». Він також хвалився тим, що «за грубими моїми підрахунками ... мною особисто спочатку і до кінця було закінчено 125 справ на 145 чоловік. Крім того всі справи по РВ НКВС доводилося самому писати основні протоколи та обвинувачувальні висновки»<sup>43</sup>.

<sup>40</sup> Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга перша, Сміла, Тясмин, 2006. С. 297.

<sup>41</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 37-38.

<sup>42</sup> ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 27970с, т. 2, арк. 33.

<sup>43</sup> ГДА СБУ, ф. 12, спр. 4303, арк. 26 – 26 зв.

Працювати І. Мишку доводилося «не лише за совість, а й за страх», оскільки саме начальник Великополовецького райвідділу НКВС Георгій Согалаєв подав до УНКВС Київської області заяву: «Я заявляв і тисячу разів ще буду заявляти, що Мишко є членом контрреволюційної організації правих». І хоча 24 листопада 1937 р. Борисов рапортував Шарову, що «жодних зв'язків ідеологічного толку» Мишка з членами контрреволюційної організації не виявлено, ладиженський чекіст, як тоді казали «був замазаний», службова перевірка тривала і остаточно він був виправданий лише у серпні 1939 р.<sup>44</sup>

Відзначимо, що після від'їзду Борисова наприкінці 1938 р. посада начальника Уманського райвідділу НКВС офіційно була вакантною до 17 червня 1938 р. – дня призначення Согалаєва, Останньому не довірили керівництво Уманською МРОГ і він безпосередньо підпорядковувався спочатку Козаченку, а потім Івану Бабичу.

Як свідчать архівні документи при Уманській МРОГ існувала окрема слідча підгрупа, сформована з начальників райвідділів НКВС (у розпал масових арештів було прийнято рішення арештованих осіб із різних міст та селищ, які входили до оперативного сектора, етапувати до Уманського райвідділу НКВС). Так, начальник Підвисоцького райвідділу НКВС Андріан Петрович Глибоковський у реляції про виконання у другому півріччі 1937 р. оперативних завдань, очолюваного ним підрозділу, зауважив, що з 4 вересня по 27 грудня 1937 р. працював в Уманській МРОГ «винятково на допитах арештованих з тривалими перервами на протязі, яких підготовлено і арештовано по Підвисоцькому району різного роду контрреволюційного елементу 99 осіб, які засмічували



*Андріан Петрович  
Глибоковський*

колгоспи та різні установи району... По Підвисоцькому району ліквідовані 2 агентурні розробки «Приятелі» і «Сектанти». По обом розробкам фігурант-ватажки (6 осіб) розстріляні»<sup>45</sup>.

У ході реалізації «куркульської», «польської», «німецької» операцій восени 1937 р. в Уманській тюрмі опинилось понад 1000 заарештованих громадян. Для роботи з таким численним контингентом міжрайонній оперативній групі бракувало слідчих та кімнат в Уманському райвідділі НКВС. На вимогу керівництва МРОГ про відрядження до Умані достатньої кількості слідчих, з управління НКВС по Київській області у розпорядження місцевої оперативно-слідчої групи по лінії контррозвідувального відділу були направлені працівники, які раніше не мали жодного відношення до слідства, а саме: співробітники відділу місць ув'язнення наркомату внутрішніх справ, обліковці з цивільних установ, курсанти шкіл міліції, та школи Управління держбезпеки. Проблему з дефіцитом слідчих по лінії секретно-політичного відділу Управління НКВС у Київській області запропонувало розв'язати за допомогою Уманського райкому КП(б)У. У стислі терміни до Уманського райвідділу НКВС було мобілізовано 10 членів ВКП(б) з місцевої парторганізації.

Велика кількість кримінальних справ, текучість кадрів спонукала Томіна вдатися до нововведень у порядок проведення досудового розслідування. За його ініціативи було створено групу оперативного обліку, запроваджено спеціальну картотку заарештованих осіб. Для забезпечення відпочинку слідчих та подолання «кризи робочих кімнат» персонал було переведено на «спарену по кімнатах восьмигодинну зміну». Враховуючи правову безграмотність значної кількості слідчих і жорсткі терміни розгляду та оформлення кримінальних справ, Томін розділив досудове розслідування на окремі етапи з вивільнення кваліфікованих слідчих від виконання окремих специфічних видів робіт (катування в'язнів, підшивка та

<sup>44</sup> ГДА СБУ, ф. 12, спр. 4303, арк. 28.

<sup>45</sup> ГДА СБУ (м. Кропивницький), особова справа 7668, ч. 1, арк. 1-1зв.

нумерація справи, підготовка обвинувального висновку тощо)<sup>46</sup>. Кожному слідчому Томін встановив щоденну норму – оформлення 5–7 протоколів «щиросердних показів» заарештованих осіб<sup>47</sup>. Для того щоб отримувати від заарештованих громадян швидкі та «потрібні» показання у приміщенні райвідділу НКВС в кімнаті № 21 була організована так звана «лабораторія», під керівництвом начальника Маньківського райвідділу міліції Григорія Петрова. Специфіку роботи «лабораторії» описав у часи «беріївської відлиги» начальник райвідділу міліції Підвисоцького району Київської області Фрол Акімов: «в кімнаті № 21 «кололи» заарештованих... «Колка» полягала тому, що заводилися в кімнату осіб 15 і один з співробітників диктував, а заарештовані писали, що він говорив, а якщо хто відмовлявся писати, то брали стілець і одною ніжкою підкладували під пахву заарештованого, називаючи це «термометром» і заставляли стояти цілодобово, а потім хто-небудь підходив до цього заарештованого бив кулаком...Після того як заарештовані проходили кімнату № 21, вони розподілялися між слідчими, які вже завершували на них справи. Якщо заарештований не «розколювався» то його з 21 кімнати не випускали»<sup>48</sup>. Про тортури та приниження громадян у стінах Уманського райвідділу НКВС у січні 1939 р. детально розповів у листі до Йосипа Сталіна в'язень Євген Заянчковський: «В Уманському РВ НКВС «упертих» заарештованих дубасили дровиняками, пивними пляшками, ніжкою від стільця, проволочними батогами, молотками, чобітьми... організовувалися групі тортури»: поїздка до Гітлера», «поїздка в Польщу», «качання керосину», взаємне побиття заарештованих заарештованими і т. п. З метою «раціоналізації» весною 1938 р. заарештовані колгоспники, робітники, вчителі, лікарі, агрономи, інженери викликались групами по 20-30 осіб в «знамениту» кімнату № 21, очолювану ПЕТРОВИМ і

насильно примушували до показів про те, що вони перебували в к. р. повстанській організації»<sup>49</sup>.

Отже, міжрайонні оперативні групи концентрували свої основні зусилля як на арештах «неблагонадійного елемента», так і на підготовці слідчих справ на розгляд Трійки НКВС, Особливої наради НКВС, Військової колегії Верховного Суду СРСР гласних судів. Після розгляду кримінальних справ надзвичайними позасудовими органами МРОГ отримували окреме завдання виконати смертні вироки згідно рішень згаданих інстанцій. Для процедури умертвлення «ворогів народу» формувалася як правило розстрільна команда на чолі з комендантом або начальником тюрми НКВС.



*Самійло  
Мойсейович  
Абрамович*

Вдалося з'ясувати, що до «основного складу» розстрільної команди Уманської МРОГ упродовж 1937–1938 рр. входили 11 осіб: Самійло Абрамович – начальник тюрми; Олександр Томін – начальник слідчої частини, згодом керівник Уманської МРОГ; Петро Верещук – фельд'єгер Уманського райвідділу

НКВС; Гладков – кучер Уманського райвідділу НКВС; Антон Данилов – оперуповноважений 3-го відділку УДБ Уманського райвідділу НКВС; Микола Зудін – шофер Уманського райвідділу НКВС; Карпов – комендант Уманського райвідділу НКВС, Омелян Кравченко – вахтер Уманського райвідділу НКВС; Григорій Петров – начальник Маньківського райвідділу міліції; Іван Піванов – оперуповноважений особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії РСЧА; Леонід Щербина – оперуповноважений особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії

<sup>46</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 5, арк. 316.

<sup>47</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 55.

<sup>48</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 101.

<sup>49</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 293.

РСЧА<sup>50</sup>. Інколи до процедури розстрілів долучалися: Григорій Блінкін – оперуповноважений Ладижинського РВ НКВС<sup>51</sup>; Тихон Калачевський – оперуповноважений особливого відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії<sup>52</sup>; Давид Левін – оперуповноважений Уманського райвідділу НКВС<sup>53</sup>; Омелян Наконечний – оперуповноважений особового відділу НКВС 99-ї стрілецької дивізії РСЧА<sup>54</sup>; Борис Нейман – оперуповноважений Чорнобильського райвідділу НКВС<sup>55</sup>.

Для виконання вироків був пристосований підвал на території господарського двору Уманського райвідділу НКВС під клубом із 3-х кімнат і окреме приміщення колишньої взуттєвої майстерні, розташованої неподалік від підвалу. Підготовку до виконання розстрілів проводив начальник уманської в'язниці Самійло Абрамович. З метою конспірації «операції по ліквідації ворогів народу» Абрамович повідомляв ув'язненим, приреченим на смерть, що їх готують відправити на етап, фотографував обличчя та вантажівкою доправляв з тюрми до приміщення колишньої взуттєвої майстерні. Перед розстрілом керівник Уманської МРОГ Борисов особисто ідентифікував засуджених до смертної кари громадян за анкетними даними та фотографіями. Після скрупульозної перевірки чекісти по одному відводили засуджених до підвалу, де і виконувалися вирокі<sup>56</sup>. Кат Самійло Абрамович перед розстрілом наносив спеціальною киянкою удари по шії жертви, а потім стріляв у потилицю. Про виконання «виключно відповідального завдання» (так у чекістських документах позначалася процедура розстрілу) члени бригади практикували мародерство, присвоювали гроші, цінності, одяг, золоті зубні коронки умертвлених осіб, вчиняли наругу над тілами жінок.

Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти,

прокурорський нагляд та ведення слідства», а також наказ наркома НКВС СРСР Л. Берії від 28 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.» загальмували масштабну хвилю репресій. За нових реалій діяльність міжрайонних оперативних груп буде зведена нанівець, а в 1939 році основний ланцюг репресивної системи на низинному рівні буде розформовано.

*Висновки.* В умовах посилення репресивних заходів в 1937 р. в кулуарах центрального апарату НКВС СРСР постало питання щодо пошуку оптимальної структури в межах обласного управління держбезпеки з метою удосконалення проведення «масових операцій». Необхідний контрукт постав в ході реалізації «куркульської операції» наприкінці літа 1937 року під назвою міжрайонні оперативні групи., які формувалися переважно з працівників обласного апарату по лінії 3-го та 4-го відділів ГУДБ та і місцевих райвідділів НКВС. На оформлення МРОГ та визначення їх штатної чисельності впливала низка факторів, пов'язаних із оперативною ситуацією в регіоні. У своїй діяльності МРОГ зосередилися на арештах та фальсифікації кримінальних справ на осіб, нібито причетних до «шпигуно-троцькістських, правих, військово-фашистських, націоналістичних та інших антирадянських сил» в Україні. Кількість діючих МРОГ в НКВС УРСР після адміністративно-територіальних перетворень у 1937–1938 рр. потребує подальших досліджень. З'ясування точного місця дислокації МРОГ у добу Великого терору є вкрай важливим, так як в таких осідках радянських спецслужб відбувалися розстріли та здійснювалися таємні поховання страчених «ворогів народу».

<sup>50</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 155.

<sup>51</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 190 зв.–191.

<sup>52</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 129.

<sup>53</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 190 зв.–191.

<sup>54</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 1, арк. 208 зв.

<sup>55</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 1, арк. 46.

<sup>56</sup> ГДА СБУ, ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 40 зв.–41.



## References

1. Bazhan, O. (2016). *Vertikal teroru: diialnist Umanskoï mizhraionnoi operatyvno-slidchoï hrupy NKVS u 1937–1938 rokakh* // Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky, 2016. t. 182, 41–48. [in Ukrainian].
2. Kokin, S., Iunhe, M. (Ed.). (2010). *Velykyi teror v Ukraini: «Kurkulska operatsiia» 1937 – 1938 rr.* Ch.1 K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
3. Vyola, L. (2015). *Delo Umanskoho raionnoho otdela* // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, 2, 180–223. [in Russian].
4. Zolotarov, V. (2007). *Diialnist orhaniv radianskoï derzhbezpeky zi zdiisnennia «kurkul'skoi operatsii» u Kharkivskii oblasti (1937–1938 rr.)* // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, 1, 158–171.

DOI: .....

УДК 94(477.46) «1932/1933»:343.619.911

**Андрій Загорулько** (м. Київ)

доктор філософії за спеціальністю

«Публічне управління та адміністрування»,

начальник управління медіа-моніторингу

та аналітичного супроводження

Департаменту комунікацій МВС України

E-mail: a.zahorulko@mvs.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5604-3953>

**Анна Білай** (м. Київ)

заступник начальника управління медіа-моніторингу та аналітичного супроводження Департаменту комунікацій МВС України

E-mail: a.bilai@mvs.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2177-2494>

**Маріна Харабара** (м. Київ)

головний спеціаліст відділу аналітичного супроводження управління медіа-моніторингу та аналітичного супроводження Департаменту комунікацій МВС України

E-mail: m.kharabara@mvs.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6073-3345>

## Факти канібалізму у 1933 році на території району імені Петровського (Городищенського) Київської області за матеріалами Галузевого державного архіву МВС

У статті простежено пік смертності під час Голодомору 1932–1933 рр. в населених пунктах району ім. Г. І. Петровського (Городищенського) Київської області за матеріалами справ фонду № 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС (далі – ГДА МВС) України. Зазначено, що виявлені документи є важливою частиною доказової бази під час встановлення факту злочину геноциду проти українського народу у 1932–1933 роках. На основі опрацювання архівних кримінальних справ щодо випадків канібалізму проведено аналіз та зроблено узагальнення щодо специфіки ведення справ репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму, а також щодо складу засуджених.

**Ключові слова:** Голодомор 1932–1933 рр., геноцид, архівні документи та матеріали, кримінальні справи.

**Andriy Zahorulko (Kyiv)**

doctor of philosophy by specialty  
 «Public management and administration»  
 head of the media monitoring department  
 and analytical support  
 Department of Communications of the  
 Ministry of Internal Affairs of Ukraine  
 E-mail: a.zahorulko@mvs.gov.ua  
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5604-3953>

**Anna Bilay (Kyiv)**

deputy head of the media department  
 monitoring and analytical support  
 Department of Communications of the  
 Ministry of Internal Affairs of Ukraine  
 E-mail: a.bilay@mvs.gov.ua  
 ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2177-2494>

**Marina Harabara (Kyiv)**

chief specialist of the analytical department  
 media management support monitoring and  
 analytical support Department of Commu-  
 nications of the Ministry of Internal Affairs  
 of Ukraine  
 E-mail: m.kharabara@mvs.gov.ua  
 ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6073-3345>

## Facts of cannibalism in 1933 in the territory of the district of the name Petrovskiy (Horodishchenskiy) of Kyiv region according to the materials of the Industry State Archive of the Ministry of Internal Affairs

*The article traces the peak of mortality during the Holodomor of 1932–1933 in the settlements of the district named after G. I. Petrovskiy (Horodishchenskiy) of Kyiv region based on the case files of fund No. 32 "Criminal cases of judicial and extrajudicial bodies" of the Branch State Archive of the Ministry of Internal Affairs (hereinafter - GDA of the Ministry of Internal Affairs) of Ukraine. It is noted that the discovered documents are an important part of the evidence base during the establishment of the fact of the crime of genocide against the Ukrainian people in 1932–1933.*

*Based on the processing of archival criminal cases regarding cases of cannibalism, an analysis was made and a generalization was made regarding the specifics of conducting cases by the repressive bodies of the communist totalitarian regime, as well as regarding the composition of the convicted.*

**Key words:** *Holodomor of 1932–1933, genocide, archival documents and materials, criminal cases.*

Довгий час в незалежній Україні питання дослідження явища канібалізму, яке мало місце в роки Голодомору 1932–1933 рр., порушувалось дуже обережно і нечасто через низку причин. Головним чином – у зв'язку з небажанням спровокувати скандал, який можуть використати в антиукраїнських інтересах.

Проте, усвідомлюючи виключне значення архівно-кримінальних справ періоду Голодомору, українські науковці: В. Марочко<sup>1</sup>, М. Малиш<sup>2</sup>, Н. Платонова, Т. Вронська<sup>3</sup>, В. Сокур, Ю. Сокур<sup>4</sup>, В. Щербатюк<sup>5</sup>, І. Петренко<sup>6</sup>, Д. Байкеніч<sup>7</sup> на їх основі досліджували та висвітлювали в своїх працях механізми вчинення Голодомору.

<sup>1</sup> Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 568–575.

<sup>2</sup> Малиш М. Рокованість на вічні уроки. МВС розсекречує архіви. Іменем Закону. № 48 (5384), 2003. С. 6–7.

Проте, матеріали архівних справ ще не вичерпали потенціал для дослідження різних аспектів Голодомору 1932–1933 років.

Актуальність дослідження полягає в тому, що матеріали 1022 кримінальних справ з ГДА МВС України, порушених за фактами канібалізму, людоїдства та труподїдства, стали важливою частиною доказової бази під час встановлення факту злочину геноциду проти українського народу та мали виняткове значення у розслідуванні кримінальної справи № 475, порушеної Службою безпеки України 22 травня 2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. – за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України. Аналіз архівних матеріалів ГДА МВС України дозволив слідству підтвердити факт тотального штучного голоду в УСРР, який призвів до винищення частини українського народу<sup>8</sup>. Проте, вказані кримінальні справи не вичерпали свого потенціалу та є джерелом дослідження Голодомору, в тому числі і його перебігу в регіонах, територіальних особливостей та наслідків, життєвих обставин, в яких діяли представники режиму та голодуючі.

Перш ніж перейти до аналізу архівно-кримінальних справ, слід навести загальну характеристику фонду 32 ГДА МВС України.

До архіву МВС справи фонду № 32 потрапили після реорганізації МВС СРСР у 1954 р. Із 83 тис. справ, які були порушені

в період Голодомору 1932–1933 рр., дотепер збереглось близько 3 тис., серед яких є і справи, що безпосередньо стосуються геноциду українського народу. Близько 540 справ періоду 1932–1933 років зберігаються при ліквідаційних комісіях ГУМВС України в Криму, Київській області, УМВС України в Дніпропетровській, Житомирській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій областях. Доля частини справ невідома внаслідок знаходження їх на тимчасово окупованій Росією території – в ГУМВС України Луганської області.

У 1956 р. були знищені 994 архівні кримінальні справи за 1933 р. щодо 1483 осіб, засуджених за канібалізм на строки 3–5 років позбавлення волі з перебуванням у виправно-трудоному таборі. Ще 1022 справи засуджених (до 10 років таборів або розстрілу) за канібалізм підлягали знищенню у 1965 р. Вказані справи були збережені лише завдяки особистому втручанням тодішнього міністра охорони громадського порядку УРСР І. Головченка, який узгодив з керівництвом республіки довічне зберігання цих унікальних матеріалів<sup>9</sup>.

До засуджених за канібалізм у 1933 р. застосовували ст. 174 Кримінального кодексу УСРР за 1927 р., яка передбачала покарання у вигляді розстрілу або ув'язнення до 10 років за розбій, з метою заволодінням чужим майном<sup>10</sup>.

<sup>3</sup> Платонова Н. В., Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах державного архіву МВС України. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 26–41.

<sup>4</sup> Сокур В. В., Сокур Ю. В. Голодомори мовою документів і свідчень. 2-ге вид. доп. та перероб. Київ: ФОП Маслов, 2018. 123 с.

<sup>5</sup> Щербатюк В., Загорюлько А., Дурнов Є., Сокур Ю., Орищенко Ю. Архівні документи як джерело дослідження голодомору 1932–1933 років (за матеріалами фонду 32 «Кримінальні справи судових та позасудових органів» Галузевого державного архіву МВС України). Українознавчий альманах. Випуск 33. Київ: «Міленіум», 2023. С. 162–173.

<sup>6</sup> Петренко І. Опір геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму в 1932–1933 рр. За документами фондів Національного музею Голодомору-геноциду. Українознавчий альманах. Випуск 33. Київ: «Міленіум», 2023. С. 137–146.

<sup>7</sup> Байкевич Д. «Кримінальні справи про канібалізм як джерело інформації про Голодомор (на прикладі Харківської області)». Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в ХХ–ХХІ ст.: інтердисциплінарні підходи (до 90-х роковин Голодомору-геноциду): матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2022 р.). Київ, 2023. С. 100–104.

<sup>8</sup> Архів Апеляційного суду України м. Києва. Кримінальна справа № 475, порушена СБУ 22.05.2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках, т. 25. 237 арк.

<sup>9</sup> Платонова Н. В., Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах державного архіву МВС України. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 26–41.

<sup>10</sup> Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 568–575.

Авторами обрано для дослідження район ім. Г. І. Петровського, оскільки він знаходиться у лісостеповій зоні в центрі України, мешканці якої відповідно до дослідження, проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, постраждали найбільше<sup>11</sup>. (Довідка: Городищенський район утворено у 1923 р. Він входив до Київської губернії (1923–1925 рр.), Черкаської округи (1925–1930 рр.), Київської області (1932–1953 рр.). У період з 1931 р. по 1944 р. район носив назву ім. Г. І. Петровського, а селище Городище – селище ім. Г. І. Петровського<sup>12</sup>. У 1944 р. району ім. Г. І. Петровського було повернуто назву

Городищенського, а селищу ім. Г. І. Петровського – Городище. У 1954 р. район увійшов до Черкаської області<sup>13</sup>. Район ліквідовано у 2020 р., а населені пункти, що входили до його складу включено до складу Звенигородського та Черкаського районів Черкаської області).

Статистичний аналіз. На основі справ фонду № 32, порушених за фактами канібалізму в населених пунктах району ім. Г. І. Петровського Київської області, проведено статистичний аналіз всіх 17 архівно-кримінальних справ, які зберігаються в ГДА МВС. Результати занесені до таблиць 1–3.

Таблиця 1

№ справи	14758	15606	14662	14776	14882
Нас. пункт	В'язівок	В'язівок	Товста	Вербівка	Шевченкове
Кількість засуджених	2	3	1	2	1
Вік засуджених, стать, національність	1) 27, чол., укр. 2) 21, жін., укр.	1) 60, чол., укр. 2) 22, чол., укр. 3) 38, жін., укр.	48, чол., укр.	1) 43, жін., укр. 2) 17, жін., укр.	32, жін., укр.
Наявність дітей в сім'ї	2	1) 2 2) – 3) 2	1	1	4
Вирок	1) Розстріл 2) 10 років таборів	1) Розстріл 2) Розстріл 3) Розстріл	Розстріл	1) 10 років таборів 2) 10 років таборів	10 р. таборів
Дата вчинення	12.03.1933	17.03.1933	30.03.1933	Квітень 1933 12.05.1933	22.05.1933
Рід заняття	1) Хлібороб 2) Хлібороб	1) Колгосп. 2) Хлібороб 3) Хлібороб	Хлібороб-одноосібник	1) Домогосподарка 2) Домогосподарка	Хлібороб-одноосібниця
Освіта	1) Малограмотний 2) Малограмотна	1) Відсутня 2) Відсутня 3) Відсутня	Малограмотний	Відсутня	Малограмотна
Попередні судимості	– –	1) – 2) 1 3) –	–	–	–
Соціальний стан	1) Бідняк 2) Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк 3) Бідняк	Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк	Бідняк

<sup>11</sup> Від Голодомору 1932–1933 років найбільше постраждали Київська і Харківська області // Дзеркало тижня. Режим доступу: URL: [https://zn.ua/ukr/UKRAINE/vid-golodomoru-1932-1933-rokiv-naybilshe-postrazhdali-kiyivska-i-harkivska-oblasti-261156\\_.html](https://zn.ua/ukr/UKRAINE/vid-golodomoru-1932-1933-rokiv-naybilshe-postrazhdali-kiyivska-i-harkivska-oblasti-261156_.html) (дата звернення: 02.04.2024).

<sup>12</sup> Указ Президії Верховної Ради УРСР від 15 серпня 1944 р. «Про перейменування, уточнення та внесення змін в найменування деяких міст, районних центрів і районів УРСР». Відомості Верховної Ради Української РСР. 1945. № 7–8. С. 9–12.

<sup>13</sup> Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про створення в складі Української РСР Черкаської області» 7 січня 1954 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. 1954. № 1. С. 5.

Таблиця 2

№ справи	14883	15085	15154	15391	15080	15430
Нас. пункт	Орловець	Орловець	Орловець	Орловець	Петровське	Валява
Кількість засуджених	1	1	1	1	1	1
Вік засуджених, стать, національність	30, жін., укр.	48, чол., укр.	66, чол., укр.	21, жін., укр.	33, жін., укр.	26, жін., укр.
Наявність дітей в сім'ї	1	–	–	–	4	3
Вирок	10 років таборів	10 років таборів	Розстріл, замінили на 10 р. таборів	Розстріл, замінили на 10 р. таборів	10 років таборів	10 років таборів
Дата вчинення	15.05.1933	24.04.1933	15.04.1933	21.04.1933 25.04.1933	02.06.1933	7.06.1933
Рід заняття	Домогосподарка, одноосібниця	Колгоспник, слюсар	Хлібороб–одноосібник	Хлібороб–одноосібниця	Домогосподарка	Хлібороб, колгоспниця
Освіта	Відсутня	Грамотний	Відсутня	Відсутня	Вчителька	Відсутня
Попередні судимості	–	–	–	–	–	–
Соціальний стан	Бідняк	Середняк	Бідняк	Середняк	Розкуркулена одружилась з бідняком	Бідняк

Таблиця 3

№ справи	15232	15424	15468	15615	15076	15118
Нас. пункт	Майданівка	Ксаверово	Журавка	Мліїв	Мліїв	Мліїв
Кількість засуджених	2	1 жін. 2) (чол. вчинив самогубство)	2	1	1	1
Вік засуджених, стать, національність	1) 31, чол., укр. 2) 33, жін., укр.	1) ?, чол., ? 2) 18, жін., укр.	1) 43, чол., укр. 2) 35, жін., укр.	31, чол., укр.	46, жін., укр. (нар. в Могилівській губ.)	39, жін., укр.
Наявність дітей в сім'ї	2	1	2	2	4	3
Вирок	1) 10 років таборів 2) 5 років таборів	10 років таборів	1) 10 років таборів 2) 10 років таборів	Розстріл (помер до виконання покарання)	10 років таборів	10 років таборів
Дата вчинення	Поч. 06.1933	02.06.1933	18.06.1933	17.03.1933	25.04.1933	06.06. 1933
Рід заняття	1) Хлібороб 2) Колгоспниця	1) Хлібороб 2) Колгоспниця	1) Хлібороб 2) Колгоспниця	Одноосібник	Домогосподарка	Домогосподарка
Освіта	1) Малограмотний 2) Відсутня	1) Невідомо 2) Відсутня	1) Малограмотний, 2) Малограмотна	Відсутня	Відсутня	Відсутня

## Продовження таблиці 3

Попередні судимості	1) Декілька крадіжок, вбивство 2) –	1) Невідомо 2) –	1) – 2) –	Декілька разів за крадіжку лісу. Взаємодія з групою крадів. Бандит Головщини 1920-х рр.	–	–
Соціальний стан	1) Бідняк 2) Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк	1) Бідняк 2) Бідняк	Середняк	Бідняк	Середняк

Таблиця 4

Населені пункти, в яких виявлено декілька випадків	Орловець – 4 випадки; Мліїв – 3; В'язівка – 2.
Кількість засуджених, стать	Чоловіків – 10, жінок – 14, всього – 24 особи.
Вік засуджених	До 20 років – 2 особи; 20–29 рр. – 5 осіб; 30–39 рр. – 10 осіб; 40–49 рр. – 7 осіб; 50 – 59 рр. – 0; 60 і більше – 2 особи; Вік невідомий – 1 особа.
Національність	Всі засуджені – українці
Наявність дітей в сім'ї	У 14 справах (з 17-ти) фігуранти мали власних дітей.
Вироки	5 р. таборів – 1 особа; 10 р. таборів – 16 осіб (2-є з них спочатку були засуджені до розстрілу); Розстріл – 6 осіб; 1 чол. вчинив самогубство під час затримання та 1 чол. помер до виконання покарання.
Дата вчинення	У березні 1933 року – 4 випадки; у квітні – 6 випадків; у травні – 3 випадки; у червні – 6 випадків. Всього – 19 випадків.
Рід заняття	Хлібороби – 17 осіб; домогосподарі – 6 осіб; слюсар в колгоспі – 1 особа.
Освіта	Неосвічені – 14 осіб, малограмотні – 7 осіб, освічені – 2 особи, не відомо – 1 особа.
Попередні судимості	Зафіксовані у 3-х осіб.
Соціальний стан	Бідняки – 20 осіб; Середняки – 4 особи.

Статистичну інформацію з таблиць 1–3 узагальнено щодо специфіки ведення справ слідчими, результатів їх розгляду Особливою нарадою НКВС, а також специфіки складу засуджених, та занесено в таблицю 4.

*Специфіка складу засуджених.* Здійснивши аналіз статистичної інформації, наведеної у таблиці 4, можна скласти наступні узагальнення щодо осіб, які вчинили канібалізм в межах району ім. Г. І. Петровського Київської області: (1) українець, (2) місцевий житель, який народився та переважно більшість життя жив у межах того ж району, (3) віком від 20 до 50 років, (4) проживає в родині та має своїх дітей, (5) неосвічений або малоосвічений, (6) хлібороб, в колгоспі не працює або майже не працює, (7) раніше до кримінальної відповідальності не притягався, (8) бідняк.

Чисельна перевага жінок канібалів над чоловіками пояснюється типовістю ситуації для періоду Голодомору, коли чоловік фізично працював, щоб прогодувати сім'ю і від недоїдання та важкої праці помирав раніше (найчастіше в кінці 1932 року – початку 1933 року), а жінка лишалась сама вдома з малолітніми дітьми. Не маючи змоги лишити дітей самих вдома та йти працювати і заробляти гроші або трудовні, жінка з дітьми лишалась приреченою на голодну смерть. Наприклад, у мешканки с. Мліїв П. Г. перш ніж вона вчинила канібалізм, помер від голоду чоловік і в неї на утриманні лишилось троє малолітніх дітей<sup>14</sup>. Аналогічна ситуація склалась і в мешканки містечка ім. Г. І. Петровського (нині м. Городище) С. А., чоловік якої помер від голоду в 1932 р. і в неї на утриманні

залишилось четверо дітей, троє з яких невдовзі також померли від голоду. Трагічний символізм вказаного випадку полягає в тому, що останню доньку на ім'я Надія жінка вбила з метою вжити в їжу<sup>15</sup>.

*Специфіка документування канібалізму підрозділами ДПУ.* Слідчі фабрикували кримінальні справи, незважаючи на штучний характер голоду та реальні обставини в конкретній родині. Причиною голоду в родині вони вказували небажання працювати в колгоспі або малу кількість трудовнів, що ніби з вини самої ж людини стало підставою голодування та канібалізму. До зазначеної «доказової бази» слідчі часто додавали додаткові аргументи у вигляді крадіжок продуктів, овочів або зерна на колгоспних полях чи городах, у погрібах колгоспників, протиставляючи одноосібників чи тих, хто не мав реальної змоги працювати – колгоспній системі, яка ніби рятувала від голоду. Зокрема, мешканців с. В'язівок Т. К. та С. К. в матеріалах справи характеризують як бродяг та крадіїв. А мешканця того ж села Г. Б., який до вступу в колгосп мав хату, клуню, сарай та 4 га землі характеризують п'яницею, ледарем і крадієм<sup>16</sup>. Мешканець с. Орловця В. К. до розкуркулення в 1929 р. був підприємцем і мав: хату, сарай, клуню, землю, трактора, молотарку, просорушку<sup>17</sup>.

Фізичний, моральний та матеріальний стан населення. Загалом стан працездатності селян добре прослідковується з довідки, виданої в колгоспі «Прогрес» с. Журавка щодо кількості відпрацьованих трудовнів сім'єю Ф. Ч. та М. Ч.<sup>18</sup>:

	1931 р.	1932 р.	1933 р.
Чоловік	222 т. д.	Працював у майстерні	Працював у майстерні
Жінка	–	109,8 т. д.	9 т. д.

<sup>14</sup> Галузевий державний архів (далі ГДА) МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 15118.7–8 червня 1933 р., 11 арк.

<sup>15</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 15080.5–6 червня 1933 р., 14 арк.

<sup>16</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 14758.21–22 березня 1933 р., 29 арк.

<sup>17</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 15085. 26–27 червня 1933 р., 12 арк.

<sup>18</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 15468.19–22 червня 1933 р., 20 арк.

Жителька с. Валява М. Т. у 1932 р. разом з чоловіком відпрацювала в колгоспі 404 трудодні, за що отримали 16 пудів хліба, який родина з 6 осіб з'їла протягом осені 1932 р., а зиму довелось «перебиватись» чим доведеться. Жінка продавала господарчі речі, щоб купити харчі. Весною 1933 р. засоби для виживання вичерпались, від голоду померли чоловік і одна дитина<sup>19</sup>.

Фактично, слідчі задокументували факт тотального доведення комуністичним тоталітарним режимом населення до зубожіння.

Привертає увагу явище, яке періодично прослідковується у поясненнях засуджених, що ідея вбити людину з метою вживання її м'яса у якості їжі та порятунку від голоду з'явилась після того, як територією України масово почали поширюватись чутки про такі випадки та про придатність людського м'яса до споживання. Наприклад, засуджений мешканець с. В'язівок Т. К. пояснив слідчому, що під час його перебування в с. Матусів почув про випадки людодства<sup>20</sup>. Жителька с. Валява М. Т. чула розмови від різних людей про вживання людського м'яса, що спонукало її до такого ж вчинку з метою порятунку від голодної смерті<sup>21</sup>.

Отже, тривале голодування та створена комуністичним-тоталітарним режимом атмосфера тотального пригнічення і переслідування, зруйнували у суспільстві моральний клімат, викликавши у людей масові психофізичні зрушення. При цьому діти, як найуразливіша категорія, стали масовими жертвами канібалізму<sup>22</sup>. Переважно, в досліджених справах жертвами були або власні діти, або чужі – сусідські чи діти жебраки, яких заманювали до хат під різними приводами та вбивали. Часто, жертвами ставали родичі та члени родини – брати та сестри, дружини. М'ясом вбитих фігуранти справ годувались самі та годували своїх дітей і близьких.

*Територіальне поширення.* Аналізуючи територіальне поширення канібалізму можна констатувати, що вказане явище було однаково поширене по всій території району і не залежало від географічних особливостей місцевості.

*Використання органами безпеки УРСР архівних справ канібалів.* Варто зазначити, що Особлива нарада НКВС, як і трійки НКВС, не мали нічого спільного з кримінальним судочинством, оскільки вони були позбавлені таких головних принципів судочинства як незалежність суду, змагальність і рівність сторін перед судом та законом. Проте, справи щодо канібалізму використовувались радянськими партійними органами і в пізніші десятиліття як компрометуюча інформація стосовно родичів або нащадків канібалів. Наприклад, у справі № 15389 наявний документ Міністерства державної безпеки УРСР з грифом «цілком таємно» [документ не нумерований], в якому здійснюється запит на архівну справу, порушену щодо жінки, яка вбила сусідську дитину у 1933 році для вживання в їжу. Запит здійснювався в рамках перевірки її родички у 1952 році<sup>23</sup>.

Таким чином, задокументована репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму архівна інформація про явище канібалізму, що мало місце у березні – червні 1933 р. в районі ім. Г. І. Петровського Київської області, а саме: географія поширення, соціальний та національний склад засуджених, дозволяє локально підтвердити, що об'єктом злочину геноциду були українці. Представники репресивних органів одноманітно фабрикуючи карні справи відносно доведених пануючим режимом до канібалізму українців, приховували реальний стан справ в УСРР та його причини, що додатково підтверджує спеціальний намір комуністич-

<sup>19</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 15430. 9–15 червня 1933 р., 10 арк.

<sup>20</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 14758. 21–22 березня 1933 р., 29 арк.

<sup>21</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 15430. 9–15 червня 1933 р., 10 арк.

<sup>22</sup> *Малиш М.* Рокованість на вічні уроки. МВС розсекречує архіви // Іменем Закону. (5384), 2003. № 48. С. 6–7.

\* Значна кількість справ складена і зшита з порушенням вимог правил документообігу: сторінки не нумеровані, документи не систематизовані та не внесені до внутрішнього опису.

<sup>23</sup> ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. № 15389.1-19 квітня 1933 р., 40 арк.



ного тоталітарного режиму – упокорення або часткове знищення української нації.

Правлячий режим, довівши населення України до зuboжіння, зокрема економічно успішних селян-одноосібників та господарів-підприємців, яких таврував «куркулями» та «підкуркульниками», крок за кроком намагався зламати багатівіковий традиційний уклад життя українців, запроваджуючи, так звані, «соціалістичні

перетворення», зокрема неприйнятну для хліборобів колективізацію. Зустрівши рішучий, у тому числі й збройний опір українців політиці кремля, режим у 1932–1933 рр. вдруге (уперше в 1921–1923 рр.) обрав голод, як засіб впровадження в Україні своєї політики<sup>24</sup> та інструмент знищення національно-визвольного руху і недопущення відновлення незалежної Української держави.

## References

1. Smoliy V. (Ed) (2003) *Holod 1932–1933 rokiu v Ukrayini: Prychyny ta naslidky*. Kyiv: Nauk. dumka, 2003. [in Ukrainian].
2. Malyshev M. (2003) *Rokovanist' na vichni uroky. MVS rozsekrechuye arkhivy. Imenem Zakonu*. 48 (5384), 6–7 [in Ukrainian].
3. Sokur V., Sokur Yu. (2018) *Holodomory movoyu dokumentiv i svidchen'*. Kyiv: FOP Maslov. [in Ukrainian].
4. Shcherbatyuk V., Zahorul'ko A., Durnov Ye., Sokur Yu., Oryshchenko Yu. (2023) *Arkhiivni dokumenty yak dzherelo doslidzhennya holodomoru 1932–1933 rokiu (za materialamy fondu 32 «Kryminal'ni spravy sudovykh ta pozasudovykh orhaniv» Haluzevoho derzhavnoho arkhivu MVS Ukrayiny)*. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. 33, 162–173/ [in Ukrainian].
5. Petrenko I. (2023) *Opir henotsydnii politytsi komunistychnoho totalitarnoho rezhymu v 1932–1933 rr. Za dokumentamy fondiv Natsional'noho muzeyu Holodomoru-henotsydu*. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. 33, 137–146. [in Ukrainian].
6. Shcherbatyuk V. (2014) *Holod yak zasib nasyl'nyts'koho vprovadzhennya bil'shovyts'koyi polityky v ukrayins'komu seli*. *Hileya (naukovyy visnyk)*. 83 (№ 4), 38–45. [in Ukrainian].

<sup>24</sup> Щербатюк В. М. Голод як засіб насильницького впровадження більшовицької політики в українському селі / В. М. Щербатюк // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. К., 2014. Вип. 83 (№ 4). С. 38–45.

DOI: ....

УДК 821.161.2.09:316.342.6

**Олександр Бонь** (м. Київ),

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Київського столичного університету

імені Бориса Грінченка,

E-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

## Михайло Драй-Хмара: життя літератора за рядками власного щоденника

У статті розкривається літературно-мистецьке життя радянської України через щоденникові записи і нотатки, які частково збережені родиною поета, мовознавця, діяча українського «розстріляного відродження» уродженця Черкащини Михайла Драй-Хмари. Поет, який належав до кола неокласиків, був репресований, тому записи збереглися фрагментарно. Це цінне джерело відображає політичні та мистецькі погляди літератора, яскраво показує творче, наукове середовище у 1920 рр. Щоденникові нотатки, хоча і не повні, написані М. Драй-Хмарою досить відверто і супроводжується численними вирізками з періодики. Це дає можливість прослідкувати контекст літературно-мистецького життя радянського Києва 1920 рр.

**Ключові слова:** Михайло Драй-Хмара, щоденники, нотатки, літературно-мистецька інтелігенція, 1920 роки, «розстріляне відродження», репресії.

**Oleksandr Bon** (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,

assistant professor of Department

of the history of Ukraine

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

E-mail: o.bon@kubg.edu.ua.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

## Mykhailo Drai-Khmara: the life of a writer through the lines of his own diary

The article reveals the literary and artistic life of Soviet Ukraine through diary entries and notes, which are partially preserved by the family of the poet, linguist, activist of the Ukrainian «shot revival» native of Cherkasy Mykhailo Drai-Khmara. The poet, as part of the group of Neoclassicists, was repressed, that is why only part of the records have survived. This valuable source reflects the political and art views of the writer, illustrating the creative and academic environment of the 1920s. Although not complete, the diary notes written by M. Drai-Khmara are quite open and are accompanied by numerous parts from periodicals. This allows us to trace the context of the literature and art life of Soviet Kyiv in the 1920s.

**Key words:** Mykhailo Drai-Khmara, diaries, notes, literature and art intellectuals, 1920s, «Executed Renaissance», repressions.

У анкеті обвинуваченого Михайла Панасовича Драй-Хмари, заповненій у Київському ДПУ 13 червня 1933 р. у графі «соціальне і політичне минуле» написано «немає» (російською – «нет»)<sup>1</sup>. Така канцелярська формула у діловодстві радянських каральних органів все ж не заперечує того, що поет-неокласик мав минуле і соціальне і політичне. Михайло Драй-Хмара належить до невеликої, але важливої для культурного ренесансу в радянській Україні в 1920–1930 рр. неформальної організації неокласиків. На жаль, йому ще не присвячено жодної наукової ґрунтовної монографічної біографії. У діаспорі його життя досліджувалось, публікувались спогади у контексті групи неокласиків, зокрема у відомому мюнхенському виданні спогадів «Безсмертні»<sup>2</sup>. А також за упорядкування В. Агеєвої «Київські неокласики»<sup>3</sup>.

А це був письменник, який яскраво показував шлях підйому української культури 1920 років. Демонстрував, як із селянського середовища виходили талановиті представники та ставали помітним явищем у літературному процесі, створювали вартісні культурно-мистецькі цінності. І як більшовицький режим цькував та знищував українські таланти.

Проблема збереженості джерел про діячів української літератури 1920–1930 рр. повною мірою стосується і Михайла Драй-Хмари. Адже тільки зусилля родини дозволили дивом врятувати частину спадщини поета-неокласика. Зокрема вивезти у еміграцію і уривки щоденникових записів та нотаток на літературні, побутові та інші теми. Ці матеріали повернуті в Україну і зберігаються в Інституті літератури НАН України (ф. 198, № 72). Сам щоденник у вигляді зошита містить значну кількість вклеєних вирізок з газет та іншої періо-

дики, які добре «підсвічують» контекст згадуваних автором записів подій. Вперше ці матеріали опубліковані у еміграції за загальною редакцією Григорія Костюка у спеціальному числі «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»<sup>4</sup>.

Для дослідження використано публікацію щоденникових записів та нотаток, зроблене Сергієм Гальченком у книзі про М. Драй-Хмару з серії «Митці на прицілі»<sup>5</sup>. Також використано архівно-кримінальну справу митця із ф. 263 з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (справа має три різновеликі томи)<sup>6</sup>. Ці матеріали, хоча і відносяться до 1930 років, все ж дозволяють уточнити біографічні дані та деякі події 1920 років. Вони частково опубліковані у згаданій вище книзі за редакцією С. Гальченка<sup>7</sup>. Оскільки у виданні не вказано аркуші архівної справи при публікації документів та не вказаний том, ми посилатимемось на документи з ЦДАГОУ.

Метою статті є висвітлення літературно-мистецького життя радянської України 1920 рр. через щоденникові записи і нотатки, які частково збережені родиною поета, мовознавця, діяча українського «розстріляного відродження» Михайла Драй-Хмари.

Поет, літературознавець М. Драй-Хмара народився 10 жовтня (28 вересня за старим стилем – саме так зазначав сам поет у документах) 1889 р. в селі Малі Канівці Золотоніського району на Черкащині (тоді



*Михайло  
Драй-Хмара. 1910 р.*

<sup>1</sup> Центральный державный архив громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ), ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1, арк. 2.

<sup>2</sup> Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен: Інститут літератури ім. М. Ореста, 1963. 334 с.

<sup>3</sup> Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. Київ: Факт, 2003. 352 с.

<sup>4</sup> *Драй-Хмара Михайло*. З літературно-наукової спадщини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. СХСVII. Філологічна секція. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1979. С. 331–374.

<sup>5</sup> *Михайло Драй-Хмара* / передмова, упорядкування та примітки С. А. Гальченка; худож.-оформлювач А. В. Нотова. Харків: Фоліо, 2018. С. 142.

<sup>6</sup> ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1–3.

<sup>7</sup> *Михайло Драй-Хмара*. Вказ. праця. С. 299–420.

– Золотоніського повіту Полтавської губернії) у селянській родині. Прикметно, що у власноручно заповненому «Трудовому списку» – аналогу трудової книжки, він зазначив у графі «соціальний стан»: «син козака-селянина». І у відповідній частині бланку напроти підкреслив соціальне становище – «селянин» та «службовець»<sup>8</sup>. І не випадковою є та обставина, що він вживає старий стиль та ідентифікує себе соціально з козацьким станом. Таким чином, на нашу думку, як і чимало українських інтелігентів у перші десятиліття радянської влади, чинячи інтелектуальний спротив режиму, поет вказував на зв'язок із своїми коренями.

У своїх щоденникових нотатках поет згадує про своє дитинство, навчання. Він неоднозначно оцінює, у контексті тогочасного радянського життя, цей період: «Я не вріс в свою епоху, бо протягом майже 20-ти років (з 9-тих і до 29-тих) був ізольований від життя»<sup>9</sup>. Все ж тут варто детальніше зупинитись на його дитинстві на Черкащині. Батько, людина грамотна намагався дати освіту сину, очевидно бачачи в ньому здібності до навчання. У короткій автобіографії 1921 р. він не згадує про навчання докиївського періоду<sup>10</sup>. А воно було насичене подіями. Спочатку його батько віддав на навчання у сусіднє село Панське, але звідти вільнолюбний хлопчик втік, не витримавши «педагогічних підходів» вчителя Циганкова: «Спочатку «монастирське житіє» в Панському, від якого я, 9-літній хлопчик, буквально втік». Згодом вчився у повітовій школі у Золотоноші. У записі щоденника від 3 січня 1925 р. знаходимо не вельми похвальну характеристику: «Потім брудна Золотоноша»<sup>11</sup>. Як часто це буває, на пізніші оцінки впливав уже набутий життєвий досвід – адже він вчився в Києві і Санкт-Петербурзі, був у багатьох європей-

ських містах. Тому невелике повітове місто початку ХХ ст. пізніше програвало у порівнянні. А тоді, після рідних Малих Канівців і Панського, можемо уявити, містечко сільським хлопцем оцінювалось по іншому. Далі було навчання ще у більшому місті – у гімназії в Черкасах.

Потому ще більше і «культурніше» місто – після закінчення чотирьох класів гімназії, як талановитий учень, вступив у 1906 р. до престижної колегії Павла Галагана у Києві. Про це він вже коротко вказав у автобіографії 14 вересня 1929 р.<sup>12</sup>. Це було талановите середовище – разом з ним вчилися і стали його друзями майбутні літератори. Ще один неокласик Павло Филипович, поет Володимир Отроковський, вчений Сергій Цікаловський та інші<sup>13</sup>. Така освіта дозволила йому блискуче закінчити історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира у 1915 р.<sup>14</sup> і він був залишений при університеті для «підготовки до професорського звання».

У згаданому записі 3 січня 1925 р., він критично оцінював своє навчання, можливо, у зв'язку із згаданим вище життєвим досвідом, можливо, у зв'язку з відривом від селянського коріння: «Я не вріс в свою епоху, бо протягом майже 20-ти років (з 9-тих і до 29-тих) був ізольований від життя... Далі гімназія, колегія, університет і, нарешті, блукання в тумані архаїчної філології. Хіба цього не досить, щоб зовсім одірватися від землі?»<sup>15</sup>.

Опубліковані щоденникові записи починаються з 13 серпня 1924 р. із концептуальної заяви, яка свідчить про справжні політичні погляди поета, адже щоденник писався не для стороннього ока, зокрема і чекістського: «У революції інтелігенція не пережила в повній мірі національного моменту (не закріпила своїх позицій) і через те почуває себе «ні в цих

<sup>8</sup> ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1, арк. 114 зв.

<sup>9</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

<sup>10</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 23.

<sup>11</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

<sup>12</sup> Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років / Упорядник Раїса Мовчан. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. С. 185.

<sup>13</sup> Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. Київ: Факт, 2003. С. 162.

<sup>14</sup> ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1, арк. 114 зв.

<sup>15</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142–143.

ні в тих» перед явищами соціального порядку»<sup>16</sup>. Загалом є очевидним факт, що у той час думки поета були саме про шляхи розвитку, ідейного вибору української літератури в умовах більшовицької несвободи, в умовах необхідності обов'язкового ідеологічного вибору у межах дихотомії – «свій» і «чужий». Він вже за три дні, 16 серпня, зробив три записи на цю тематику. Зокрема, спочатку згадав про Павла Тичину: «Одійшовши від «мрії», він застряв у «прозі». Чомусь це пов'язують з його переїздом до Харкова. Невже він продався? Ні. Надмірна лякливність загнала його в лабету Еллана й Коряка, які взяли його для «марки» й використовують на всі боки. Тепер, здається, для всіх ясно, що фанфари революції заглушили його «кларнети»»<sup>17</sup>.

Достатньо промовисте свідчення того, як оцінював поет-неокласик події у літературно-мистецькому середовищі і як більшовицьку владу вважав не «своєю». Та разом з тим досить точно розумів процеси ідейного і мистецького переродження провідних діячів культури радянської України. Звертає на себе увагу те, що Василя Еллана-Блакитного та Володимира Коряка він бачив представниками «нового» літературного істеблішменту, які виражали волю комуністичної влади. Про це свідчить і наступний запис 16 серпня: «На фотографічних картках Еллана завжди можна побачити в середині поміж Тичиною та Хвильовим. Це все одно, що тріо з балабаики, флейти и віолончелі. «Радянські балабаики» завжди треба бути на першому місці». А далі – буквально афористичний вираз про пристосування, на його думку, літераторів із організації «Гарт»: «На чим возі ідеш, тому и пісні співаи (про гартян)»<sup>18</sup>.

Загалом у щоденнику прослідковується чітке ідейне розмежування у середовищі українських літераторів на умовно «правих» та умовно «лівих», яке тільки посилювалось у зв'язку із відомою літературною дискусією 1925–1928 рр. Так запис 19

лютого 1925 р. згадує про розкол у «Плузі»: Зібралася кумпанія – невеличка, але чесна! Становить ліве крило укр. «напостовців» (праве – «Плуг» і «Гарт»). Це т. зв. «напостовці»-погромщики»<sup>19</sup>. Тут не випадково М. Драй-Хмара згадує крайнє ліву літературну російську групу, яка гуртувалась навколо видання «На посту» і яка вже в той час (а не у сумнозвісних 1930 рр.) відзначалась погромницькими ідеологічними цькуваннями опонентів, а не літературознавчою критикою. Для розуміння контексту поет залишає у щоденнику і вирізки з газет про цю суперечку, включно із відкритим листом в «Комуністі» І. Кириленка, О. Копиленка, А. Дикого та В. Сосюри про вихід із «Гарту».

Добре знаючи літературно-мистецьке середовище, поет-неокласик, представник «правої», поміркованої частини літературного спектру, вказував і на особистісний вимір цих суперечок: «Це робиться так: спочатку посваряться Пилипенко (Сергій Пилипенко – лідер організації селянських письменників «Плуг» – *авт.*) и Еллан (Василь Еллан-Блакитний – лідер течії пролетарських письменників «Гарт» – *авт.*). Потім з боку обох цих генералів іде підбурювання чи піддурювання молодняка. І врешті виходить: молодняк, мов ті метелики, перелітає то з «Плугу» в «Гарт», то з «Гарту» в «Плуг». А зветься це шуканням платформи»<sup>20</sup>. Наскільки ці суперечки були небезпечні для всіх її учасників покаже пізніший період, а тоді більшовицький режим лише заохочував це протиборство через агентів у середовищі літераторів і митців та активізував стеження за провідними діячами, вербував секретних співробітників.

Дуже цікаво доповнює розуміння контексту літературної боротьби з ідеологічним присмаком і вміщені у щоденнику відкриті суперечки на сторінках «Більшовика» з приводу виступу п'яти поетів-неокласиків, серед яких був і М. Драй-

<sup>16</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 143.

<sup>17</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

<sup>18</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

<sup>19</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 147–148.

<sup>20</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 149.

Хмара, з ініціативи ВУАН 15 березня 1925 р. А також пізніші події, пов'язані з «Плугом» та іншими організаціями<sup>21</sup>.

Власноручні записи від 11 квітня 1926 р. вражають відвертістю та відображають справжні погляди, ідеологічні сумніви поета. Після вірша Г. Чупринки, розстріляного більшовицькими каральними органами 28 серпня 1921 р. у зв'язку з селянською повстанською боротьбою в Україні читаємо: «Ленін говорить про поневолені кляси, про те, що пролетаріят об'єднає и поведе їх за собою на боротьбу за краще майбутнє. А Чупринка співає про люди у горі, про людські муки, про сльози и крик одчаю. Наслідком цього буде: гнів і полум'я пожежі. Хіба це не та сама віра в революцію? І що ж? Ленін розстріляв Чупринку»<sup>22</sup>.

Особливою відвертістю відзначається ще один запис 11 квітня 1926 р. про відвідини літературного вечора В. Сосюри. Там поет виголошував спогади про свою службу у армії УНР та вірші М. Драй-Хмара, який критично ставився до ідеологічних та ідейних позицій автора «Третьої роти», звісно, суб'єктивний в своїх оцінках, але ці думки достойні уваги: «Спомини цікаві, хоча місцями и необ'єктивні: на колишні події Сосюра дивиться очима комуніста, а не козака. Через це и виходить така нісенітниця: Петлюра для нього – кат («схожий на Раковського – яка іронія долі!»), а він, проте ж, у нього служить з 1918 р. и до 1920 і тільки тоді кидає, коли петлюріяда вже фактично закінчилася. Винниченко, прим., залишив отамана ще на початку 1919 р.»<sup>23</sup>. А далі, натякаючи на психологічну нестійкість поета, достатньо точно вказував на «подвійну гру», яку грали чимало діячів літератури і мистецтва 1920 рр.: «З цього факту випливають, мабуть, і брак волі, і відсутність світогляду, і багато дечого іншого. Де ж пак, така амплітуда хитання: гімни партії-дружині, з одного боку, і «О, моя розтерзана Україно», що читається не з естради, а в кулуарах, з другого боку.

Відділя и поділ віршів під час декламації на ідеологічно витримані и невитримані. Між іншим, перші – халтура, а другі – вже шаблон, переспів самого себе...»<sup>24</sup>.

Не менш влучними були думки М. Драй-Хмари і про ідеологічні впливи на В. Сосюру та перебіг літературної дискусії що саме тоді розгорілась. З такою відвертістю можна зіткнутись і не у всіх спогадах чи щоденниках, бо вже тоді інтелігенція боялась викладати свої справжні погляди на життя у радянській Україні, побоюючись конфіскації цих документів під час арештів і обшуків. Адже вони могли стати доказом нелояльності до режиму. А поет-неокласик відверто писав про В. Сосюру: «Хтось питає, як він дивиться на теперішню літдискусію, а він і каже: «Так і так, мовляв, і Пилипенко, и Хвильовии неправильно підходять до питання, бо Пилипенко орієнтується на куркуля, а Хвильовии на дрібного буржуа, – ж. тому спробую написати щось проти... Хвильового – поборюся з ним». Значить, Щупак (літературний критик, редактор «Більшовика», «Пролетарська правда», «Глобусу», «Критики») і Ко встигли вже накрутити цього безвольного хлопчика! Так воно и мусить бути. Під час виступу я думав не про Сосюру, а про події 1918–19 р.: він у них потонув. Проте ж треба признатися, що він поет, безумовно, талановитий, але більше від того, що він дав, ми вже не матимемо, бо він застиг на дешевих лаврах і далі не розвивається»<sup>25</sup>.

Інколи у щоденникових записах виринають місця, де велись важливі розмови про літературний процес. Так, поет під час відвідин у квітні 1926 р. обурювався занепалим станом Володимирського собору: «Яке варварство! Зокола теж не краще: дах поіржавів, ринви покрали, навіть бронзу на дверях повигвинчували! Що це – неохайність чи просто свідоме руйнування святинь?». На 4 травня 1926 р. припадає також запис, коли він згадує про відвідини Софійського собору 29 квітня на страсний

<sup>21</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 149–156.

<sup>22</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 196–197.

<sup>23</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 197.

<sup>24</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 197–198.

<sup>25</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 198.

четвер. Там він зустрівся з літераторами Г. Косинкою, М. Івченком і обговорював у «темному закутку» під довгу проповідь колишнього голови уряду Директорії УНР В. Чехівського «україножерську» промову партійного і державного більшовицького діяча А. Єнукідзе. Вона об'єднала літературні сили і привела до «великого зрушення вправо»<sup>26</sup>.

До тієї ж теми російського шовінізму по відношенню до українців відновиться великий запис від 8 квітня 1927 р. У ньому розбирається відомий лист М. Горького до «Книгоспілки», у якому він вважає недоцільним перекладати його повість «Мати» на «українокоенаречіе». Оцінка М. Драй-Хмари однозначна: «Ось де справжній, непідроблений, невигаданий шовінізм, а в нас намагаються пошити всіх українців в шовіністи через те тільки, що вони українці. Стара, як світ, і нудна, як мітингова промова, історія, а проте з «історією» цією ми ніяк не можемо розпрощатися. З «наречія» ми хочемо зробити «язик»! Який жах це для російського інтелігента! Йому так не хотілося б випустити нас з свої хлабет, втрачати ласий шматок, що не має охоти сам лізти в пельку!»<sup>27</sup>

Цікаві деталі із побуту літераторів поет не боїться показувати у щоденнику, але такі обставини додають реалістичності і повноти картини: «11.IV. о 12-и годині приишли Рильський, Могилянський (Михайло Могилянський – письменник, літературознавець – *авт.*) і Петров (Віктор Петров (Домонтович) – письменник, науковець – *авт.*). Вони були підвипивши, бо Рильського протурив з дому Очкуренко, чоловік тієї пані, що він у неї жив. Пішли до міста, купили горілки и вина и ще раз випили. Потім ходили дивитися на Дніпро, а перед вечером я з Рильським приишов додому, і він у мене залишився ночувати»<sup>28</sup>.

Або ще, про традиційні зібрання кола неокласиків від 22 травня 1927 р.: «Був на менинах у Зерова. Зіишлося з 20 чоловік –

всі ті, що бувають завжди. Тільки Єфремова я побачив тут уперше. Було трохи нудно. Навіть Филипович не виступав з промовами, які він виголошує всюди и завжди, коли треба и коли не треба. Як мені набридли ці менини у «неокласичного генерала», у Дорошкевича, у Рильського, у мене! Все ті самі люди, ті самі трунки, ті самі розмови!»<sup>29</sup>.

За щоденниковими записами М. Драй-Хмари можна побачити як у другій половині 1920 рр. наростає атмосфера страху і недовіри. На нашу думку, це викликано критичною масою агентів, сексотів у літературно-мистецькому середовищі. Адже поступово поширювались серед письменницького загалу обґрунтовані підозри на окремих його представників у співпраці з радянськими каральними органами. Так подорожуючи до Жукина (на Вишгородщині) пароплавом М. Драй-Хмара одразу з двома особами стикається, яких підозрює (і не тільки він) у роботі на каральні органи. Він свідомо не дає їх повних імен, а лише скорочені варіанти прізвищ: «Дніпровський, сказавши, що Б-ко, щоб здобути партквитка, доносив на батька, и на жінку, и на всіх знайомих: він – «сексот», шпигун і провокатор. Через кілька хвилин Б-кова залишила мене, а натомість передо мною раптом виросла якась фігура, и почувся знайомии голос. Підвівши очі, я побачив перед собою П-цьку... Чоловіка її я мало знав. Чув тільки про нього, що він вискочка и кар'єрович і з наукою не має нічого спільного. Пізніше я довідався, що він «сексот...»<sup>30</sup>. Він змушений був вести з ними розмову і зробив висновок, що вони мають завданням стежити за неокласиками.

Це посилювало і самоцензуру. Як свідчення – запис від 22 січня 1928 р. про відвідини М. Зерова, якому читав свою поему «Поворот» і вони разом вирішили про недоцільність її друку. Занадто вона видавалась тоді «абстрактною» і «мінорною»<sup>31</sup>.

<sup>26</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 199.

<sup>27</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 200.

<sup>28</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 198.

<sup>29</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 204.

<sup>30</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 206–207.

<sup>31</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 212.

Але страху викладати на папері думки ще у Михайла Драй-Хмари не було. Так, почувши від М. Могилянського про самоліквідацію ВАПЛІТЕ, він 26 січня 1928 р. записав абсолютно відверту думку: «Але часи, часи! – Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто и не посмів не то що друкувати вільне слово, а навіть думати вільне! Для чого ж напружувати зголомділи мізки, коли є готова система думання и філософування? Відкриваи книжку Карла Маркса и читай, учись, іж досхочу – страви вистачить на всіх»<sup>32</sup>.

Та і прояви таких підходів у мистецтві він не сприймав. Зокрема після перегляду вистави «Розлом» у російському театрі 23 лютого 1928 р. він записав: «Не розумію, чому публіка так претється на цю п'єсу – звичайнісінька агітка... Герої та героїні двох мастей: одні – янголи більшовицькі, другі – контрреволюційні чорти. Банальний як на наш час ефект у фіналі п'єси: підіймання червоного прапора. Взагалі багато фальші»<sup>33</sup>.

І як з іншого, паралельного виміру життя виглядає запис 28 лютого 1928 р. про відвідини М. Драй-Хмарою Олени Пчілки, матері Лесі Українки. Метою поета було подарувати свою книгу «Леся Україна» та уточнити деякі обставини написання поетесою поеми «Віла-посестра». І у цей же день оповідає про «чай» у П. Филіповича і розмови про літературно-мистецьке життя. Записав він і свої думки про причини літературної дискусії. Перша: «затушкувати тої невігідний для нас галас, що його зняли закордонні газети в зв'язку з ліквідацією ВАПЛІТЕ, «Марса» тощо». Та друга: «...Поставити всякі мис-

тецькі організації на формальний ґрунт, каструвавши їх з ідеологічного боку, бо організації у всеукраїнському масштабі надто небезпечні для держави»<sup>34</sup>. Можливо подібні думки згодом стануть відомі більшовицьким каральним органам і це приведе до двох арештів та зрештою загибелі поета-неокласика на Колимі. А останній, із збережених, записів датується 8 липням 1928 р.

Таким чином, можна зробити висновок, що щоденникові записи, нотатки Михайла Драй-Хмари, хоча і збереглись частково, все ж дають цікаву картину літературно-мистецького життя радянської України. І підтверджують, що 1920 рр. були роками не тільки вибухоподібного розвитку української літератури, а і часом ідейного різноманіття та боротьби. Яка все частіше переходила у площину ідеологічну, а в умовах більшовицького режиму – політичну. М. Драй-Хмара, народжений у селянській козацькій родині на Черкащині до кінця зберігав дух вільнолюбства, про свідчить і його щоденник.



Стада при в'їзді до села Мали Канівці Черкаської області

## References

1. Dray-Khmara M. (1979). Z literaturno-naukovoї spadshchyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. New-York; Paryzh; Sydney; Toronto. 197, 331–374. [in Ukrainian].
2. Aheieva V. (Ed.). (2003). *Kyivski neoklasyky*. Kyiv: Fakt. [in Ukrainian].
3. Halchenko S. (Ed.). (2018). *Mykhailo Drai-Khmara*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
4. Movchan R. (Ed.). (2015). *Sami pro sebe: Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»». [in Ukrainian].

<sup>32</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 213.

<sup>33</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 217–218.

<sup>34</sup> Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 218–219.





DOI: .....

УДК: 94/904.6(477.21Черкаси)«13/14»

**Дмитро Куштан** (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології

Національної академії наук України

E-mail: kushtan\_dp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

## Ще раз про час заснування та ранню історію міста Черкаси

*Стаття присвячена питанням заснування та ранньої історії Черкас. Вирішальними у розв'язанні проблеми заснування міста є достовірні документальні свідчення, а також аналіз археологічних знахідок доби Середньовіччя.*

*Відсутність знахідок давньоруського часу (XI–XIII ст.) робить безпідставними «чорноклобуцьку» та «касозьку» теорії походження міста. Не знаходить підтвердження й офіційна версія, згідно якої Черкаси були засновані північнокавказькими черкесами у останній чверті XIII ст. (700-літній ювілей міста святкувався у 1986 р.). Основна аргументація «черкеської» теорії зводилася до переказу легенд та містифікацій російських істориків XVIII ст. З'ясовано, що ця версія про заснування міста та походження його назви не підтверджена жодними доказами. Водночас запропонований тут «литовський» варіант заснування міста підтверджується як лінгвістичним аналізом назви міста, так і логікою історичних процесів.*

*Археологічні знахідки, виявлені на території Черкас (особливо за останні десятиліття), свідчать про те, що місто з'явилося у другій половині або наприкінці XIV ст. Передумовою стала перемога литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом над Золотою Ордою в битві на Синіх Водах (1362 р.). Саме, як форпост литовської колонізації й постав Черкаський замок. Перші документальні згадки про нього відносяться до початку 1390-х рр. У них Черкаси фігурують, як місто, котре спочатку відносилось до васального Литві Подільського князівства Коріатовичів.*

**Ключові слова:** Черкаси, 700-річчя, середньовіччя, археологічне датування, Велике князівство Литовське.

**Dmytro Kushtan**

PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology,

National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: kushtan\_dp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

## Once again about the founding and early history of the city of Cherkasy

*The article is devoted to the foundation and early history of Cherkasy. Reliable documentary evidence, as well as the analysis of archaeological finds from the Middle Ages, are decisive in solving the problem of the city's founding.*

*The absence of finds from the Old Russian period (XI–XIII centuries) renders the «Chornoklobut» and «Kasoz» theories of the city's origin unfounded. The official version, according to which Cherkasy was founded by the North Caucasian Circassians in the last quarter of the 13th century, is also unconfirmed. (The 700th anniversary of the city was celebrated in*

1986). *The main argumentation of the "Circassian" theory came down to the retelling of legends and hoaxes of Russian historians of the 18th century. It turned out that this version about the founding of the city and the origin of its name is not supported by any evidence. At the same time, the «Lithuanian» version of the founding of the city proposed here is confirmed both by the linguistic analysis of the city's name and by the logic of historical processes.*

*Archaeological findings discovered on the territory of Cherkasy (especially in recent decades) indicate that the city appeared in the second half or at the end of the 14th century. The prerequisite was the victory of the Lithuanian-Russian army led by Grand Duke Olgerd over the Golden Horde in the Battle of Blue Waters (1362). Cherkasy Castle was built as an outpost of Lithuanian colonization. The first documentary references to it date back to the early 1390s.*

*The first documentary mentions of it date back to the early 1390s. In them, Cherkassy appears as a city that originally belonged to the Koriatovych Principality of Podilsk, a vassal to Lithuania.*

**Key words:** *Cherkasy, 700th anniversary, Middle Ages, archaeological dating, Grand Duchy of Lithuania.*

Проблемою виникнення Черкас переймалися багато поколінь істориків і краєзнавців. Ще Лаврентій Похилевич у середині XIX ст. зазначив: «Походження міста Черкаси вкрите мороком невідомості, подібно до інших стародавніх міст наших»<sup>1</sup>. На превеликий жаль, з того часу мало що змінилося, бо, попри те, що з'явилася маса різноманітних теорій, історики так і не дійшли єдиної думки з цього питання. І навіть на порозі XXI ст. черкаський історик-краєзнавець Юрій Мариновський (1952–2020) змушений був констатувати: «Вірогідно, немає жодного міста в Україні, крім наших Черкас, історія якого була такою малознаною, а походження самого міста і його назви виводили б не з аналізу першоджерел, а вивчали, в основному, на підставі штучно створених гіпотез і псевдо досліджень»<sup>2</sup>. А так би хотілося, щоб нарешті здійснилася заповітна мрія цього невтомного дослідника черкаської минувшини, котрий писав: «Я впевнений – Черкащина повинна одержати свою справжню історію – без прикрас, лакування і поправок, без «міфотворчості», чесну...».

Якщо відкинути відверто фантастичні версії походження Черкас у передісторичну добу (Черкаси – «Прамісто на Дніпрі,

старше за Давній Вавілон» та Черкаси-Гелон-Родень за С. Рецем<sup>3</sup>), маємо три основні концепції. За першою місто було засноване у давньоруський час (X–XII ст.). За другою версією (вона залишається офіційною) Черкаси з'явилися у післямонгольський час (у 1280-х рр.), а 700-літній ювілей святкувався у 1986 р. Відповідно до третьої (вона є найбільш вірогідною), місто постало в результаті експансії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) не раніше 1362 р. – після Синьоводської битви. В остаточному варіанті ця версія була обґрунтована Дмитром Куштаном та Валерієм Ластовським в монографії «Археологія та рання історія Черкас» (2016). За висновками авторів, заснованими на археологічних матеріалах, логіці історичних процесів, а також на критичному аналізі історичних джерел, місто з'явилося принаймні на 80–100 років пізніше офіційно затвердженої дати<sup>4</sup>. Втім, ці висновки були сприйняті доволі стримано – більшість черкасців цілком влаштувала стара концепція (напевне більшого б ентузіазму викликало подавлення віку Черкас, ніж його омоложення). «Стара гвардія» місцевих істориків і краєзнавців певний час сприймала перегляд дати заснування міста, як намагання «молодих»

<sup>1</sup> Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 610.

<sup>2</sup> Мариновський Ю. Черкаська минувшина. 2001: документи і матеріали з історії Черкащини. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. С. 178.

<sup>3</sup> Рець С. Загадкове місто // Дніпрова зірка. 1983. 31 березня; Рець С. Заселення району Черкас у давні часи // Серп і молот. 1988. 28 серпня; Рець С. Прамісто на Дніпрі, старше за Давній Вавілон // Культура і життя. 1997. № 36 (17 вересня).

<sup>4</sup> Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. К.; Черкаси: Інститут археології НАН України, 2016. С. 157–176.

істориків-ревізіоністів («вискочок-дилетантів з науковими ступенями») привернути до себе увагу, або як зараз модно казати: «хайпанути». Зрозуміло, для того, щоб довести свою точку зору та остаточно аргументувати хибність «700-річчя» однієї книжки замало, але рано чи пізно з цим таки прийдеться змиритися...

Тож, проаналізуємо основні версії заснування Черкас.

Прибічники давньоруського віку міста спираються в основному на дві теорії: «чорноклобуцьку» та «касозьку». Перша говорить про те, що засновниками Черкас стали чорні клобуки – збірна назва тюркських племен (торків, печенігів, берендеїв, ковуїв та ін.), які у 2-й половині XII ст. осіли на південному прикордонні Давньоруської держави та складали її допоміжні військові сили в протистоянні з кочовим світом Дикого поля (у першу чергу – з половцями). Основний аргумент апологетів цієї теорії – текст Воскресенського літопису (сер. XVI ст.), де в контексті подій 1152 р. після згадки про чорних клобуків значиться: «котрі звуться Черкасами»<sup>5</sup>. Але аналіз більш давніх літописних списків (Лаврентіївського, Іпатіївського)<sup>6</sup> свідчить, що це є пізньою вставкою. Дана літописна фальсифікація спонукала російського історика початку XIX ст. Миколи Карамзіна поставити знак рівності між чорноклобуцькими племенами та козаками-черкасами, а також пов'язати з ними появу Черкас<sup>7</sup>. Хоч проти «чорноклобуцької» теорії походження козаків та міста Черкаси висловилися авторитетні історики (М. Максимович, В. Антонович та М. Грушевський), вона благополучно дожила до наших часів. Активним критиком «чорноклобуцької» теорії походження

Черкас виступив черкаський історик Ю. Маринівський<sup>8</sup>. Основним аргументом, який робить дану версію неспроможною, є те, що основні археологічні пам'ятки, пов'язані з чорними клобуками (городища, поселення, могильники), знаходяться достатньо далеко на північний захід від Черкас – у Пороссі<sup>9</sup>.

Прибічники «касозької» теорії походження Черкас стверджують, що місто було закладене ще раніше: у X–XI ст. Вони вважають, що його засновниками стали вихідці з Північного Кавказу – племена касогів (давня назва адигів-черкесів). Як і «чорноклобуцька» версія, «касозька» з'явилася в результаті вільного трактування руських літописів. У найдавніших варіантах літописів (Лаврентіївському, Воскресенському та ін.) в контексті походу київського князя Святослава Ігоревича в Приазов'я (на Дон і Кубань) у 965 р. сказано: «Ясів переміг і касогів»<sup>10</sup>. У пізніших літописних списках (наприклад, Іпатіївському) після цієї фрази додано: «і прийшов до Києва»<sup>11</sup>. В Никонівському зводі (XVI ст.) вся ця інформація переінакшена літописцем: «і Ясів переміг і касогів, і привів до Києва»<sup>12</sup>. Ця вільна інтерпретація (заміна дієслова «прийшов» на «привів») й послужила відправною точкою для появи «касозької» теорії. Вже у другій половині XVI ст. в пізній редакції «Руського Хронографа» інформація про перемогу Святослава над північнокавказькими племенами касогів трансформувалася в звістку про депортацію частини переможених до Києва<sup>13</sup>. Остаточно оформив цю фантазію в історичний «факт» російський історик XVIII ст. Василь Татищев<sup>14</sup>. Далі її розвив Олександр Рігельман, стверджуючи, що українське козацтво

<sup>5</sup> Полное собрание руських летописей (далі – ПСРЛ). Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 56.

<sup>6</sup> ПСРЛ. Т. II: Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 66; В тексті більш раннього Лаврентіївського списку (кін. XIV ст.) замість «чорних клобуків» фігурують «берендеї».

<sup>7</sup> Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 томах. Т. V. СПб., 1819. С. 393–395.

<sup>8</sup> Маринівський Ю. Ю. Ще раз про назву міста Черкаси. // Мовознавство. 1991. № 4. С. 62–65; Маринівський Ю. Ю. «Черньаси»: історія однієї фальсифікації. // Черкаси. 1995. № 35 (1 вересня).

<sup>9</sup> Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-19. М.: Наука, 1973. С. 24–28.

<sup>10</sup> ПСРЛ. Т. I: Лаврентиевская летопись. СПб., 1846. С. 27; ПСРЛ. Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку... С. 287.

<sup>11</sup> ПСРЛ. Т. II: Ипатьевская летопись... С. 139–140.

<sup>12</sup> ПСРЛ. Т. IX: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. СПб., 1862. С. 31.

<sup>13</sup> ПСРЛ. Т. XXII: Русский хронограф. Ч. 2: Хронограф западно-русской редакции. Петроград, 1914. С. 163–164.

<sup>14</sup> Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн. 2. М., 1773. С. 45, 392–393.

походить від північнокавказьких касогів («Косаків»), які з середини X ст., нібито, проживали по Дніпру<sup>15</sup>. Хоч трактування літописного сюжету викликало серйозні заперечення з боку інших тогочасних істориків (наприклад, М. Карамзіна), «касозький» варіант заснування Черкас трансформувався в «народну» легенду, записану на початку XX ст. черкаським краєзнавцем і фольклористом Степаном Нехорошевим<sup>16</sup>.

Також касоги згадуються в зв'язку з іншими літописними подіями, які відносяться до 1022–1023 рр.: онук Святослава Мстислав Володимирович на прізвисько «Хоробрий», князь тмутараканський пішов війною «на Касогів» і переміг їх, здолавши у двобої касозького князя Редедю. Наступного року з дружиною, до якої долучилися союзники: хазари і касоги, він вирушив на відвоювання великокнязівського київського столу в свого брата Ярослава Володимировича<sup>17</sup>. Ці події, описані в давніх літописах, лягли в основу нового міфу про те, що Черкаси з'явилися на початку XI ст. завдяки касогам, яких князь Мстислав, нібито, привів на завоювання Києва<sup>18</sup>. На цій підставі деякі черкаські краєзнавці на початку 1980-х років обстоювали ідею, що Черкаси постали, як не 1000, то 950 років тому<sup>19</sup>. Насправді, влада Мстислава ніколи не поширювалася на Правобережжя, а після замирення з київським князем Ярославом Мудрим центром його уділу став Чернігів (і аж ніяк не Черкаси!). Активну опозицію цим «фантазерам» склали інші черкаські історики-краєзнавці: Михайло Пономаренко<sup>20</sup> та Юрій Мариновський<sup>21</sup>, які

аргументовано довели хибність «касозької» теорії заснування міста.

Популярною в середовищі черкаських істориків і краєзнавців залишається ідея про те, що бодай якщо місто Черкаси не з'явилося в часи Київської Русі, то, принаймні, на його місці існувало якесь поселення чи городище – давньоруський попередник. Ці висновки, начебто, знаходили підтвердження в інформації, оприлюдненій наприкінці XIX ст. Володимиром Антоновичем, про випадкові знахідки в Черкасах двох скарбів та інших артефактів давньоруського часу<sup>22</sup>. Насправді ці знахідки не мають жодного відношення до наших Черкас, а походять з села в Пороссі з такою самою назвою – центру Черкаської волості Васильківського повіту Київської губернії (нині – с. Черкас Білоцерківського району Київської області). В каталозі Антоновича, який складався переважно на підставі списків археологічних колекцій та донесень із волостей, матеріали з двох населених пунктів із схожою назвою – наших Черкас і білоцерківських – виявилися змішаними<sup>23</sup>. Хибним є також твердження про знахідки в Черкасах давньоруської кераміки – її плутали з більш пізньою післямонгольського та ранньолитовського часів (кін. XIV – поч. XV ст.). Втім, саме свідчення В. Антоновича про «давньоруські» знахідки в Черкасах (зокрема, про скарб «київських» гривень) спонукали свого часу Михайла Грушевського висловити припущення, що це «може вказувати на існування тут поселення в домонгольську добу»<sup>24</sup>.

Що вже казати стосовно інших містифікацій. Одна з них – про міфічне давньо-

<sup>15</sup> Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще. М., 1847. С. 9–10.

<sup>16</sup> Мариновський Ю. Черкаська минувшина – 2001... С. 172.

<sup>17</sup> ПСРЛ. Т. I: Лаврентьевская летопись... С. 63–64.

<sup>18</sup> Гудзенко П. А. Черкаська область: географічний нарис. К., 1959. С. 43; Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста: походження назв і селищ міського типу Української РСР. К.: Наукова думка, 1978. С. 138; Янко М. П. Топонімічний словник України: Словник-довідник. К.: Знання, 1998. С. 383.

<sup>19</sup> Сердюк А. Скільки років Черкасам? // Черкаська правда. 1980. 27 січня; Сизоненко Г., Сизоненко Ф. Слід в історії // Черкаська правда. 1980. 6 липня.

<sup>20</sup> Пономаренко М. Ф. Черкаси: таємниця топоніма // Український історичний журнал. 1991. № 4. С. 68.

<sup>21</sup> Мариновський Ю. Ю. Касожський етнос і гіпотеза про початок міста Черкаси в X–XI ст. // Український археографічний щорічник. К., 1999. Вип. 3–4. С. 88–97.

<sup>22</sup> Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895. С. 98.

<sup>23</sup> Куштан Д. П. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста // Археологія і давня історія України. 2022. Вип. 3 (44). С. 521.

<sup>24</sup> Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891. С. 13–14.

руське городище Татинець, яке, нібито, знаходилося в районі Черкас і охороняло Татинецький брід. Цей дніпровський брід (назва походить від староруського «тать» – розбійник) дійсно згадується в руських літописах, але його точна локалізація невідома. З районом коло Черкас його пов'язали коментатори праці М. Погодіна, російські історики та географи ХІХ ст. Н. Надєждін і К. Нєволін, нібито, на тій підставі, що на лівому березі Дніпра навпроти Черкас знаходилося село Мутатинці, назва якого співзвучна Татинцю<sup>25</sup>. Але це помилка – такого населеного пункту ніколи не існувало, натомість було с. Мутишенці/Мутихи (нині затоплене Кременчуцьким водосховищем), яке не має нічого спільного з назвою броду. На це своїм опонентам вказував ще історик Михайло Максимович<sup>26</sup>. Навіть, якщо припустити, що Татинецький брід знаходився саме тут, а при кожному броді мало би бути городище, яке його охороняло, то будувати укріплення на правому березі Дніпра (на той час – Дикому полі) було б рівнозначно самогубству.

Так само абсолютною вигадкою є намагання деяких краєзнавців ототожнити наше місто з літописним Чюрнаївом – городищем чорноклобуцького хана Чюрная<sup>27</sup>, яке, насправді, знаходилося на р. Рось<sup>28</sup> (за іншою, так само помилковою версією його вбачають на місці сучасного с. Чорнявка на Тясміні). Відвертими фантазіями є й популярні в краєзнавчих і навколо наукових колах спроби локалізувати в районі Черкас «Острів русів» і «Артанію», котрі згадуються в працях середньовічних арабських і перських географів<sup>29</sup>. Все це є проявами містечкового

патріотизму, які лише шкодять вивченню історії рідного краю. Ще Ю. Мариновський з цього приводу писав: «На жаль, обмаль історичних і археологічних джерел не дають змоги локалізувати «острів Русів» і «країну Артанію» на Черкаському Правобережжі, незважаючи на усю привабливість такого припущення. Можна, на жаль, констатувати, що низка «псевдоісторичних» досліджень більше схожа на спекуляції навколо невідомої минувшини (з жонглюванням фактами і подіями), ніж на серйозний науковий пошук»<sup>30</sup>.

Як було зазначено вище, на території Черкас практично відсутні знахідки періоду Київської Русі. Воно й не дивно, адже місцина, де згодом постало місто, знаходилася за межами південних кордонів Давньоруської держави, які марковані «змієвими валами», що на Правобережжі зосереджені в басейні р. Рось<sup>31</sup>. Єдина достовірна давньоруська знахідка з Черкас – залізний меч каролінзького (варязького) типу Х ст., випадково виявлений у 1966 р. в Дніпрі навпроти цукрорафінадного заводу<sup>32</sup>. Але він пов'язаний не стільки з якоюсь пам'яткою на території міста, скільки відмічає торгівельний річковий шлях «з варяг у греки», котрий проходив повз територію, де згодом постали Черкаси.

До післямонгольського часу відносять заснування Черкас прибічники «черкеської» теорії. Вона оформилася у другій половині ХVІІІ ст. завдяки працям російських імперських істориків Василя Татищева та Івана Болтіна. Перший «обіграв» оповідь про мешканців «Охматових слобід», котра міститься у Воскресенському, Лаврентіївському та Никонівському літо-

<sup>25</sup> Погодін М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. IV: Период удельный (1054–1240). М., 1850. С. 194.

<sup>26</sup> Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3-х томах. Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. К., 1877. С. 344, 351.

<sup>27</sup> Сизоненко Г., Сизоненко Ф. Слід в історії // Черкаська правда. 1980. 6 липня.

<sup>28</sup> Плетнева С.А. Половцы. Страницы истории нашей Родины. М.: Наука, 1990. С. 86.

<sup>29</sup> Знойко А. Тайны древней Руси // Вокруг света. 1962. № 8. С. 45–46; Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавній. К.: Молодь, 1989. С. 38, 40–41; Максимов Є. В., Максимов С. Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. 1989. № 1. С. 116–118; Черкащина: історія краю та його людності. За ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. Черкаси: В-ць Чабаненко Ю. А., 2017. С. 608–610.

<sup>30</sup> Мариновський Ю. Черкаська минувшина. 2001... С. 190.

<sup>31</sup> Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. К.: Наукова думка, 1987. Рис. 44; Кучера М.П. Слов'яно-руський городища VІІІ–XІІІ ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К.: Інститут археології НАН України, 1999. Рис. 43, 46.

<sup>32</sup> Андрущук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. Paris, 2012. С. 120–121, рис. 84а-б.

писах: у 1283 р. баскак Охмат, який узяв на відкуп увесь Курський край (схід Чернігово-Сіверщини), заснував дві слободи, мешканці котрих вдалися до грабунків, через що рильський князь Олег розігнав їх<sup>33</sup>. Татищев дофантазував, що нібито цими розбійниками були черкеси, які після вигнання «на Дніпро переведені, й град Черкаси збудували»<sup>34</sup>. Цю ж ідею переказав і «вдосконалив» І. Болтін<sup>35</sup>. В той самий час історик М. Карамзін сприйняв ці звістки, як відверті фантазії авторів: «Болтін пише (...), що жителі Охматових слобід були Черкаси і називалися Козаками; що вони втекли до Баскака в Канів і збудували містечко Черкас, та ін. Чи можна так сміливо вигадувати?»<sup>36</sup>. Проігнорували вигадки Татищева-Болтіна й авторитетні історики ХІХ – початку ХХ ст. В. Антонович та М. Грушевський. Втім, татищевська містифікація благополучно пережила радянські часи і залишається популярною й до сьогодні. Подібність топоніму «Черкаси» та етноніму «черкеси» лише на перший погляд здається очевидною, бо з таким само успіхом можна стверджувати, що назва українського Маріуполя походить від народу марі, котрі мешкали в Поволжі, Галича – від галлів, Хотина – від готів, а Чичен-Іци – від чеченців. Годі й казати, що жодних археологічних чи етнографічних підтверджень присутності північнокавказьких черкесів на Черкащині немає (так само, як і археологічних знахідок кінця ХІІІ – початку ХІV ст.). Відсутність будь-яких згадок про черкесів та Черкаси в першоджерелах – руських літописах, які «коментували» російські історики, – робить цю теорію абсолютно безпідставною.

Однак саме «черкеська» теорія появи Черкас стала панівною при виборі офіційного дати заснування міста – нею призначили 1286 рік, щоб відсвяткувати 700-річчя у 1986 р.<sup>37</sup>. Вже ні для кого не секрет, що ця дата була «притягнута за вуха»: не було представлено ні документальних, ні археологічних доказів того, що місто заснували наприкінці ХІІІ ст.<sup>38</sup>. Власне, основною метою тодішнього компартійного керівництва було не стільки дізнатися реальний вік міста, скільки затвердити «круглу» дату задля можливості залучення державних коштів на святкування: для проведення культурних заходів та приуроченої до ювілею масштабної розбудови інфраструктури. Підсумком такого «дослідження» став вихід невеликої брошури «Черкасам 700 лет», призначеної для обмеженого кола читачів – «пропагандистського активу».

Отже, за офіційною версією, яка була відкоригованим варіантом «черкеської» теорії, місто було засноване приблизно у 1286 р. Роль першопоселенців відводилася міфічним «козакам-черкасам» (розбійникам з «Охматових слобід»), основне ж населення, відповідно до пануючої в ті часи марксистської теорії класової боротьби, складалося з «біглих селян», які, нібито, тікали в Придніпров'я від гніту руських і татарських феодалів. Фантазії В. Татищева та І. Болтіна були використані для отримання відправної дати та, щоб пояснити етимологію назви міста. Тут варто зауважити, що поява міст у Середні віки – це не спонтанний процес. Їх заснування потребувало військово-політичних, торгівельно-економічних передумов, а ініціатива мала належати не ватазі «розбійників-черкесів» або «біглим селянам», а, насамперед,

<sup>33</sup> ПСРЛ. Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку... С. 176–177.

<sup>34</sup> Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн. 1. Ч. 2. М., 1769. С. 455.

<sup>35</sup> Болтин И. Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка. Т. 1. СПб., 1788. С. 344–345.

<sup>36</sup> Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 томах. Т. IV. СПб., 1819. С. 95.

<sup>37</sup> Черкасам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу. Сост. Н. И. Береза и др. Черкасы, 1986. С. 3; Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. Упор.: А.І. Кузьмінський, Г.В. Суховершко, В.Я. Чудновський. Ч. 1. К.: Молодь, 1993. С.52–53; Чабан А. Ю. Актуальні проблеми діяльності педагогічних колективів із встановлення дат заснування населених пунктів. // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». 2011. Вип. 209, Ч. 2.

<sup>38</sup> Ластовський В. Черкаське краєзнавство у змаганнях з фантомом 700-річчя міста Черкаси: історичний детектив з кількома невідомими. Режим доступу: URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1803-valerii-lastovskiy-cherkaske-kraieznavstvo-u-zmahanniakh-z-fantomom-700-richchia-mista-cherkasy-istorychnyi-detektyv-z-kilkoma-nevidomymu/> (дата публікації: 20 лютого 2016).

державній владі. Жодних чинників для осадження міста у часи, коли територія перебувала під владою Золотої Орди, просто не існувало. Та й походження назви Черкас не варто пов'язувати з далеким народом черкесів – існують інші етимологічні трактування.

Принципове значення для визначення віку міста мали б перші документальні згадки про нього. Натомість, щоб «підтвердити» факт існування Черкас на початку XIV ст. тодішні історики реанімували легендарні оповіді про Черкаси в контексті «походів Гедиміна». Мова йде, насамперед, про так званий «київський похід» великого литовського князя Гедиміна (1316–1341), згадки про який містяться в низці литовсько-руських та українських літописів, хроніках і працях істориків, створених після XVI ст. За польським істориком другої половини XVI ст. Мацеєм Стрийковським та Густинським літописом (початок XVII ст.) ця подія, начебто, відбулася у 1305 р. (коли до початку князювання Гедиміна залишалося ще 11 років!), за «Хронікою Литовською та Жмойською» (середина XVIII ст.) – у 1322. Але ще наприкінці XIX ст. історик Володимир Антонович довів, що цей «похід», не що інше, як історичний казус або містифікація<sup>39</sup>. Даний сюжет відсутній у більш ранніх джерелах, до того ж, завойовуючи Київські землі, Гедимін мав би боротися не з міфічними руськими князями, а з Золотою Ордою, яка за правління ханів Тохти (1291–1312) та Узбека (1313–1341) була доволі сильною, щоб адекватно відреагувати на зазіхання на її улуси.

Тому підкорення Волині, Київщини та Поділля відбулося лише за правління сина Гедиміна Ольгерда, коли татарська держава в період «Великої замятні» (1359–1380) переживала економічне та військове послаблення внаслідок династичних смут та епідемії чуми. Вочевидь має місце запозичення за аналогією: Гедиміну, в часи правління якого південні кордони ВКЛ

сягали р. Прип'ять, приписали завоювання його наступників Ольгерда та Вітовта, за яких межі держави на півдні досягли північнопричорноморських степів і навіть Чорного моря. Ймовірним «замовником» даної містифікації називають київського воєводу середини XVI ст. князя Януша Гольшанського, який таким чином прагнув довести свої династичні претензії на Київ і Київську землю: за сфабрикованими літописами, саме його міфічного предка Ольгімонта Міндовговича Гольшанського, як свого «кривного» родича, Гедимін, нібито, призначив намісником перелічених земель (у тому числі Черкас) із титулом князя київського. З цими висновками Антоновича погодилися більшість дослідників того часу, у тому числі М. Грушевський<sup>40</sup>, а також відомий фахівець із історії України литовського періоду Павло Клепацький<sup>41</sup>.

У хроніці М. Стрийковського (1582), окрім опису «київського походу» Гедиміна, Черкаси як вже існуюче місто згадуються в контексті походу литовського князя Ольгерда проти татар, який завершився перемогою у Синьоводській битві<sup>42</sup>. Жодних сумнівів щодо цієї виправи немає, але все ж не варто абсолютно сприймати повідомлення історика, який описував події, що відбулися більш як за два століття до того. Стрийковський помиляється у датуванні: за ним битва відбулася у 1331 р., натомість Ольгерд став великим литовським князем лише через 14 років (!). Інша помилка хроніста – в контексті просування Ольгерда на південь він згадує міста Білу Церкву, Звенигород, Очаків, яких не існувало на середину XIV ст., але які були добре відомі за часів Стрийковського. Так, Звенигород (городище на території с. Гудзівка неподалік м. Звенигородка), як і Черкаси, був заснований після 1362 р., Очаків – у 1492, а Біла Церква (колишній літописний Юр'їв) постала ще пізніше – близько 1550 (!).

Те саме стосується й легенди про заснування Черкас, яка міститься в «Описі

<sup>39</sup> Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып. 1. К., 1878. С. 56–64.

<sup>40</sup> Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия... С. 482–483.

<sup>41</sup> Клепацький П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква, 2007. С. 334–335.

<sup>42</sup> Strykowski M. Kronikapolska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. T. II. Warszawa, 1846. S. 6.



Канівського замку», складеному королівськими ревізорами у 1552 р. За нею місто, нібито, було осаджене за часів Гедиміна, котрий після «переможного походу», але вже на Крим і Північний Кавказ (!) переселив на Дніпро «п'ятигорських черкесів»<sup>43</sup>. Звісно ніякого такого походу Гедимін не здійснював, а переказ з'явився, як спроба канівчан відстояти свої економічні інтереси, пов'язані зі спірними з черкасцями уходами (угіддями) в межиріччі Сули і Псла: останні, мов, не мають жодних прав на ці землі й взагалі є зайдами – нащадками чужинців з далекого Кавказу. Про це ще писали історики кінця ХІХ – початку ХХ ст.: В. Антонович, М. Грушевський<sup>44</sup> та інші, але чомусь скромно промовчали черкаські дослідники 1980-х років.

Напевне, єдиним з тодішніх черкаських істориків і краєзнавців, хто мав сумніви щодо 700-річчя Черкас та «черкеської» теорії їх заснування, був Михайло Пономаренко, котрий входив до складу комісії з підготовки ювілею. Він був добре обізнаний із працями В. Антоновича та П. Клепацького й у рукописі своєї статті, яка зі зрозумілих причин так і не була опублікована, прийшов до того ж висновку, що й авторитетні історики рубежу ХІХ–ХХ ст.: місто постало у третій чверті ХІV ст. після перемоги ВКЛ над Золотою Ордою в Синьоводській битві (1362)<sup>45</sup>. Очолювана М. Пономаренком археологічна експедиція, котра працювала у 1981 р., так і не знайшла переконливих доказів існування Черкас наприкінці ХІІІ – на початку ХІV ст. Але ці аргументи ніхто не прийняв до уваги, а, найімовірніше, вони просто замовчувалися на догоду компартійному керівництву, яке наполягало на наперед визначеній «круглій» даті.

Таким чином, фундаментом офіційної версії появи Черкас стали не факти, а легенди, вигадки та помилкові інтерпре-

тації. З огляду на сучасний рівень знань, не існує жодних підстав вважати, що Черкаси виникли наприкінці ХІІІ ст. Годі й казати, що «черкеська» теорія походження міста не тільки абсолютно помилкова, але й шкідлива, бо є типовим імперсько-радянським нарративом. В імперські часи за її допомогою не лишень «пояснювали» походження назви Черкас, але й виводили козаків-черкасів від розбійників-черкесів, що є цілковитим абсурдом. У радянський же період «кавказький» історичний анклав у серці України цілком відповідав концепції інтернаціоналізму. Можливо на 34-му році Незалежності, тим паче під час російсько-української війни, варто схаменутися й не повторювати цю дурню?

Натомість логіка історичних процесів у регіоні, а також археологічні матеріали вказують на те, що поява міста сталася на 80–100 років пізніше – у другій половині або наприкінці ХІV ст. Найперші ж достовірні згадки про Черкаси відносяться до 1380–1390-х років.

За «литовською» версією Черкаси з'явилися лише після того, як ця територія була звільнена від влади Золотої Орди. А це, насправді, сталося не за часів Гедиміна (на початку 1300-х рр.), а у 1362 р. після перемоги литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом Гедиміновичем над золотоординцями в битві на Синіх Водах (р. Синюха на північному заході Кіровоградщини). Таким чином, скориставшись послабленням Орди, молода литовська держава здійснила експансію на південь, поглинувши Київщину та Поділля. Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що невдовзі відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє «Велике Поділля») Ольгерд передав своїм племінникам подільським князям братам Коріатовичам<sup>46</sup>, а очолю-

<sup>43</sup> Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700 гг.). Под ред. В. Б. Антоновича. К., 1886. С. 103.

<sup>44</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1995. Т. VII: Козацькі часи – до р. 1625. С. 69–70.

<sup>45</sup> Куштан Д. «Скільки років Черкасам?»: неопублікований спадок Михайла Пономаренка. // Персоналістичний вимір історії Черкащини: Матеріали І регіональної історико-краєзнавчої конференції. Черкаси, 2018. С. 53–54.

<sup>46</sup> ПСРЛ. Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. М.: Наука, 1980. С. 66.

ване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між ВКЛ та Золотою Ордою. Саме з діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних рубежах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом<sup>47</sup>.

Зв'язок ранніх Черкас саме з Подільською землею, а не Київською є доведеним – це наслідок того, що територія, де постало місто, перебувала поза межами Давньоруської держави та Київського князівства. Тож не дивно, що в «Списку руських міст дальніх і ближніх» наше місто знаходиться в переліку саме подільських міст (до речі, це найбільш рання достовірна згадка про Черкаси – писемна пам'ятка створена між 1387+ та 1392 рр.)<sup>48</sup>. Ще одна з найраніших згадок про місто, датована 1392 р., стосується «черкаського воеводи» пана Бедриха, слуги подільського князя Федора Коріатовича<sup>49</sup>. У 1393 р. відбулося захоплення Черкас (разом із Звенигородом) київським князем Скиргайлом Ольгердовичем – подія, пов'язана з ліквідацією великим литовським князем Вітовтом подільського уділу Коріатовичів через їхній сепаратизм (князь Федір, незважаючи на васальну залежність від Литви, намагався проводити незалежну зовнішню політику й шукав союзу то з Угорським королівством, то з опальним Свидригайлом Вітебським)<sup>50</sup>. Знову ж таки, як подільське місто, Черкаси постають у грамоті польської королеви Ядвіги від 1395 р.<sup>51</sup>

Внаслідок польсько-литовської династичної унії (шлюбу королеви Ядвіги з литовським князем Ягайлом), певний час: з кінця XIV по початок XV ст., Черкаси

разом з Подільською землею знаходилися в підпорядкуванні Королівства Польського. Зокрема, у 1409 р. на посаді черкаського старости («capitaneus czerkasiensis») бачимо малопольського лицаря-шляхтича пана Рафала зі Слупова, котрий незадовго до цього обіймав пост подільського намісника<sup>52</sup>. Для комунікації подільські прикордонні замки були з'єднані шляхом – так званим «брацлавським гостинцем». Саме ним у 1411 році скористався польський король Владислав II Ягайло під час своєї інспекційної поїздки: з Києва Дніпром він доплив до Черкас, звідки сухоходом дістався Звенигорода, Сокильця, Каравула, Брацлава, Кам'янця щоб, зрештою, коло Львова зустрітися з великим литовським князем Вітовтом<sup>53</sup>. Того ж таки року ВКЛ повернуло собі владу над Східним Поділлям (і Черкасами). Подільським містом Черкаси залишалися до завершення громадянської війни Свидригайла Ольгердовича – такими («Interrapodoliensi Castra») вони постають в так званому «Списку міст Свидригайла» (1432)<sup>54</sup>. Лише за часів київського князя Семена Олельковича (1454–1470) Черкаси входять до складу Київського князівства – є документальна згадка про те, що князь доручив своєму черкаському намісникові Свиридову провести розмежування південно-східних кордонів Литовської держави<sup>55</sup>. Остаточо ж Черкаси інкорпоровалися до Київщини після 1471 р., коли стали центром намісництва/ староства Київського воеводства ВКЛ.

На першому етапі литовської колонізації в межах сучасного міста, окрім збмку, на березі Дніпра з'явилося кілька селищ. Вочевидь, із закінченням «Великої замят-

<sup>47</sup> Куштан Д. П. Черкаси – форпост Східного Поділля у XIV–XV століттях // Археологія Поділля: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. С. 92–93.

<sup>48</sup> Тихомиров М. Н. Список руських городів дальніх і ближніх. // Исторические записки. Т. 40. М., 1952. С. 218.

<sup>49</sup> Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. // Беларуская даўніна. 2014. Вып. 1. С. 150.

<sup>50</sup> Kronika polska Marcina Bielskiego. Wid. K. J. Turowskiego. Sanok, 1856. S. 488; ПСРЛ. Т. XVII: Западнорусские летописи. СПб., 1907. С. 80.

<sup>51</sup> Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. К.: Темпора, 2012. С. 68.

<sup>52</sup> Там само. С. 80.

<sup>53</sup> Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса: Астропринт, 2004. С. 82; Jana Długosza Rocznikczyli Kroniki sławnego krylestwa Polskiego. Ks. 10. Ks. 11. (1406–1412). Warszawa, 2009. S. 210.

<sup>54</sup> Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской. СПб., 1835. Доп. С. 8.

<sup>55</sup> Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II: 1506–1544. СПб., 1848. С. 362.

ні» в Орді (після 1380 р.) зазіхання татар на втрачені території відновилися, особливо після поразки литовсько-польсько-руського війська в битві на р. Ворскла (1399). Це призвело до зникнення неукріплених селищ – дану подію маркує Василицький монетно-речовий скарб на однойменному поселенні. Через загрозу з боку Дикого поля населення змушене було концентруватися навколо Черкаського замку, який поступово «обріс» посадом (Верхнім і Нижнім).

Як невеличкий прикордонний форпост васального Литві Подільського князівства Коріатовичів, новоосаджений Черкаський замок постав на пустому місці, тож з самого початку був заселений прийшлими вояками: литовськими та руськими лицарями, їх слугами та воїнами-найманцями. Не випадково посада першого відомого нам очільника Черкас називалася «воєвода» – командир замкової залоги. До цієї військової братії входили литовці, ятвяги, жмудини, а також русини з Волині, Поділля, Київщини та сучасної Білорусі, котрі й стали першопоселенцями Черкас. Вірогідно серед них були й представники інших європейських народів: поляки, сілезці тощо. Принаймні, саме до останніх належав воєвода Бедрих (від Бедржих/Bedřich – чеського варіанту імені Фрідріх). Цей лицар-шляхтич гербу «Шьверчек» потрапив на українські землі внаслідок діяльності сілезького князя Владислава Опольського, що у 1370-х рр. правив Галичиною<sup>56</sup>. Ймовірно, були серед перших черкасців і охрещені татари з числа полонених чи перебіжчиків.

Археологічні матеріали, виявлені на території Черкас, дозволяють упевнено говорити про заснування міста у другій половині або наприкінці XIV ст. Знахідки цього часу локалізуються на Дзеленьгорі, де знаходився сам замок, а також на прилеглий до неї території, де розташо-

вувався посад<sup>57</sup>. Дзеленьгора – висунутий в бік заплави Дніпра мис корінного берега між сучасними вулицею Розкопною та узвозом Мисливським. З трьох боків гора оточена природними схилами, з напільного боку її обкопали ровом – його залишками є нинішній Старособорний узвіз. Сам замок був дерев'яним, принаймні, таким він постає наприкінці XV ст. Про це свідчить лист великого литовського князя Александра I Ягеллончика від 1496 р., де йдеться про відправку бригадирів із території сучасної Білорусі (Могильовщини та Гомельщини) «Черкас рубити»: «...З Кричева 100 чоловік з сокирами, і з Пропойська, з Олучич, із Дрокова чоловік 100. З Річиці 50 чоловік. З Брагіня – 50 чоловік»<sup>58</sup>.

Знахідки періоду ранніх Черкас на Дзеленьгорі представлені переважно уламками глиняних горщиків, аналогії яким знаходимо на синхронних пам'ятках Київщини та Поділля. З інших матеріалів рубежу XIV–XV ст. – масивна бронзова сережка з трьома підвісними ажурними кульками (подібна походить з Вільнюського замку), а також залізна шпора (острога), яка є характерним елементом лицарського обладунку. Керамічний посуд, подібний до того, що виявлений в районі Дзеленьгори, знайдений також на поселенні та могильнику Василиця, на городищі Шпиль в парку «Сосновий бір». Василицький скарб кінця XIV ст. складався зі срібних предметів (прикрас та монет), складених до глиняного горщика. Прикраси, серед яких були застібки-сюльгами, браслети, перстні, сережки, відносяться до виробів болгарського (поволзького) типу. Монетну частину скарбу репрезентують золотоординські дірхеми, карбовані між 1346 та 1376 рр., а також підроблені дірхеми, які виготовлялися на території Київського князівства за правління Володимира Ольгердовича (1362–1394)<sup>59</sup>.

<sup>56</sup> Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-і – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення. // Український історичний журнал. 2009. Вип. 5 (№ 488). С. 39.

<sup>57</sup> Куштан Д., Ластовський В. // Археологія та рання історія Черкас... С. 80–83; Куштан Д.П. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусії про час заснування міста... С. 525–529.

<sup>58</sup> Lietuvos Metrika. Kn. 6 (1494–1506). Parengij A. Baliulis. Vilnius: TARA, 2007. P. 345.

<sup>59</sup> Зразок З. А., Строчкова Л. В., Хромов К. К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. Ч. II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. К.: Купола, 2007. С. 119.

Початкова історія Черкас – історія фронтиру, території на межі двох різних культур. Він стояв на варті Заходу (в даному випадку – ВКЛ та Королівства Польського) від постійної військової агресії зі Сходу (з боку Золотої Орди, згодом – Кримського ханства). Місто з самого початку постало як європейське: воно засноване з санкції найвищого керівництва молодій Литовській державі, як прикордонний військовий форпост. Саме європейське (литовсько-руське, польське) лицарство, а не якісь «біблі селяни» чи черкеси, стало його першопоселенцями. У замку перебувала військова залога, готова в будь-який час дати відсіч нападникам. Навколо твердині під його охороною проживало населення, яке обслуговувало фортецю та гарнізон, освоювало навколишні території та займалося сільським господарством, тваринництвом, мисливством, рибальством, бортництвом (лісовим бджільництвом), ремеслами тощо. У військовий час всі мешканці Черкас склали ополчення й підпорядковувалися місцевому воєводі або старості.

Назва населеного пункту нерозривно пов'язана з його заснуванням. Більшість дослідників і аматорів шукають тлумачення назви Черкас у східному напрямку – в тюркській, перській, кавказькій мовах. Якщо логіка історичних процесів у регіоні й поява в контексті цих міст, як прикордонного замку на кордоні Литовської держави у 2-й пол. XIV ст., вказують на протилежний напрям, то й вирішення проблеми походження назви варто шукати там само. Про можливість «західного» чи

«північно-західного» вектору в пошуку вже зазначалося, навіть приводилися можливі варіанти, як протиставлення «східним» версіям<sup>60</sup>. Втім, без залучення лінгвістів, знавців європейських мов (у першу чергу старолитовської та старопольської) остаточне вирішення цього питання неможливе. Зазначу лишень, що чимало топонімів на кшталт «Черкаси», «Черкас», «Черкасівка», «Черкавщина», «Черхава» тощо зосереджено на заході України, у Білорусі та Польщі.

Завдяки своєму вигідному положенню Черкаси досить швидко перетворилися з невеликого прикордонного замку на значне місто, яке стало не лише адміністративним центром ВКЛ, але й важливим транзитним пунктом на жвавому торговельному та дипломатичному шляху, який пролягав з генуезького (згодом – османського) порту Кафа (Феодосія) в Криму на Київ, далі – на Вільно, або Твер, Новгороді Москву. Виняткове стратегічне значення Черкас було обумовлено ще й тим, що місто на південно-східному прикордонні стало основним форпостом колонізації земель нижче по Дніпру та на Лівобережжі. Тож не випадково впродовж практично всієї литовсько-польської доби наше місто з навколишніми землями підпорядковувалося центральній владі: воно мало статус великокнязівського, згодом – королівського, а Черкаське староство виявилось одним з найкрупніших у Київському воєводстві, втім більшість його території склали незаселені мисливські та рибальські угіддя-уходи.

## References

1. Androshhuk, F., Zocenko, V. (2012). *Skandinavskie drevnosti Yuzhnoj Rusi: Katalog*. Paris. [in Russian].
2. Bereza, N. I., Boltenko, V. N., (Comps.). (1986). *Cherkassam 700 let*. Cherkassy. [in Russian].
3. Biletska, O. (2004). *Podillia na zlami XIV–XV st.: do vytokiv formuvannia istorychnoi oblasti*. Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
4. Klepatskij, P. (2007). *Ocherki po istorii Kievskoj zemli. Litovskij period*. Bila Cerkva. [in Russian].
5. Kuchera, M. P. (1987). *Zmievyvaly Srednego Podneprov'ya*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
6. Kuchera, M. P. (1999). *Slov'jano-rus'kihorodyscha VIII–XIII st. Mizh Sanom i Sivers'kym Dintsem*. Kyiv: Instytutarkheolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Kushtan, D. P. (2022). Arkheolohichni doslidzhennia v Cherkasakh u kontekst i diskusij pro chas zasnuvannia mista. *Arkheolohiia i dacniaistoriia Ukrainy*, 3 (44), 517–533. [in Ukrainian].

<sup>60</sup> Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас... С. 171–175.

8. Kushtan, D. P. (2019). Cherkasy – forpost Skhidnoho Podillia u XIV–XV stolittiakh. Proceedings of the Conference: *Arkheolohiia Podillia*. Vinnytsia: TOV «Tvory». (pp. 92–100) [in Ukrainian].
9. Kushtan, D., Lastovs&apos; kyj, V. (2016). *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Kuz&apos; mins&apos; kyj, A., (Comps.). (1993). *Nash ridnyj kraj: Khrestomatiia z istorii Cherkaschyny* (Vol. 1). Kyiv: Molod&apos; [in Ukrainian].
11. Marynovs&apos; kyj, Yu. Yu. (1991). Sche raz pro nazvu mista Cherkasy. *Movoznavstvo*, 4, 62–65. [in Ukrainian].
12. Marynovs&apos; kyj, Yu. Yu. (1999). Kasozhs&apos; kyj etnos i hipoteza pro pochatok mista Cherkasy v Kh–KhIst. *Ukrains&apos; kyj arkheohrafichnyj schorichnyk* (Issue 3–4), 88–97. [in Ukrainian].
13. Polischuk, V. (Ed.). (2017). *Cherkaschyna: istoriia kraiu ta joho liudnosti*. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
14. Mykhajlovs&apos; kyj, V. M. (2009). Pravlinnia Koriatovychiv na Podilli (1340-i–1394 rr.): sotsial&apos; na struktura kniazivs&apos; kohootochennia. *Ukrains&apos; kyj istorychnyj zhurnal*, 5 (488), 34–47. [in Ukrainian].
15. Mykhajlovs&apos; kyj, V. (2012). *Elastychnaspil&apos; nota. Podil&apos; s&apos; kashliakhta v druhij polovyn iXIV – 70-kh rokakh XV Ist*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
16. Pletneva, S. A. (1990). *Polovcy*. Moskva: Nauka. [in Russian].
17. Ponomarenko, M. (1991). Cherkasy: taiemnytsia toponima. *Ukrains&apos; kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 67–76. [in Ukrainian].

DOI: .....

УДК 94:352.07](477.46-25)«19»(045)

**Лариса Синявська** (м. Черкаси)

докторка історичних наук, професорка

кафедри історії України Черкаського

національного університету

імені Богдана Хмельницького

E-mail: syniavska\_larysa@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

**Оксана Силка** (м. Київ)

докторка історичних наук, професорка

кафедри міжнародних відносин та

суспільних наук НУБіП України

E-mail: omedalieva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

## Черкаська міська дума в 1900–1919 рр.: склад, повноваження, функції

*У статті аналізується діяльність Черкаської міської думи як виборного розпорядчого органу самоврядування повітового міста на початку ХХ ст. Наголошено на ролі гласних у процесах розбудови міста, виробленні та прийнятті рішень з актуальних проблем міського життя, розкрито взаємини з повітовим земством. З'ясовано, що важливими напрямками її діяльності було вирішення питань благоустрою міста, розвитку торгівлі та промисловості, охорони здоров'я, освіти.*

*Показано роботу думи у період Першої світової війни, зокрема з організації лікування поранених військових. Розглянуто також особливості органу міського самоврядування в умовах революційних подій 1917–1919 рр. (до ліквідації більшовицьким режимом).*

**Ключові слова:** Черкаська міська дума, самоуправління, гласні, міщани, міське будівництво, Перша світова війна.

**Larysa Syniavska (Cherkasy)**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), professor of the Department of History of Ukraine, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy  
E-mail: syniavska\_larysa@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

**Oksana Sylka (Kyiv)**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), professor of the Department of International Relations and Social Sciences of the NUBiPUkraine  
E-mail: omedalieva@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

## Cherkasy City Council in 1900–1919: composition, powers, functions

*The article analyzes the activity of the Cherkasy City Duma as an elected administrative body of the regional city self-government at the beginning of the 20th century. The role of vowels in the processes of city development, development and decision-making on current problems of city life is emphasized, relations with the district zemstvo are revealed. It was found out that the important areas of its activity were solving issues of city improvement, development of trade and industry, health care, and education.*

*The work of the Duma during the First World War is shown, in particular, in the organization of treatment of wounded soldiers. The peculiarities of the city self-government body in the conditions of the revolutionary events of 1917–1919 (before liquidation by the Bolshevik regime) were also considered).*

**Key words:** Cherkasy city council, self-government, vowels, burghers, city construction, World War I.

На початку ХХ ст. міське самоврядування повітових міст, спираючись на чинне тоді законодавство, зазнало відповідних змін, наслідком яких стало урегулювання роботи міських дум. Повітове місто у цей період було прикладом поєднання комерційної активності містян та історично-сформованого патріархального життєвого укладу, з властивими йому традиціями та правилами поведінки. Економічно повітове місто було тісно

пов'язане із навколишніми сільськогосподарськими поселеннями.

Розглядаючи організацію міського самоврядування на прикладі Черкас – одного із повітових міст Київської губернії, варто зазначити, що діяльність міської думи міста частково вивчали черкаські дослідники М. Щербина, Н. Демченко<sup>1</sup>, В. М. Мельниченко<sup>2</sup> та інші. Автори пропонованої статті вперше у форматі історико-документального нарису пропо-

<sup>1</sup> Щербина М, Демченко Н. Міська управа протистояла хаосу. Діяльність органів місцевого самоврядування м. Черкаси у роки української революції 1917–1920 рр. // Нова Доба. 2002. № 71. С. 2–3.

<sup>2</sup> Мельниченко В. М. Про що «думала» Черкаська дума в минулому столітті? // Місто. 29 жовтня; 12 листопада. 1998; 7 січня 1999. Черкаси: історія і сучасність : навчальний посібник для закладів загальної середньої освіти / за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси: «Вертикаль», вид. Кандич С. Г. 2023. 280 с.



*Центр міста Черкаси на початку ХХ ст.*

нують огляд функціонування Черкаської міської думи на початку ХХ ст.

Черкаська міська дума була головним органом міського управління та виконувала функції розпорядчого органу в місті. Вона складалася з міського голови та гласних. Також до її складу входили голова повітової земської управи та представник від православного духовенства. Саме місто у той час було поділено на дві ділянки, кожна з яких мала поліцейське та пожежне відділення.

Основними питаннями, які входили до кола відповідальності Черкаської міської думи були такі: визначення розміру податкового збору з торгових приміщень, трактирів та майна мешканців міста (містян); утримання військових частин у межах міста та видача військовим квартирних грошей за проживання; виділення великих ділянок землі в оренду для будівництва підприємств, зокрема цукрового та миловарного заводів, виробництва колісного мазуту, утримання пристані, а також шкіряного, кишкового та салотопного виробництв; затвердження оренди приміщень для громадських та адміністративних установ; надання дозволу на виділення землі і побудову житла міщан (для незаможних існувала можливість отримати пільгові умови); надання дозволів на вирубку лісу та лози; забезпечення інструментарієм й гарантування оплати праці міських пожежних; організація допомоги потерпілим від пожеж містянам; гарантування та забезпечення оплати

працівників у освітній сфері, видача їм квартирних грошей; видача винагород за службу на різних міських посадах; надання фінансової допомоги жителям міста, зокрема удовам, сиротам, малозабезпеченим, хворим – тим, хто звертався із проханням до Черкаської міської думи; слухання та затвердження звітності Черкаського міського громадського банку; контроль за функціонування міської громадської бібліотеки; розгляд питань щодо оренди дніпровських островів, міської землі, її розміру, торговельних місць, а також питання обсягів оподаткування та чимало інших.

Початок ХХ ст. позначився вирішенням нагальних проблем міста, передусім тих, що стосувалися міської забудови, електромережі, водопроводу, громадського транспорту, роботи судових установ тощо.

Так, 17 лютого 1900 р., слухали доповідь комісії з питання облаштування і введення в експлуатацію на концесійних умовах електричного освітлення та електричного трамвая<sup>3</sup>. Через 10 років питання електричного освітлення міста усе ще залишалось актуальним. Зафіксовано, що 10 серпня 1910 р. до міської думи звернувся підприємець Б. І. Вольвовський з проханням надати йому дозвіл на облаштування у місті електричного освітлення<sup>4</sup>.

У 1900 р. продовжено забудову міста згідно поквартальної розбивки, яка була затверджена наприкінці ХІХ ст. Жителям Черкас виплачували грошову компенсацію за втрату земельних ділянок, які потрапи-



*Готель «Слов'янський» на початку ХХ ст.*

<sup>3</sup> Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 8, оп. 1, спр. 474, арк. 2 зв.

<sup>4</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 129–130.

ли до території, яка підпадала під розширення вулиць та тротуарів. За бажанням власника землі, яка відходила місту, міська дума могла виділити рівноцінну земельну ділянку але в іншій частині міста.

21 березня 1902 р. гласний П. В. Кауров доповідав міській думі про необхідність відкриття Черкаського окружного суду, підкресливши, що так зросте значення Черкас як адміністративного центру, оскільки Київський та Уманський окружні суди знаходяться на далекій відстані від Черкас. До того ж, місто має зручні залізничні та водні шляхи сполучення. Зрештою міська дума прийняла позитивне рішення і доручила голові клопотати про відкриття постійного окружного суду у Черкасах<sup>5</sup>. За активної позиції гласного П. В. Каурова міська дума прийняла також рішення про відкриття кліматичної станції, курортних дач поблизу Черкас у державному лісі, розширення приміщення станції Черкаси Південно-Західної залізниці<sup>6</sup>.

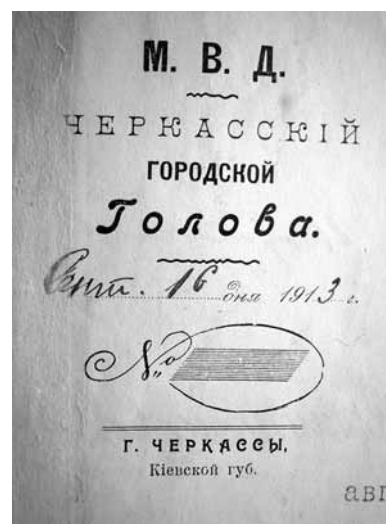
У квітні 1902 р. гласний Ф. М. Косюра поставив питання про переназву деяких вулиць у місті. Для заключного рішення було обрано комісію з 7 осіб гласних думи для вивчення питання<sup>7</sup>.

На засіданні Черкаської міської думи від 24 квітня 1903 р. було заслухано та прийнято звіт про стан роботи міської громадської бібліотеки за 1902 р. Бібліотека була у завідуванні спеціального комітету до складу якого входили: 5 осіб обраних Черкаською міською думою, директор Черкаської гімназії та наглядач Черкаського православного духовного училища. Бібліотекарем працював В. П. Олофінський, який отримував заробітну плату 300 руб. на рік. Згідно звіту «приміщення бібліотеки було темне і не облаштоване під бібліотеку, однак відкрите було щоденно». Містяни сплачували за читання книг і періодичних видань 5 руб. у рік або 50 коп. на місяць з правом брати літературу додому; 3 руб. або 30 коп. за читання у

приміщенні бібліотеки; одне відвідування бібліотеки коштувало 3 коп. Для зручності читачів був сформований систематичний та алфавітний каталоги за якими бібліотека мала 383 видання. Загалом бібліотеку за 1903 рік відвідало 150 містян, які оплатили річні абонементи. Якщо поглянути на національний та становий зріз відвідувачів то, зокрема, зі 499 разових відвідувачів було: 270 євреїв, 112 дворян, 57 міщан і 10 студентів<sup>8</sup>.

Восени 1903 р. (23 жовтня) Черкаська міська дума поряд із поточними питаннями підготовки міста до зимового періоду, як то: благоустрій доріг, тротуарів і переходів, ремонт мостів, очистка колодязів, придбання ліхтарів для освітлення міських вулиць розглянула також питання про виділення коштів для навчання 20 незможних учнів у Черкаському двокласному училищі (початковій школі)<sup>9</sup>. Допомога учням із бідних родин виділялася містом щорічно.

Навесні 1906 р. Черкаська міська дума визначалася щодо процедури балотування під час виборів гласних аж у 1910 році. Традиційно вибори до міських дум проводилися голосуванням спеціально виготовленими білими і чорними кулями. Наказ міністра внутрішніх справ від 24 травня 1906 р. за № 17/3874 дозволяв вибори міських гласних через записки особисто вручених виборцями. Зрештою після певної дискусії Черкаська міська дума біль-



Фірмовий бланк черкаського міського голови. 1913 рік

<sup>5</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 478, арк. 26–26 зв.

<sup>6</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 478, арк. 28 зв.–29.

<sup>7</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 479, арк. 4 зв.

<sup>8</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 48–56.

<sup>9</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 119–119 зв.



шістю голосів постановила, що голосування на майбутніх виборах депутатів у 1910 р. на чотирьохрічний період проводитиметься записками, які подаватимуть виборці<sup>10</sup>.

Черкаська міська дума переймалася і соціальними питаннями. Так, на засіданні міської думи 11 січня 1907 р. обговорювали заяву полковника І. І. Масютіна про побудову за рахунок міста безкоштовного притулку для ночівлі безхатків. До того ж Черкаський повітовий комітет опікунства про народну тверезість звернувся з проханням про передачу у підзвітність міста «народної чайної» на березі Дніпра<sup>11</sup>.

На звернення попечителя київського учбового округу Черкаська міська дума 8 липня 1908 р. розглядала питання про перетворення міської чоловічої гімназії в реальне училище і міське двокласне училище у чотирикласне, а також побудову приміщень для міських парафіяльних училищ. Тоді ж була заслухана доповідь про результати торгів на віддачу підряду з побудови рибних рядів на Соборній площі та приміщення для міської пожежної команди<sup>12</sup>. Останнє було побудовано в іншій частині міста<sup>13</sup>.

4 квітня 1913 р. на прохання підприємця І. М. Білоскурського Черкаською міською думою було дозволено відкриття керамічної кустарної майстерні за умови «облаштування приміщень та обпалювальних печей з дотриманням технічних вимог і пожежної безпеки»<sup>14</sup>.

З метою поліпшення забезпечення міста питною водою та на основі проведених досліджень, спеціальна комісія визначила, що джерелом водопостачання Черкас мають стати ґрунтові води. У січні 1908 р. відбулося буріння пробної свердловини для облаштування міського водогону<sup>15</sup>. Через 5 років, на засіданні міської думи від 8 жовтня 1913 р. вже розглядалося пи-



*Гаркавенко Михайло Романович – черкаський міський голова у 1901–1908 рр. Депутат III Державної Думи від Київської губернії*

тання прокладання водопровідних труб по вулиці Смілянській між Бульварною і Надпільною та Гоголівською. На цей час місто вже потребувало і другої водопровідної магістралі згідно затвердженого проекту, про що і було прийняте рішення<sup>16</sup>.

У грудні 1913 р., на засіданні міської думи, було розглянуто питання про підключення водопровідного парку до електрики. Вересень 1914 р. позначився вирішенням питання про приєднання помешкань містян до водопроводу на що було виділено 10 тис. руб.<sup>17</sup>

Ритм повсякденного життя Черкас змінився з початком Першої світової війни. У місті відкривалися лазарети для поранених на фронті солдат. Станом на 1 вересня 1914 р. був відкритий 248-й інфекційний польовий запасний шпиталь. За відсутності вільних приміщень, під нього було передано будівлю 2-го вищого чоловічого початкового училища, церковнопарафіяльної школи при Різдно-Богородицькій церкві та 4-го міського парафіяльного училища з умовою виділення або побудови окремого лікувального корпусу. Втім 10 липня 1915 р. міська дума скликала надзвичайні збори гласних, які були обумовлені розпорядженням начальника головної санітарної та евакуаційної частини про неприпустимість розміщення інфекційних хворих та поранених солдат у навчальних приміщеннях<sup>18</sup>. Фактично за

<sup>10</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 104–104.

<sup>11</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 123–124.

<sup>12</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 62 зв.

<sup>13</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 129–130.

<sup>14</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 29–30.

<sup>15</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 493, арк. 1.

<sup>16</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 299, арк. 51 зв.

<sup>17</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 466, арк. 5.

<sup>18</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 299, арк. 65 зв.

рік війни питання розташування медичного закладу так і не було вирішено.

Влітку 1916 р. населення Черкас відчувало дорожчання продуктів харчування та відчуло на собі проблеми з їхнім постачанням. У місті продуктами першої необхідності забезпечували власники невеликих торгівельних лавок та пекарень. До того ж у самого міста було скрутне фінансове становище. Відтак 16 серпня 1916 р. міська дума прийняла рішення клопотати перед державною особливою нарадою з продовольчої справи про відстрочку повернення кредиту у розмірі 25 тис. руб. до червня 1917 р.<sup>19</sup>

За сприяння міського голови М. С. Кулеші у 1916 р. було відкрито три дитячих садочки у місті, в яких перебувало на повному забезпеченні 160 дітей найбідніших мешканців. У грудні 1916 р. члени училищної комісії провели перевірку і визнали належним стан дошкільних закладів. На засіданні міської думи від 24 січня 1917 р. було звернено увагу на складний стан жінок-матерів, чоловіки яких перебували на фронті і які змушені були працювати аби утримувати дітей. Діти дошкільного віку залишалися без нагляду вдома за відсутності можливості віддати їх до садочків. У доповіді училищної комісії зазначалася потреба відкриття ще трьох дошкільних закладів для міста<sup>20</sup>.

Наступна доповідь стосувалася питання відкриття у місті середнього технічного училища з електро-механічним і дорожньо-будівельним відділеннями<sup>21</sup>. До того ж, ще 26 липня 1916 р. міська дума постановила відкрити у місті жіноче ремісниче училище, яке б надавало практичну освіту і професію жінкам. У 1916 р. розпочались підготовчі роботи для переведення з Варшавської губернії Ловічського реального училища на постійне місце перебування до Черкас<sup>22</sup>.



*Приміщення міської управи*

13 грудня 1916 р. у міській думі заслухали доповідь голови про можливість переведення і Варшавської жіночої гімназії до Черкас, яка була евакуйована до Москви на початку Першої світової війни<sup>23</sup>. У місті не вистачало жіночих учбових закладів і, відтак, було подано звернення про переведення на постійне перебування її до Черкас. Дума надала приміщення за рахунок міста на два роки під її розміщення та виділила 900 руб. у рік на її утримання. 28 грудня 1916 р. міський голова М. С. Кулеша доповідав про відкриття у місті ремісничих учбових майстерень<sup>24</sup>.

Наприкінці 1916 р. Черкаська міська дума приступила до введення з 1 січня 1917 р. нового державного податку на прибуток. Платниками такого податку ставали особи, дохідяких з усіх джерел становив понад 850 руб. Через голосування мало бути обрано до першого дільничого з прибуткового податку присутствія 4 члени від міської думи та 6 від платників із їх заступниками<sup>25</sup>. Всі дані про обраних членів передавалися до казенної палати. За результатами таємного голосування від міської думи було обрано О. І. Лисенка, Л. І. Диккера, А. А. Гайдара, П. В. Каурова<sup>26</sup>.

У січні 1917 р. дума розглянула питання про відкриття у місті середнього техніч-

<sup>19</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 51–51 зв.

<sup>20</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 63–63 зв.

<sup>21</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 64–64 зв.

<sup>22</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 510, арк. 3–3 зв., 7 зв.

<sup>23</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 506, арк. 18.

<sup>24</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 56–56 зв.

<sup>25</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 2, спр. 265, арк. 118–118 зв., 119.

<sup>26</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 2, спр. 265, арк. 121 зв.

ного училища з електро-механічним та дорожньо-будівельним відділеннями<sup>27</sup>. Для міста це питання не було новим, оскільки міська дума попереднього скликання на засіданні від 7 січня 1914 р. постановила клопотати про відкриття середнього технічного училища з відведенням земельної ділянки під побудову приміщення. Однак, у зв'язку з початком війни із-за обмеженого фінансування реалізацію даного проєкту було призупинено. Реалії того часу зумовлювали необхідність організації технічної професійної освіти в краї. Відтак було прийнято рішення про відкриття середнього технічного училища з двома електро-механічним та дорожньо-будівельним відділеннями з початком навчання у 1917/1918 навчальному році. Для цього на перше півріччя з міського бюджету виділялося 6 тис. руб. За відсутності приміщення для розміщення училища було виділено будівлю державного винного складу № 17<sup>28</sup>.

У серпні 1917 р. розпочалася активна підготовка до виборів гласних міської думи. У місто прибули військові частини: 290-й запасний піхотний полк та ударні батальйони, які заявили на своє виборче право. Зрештою міська дума 5 серпня постановила перенести вибори з 6 на 13 серпня, а міська управи почала складати списки та друкувати 10 тис. виборчих карток<sup>29</sup>.

У політичному житті Черкас все активніше заявляли про себе осередки українських партій, які разом із загальноросійськими партіями вели боротьбу за вплив на маси. Про політичну палітру міста можна судити з результатів виборів до Черкаської міської думи 6–13 серпня 1917 р. Серед 54 гласних міської думи місця за партійною і соціальною належністю розподілилися таким чином: 19 – від блоку української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і української партії соціалістів-революціонерів; 14 – від блоку російської соціал-демократичної робітни-

чої партії (РСДРП), партії соціалістів-революціонерів і Бунду; 8 – від блоку об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії і єврейської соціал-демократичної партії «Поалей-Ціон»; 4 – від християнського населення міста (православних і старообрядців); 3 – від єврейської сіоністської організації; 2 – від демократичної групи євреїв; по 1 – від партії народної свободи (кадетів), залізничної демократичної партії, населення Митниці (мікрорайон міста), службовців і робітників міського громадського управління<sup>30</sup>. Отже, за результатами виборів до органів місцевого самоврядування міста влітку 1917 р. українські партії набрали 34 %, чим вирізнялися серед загальних показників по Україні. Водночас вони продемонстрували, що 40 % цивільних виборців і майже половина солдатів бойкотували вибори.

Міська комісія з оцінки нерухомості 7 жовтня 1917 р. звернулася до міської думи, щодо зміни принципу оплати послуг оцінки щодо вираховування податку з нерухомого майна. Причиною послугувало збільшення витрат міста у зв'язку зі складною ситуацією в державі. Раніше вартість послуги оцінки нерухомості вираховувалася з дохідності, а наразі пропонувалося від вартості об'єкта у розмірі 1 %. Було підраховано, що на користь міста надійде



**Приміщення Черкаського повітового земства**

<sup>27</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 535, арк. 1 зв.

<sup>28</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 535, арк. 6.

<sup>29</sup> ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 76–77 зв.

<sup>30</sup> Сиявська Л. Черкаси в період Української революції 1917–1921 рр. Черкаси: історія і сучасність : навчальний посібник для закладів загальної середньої освіти / за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси, 2023. С. 108–109.

понад 300 тис. руб.<sup>31</sup>, які були так необхідні місту для забезпечення його щоденних потреб. Однак вже наступний рік продемонстрував недосконалість такого оподаткування, і як результат, до міської думи і управи надійшло багато скарг від платників податку.

У лютому 1918 р. діяльність думи і міського голови було відновлено після нетривалої влади рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Незважаючи на складну політичну ситуацію дума продовжувала вирішувати проблеми міського життя. Зокрема, 16 лютого 1918 р. були розглянуті питання про передачу церковнопарафіяльних шкіл Черкас у відання органів місцевого самоврядування, про професійно-технічну освіту жінок. Зауважимо, що міська управа постановила з початку 1918 р. вести діловодство українською мовою, хоча службовці майже нею не володіли. З метою ознайомлення службовців управи із загальними принципами українського правопису, формою написання ділових паперів та арифметичною термінологією планувалося організувати курси українознавства (близько 50 лекцій на термінологію з арифметики та 42 – на українську мову). Для читання лекцій запланували двох лекторів з оплатою 15 крб. за годину, а самі курси безкоштовні. Курси мали відбуватися в приміщенні управи з 18.00 до 20.00 впродовж місяця<sup>32</sup>.

На черговому зібранні думи від 18 липня 1918 р. за участю 23 гласних під головуванням В. П. Петрова було вирішено надати приміщення Черкаській учительській семінарії. Для потреб семінарії передали в оренду міські казарми під № 59, 63, 64 терміном на 9 років з оплатою по 7000 крб. у рік та надбавкою 20 % і ремонту через кожні 3 роки<sup>33</sup>.

У липні 1918 р. міська дума заслухала доповідь управи про нагальну потребу відкриття ветеринарної амбулаторії, якої раніше не було у Черкасах. Для оснащення амбулаторії було виділено старе приміщення пожежної команди на вулиці Олександрівській 93 та визначено вартість надання лікувальних послуг ветеринаром<sup>34</sup>.

У серпні 1919 р. Черкаси зайняли денікінські війська. Прихід білогвардійців Добровольчої армії А. Денікіна співпав із закінченням терміну повноважень думи і управи, обраних ще за законами Тимчасового уряду і відтак вони мали розпускатися. До проведення виборів згідно нового закону виконуючими обов'язків міської управи та думи призначалися 9 осіб: А. П. Щербина, С. А. Краузе, С. Г. Соколов, М. Р. Гаркавенко, Ф. І. Деньга, І. А. Солтик, П. Т. Королевич, К. С. Євчун, Я. В. Песяцький, які мали обрати міського голову та виконувати свої обов'язки<sup>35</sup>. Зокрема М. А. Солтик мав очолити фінансовий відділ управи і відповідати за майбутні вибори гласних до думи, а П. Т. Королевич став міським головою.

Приступивши до роботи, призначений склад управи 24 серпня 1919 р. звернулися до жителів Черкас з відозвою, в якій вказувалося на незадовільний стан господарства міста – відсутність коштів у міській касі, приміщення й інвентар пошкоджені або пограбовані, транспорт та пожежні частини стали не придатними для користування, відсутнє паливо. Управа закликала містян допомогти впорядкувати міське господарство<sup>36</sup>.

При управі було також створено особливу дорадчу комісію у складі 25 осіб, яка брала участь у засіданнях міської управи. 27 вересня 1919 р. Київське губернське управління затвердило кількість гласних Черкаської міської думи у кількості 54 особи<sup>37</sup>. Міський голова та члени управи

<sup>31</sup>ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 145.

<sup>32</sup>Синявська Л. Черкаси в період української революції 1917–1921 рр. Черкаси: історія і сучасність : навчальний посібник для закладів загальної середньої освіти / за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси, 2023. С. 111.

<sup>33</sup>Щербина М, Демченко Н. Міська управа протистояла хаосу. Діяльність органів місцевого самоврядування м. Черкаси у роки української революції 1917–1920 рр. // Нова Доба. № 71. 2002. С. 2.

<sup>34</sup>ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 146–147.

<sup>35</sup>ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 6, арк. 1.

<sup>36</sup>ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 6, арк. 7.

<sup>37</sup>ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 6, арк. 16.

докладали значних зусиль щодо управління та забезпечення функціонування міського господарства. Однак, відчуваючи власне безсилля на засіданні 20 листопада 1919 р. було винесено постанову про вихід усіх членів у відставку.

Отже, Черкаси початку XX ст. були типовим повітовим містом у якому за рішеннями думи будувалися адміністративні будинки, навчальні заклади, лікарні тощо. У цей час у місті проживало 40 тис. жителів і воно все виразніше набувало ознак економічного і культурного центру краю. Черкаська міська дума приділяла

увагу розвитку міської інфраструктури – почали функціонувати водопровід, електромережі, впроваджується поквартальна забудова, розширюються вулиці та облаштовуються тротуари. З розвитком підприємництва у місті стали з'являтися виробничі будівлі фабрик та заводів, які сплачували податок у казну міста що контролювалася думою. Купецькі підприємства охоплювали практично всі галузі обробної промисловості Черкас. Від їх комерційної діяльності залежало як економічний добробут міста, так і його зовнішній вигляд.

## References

1. Melnychenko, V. (1998). *Pro shcho «dumala» Cherkaska дума v mynulomu stolitti?* Misto. 29 zhovtnia; 12 lystopada. [in Ukrainian].
2. Melnychenko, V. (1999). *Pro shcho «dumala» Cherkaska дума v mynulomu stolitti?* Misto. 7 sichnia. [in Ukrainian].
3. Melnychenko, V. (Ed.). (2023). *Cherkasy: istoriia i suchasnist : navchalnyi posibnyk dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity.* Cherkasy: «Vertikal», vyd. Kandych S. H. [in Ukrainian].
4. Shcherbyna, M., Demchenko, N. (2002). *Miska uprava protystoiala khaosu. Diialnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia m. Cherkasy u roky ukraïnskoi revoliutsii 1917–1920 rr.* Nova Doba. 71, 2–3. [in Ukrainian].
5. Syniavska, L. (2023). *Cherkasy v period ukraïnskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* In V. M. Melnychenko (Ed.), *Cherkasy: istoriia i suchasnist : navchalnyi posibnyk dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity* (pp. 107–122). Cherkasy: «Vertikal», vyd. Kandych S. H. [in Ukrainian].

---

DOI: .....

УДК 94(477.46-21):050(477.41)»1851/1920»](045)

**Тетяна Кузнець** (м. Умань)

доктор історичних наук, професор, в. о. зав. кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

## Образ міста Умань зі сторінок періодичних видань Київської губернії XIX – початку XX століття

У статті за наслідками опрацювання інформації, виявленої в київських губернських газетах «Заря» (1880–1886), «Жизнь и искусство» (1894–1900) та «Киевское слово» (1886–1905), показується повсякденне життя повітового міста Умань у XIX – на початку XX ст. Дослідження просторового виміру образу міста виконане у відповідності з принципами історизму та наукової об'єктивності, відповідно до принципів історичної

урбаністики. Використання евристичного, системоутворюючого, хронологічного підходів та методів, уможливило формування загального уявлення про місто Умань окресленого хронологічного періоду.

Наукова новизна полягає у тому, що у статті вперше представлено просторовий образ Умані крізь призму періодичних друкованих видань Київської губернії. У ході дослідження виявлено в газетах інформації про було з'ясовано найгостріші питання благоустрою і подальшого розвитку міста. Вдалося з'ясувати і показати різючу контрастність тогочасної Умані. З одного боку, це місце розташування величного Софіївського парку та інших пам'яток садово-паркового мистецтва та архітектури, а з іншого – жахлива антисанітарія і необлаштованість місць проживання міських жителів.

Перспективи подальших студіювань бачаться в аналогічному опрацюванні такого історичного джерела як періодична преса щодо інших повітових центрів Київської губернії, що увиразнить міську історію.

**Ключові слова:** Київська губернія, міська історія, Умань, губернські газети, газета «Заря», газета «Жизнь и искусство», газета «Киевское слово», історична урбаністика.

### **Tetiana Kuznets (Uman)**

Doctor of Historical Sciences, Professor,  
Acting Head of the Department of History of Ukraine at  
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University  
E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

## **The image of the city of Uman from the pages of periodicals Kiev province from the 19th century to the beginning of the 20th century**

*The article, based on the results of the analysis found in the Kyiv provincial newspapers «Zarya» (1880–1886), «Life and Art» (1894–1900) and «Kievskoe slovo» (1886–1905), shows the everyday life of the district city of Uman in the 19th century – at the beginning 20th century. The study of the spatial dimension of the image of the city was carried out in accordance with the principles of historicism and scientific objectivity, in accordance with the principles of historical urbanism. The use of heuristic, system-forming, chronological approaches and methods made it possible to form a general idea about the city of Uman in the outlined chronological period.*

*The scientific novelty is that the article presents for the first time the spatial image of Uman through the prism of periodical printed publications of the Kyiv province. In the course of the research of the information found in the newspapers, the most pressing issues of improvement and further development of the city were clarified. It was possible to find out and show the striking contrast of Umana at that time. On the one hand, this is the location of the majestic Sofiyivskiy Park and other monuments of garden and park art and architecture, and on the other – terrible unsanitary conditions and unorganized places of residence of city residents.*

*Prospects for further studies are seen in the similar processing of such a historical source as a periodical press in relation to other county centers of the Kyiv province, which will highlight the city's history.*

**Key words:** Kyiv province, city history, Uman, provincial newspapers, «Zarya» newspaper, «Life and Art» newspaper, «Kyivskoe slovo» newspaper, historical urban planning.

*Актуальність дослідження.* Сучасні історики усе більший інтерес проявляють до історії міст, хоч історична урбаністика вже має незаперечні успіхи у цій сфері. Знана історикиня Валентина Шандра зазначає, що «в останні роки суттєво зріс інтерес істориків до міста, іде активний процес накопичення знань, фактографічних даних, фіксації подій і явищ, з'ясування спільних та регіональних особливостей міст в Україні...»<sup>1</sup>. Інтерес до містознавчої тематики підтримується з огляду на два чинники: це наявність методологічного інструментарію в зарубіжній урбаністичній історіографії і це потреба осмислення сучасних викликів українських реалій, що полегшуватиме вивчення історичного досвіду функціонування міст на різних відтинках української історії. Містознавча тематика в сучасних умовах актуалізується ще й тому, що в ході російсько-української війни міста руйнуються, втрачаються джерела для вивчення міської історії, без яких важко буде відтворити їх довоєнний образ. Актуальності задекларованій темі додає і невпинний хід урбанізаційного процесу, що призводить до значного переважання міського населення і збільшення міст. Тому вивчення історичного досвіду їх функціонування у різних аспектах є цілком умотивованим.

*Постанова проблеми.* У сучасній українській історіографії місто розглядається як явище – результат складних історичних, політичних, соціально-економічних та культурних процесів, які відбуваються всередині суспільства. Тому найчастіше дослідники міської історії розвивали такі напрями як історична антропологія, історія повсякдення, історія ментальності, мікроісторія, історія низу, локальна істо-

рія, гендерна історія і значно менше уваги приділялося просторовій історії міст. Тобто один із сегментів історії міст є менш дослідженим, що вимагає дослідницької уваги.

*Останні дослідження теми та джерельна база.* Історіографія історії міст має незаперечні успіхи. Наявність наукових розвідок у царині міської історії уможливила появу історіографічних досліджень. У 2013 р. Олена Прищепя проаналізувала сучасний стан досліджень міст Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.<sup>2</sup>; у 2018 р. Анатолій Гуменюк з'ясував стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії з 60-х років XIX ст. до 1914 року<sup>3</sup>; у 2021 р. Олександр Бондаренко захистив докторську дисертацію з історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 роках<sup>4</sup>. В історіографічних працях з'ясовано стан вивчення різних аспектів міської історії, виявлені напрями, які потребують посиленої дослідницької уваги. Щодо регіонального аспекту досліджень, то Олена Прищепя зазначила: «Досліджень урбанізаційних процесів на матеріалах Київської губернії поки що бракує. Проводилось досить успішне вивчення лише окремих міст та містечок Київщини – Черкас, Умані, Канева, Білої Церкви. Крім традиційних напрямів містознавчих студій, як-то реформування міського самоврядування в містах Київської губернії, дослідники в останні роки активно оприлюднюють свої доробки про освітню та культурну сфери містян»<sup>5</sup>. Місто Умань уже неодноразово було об'єктом вивчення сучасних дослідників. Олена Прищепя досліджувала його освітньо-культурний

<sup>1</sup> Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (від. ред.) В. С. Шандра (наук. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2019. 608. С. 26.

<sup>2</sup> Прищепя О. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан та перспективи вивчення. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2013. Вип.12. С. 131–139.

<sup>3</sup> Гуменюк Анатолій. Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 28. 2018. С. 332–337.

<sup>4</sup> Бондаренко О. Соціально-економічні та соціокультурні процеси в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.: історіографія: автореф. дис... докт. історичних наук: 07.00.06 – історіогр., джерел. та спец. історичні дисципліни. Переяслав, 2021. 38 с.

<sup>5</sup> Прищепя О. Міста Правобережної України... С. 134.

простір крізь призму комунікативних практик містян кінця XVIII – початку XX ст.<sup>6</sup> Тетяна Кузнець та Ольга Лісовська висвітлювали театральне життя у повітовому місті Умань наприкінці XIX – на початку XX ст.<sup>7</sup> А висвітлення у періодичних друкованих виданнях кінця XIX – початку XX ст. економічного розвитку повітового міста Умань було предметом наукового зацікавлення Тетяни Кузнець<sup>8</sup>. Та увага дослідників зосереджувалась на різних аспектах соціально-економічного становища, соціокультурного розвитку, комунікативних практиках містян, а міський простір залишався ніби непомітним тлом міської історії. А між тим, це важливий сегмент історії міста, який слугує створенню повної картини міської історії.

Джерельну базу дослідження становлять такі київські губернські періодичні видання: політична та літературна газета «Заря», що видавалася в Києві з 1880 по 1886 р. щоденно; літературна, політична і художня газета «Жизнь и искусство» (1894–1900 рр.); щоденна літературно-політична і економічна газета «Киевское слово», що видавалася з грудня 1886 р. до 1905 року. Хронологічні рамки окреслюються 1880–1905 роком, тобто – кінець XIX–початок XX ст. Упродовж цього часу в означених газетах було вміщено сотні заміток про соціально-економічне становище та культурний розвиток повітових міст Київської губернії. З усього розмаїття інформації ми виокремили газетні публікації про міський простір Умані. Загалом, це 57 публікацій про вулиці і будинки міста, про Софіївський парк, про водопостачання міста, про нову забудову, брукування вулиць і тротуарів, про освітлення і транспорт, про такі непривабливі боки міського життя як антисанітарія, проституція, жебрацтво. Систематизація усього виявленого матеріалу дала можливість з'ясувати, що провідними темами були міські контрасти, критика міської влади за

недостатній благоустрій міста, швидкі темпи будівництва в Умані наприкінці 19 століття.

*Мета статті* – висвітлення просторової площини міста Умані, що є суттєвим сегментом образу міста, сформованого на сторінках газет Київської губернії XIX–початку XX ст.

*Виклад основного матеріалу.* Умань – це місто контрастів. Одна його частина з великими садибами та розкішними садами відзначалася чистотою та красою будинків. Кожен домовласник у цій частині ніби висунув свій будинок на забруковану вулицю, подаль від якої, за будинком розкинувся сад і город. Серед звичайних одноповерхових будинків знаходились і справжні палаци з гербами на фронтонах та іншим архітектурним оздобленням. Був навіть один будинок кольору київського університету, що являв собою зменшену, але точну копію одного петербурзького палацу. Власниками величезних будинків були поміщики, які мешкали в інших місцях, а своє житло здавали у найм чиновникам, лікарям, приватним повіреним. Ціни на житло не великі: під самою Софіївкою можна винайти будинок на 5–6 кімнат за сторублеву річну плату. Саме там справжні «дачні» місця з чистим повітрям та софіївською водою.

На протилежність такої «дачній» Умані існувала інша – місцеве єврейське гетто, територія якого прилягала до торговельного, центрального пункту міста одним боком, а іншим – спускалася кручами і схилами гір до дуже мілкої, з кам'янистими берегами річки. Між тими кручами, в глибоких ущелинах збиралися справжні гори сміття, гною, попелу, різного череп'я. Тобто, в межах міста поєднувались простір, сади, городи, красиві будинки і тіснота, скупченість халуп, бруд, немощені з глибокими ямами вулиці.

Описуючи запущеність і бідність кварталу єврейського гетто, анонімний допи-

<sup>6</sup> Прищепя О. П. Освітньо-культурний простір Умані крізь призму комунікативних практик містян (кінець XVIII – початок XX ст.). Сторінки історії: збірник наукових праць. 2023. Вип. 57. С. 70–86.

<sup>7</sup> Кузнець Т. В., Лісовська О. В. Національне театральне мистецтво у повітовому місті наприкінці XIX – на початку XX століття. Актуальні питання у сучасній науці, 2024. З(21). С. 1113–1127.

<sup>8</sup> Кузнець Тетяна. Повітове місто кінця XIX – початку XX ст.: економічний розвиток через призму періодичних друкованих видань. Věda a perspektivy. № 6 (37). 2024. С. 245–257.



сувач газети «Киевское слово» зазначав, що «при кращому розвитку промислів та торгівлі і при сплануванні та забрукуванні вулиць, хатинки і халупи могли б вирости в більш пристойні будинки і скласти частину міста (на зразок київського Подолу), міцно і нерозривно зв'язану з центром. Тепер же це ціла низка передмість з різними назвами, як це буває в селах, поділених на «кутки». А шкода: вони могли б пролити світло на минуле цього гетто, на місцеві промисли, на спосіб життя усіх цих лудильників, молотобійців, колесників, «старошкірянників»<sup>9</sup>.

Контрастним був і центр міста. Величними і великими будівлями там були: католицький костел з позолоченим хрестом на передньому виступі покрівлі, православний собор, будівля Уманського окружного суду, будинок поліцейського управління, театр, будинки заможних містян. А з тильного боку громадських будівель, магазинів, постійних дворів, приватних будинків – купи сміття, нечистот, смердючі калюжі та ями. В захованих за високими будинками провулках хаотично наліплені під металевими, дерев'яними і солом'яними покрівлями хати, халупи і залишки колишнього житла, у яких гніздяться по декілька сімей в темних, низьких, брудних приміщеннях.

«Заря» публікувала кореспонденції з Умані з критикою міської думи. Зокрема критикувався підрядний спосіб ведення міського господарства. «Так, освітлення міста міська управа здала підряднику. Він освітлює вулиці на свій розсуд, коли йому заманеться, прирікаючи містян плутатись на темних і брудних вулицях. Карети перекидаються і ламаються, просування містом дуже утруднене, а підряднику хоч би що. Те саме і з чисткою димарів, що була монополією однієї особи, яка заледве встигала почистити соту долю труб»<sup>10</sup>. Загалом, благоустрій міста оцінювався як незадовільний. Містки через канави були старі і поламані. Неодноразово на таких

містках коні ламали ноги і перевертали вози.

Освітлення міста поступово покращувалось. В листопаді 1885 р. газета «Заря» повідомляла, що в Умані «ліхтарі запалюються більш акуратно і кількість їх теж збільшується. Правда, незрозуміло, чому їх гасять опівночі навіть у самі темні осінні ночі»<sup>11</sup>. А ще міську управу критикували за безконтрольність візників. У місті зовсім не було нічних візників, а якщо котрийсь з них і працював після опівночі, то вимагав з пасажирів неймовірно високу платню. Тому міській думі пропонувалося зобов'язати візників не роз'їжджатися раніше певного часу ночі.

Для освітлення використовували гасові лампи, що підвішувались на стовпах і запалювались з настанням темноти. Критична інформація в газеті стосувалась того, що «лампові стовпи розставлені на досить великій один від одного відстані, ...що лампи покриті товстим шаром пилу і бруду, ... що скло в лампах закопчене ще з весни, ... і що підрядник з освітлення міста знає, що чим нижче опущений гніт в лампі, тим менше гасу згорає за ніч. Та навіть таке освітлення міських вулиць влаштувало»<sup>12</sup>.

Однак існуюче освітлення міста задовольняло не всіх. В одному з жовтневих номерів за 1898 рік губернська газета «Жизнь и искусство» критикувала діяльність міської думи за байдужість до освітлення Умані. Йшлося про те, що думцям має бути соромно, що в «культурному місті» головні вулиці, не кажучи про неголовні, в темні осінні ночі залишаються без променя світла. Адже в міському бюджеті закладені витрати на освітлення міста, свідченням чого можуть слугувати встановлені стовпи з мініатюрними гасовими лампочками. Лише два електричні ліхтарі, як світлі метеори на темному тлі неба, полегшують шлях нічному пішоходові. Один електричний ліхтар знаходився біля театру, а інший – біля готелю «Франція». Автор газетної інформації зазначав,

<sup>9</sup> По трем уездам. (Письма с пути). Умань. Киевское слово. 1894. 13 августа. № 2364. С. 1.

<sup>10</sup> Из Умани. *Заря*. 1884. 9 ноября. № 248. С. 3.

<sup>11</sup> Внутренний отдел. *Заря*. 1885. 9 ноября. № 239. С. 5.

<sup>12</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1898. 10 сентября. № 250. С. 3.

що наявність у місті тільки двох електричних ліхтарів асоціювалась у нього з обідранцем з одним блискучим мідним гудзиком на грудях... Ефект аналогічний: навкруги темрява і болото, а в одному куточку – розкішне електричне світло. Чому ж керівники міста не звертали на це увагу?, – ставив питання дописувач газети<sup>13</sup>.

Критиці піддавалось освітлення Умані і в наступних номерах губернської газети. Так, 4 березня 1899 р. «Жизнь и искусство» вмістило таку інформацію: «... з середини квітня до першого вересня Умань зовсім не освітлюється. Мешканцям міста надана можливість милуватися поетичним українським небом, місяцем і міриадами зірок. Таким чином, місто освітлюється вісім місяців на рік. В кожному місяці рахується двадцять «освітлювальних» ночей, а в інші десять днів міська управа поклала обов'язок освітлення на природне світло – місяць. У результаті місто освітлюється усього 160 днів тусклыми, закоптілими, так як не часто протираються, далеко один від одного поставленими ліхтарями. Бувають і такі сюрпризи, коли підрядник зовсім не запалює ліхтарів на віддалених від центру вулицях, а центр освітлюється з таким розрахунком, щоб до дванадцятої чи першої години ночі ілюмінація закінчилась, оскільки хороший містянин у такий час уже давно спить в ліжку. А коштів, між тим, на освітлення виділяється не мало»<sup>14</sup>. Описавши такий стан освітлення повітового центру, дописувач газети рекомендував Уманській міській думі детально вникнути у цю проблему. Та швидких змін не відбулося і в березневому номері газети повідомлялося про те, що «питання про міське освітлення майже зовсім ігнорується думою. Містянам доводиться мандрувати вулицями з власними ліхтарями»<sup>15</sup>.

Цілий блок опублікованої інформації стосувався розбудови повітового центру. Повідомлялося, що інтенсивна забудова

міста була пов'язана з рішенням Полтавського поземельного банку про видачу позик під заставу будинків в Умані. «В усіх частинах міста, – повідомляла губернська газета «Жизнь и искусство» у вересні 1897 р., – як на головних вулицях, де клапоть землі коштував 3–4 тис. руб., так і на віддалених, стали з'являтися дорогі кам'яні будівлі»<sup>16</sup>. Темпи будівництва були високими. У 1899 р. та ж губернська газета назвала їх «будівельною гарячкою». На багатьох вулицях міста зводились нові будинки. Сотні працівників були зайняті кладкою каменю. «Умань в останній час розростається, але такого швидкого зведення нових будівель ніколи раніше не було. В теперішньому році уманська управа видала більше 300 дозволів на перебудову старих будинків і будівництво нових»<sup>17</sup>. Але це не впливало на вартість житла, ціни на квартири не знижувались і навіть навпаки: деякі домовласники з кожним роком здавали квартири все дорожче і дорожче. Інтенсивність будівництва в місті була викликана двома причинами: приростом населення і наданням позик під будівництво Полтавським і Київським земельними банками.

Важливим питанням південного міста було його озеленення. Недостатня увага міської влади до зелених насаджень викликала гостру реакцію містян, які надсилали до губернських газет інформацію з критикою міської думи. Так, 19 березня 1899 р. газета «Жизнь и искусство» опублікувала кореспонденцію з Умані про стан міського бульвару. «Глибоке почуття нудьги і жалю викликає вигляд міського бульвару, що знаходиться за два кроки від міської управи і квартири місцевого повітового справника. Зовсім недавно, два-три роки тому назад, бульвар потопав у зелені і слугував улюбленим місцем прогулянок містян, особливо мешканців району старого базару; натепер же він являє собою випалену сонцем, піщану площу, на якій немає ні острівця зелені, за виключенням

<sup>13</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1898. 31 октября. № 301. С. 3.

<sup>14</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 4 березня. № 63. С. 4.

<sup>15</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 12 березня. № 71. С. 4.

<sup>16</sup> Быстрый рост города. *Жизнь и искусство*. 1897. 7 сентября. № 247. С. 4.

<sup>17</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 17 августа. № 226. С. 4.

кількох поодиноких дерев. Дротяна огорожа в багатьох місцях порвана, доріжки вкриті вибоїнами, відсутні лавочки, про які нагадують поодинокі стовпчики, що слугували їх ніжками. Вітер несе по колишньому бульвару хмари куряви, не даючи перехожим нормально дихати. З настанням вечора бульвар потопає у безпросвітній темноті», – не шкодуючи темних фарб писав анонімний автор газетної замітки. І далі він ставить риторичне питання – «Чому? Хіба місто рясніє садами, що не має потреби в бульварі? Хіба бульвар не відповідав своєму призначенню чи вимагав великих затрат? Хіба містяни не заслуговують на свіже повітря?»<sup>18</sup>.

«Жахливий пил, що стоїть над містом, особливий, своєрідний запах, притаманий тільки нашим повітовим містам та містечкам – ось що вражає при наближенні до Умані», – повідомляла газета «Заря» у червні 1881 р. А при в'їзді до міста привертає увагу до себе забрукована дорога, яка постелена не для полегшення їзди, а ніби для того, щоб ламати ноги і розбивати вози. Великі камінці погано припасовані один до одного, повсюди зустрічаються вибоїни в чверть аршина вглибину, купи сміття та гною, що залишаються після кожного базару, розкидані нечистоти, від яких тягнеться сильний сморід. З такої дороги хочеться швидше потрапити до заїжджого двору, але й там нема свіжого повітря і чистоти. «Кожен уманський заїзд – це справжня клоака, де заїжджим людям і коням доводиться іноді по декілька днів перебувати у бруді, серед нечистот», – писав автор газетної замітки<sup>19</sup>.

У березні 1884 р. кореспондент повідомляв газету «Заря», що той, хто не бачив уманської багнюки не має про болото ні найменшого уявлення. В місті мощених вулиць мало, та й вимощені вони якось дивно: аніскільки не зменшують багно. На переважній більшості вулиць і майданів, де нема твердого покриття, «мешканці ризикують втопитися, а до таких місць як

пошта зовсім нема доступу»<sup>20</sup>. Логічним бачилося питання кореспондента газети: чому б міській думі про це не подумати? Адже в будівельному комітеті налічувалося близько п'яти тисяч рублів, які не використовувались. Дивувався кореспондент ще й з такого приводу: навпроти приміщення судових інституцій розкинувся майдан, який іменувався бульваром. З міського бюджету вже неодноразово витрачались кошти на зелені насадження вздовж нього. Але кози щоліта об'їдають і ламають такі насадження: замість дерев з землі стирчать жалюгідні пеньки, побілені глиною. По чому ж не обгородити молоді насадження, – таким було ще одне риторичне питання кореспондента газети.

Розвиток цієї теми містила «Заря» і за 13 квітня 1894 року. З Умані повідомляли, що мощення вулиць – проблемна справа міського господарства. Щорічно для цього виділяється 700 руб., але кошти використовуються вкрай не раціонально. Замість того, щоб укласти бруківку в центрі міста, де найбільш жвавим є рух, міська дума спрямовує гроші на брукування передмість або лагодження існуючої бруківки. «Зокрема, в даний час ремонтують частину бруківки по вулиці Садовій, де рух не такий жвавий, а такі вулиці як Купецька чи Базилянська, на які весною і восени візники відмовляються їхати, залишаються не мощеними»<sup>21</sup>. Тому не дивно, що вулиці мостять постійно, але в центрі міста непролазна багнюка.

Тільки в жовтні 1884 р. «Заря» повідомляла про рішення міської думи благоустроїти бульвар. Вирішено обнести його огорожею, поставити лавочки і найняти постійного сторожа для охорони бульвару. Це було схвальне рішення, але питання про брукування центральних вулиць не було зрушене з мертвої точки. Міська дума залишила відкритим питання про покриття бруківкою хоч декількох центральних вулиць. «Без бульвару можна було б ще обійтися, – повідомляли з Умані, – а між

<sup>18</sup> Областные вести. От наших корреспондентов. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 мая. № 121. С. 3.

<sup>19</sup> Внутренний отдел. *Заря*. 1881. 9 ноября. № 130. С. 3.

<sup>20</sup> Из Умани нам пишут. *Заря*. 1884. 20 марта. № 64. С. 3.

<sup>21</sup> Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 13 апреля. № 84. С. 3.



тим не мощені вулиці дуже ускладнюють рух містом і відрізають його передмістя від центру»<sup>22</sup>. Газета повідомляла, що три роки тому назад дума ухвалила рішення про брукування Купецької вулиці, але воно залишилось не виконаним.

Особливо складно було взимку. З Умані до газети «Заря» у лютому 1885 р. писали: «Зима у нас дивовижна: то слякоть і осінні дощі, то знову морози. Наші вулиці перетворюються на якесь болотне море... Рух по місту дуже утруднений, за північ робиться зовсім неможливим, так як вуличні ліхтарі тушаться відносно рано»<sup>23</sup>. Саме через це інколи лікарі відмовляли у медичній допомозі хворим, які потребували такої допомоги пізно вночі. І ще однією проблемою був санітарний стан вулиць. Всілякі нечистоти, що виливались на вулиці, отруювали повітря, особливо у так званих «ярах», у які з усього міста звозився гній. Для вирішення цього питання була створена міська комісія, але вона виявилась бездіяльною.

Писала «Заря» і про відсутність тротуарів у місті. Описувався трагічний випадок ночі 5 грудня 1885 р., коли на місцевого мешканця, який повертався додому, наїхав віз і ударом дишла роздробив нещасному черепа. Смерть була миттєвою.

За відсутності тротуарів пішоходи ходять вулицями, візники ні єдиним звуком не попереджають про своє наближення і це є джерелом потенційної небезпеки для пішоходів<sup>24</sup>.

Через чотири роки інформація про тротуари в Умані знову потрапила на шпальти губернських газет, але цього разу як спосіб вирішення проблеми. У серпні 1899 р. «Жизнь и искусство» писало, що тротуари в місті існують для того, щоб по них не ходити. З огляду на це міська управа, нарешті, вжила рішучих заходів для того, щоб примусити домовласників закласти плитами чи цеглою хідники навпроти своїх будинків. Дехто з них саботував рішення міської ради як не законне. Але на таких був накладений штраф у розмірі 50 рублів. «Правда, тверде покриття тротуарів справа не з дешевих і вартує від 4 до 12 руб. за кв. саж., але ж потрібно було коли не будь розпочати ліквідацію в місті головоломних тротуарів»<sup>25</sup>.

Проблемою міста Умань було його водозабезпечення. «Умань стоїть на гранітному пласті, а сучасна гідротехніка не може визначити товщину граніту і передбачити, на якій глибині буде знайдена якісна вода, – писала газета «Заря» у травні 1896 р.<sup>26</sup> Тому копати криницю в місті для уманців

<sup>22</sup> Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 16 октября. № 228. С. 3.

<sup>23</sup> Из Умани нам пишут. *Заря*. 1884. 20 марта. № 64. С. 3.

<sup>24</sup> Внутренний отдел. *Заря*. 1885. 12 декабря. № 266. С. 3.

<sup>25</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 августа. № 212. С. 4.

<sup>26</sup> Областные вести. Умань. *Заря*. 1896. 4 мая. № 123. С. 3.

означало діяти на авось. Питання водопостачання можна було вирішити тільки централізовано. І на початку 1897 р. місто уклало контракт з бельгійською компанією для будівництва в Умані водопроводу з оплатою по 30 копійок за 1000 відер води<sup>27</sup>.

Кореспонденти з Умані надсилали повідомлення до губернських газет і про якість питної води, продуктів харчування та санітарного стану міста. У липні 1884 р. газета «Заря» опублікувала таку інформацію: вода з «Софіївки» дуже смачна, та, на жаль, кількість водовозів велика, а джерело мале. Тому, щоб задовольнити потреби уманців, водовози набирають воду в річці, де жінки полощуть прання. А відтак, міській управі потрібно виділити поліцейського, який би слідкував за водовозами. Безконтрольним був і ринок продукції харчування. Свіже м'ясо буває на ринку тільки 2–3 рази на тиждень, в інші дні – воно сумнівної якості і продається дешевше, але його купують і їдять. «Утримання дворів та громадських туалетів вкрай обурливе. Громадських туалетів в багатьох місцях зовсім нема. Є в місті санітарна комісія, але діє вона тільки на папері», – повідомляв дописувач газети<sup>28</sup>.

Міська управа не завжди була бездіяльною щодо контролю за санітарним станом Умані. Час від часу, або коли з'являлась загроза епідемії якоїсь хвороби. Так, восени 1884 р. з метою попередження холери міська дума на окремому засіданні обговорила санітарний стан міста. Заслухавши думки лікарів та гласних, Уманська міська дума ухвалила таке рішення: 1) умовно поділити місто за кількістю лікарів на дільниці; 2) лікарі повинні на своїх дільницях наглядати за очисткою помийних ям, за якістю харчових продуктів і води; 3) на допомогу лікарям на кожну дільницю призначалося ще дві особи; 4) лікарі і члени санітарної комісії уповноважені складати протоколи і притягувати до суду тих домовласників, які не виконують приписів санітарної комісії; 5) просити

місцевих мирових суддів позачергово розглядати справи про порушення норм санітарії; 6) у разі появи холери, відвести у міській лікарні окреме приміщення для хворих цією хворобою<sup>29</sup>.

«Місто Умань, як і усі повітові міста Південно-Західного краю, а може і взагалі усієї російської імперії, у 1887 р. мало чим відрізнявся від повітового міста старого часу, коли про санітарний стан мало хто думав і коли ще всі народні біди, в першу чергу – епідемії, пояснювались карою Божою, а не поганим санітарним станом», – писалося на сторінках «Киевского слова». Але місто 80-х років XIX століття кардинально відрізнялося від дореформеного. Діяло міське самоуправління, санітарна комісія, головні вулиці були вкриті бруківкою, в центрі міста був розбитий бульвар, засаджений соснами та акаціями з метою очистки повітря та прикраси міста<sup>30</sup>.

У періодичній пресі вміщувалась інформація і про принади міста, і про темний бік міського життя – антисанітарію в деяких його місцях. Кореспондент газети «Жизнь и искусство» у серпні 1898 р. повідомляв, що Пальміра Київської губернії – Умань наповнена контрастами: з одного боку це велична краса Царициного саду (дендропарк «Софіївка» – *авт.*), а з іншого – «Гора Мікробів», як узагальнений образ частини міста, яка мала дуже неприглядний вигляд. Для опису цього району автор не пошкодував темних фарб і змалював таку картину: «густо, давлячи одна одну, в хаотичному безпорядку, повзуть до вершини гори одна за одною мазанки і «клітушки», хиллячись і заглядаючи поверх покрівлі в обійстя сусіда, ніби намагаючись підглянути таємницю його існування. Серед пилуки і твані між халупами валяються напівголі діти, вдихаючи мільярди мікробів; на порогах і покособочених ганках сидять худі, в брудному одязі жінки з грудними дітьми, які не можуть повноцінно нагодувати немовлят материнським молоком<sup>31</sup>. Між Царициним садом і

<sup>27</sup> Умань. *Жизнь и искусство*. 1897. 7 января. № 7. С. 3.

<sup>28</sup> Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 15 липня. № 157. С. 3.

<sup>29</sup> Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 11 октября. № 224. С. 3.

<sup>30</sup> Умань. *Киевское слово*. 1887. 23 апреля. № 90. С. 3.

<sup>31</sup> Из Умани. *Жизнь и искусство*. 1898. 23 августа. № 232. С. 4.



**Готель «Європа». Початок ХХ ст.**

«горою Мікробів» простяглася «середня аристократична частина міста: з широкими вулицями, магазинами громадськими і державними закладами та установами, а також – двома бульварами. «Гора Мікробів» – це відчужена обитель євреїв, життя яких кардинально відрізнялося від заможного єврейства Умані.

Губернські газети неодноразово повідомляли про антисанітарію у місцях торгівлі. «Неприглядним явищем був міський м'ясний ряд, – інформувала газета «Жизнь и искусство» у серпні 1899 року, – який складався з кількох напіврозвалених халуп, що називались лавками. Дуже брудні, з побитими вікнами, з дір'явими покрівлями ці халупи створювали гнітюче враження: колоди, на яких рубали м'ясо, столи, ножі, сокири, ваги мали огидний вигляд. Зрозуміло, що при такому дотриманні чистоти, м'ясо не рідко має неприємний запах»<sup>32</sup>. На такий антисанітарний стан м'ясних крамничок звернув увагу Уманський міський голова В. Логовінський. Завдячуючи цьому, на базарній площі було відведене місце для чотирнадцяти дерев'яних м'ясних павільйонів і їх уже почали будувати за кошти міста. М'ясникам було надане право користуватися ними 12 років і сплачувати щорічно за кожен павільйон до міського бюджету. Сума виплат встановлювалась така: упродовж перших чотирьох років – по 10 руб., у другі чотири роки – по 15, у третє і четверте чотириріччя – по 40 рублів.

Явищем суспільного життя і міської комунікації була проституція. Дописувач газети «Жизнь и искусство» у 1900 році повідомляв з Умані: «У нашому місті вулична проституція звилася собі надійне гніздо. З настанням сутінок головні вулиці буквально заповнені цілим легіоном «нічних красунь», які кожному перехожому пропонують свої послуги. Серед «пропастих створінь» є немало дівчаток-підлітків»<sup>33</sup>. Серед проституток були такі, які здобували собі заробіток дещо оригінальним способом. Побачивши пристойно вдягненого чоловіка, нічна фея вступала з ним у розмову і, схопивши незнайомця за одяг, голосно починала вимагати від нього ніби належної їй винагороди. У такому випадку здивований і заляканий перехожий повинен був або силою вирватись з її чіпких рук і втікати, або заплатити суму, яку вимагала «нічна красуня». У такій ситуації чоловік, як правило, віддавав гроші аби любителька легкої наживи не привертала увагу інших перехожих.

Писала губернська преса і про таке явище міського життя як жебрацтво. Мешканці Умані систематично піддавалися переслідуванню професійних жебраків в церкві, на базарі, на вулицях. Найбільш непривабливим явищем було жебракування дітей, які прямо ганялися за публікою вулицями. Малолітні жебраки «настирливо випрошували подаяння, проводжаючи ту ж публіку нецензурними докорами і лайкою у випадки відмови у поданні милостині»<sup>34</sup>. Автор газетної замітки зазначав, що відправка дітей на жебракування є своєрідним промислом мешканців передмість Умані, так як причиною є не бідність і не відсутність можливості заробити для сім'ї у законний спосіб, а бажання окремих батьків, щоб їх діти не сиділи вдома, а без особливої праці приносили в сім'ю прибуток.

Київська губернська газета «Заря» 26 липня 1881 р. містила інформацію про визначні пам'ятки Умані – Василянський монастир, Царицин сад (нині – «Софіївка»), сад Шато-де-Флер, криницю Гонти.

<sup>32</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 августа. № 212. С. 4.

<sup>33</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 августа. № 212. С. 4.

<sup>34</sup> Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 1 сентября. № 241. С. 4.

Описуючи ці історичні та культурні пам'ятки, автор публікації зазначав, що в Умані досить велике інтелігентне товариство, яке складають учителі та юристи з університетською освітою. Щодо самого міста, то зазначалося, що Умань належить до найкращих міст Київської губернії. Воно відзначається надзвичайно красивим місцем розташуванням, торгівлею, промисловістю, значною кількістю навчальних закладів (училища садівництва та землеробства, двокласне міське, чотирикласне духовне, єврейське). У плані розвитку торгівлі Умань поступається тільки Бердичеву та Білій Церкві, а за показниками розвитку промисловості Умань випереджає ці міста. Умань має багату історичну спадщину: історія Василіанського монастиря, василіанської шестикласної школи, Головного управління військовими поселеннями і, нарешті, історія «Уманської різанини». Наявність такої історії виділяє Умань з-поміж усіх інших повітових міст<sup>35</sup>.

Принади Умані освітлювались київськими газетами у 1885 р. у зв'язку з планованими змінами в адміністративно-територіальному устрої. Мова йшла про утворення Уманської губернії, яку мали утворювати суміжні з Уманським повітом землі Київської, Подільської та Херсонської губерній. Тоді Умань називали «одним із найвизначніших і найкрасивіших повітових міст Південно-Західного краю»<sup>36</sup>. В газеті «Заря» за 16 червня 1885 р. вміщена доволі розлога публікація про аргументи на користь Умані як можливого губернського міста. Зокрема, наголошувалося, що Умань гарна і це вже одне, при мізерності і інших непривабливих зовнішніх якостей інших повітових міст, чого-небудь вартує. Умань мала небачену для інших міст розкіш – бруковані вулиці та вуличні ліхтарі, які однак не стовідсотково відповідали своєму призначенню, але були. Умань мала те, чого не було в жодному місті не тільки Південно-Західного краю, а й центру Росії – Софіївський парк. Щоб переконатися в неймовірній красі цього рукотворного дива, потрібно прой-

тися алеями парку, обстежити його штучні водопади, стави, шлюзи, фонтани, гроти, ущелини. Окрім парку, який може стати честю європейських столиць, в Умані прекрасна будівля окружного суду – колишній василіанський монастир зі своєю школою, що ще недавно гриміла своєю вченістю. В приміщенні Уманського окружного суду прекрасні коридори, світлі кімнати, величезний зал для засідань, який за величиною переважає залу Київської судової палати. В будівлі знаходились усі уманські судові інстанції: від камер судових слідчих до приміщень мирових суддів. Ще візитними картками були: міський сад для гулянь Шато-де-Флер, прогімназія, каланча. Місто постійно розбудовувалося, зростала ціна кожного шматка землі, воно було потужним економічним і судовим центром.

Відчутний вплив на розвиток міста мало прокладання залізниці, яка зв'язала Умань з головними центрами краю. За десять років по тому, у 1895 році «Киевское слово» опублікувало інформацію кореспондента з Умані про значне пожвавлення в економічній та фінансовій сферах. У місто «стали приїжджати агенти різноманітних комерційних фірм, закупаючи такі продукти, які мали незначний збут і використовувались тільки для місцевого вжитку, а більше затребувані товари спрямовували на ринки центральних міст, – мануфактурні, бакалійні, галантерейні та ін. Виникла потреба в пристойній обстановці, в хороших вітринах. Почали будуватися нові магазини на «київський зразок»; з'явилися «шикарні» готелі, ресторани; засновано декілька комерційних контор; петербурзький торговельно-промисловий банк відкрив в місті своє відділення. Місто стало прикрашатись, відчувалася потреба в бульварах, скверах; навіть візники стали пристойніше одягатись. Замість одного книжкового магазину запрацювало два, а з канцелярським приладдям і папером – незлічена кількість. На вулицях стали продавати київські і одеські газети»<sup>37</sup>.

<sup>35</sup> Умань. *Заря*. 1881. 26 липня. № 164. С. 3.

<sup>36</sup> Умань. *Заря*. 1885. 16 июня. № 132. С. 3.

<sup>37</sup> «Все идет вперед!». Умань. *Киевское слово*. 1895. 11 августа. № 2722. С. 2.

У 1900 році «Киевское слово» писало, що місто зростає «не по днях, а по часах». Зростає в довжину, ширину, глибину і висоту... Будується і перебудовується центр і околиці, провулки і закутки, на деяких старих будівлях зводяться верхні поверхи, – тобто будівельна робота кипить»<sup>38</sup>. Така «будівельна епідемія» пояснювалася занепадом торгівлі, що уможливило вкладання грошей в іншу прибуткову справу – будівництво житла для найму. Під будівництво використовувався кожен клаптик землі і були зведені десятки житлових будинків, у яких здавались квартири.

Ще через два роки, у 1902 р. «Киевское слово» повідомляло, що місто Умань з кожним роком набуває привабливішого вигляду, благоустрій його поліпшується і в цьому плані воно залишає позаду багато повітових міст Південно-Західного краю. Усі його вулиці покриті бруківкою, викладені цегляні тротуари. Упродовж останніх двох років в місті влаштовано водопровід та електричне освітлення<sup>39</sup>.

Висновки. Таким чином, на сторінках губернських газет «Заря», «Жизнь и искусство», «Киевское слово», які виходили у 1880–1905 роках виявлено 57 публікацій про повітове місто Умань, зокрема про просторовий його вимір. Систематизовані

за тематикою та хронологією повідомлення стосувалися історико-культурних пам'яток та найболючіших питань благоустрою міста, забезпечення його життєдіяльності. Сучасне читачам газет місто Умань виглядало як місто контрастів. З одного боку, це місце розташування Софіївського парку, саду Шато-де-Флер, міського театру, Уманського окружного суду у величній будівлі василіанського монастиря та інших архітектурних пам'яток, а з іншого – жахлива антисанітарія в частині проживання бідного єврейства та у деяких інших місцях. Тому про Умань писали як про єдиний з повітових центрів Київської губернії, де були тротуари і вуличне освітлення. Але міській владі діставалось не мало критики за недостатнє водопостачання та озеленення, за якість бруківки, за недосконале освітлення гасовими ліхтарями, за антисанітарію у старому єврейському кварталі та у місцях торгівлі. Поряд з інформацією про принади міста, публікувались кореспонденції дописувачів газети про проституцію та жебрацтво. Пафосними є газетні матеріали про «будівельну гарячку», коли з 1897 р. почалося інтенсивне міське будівництво. На початку 20-го століття Умань швидкими темпами набирала все привабливішого вигляду.

## References

1. Shandra, Valentyna. (2019). *Ukrainske misto u skladi Rosiiskoi imperii XIX st.: ohliad suchasnoi vitchyznianoї istoriohrafii // Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [A Ukrainian city as part of the Russian Empire of the 19th century: an overview of modern national historiography // From walls to boulevards: the creation of a modern city in Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. K.: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Pryshchepa, Olena. (2013). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: suchasnyi stan ta perspektyvy vyvchennia*. [Cities of the Right Bank of Ukraine of the late 18th and early 20th centuries: current state and prospects for study]. Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainy, 12, S. 131–139. [in Ukrainian].
3. Humeniuk Anatolii. (2018). *Stan doslidzhennia rozvytku mist Pravoberezhnoi Ukrainy v istoriohrafii 60-kh rr. XIX st. – 1914 r.* [The state of research on the development of the cities of the Right Bank of Ukraine in the historiography of the 60s of the 19th century. – 1914]. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky, 28, S. 332–337 [in Ukrainian].

<sup>38</sup> Г. Умань. Киевское слово. 1900. 6 октября. № 4576. С. 3.

<sup>39</sup> Г. Умань. Киевское слово. 1902. 24 мая. № 5165. С. 2.



4. Bondarenko Oleksandr Volodymyrovych. (2021). *Socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Trans-Dnieper Ukraine in 1785–1917: historiography: Extended abstract of candidates thesis*. Pereiaslav, 38 S. [in Ukrainian].

5. Pryshchepa O. P. (2023). *Osvitno-kulturnyi prostir Umani kriz pryizmu komunikatyvnykh praktyk mistian (kinets XIX–pochatok XX st.)*. [The educational and cultural space of Uman through the prism of the communicative practices of the townspeople (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats* [Pages of history, a collection of scientific papers], 57, S. 70–86 [in Ukrainian].

6. Kuznets T.V., Lisovska O.V. (2024). *Natsionalne teatralne mystetstvo u povitovomu misti na prykintsi XIX – na pochatku XX stolittia*. [National theater art in the county town at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki* [Current issues in modern science], 3(21). S. 1113–1127 [in Ukrainian].

7. Kuznets T. (2024). *Povitove misto kintsia XIX – pochatku XX st.: ekonomichni rozvytok cherez pryizmu periodychnykh drukovanykh vydan*. [The county town of the late 19th and early 20th centuries: economic development through the lens of periodicals]. *Věda a perspektivy*, 6(37), S. 245–257 [in Ukrainian].

---

DOI: .....

УДК: 94/904.6(477.21Черкаси)«13/14»

**Наталія Чигирик** (м. Чигирин)

екскурсовод науково-дослідного відділу

«Резиденція Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного

заповідника «Чигирин»

E-mail: rezidencia\_nikz@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8910-8940>

## Переселення придніпровських сіл у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища

*Стаття присвячена історії будівництва Кременчуцького водосховища та його впливу на життя примусово переселеного на нові місця населення придніпровських сіл. Показується шкода, заподіяна екології регіону, втрата безцінних археологічних та історико-культурних пам'яток національного значення, що потрапили у зону затоплення. Зазначається, що були зруйновані культові приміщення, цвинтарі і місця захоронення, що залишило глибоку моральну травму у людських долях. Зроблено висновок, що негативні наслідки реалізації концепції гігантоманії та ігнорування законів природи при спорудженні дніпровського гідрокаскаду значно перевищили позитивні.*

*Положення і висновки статті ґрунтуються на документах Державного архіву Черкаської області, архівного відділу Чигиринської райдержадміністрації, матеріалах польових досліджень автора (спогади безпосередніх очевидців та учасників переселення).*

**Ключові слова:** Кременчуцьке водосховище, Постанова Центрального комітету КПУ і Ради Міністрів УРСР №74/33, чаша затоплення, переселення, руйнація, археологічні пам'ятки.

**Natalia Chigyrsk (Chihyryn)**

tour guide of the research department  
«Residence of Bohdan Khmelnytskyi»

National historical and cultural  
of the reserve «Chigyrin»

E-mail: rezidencia\_nikz@meta. u.a

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8910-8940>

## Resettlement of Dnieper villages in connection with the construction of the Kremenchug Reservoir

*The article is devoted to the history of the construction of the Kremenchug Reservoir and its impact on the lives of the population of the Dnieper villages who were forcibly relocated to new places. The damage caused to the ecology of the region, the loss of priceless archaeological and historical and cultural monuments of national importance that fell into the flood zone are shown. It is noted that places of worship, cemeteries and burial places were destroyed, which left a deep moral trauma in people's destinies. It was concluded that the negative consequences of implementing the concept of gigantomania and ignoring the laws of nature during the construction of the Dnieper hydrocascade significantly exceeded the positive ones.*

*The provisions and conclusions of the article are based on the documents of the State Archives of the Cherkasy Region, the archival department of the Chigyrin District State Administration, the materials of the author's field research (recollections of direct eyewitnesses and participants of the resettlement).*

**Key words:** *Kremenchutsk Reservoir, Decree of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR No. 74/33, flood basin, resettlement, destruction, archaeological monuments.*

Будівництво Кременчуцької ГЕС та заповнення її водосховища стало складовою частиною реалізації плану спорудження каскаду потужних гідроелектростанцій на Дніпрі і наочним проявом необґрунтованої гігантomanії доби «великих будов комунізму». При цьому розробники проекту «підкорення Дніпра» зігнорували світовий досвід спорудження великих гідроелектростанцій на рівнинних ріках.

Згідно з рішенням XX з'їзду КПРС, в Україні планувалося завершити будівництво Каховського гідровузла, збудувати Кременчуцьку і Дніпродзержинську гідроелектростанції, великі теплові електростанції і розпочати будівництво Канівської гідроелектростанції на Дніпрі<sup>1</sup>.

Однією з найбільших і найпотужніших

(625 тис. кВт/год) мала стати Кременчуцька ГЕС, яка виробляла б дешеву енергію для населення і підприємств<sup>2</sup>. Для функціонування 12 агрегатів цієї ГЕС потрібно було збудувати штучне водосховище на Дніпрі, тобто затопити землі понад двох сотень населених пунктів Черкаської, Кіровоградської і Полтавської областей<sup>3</sup>.

На Черкащині під затоплення відходила частина земель тодішніх Іркліївського, Золотоніського, Гельмязівського, Черкаського, Чигиринського, Чорнобаївського районів і околиці міста Черкас<sup>4</sup>. З території Чигиринського району під водоймище Кременчуцької гідроелектростанції і захисні лісові насадження було відведено 25362,1 га землі<sup>5</sup>. Це територія придні-

<sup>1</sup> КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1955–1959). К.: Видавництво політичної літератури України, 1981. Т.7. С. 164–165.

<sup>2</sup> Енциклопедія Народного Господарства Української РСР: У 4 томах. К., 1970. Т.1. С. 422–423.

<sup>3</sup> Малінін М. Затоплені долі // Вечірні Черкаси. 2007. 19 вересня. С. 24.

<sup>4</sup> Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 61, арк. 228–229.

<sup>5</sup> Архівний відділ Чигиринської районної державної адміністрації (далі – Архівний відділ ЧРДА), ф. 4192, оп. 1, спр. 390, арк. 69–70.

провських сіл Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітово, Калантаєво, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, частина сіл Стецівка і Гущівка.

Вже в першій половині 1950-х рр. розпочалися роботи з підготовки чаші майбутнього Кременчуцького водосховища – розроблялися проєктні завдання із виявлення збитків на території, що відходила під затоплення; формувалися комісії з вибору площ, планування та благоустрою нових населених пунктів; проводилися проєктні розрахунки вартості переселення. Так, наприклад, з метою балансу робочої сили Чигиринська райрада вирішила, що економічно доцільно буде розміщувати господарства переселенців в межах району, оскільки щороку збільшувалася кількість орних земель на одного працездатного колгоспника, а також розміри площ під технічними культурами, які потребують



**Родина Петра і Ольги Мироненків. Село Адамівка Чигиринського району до затоплення. 1957 р.**

багато робочих рук<sup>6</sup>. Крім того, розміщення переселенців в межах району значно скорочувало грошові витрати на ці цілі.

У 1954–1956 рр. були створені спеціальні бригади лісозаготівельників, які розчищали дно майбутнього водосховища від лісів, фруктових дерев і чагарників. Тоді постало питання й про 500-гектарний сосновий ліс, що знаходився біля Чигирини: бути йому чи ні? В давні часи він мав різні назви: Великий Луг, Чаплинський, Гущівський. Остання назва збереглася за ним і донині. Саме до нього мала поширюватися зона водосховища. Чигиринські лісівники зверталися в обласні та республіканські керівні органи, щоб захисну дамбу на Тясміні побудували не біля Чигирини, а ближче до Дніпра і зберегли ліс. Доки в 1954–55 рр. вирішувалося це питання, декілька разів лісозаготівельники хотіли розпочати вирубку. На щастя, надійшло повідомлення про позитивне рішення щодо збереження соснового бору, а захисну дамбу побудувати біля с. Стецівка. Згодом, для збереження раніше створених насаджень та заліснення рухомих пісків на Чигиринщині був створений Степовий лісгосп<sup>7</sup>. Неможливо навіть уявити, які наслідки для нашого краю мала б вирубка Гущівського лісу.

Під час створення штучного Кременчуцького водосховища в зону затоплення, підтоплення і обвалу берегової лінії потрапили безцінні археологічні пам'ятки. У 1950–1960-х рр. вздовж Дніпра і Тясмина було проведено ряд археологічних розвідок. У 1956 р. Інститут археології Академії наук УРСР організував комплексну експедицію, яка дослідила ділянки правого берега Дніпра між містами Чигирин і Ново-Георгіївськ. Археологічними загонами тоді керували В. Н. Даниленко, Е. В. Максимов, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Д. Т. Березовець<sup>8</sup>. Археологічні дослідження показали, що люди тут проживали ще за доби мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи й раннього залізного віку. Однак багато археологічних пам'яток не були досліджені.

<sup>6</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 233, арк. 178.

<sup>7</sup> Найда О. Чигиринський бір // Зоря комунізму. 1981. 26 березня. С. 4.

<sup>8</sup> Кузьмич Н. Археологічні дослідження Чигиринщини в XIX–50-х рр. XX ст. // Чигиринські вісті. 2002. 19 червня. С. 3.

Найширша ділянка штучного Кременчуцького «моря» – між Світловодськом і Чигирином на правому березі та Жовнином – на лівому. Тут у Дніпро впадали Сула й Тясмин і були найкращі заплавні луки, майже однакові в ширину як на лівому, так і на правому берегах Дніпра. Саме тут, під водою, приблизно від порту Адамівки до Світловодська, пішла під воду найбільша кількість давніх пам'яток від неоліту до середньовіччя<sup>9</sup>.

Масове переселення сіл, що опинилися у зоні затоплення, розпочалося з 1956 р. згідно постанови Центрального комітету КПУ і Ради Міністрів УРСР № 74/33 від 31 грудня 1955 р. «Про переселення населення і перенесення будівель і споруд в зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». На обласному і районному рівнях були прийняті відповідні постанови на виконання завдань з переселення і підготовки чаші майбутнього Кременчуцького водосховища.

Оцінкою вартості будівель і споруд, які знаходилися в зоні затоплення, займалася районна оціночна комісія. До її складу увійшли: представник райвиконкому (голова комісії), співробітники від районного відділу з будівництва в колгоспах, районного фінансового відділу і дирекції Кременчуцької ГЕС.

Чигиринська райрада затвердила склад комісії 1 лютого 1956 р., але фактично вона почала працювати лише з березня 1956 р.<sup>10</sup> Тому від самого початку не дотримувалися термінів виконання робіт. На квітень 1956 р. не усім переселенцям першої черги були вручені повідомлення і відведені садиби в натурі в нових селах<sup>11</sup>. Хоча терміни переселення кожному окремому господарству повинні були оголосити не пізніше, ніж за 6 місяців<sup>12</sup>.

Не всі переселенці могли самостійно перенести будинки чи побудувати нові. Тому були складені списки пільгових

категорій. До них увійшли інваліди праці, громадянської і Другої світової війн, сім'ї загиблих воїнів радянської армії і флоту, літні, самотні громадяни. Кошти на будівництво нових будинків пільговим категоріям виділялися державою. Площа будинків була в межах санітарної норми, але не більше, ніж їм належало на старому місці. Будівництво проводили Золотоніський спецбудтрест і райвідділ з будівництва в колгоспах за типовими проектами<sup>13</sup>. Як свідчать архівні документи, роботи проходили повільно. Із запланованих на 1956 р. 63 будинків для пільгових категорій на 8 червня 1956 р. було закладено фундаменти 45. Не вистачало будівельного матеріалу (каменю, цегли, цементу), кваліфікованих робітників, вантажних автомобілів<sup>14</sup>. Золотоніський спецбудтрест № 1 згідно плану мав побудувати 248 будинків для пільгових категорій. За 1956–1957 рр. не було здано жодної споруди в експлуатацію, а на травень 1958 р. розпочато будівництво лише 57 будинків<sup>15</sup>.

Кожному переселенцю за будинок, господарчі споруди, деревонасадження та інші втрати, пов'язані з переселенням, державою виплачувалася компенсація. Перший її розмір складав 50 % від загальної суми, а решту виплачували після пред'явлення довідки сільради про підтвердження перенесення будівель і насаджень та вивіз усіх матеріалів, отриманих від демонтажу<sup>16</sup>.

На кожне домоволодіння, що знаходилося в зоні затоплення, оціночна комісія складала інвентаризаційну картку і акт. Згідно даних, що містяться в цих документах, будинки були без фундаментів, інколи з цоколем. Стіни каркасно-очеретяні, обмазані з обох боків глиною. Дах очеретяний, а інколи з черепиці чи покритий залізом, діл глинобитний, вікна і двері дерев'яні, прості, одинарні. Господарчі споруди були глиняні, перекриті

<sup>9</sup> Полтавець В. І. Археологія Кременчуцького «моря» // Пам'ятки України. 2003. № 4. С. 40–51.

<sup>10</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк. 192.

<sup>11</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 392, арк. 66.

<sup>12</sup> ДАЧО, ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 61, арк. 228–229.

<sup>13</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 392, арк. 65–66.

<sup>14</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 392, арк. 206.

<sup>15</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 491, арк. 134.

<sup>16</sup> ДАЧО, ф. Р. 4313, оп. 1 «с», спр. 14, арк. 7.

очеретом. Огорожі дерев'яні або плетені з лози.<sup>17</sup> На основі цих даних можна зробити висновок, що сума компенсації не була великою, хоча і залежала від відсотка зносу конструкцій. Потрібно було розібрати будівлі, вивезти придатний будівельний матеріал і на новому місці відбудувати всі необхідні споруди.

Для пільгових категорій на кожне домоволодіння виділялася дотація з боку держави в розмірі 10 000 крб. і більше. Для прикладу, наведемо відомості по домоволодінню пільгової категорії Галаган О. М., жительки колишнього с. Кожарки. У неї сума компенсації за житловий будинок і господарчі споруди складала 7871,06 крб.

З дотацією держави (10 000 тис. крб.) на будівництво нового будинку в с. Рацеве спецбудтресту виділено 18 725 крб.<sup>18</sup> Тобто, це ще раз підтверджує, що на кошти отримані від компенсації, переселенцям складно було відбудувати будинок і всі необхідні господарчі споруди. Крім того, організацію торгівлі будівельними матеріалами перебрали на колгоспи, які значно завищували державні ціни при реалізації будівельних та промислових матеріалів колгоспникам. Це підтверджується даними таблиці, що наведена нижче, у якій вказано відпускні ціни на будматеріали в колгоспі «Дніпро», с. Рацеве.

#### Відпускні ціни на будівельні матеріали для населення в колгоспі «Дніпро» Чигиринського району

Будівельні матеріали	Державна ціна	Продавали колгоспникам
1) ліс	41 крб. за 1 м <sup>3</sup>	120 крб. за 1 м <sup>3</sup>
2) сосна	92,5 крб. за 1 м <sup>3</sup>	276 крб. за 1 м <sup>3</sup>
3) дуб	125,5 крб. за 1 м <sup>3</sup>	291 крб. за 1 м <sup>3</sup>
4) цемент	400 крб. за 1 тонну	470 крб. за 1 тонну

Допускала завищення цін і міжколгоспна будівельна організація. Обпалена цегла мала собівартість 230 крб./тис. шт., а продавали її за 279,50 крб./тис. шт. Відповідно, ліс – 260 крб. за 1 м<sup>3</sup>, а реалізовували по 350 крб. за 1 м<sup>3</sup>. Крім того, райспоживспілка не оплачувала вартість перевезень, а за доставку будівельних матеріалів нараховували за тонно-кілометр в обидва кінці.<sup>19</sup> Це все призводило до збільшення витрат на будівництво індивідуальних житлових будинків.

Що про це говорять самі переселенці? У 2007 р. Варвара Таценко згадувала: «У кого старі хати, ще дореволюційні, то валяли і розбирали на дрова. Їх власникам виплачували більше грошей, ніж за нові, бо з

новіших будівельних матеріалів можна щось побудувати. У кого була велика сім'я, тому легше. Викопали колодязь на новому місці і є глина, є чим мазати хату»<sup>20</sup>. Інші учасники переселення ділилися своїми спогадами: «Інколи переселенці продавали хату під розбір»<sup>21</sup>. «Багато людей перевозили розібрані споруди кінями, тому що машин для всіх не вистачало. Не вистачало і грошей отриманих від компенсації. Старші діти наймалися (до людей чи в радгоспи) пасти худобу. За період літніх канікул можна було заробити 50 крб.»<sup>22</sup>.

Уявлення про будівництво житла на нових місцях дають спогади очевидців: «Будинки без фундаментів в нових селах забороняли споруджувати, а тому потрібно

<sup>17</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 242, оп. 1, спр. 4361, арк. 1–18.

<sup>18</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 242, оп. 1, спр. 1351, арк. 8–9.

<sup>19</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 492, арк. 84–86.

<sup>20</sup> Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

<sup>21</sup> МПДА. Записано від Більбот Світлани (1953 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., листопад 2007 р.

<sup>22</sup> МПДА. Записано від Чигирин Ганни Панасівни (1941 р. н.), жительки в с. Топилівка Черкаської обл., жовтень 2007 р.

було купляти камінь. До того ж на будівництво хати в середньому використовували 5–6 машин глини»<sup>23</sup>. «За зведення даху, потрібно було заплатити 700 крб.»<sup>24</sup>. Тому, щоб скоротити витрати на будівництво, люди ходили на толоку, допомагаючи один одному, об'єднавшись по 20–30 чоловік. «Якщо велика кількість людей збиралася на толоку, то за один день зводили хату і інші господарчі будівлі»<sup>25</sup>. В Боровиці члени риболовецької артілі ім. XVII Партз'їзду побудувалися окремою частиною села<sup>26</sup>.

Жителька колишнього с. Мудрівка Чигирик Г. П. згадує, що «хату не встигли



**Родина Степана і Варвари Чубенків. Село Тіньки Чигиринського району до затоплення. 1957 р.**

розібрати і перенести, лише зняли дах. Це трапилося тому, що довго не давали гроші для спорудження будинку на новому місці в с. Топилівка»<sup>27</sup>.

Батьки Стеблівської Ганни Іванівни, жительки колишнього с. Ялинці Градизького району, не захотіли переселитися в Херсонську область, а переїхали до Чигирин. Вона з сумом згадує про переселення: «Якби туди повернутися зараз, то всі були б куркулями. У кожного, хто не лінувався працювати, були садиби по 50–70 соток, а інколи і гектар. У 1956 р. молодий хвойний ліс не встигли вирубати, його затопило водою. На жаль, затопило і кладовище, могили перенесли лише частково. Багато людей не хотіло виїздити і бувало таке, що трактором насильно ламали їхні будинки. Інколи навіть і палили. Старі люди сиділи на руїнах чи попелищі до останнього. Багато хто з них там і помер»<sup>28</sup>.

«В кожному селі були такі, хто не хотів переселитися, багато не вірили, що можуть потрапити в зону затоплення, тому сиділи до останнього. Не так давно закінчилася війна, люди вже потроху обжилися, стали багатшими колгоспи, а тут «пересилка». Дехто тільки побудував нову хату, а тепер доводилося все руйнувати і починати знову»<sup>29</sup>. «Були навіть випадки, коли собаки поверталися на старе подвір'я, де і тонули. Відчували наближення біди і дикі звірі. Коли на «низу» майже нікого не залишилося, постійно було чути завивання вовків»<sup>30</sup>.

Каплюха Ганна Василівна, згадувала, що «переселення придніпровських сіл йшло дуже активно. Але сумно було дивитися, як люди прощалися із своїми рідними домівками. Вони готували їх, як до похорону. Прибирали двір, білували хати ззовні і зсередини, лагодили огорожу, щоб оселя залишилася в найкращому

<sup>23</sup> МПДА. Записано від Дмитренко Ольги Кузьмівни (1931 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., березень 2008 р.

<sup>24</sup> МПДА. Записано від Кириченка Василя Михайловича (1931 р. н.), жителя м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

<sup>25</sup> МПДА. Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

<sup>26</sup> ДАЧО, ф. Р. 4178, оп. 1, спр. 539, арк. 68.

<sup>27</sup> МПДА. Записано від Чигирик Ганни Панасівни (1941 р. н.), жительки с. Топилівка Черкаської обл., жовтень 2007 р.

<sup>28</sup> МПДА. Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

<sup>29</sup> МПДА. Записано від Кириченко Віри Григорівни (1944 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.

<sup>30</sup> МПДА. Записано від Больбот Світлани Федорівни (1953 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., листопад 2007 р.



**Підвіз лісоматеріалів для будівництва села Тінки Чигиринського району на новому місці. 1958 р.**

стані. Як покійника готують в останню путь, так і переселенці готували своє рідне місце. Але все одно, приїздили бульдозери і ламали хати, корчували садки»<sup>31</sup>.

Переселення придніпровських сіл Чигиринського району призвело до зміни меж земель населених пунктів та районів. Так, землі Новогеоргіївського району загальною площею 1781,2 га відійшли до Боровицької і Тінчанської сільських рад, під нові населені пункти Боровицю і Тінки<sup>32</sup>. Розбудовували і вже існуючі села. Так, в 1956 р. переселяли: в Стецівку – 300, Тарасо-Григорівку та Галаганівку по 120 господарств<sup>33</sup>. В Тарасо-Григорівці, в 1956 р., переселенці оселилися на землях колгоспу с. Вершаці. Ці землі розташовані біля дороги, що проходить між містами Чигирин – Знам'янка та селами Кудашево – Тарасо-Григорівка<sup>34</sup>.

Частина селян, нібито через менші проблеми з придбанням житла, переїхала в інші регіони, а найбільше в сусідню Кіровоградську область. Жителі сіл Боровиця, Мудрівка, Топилівка, Сагунівка оселилися в селах Бобринка, Петрівка, Березівка Бобринецького району<sup>35</sup>.

В Кіровоградській області біля станції Цибулеве є хутір Ясенове. Саме туди переїхало 37 сімей із Адамівки. Землі під

садиби їм були виділені просто серед пшеничного поля. Ділянки пшениці викошили лише під майбутні хати. Жителька колишнього с. Адамівка Кириченко В. Г. згадує, що «глиняну хату в с. Ясенове будували довго. Грошей із компенсації не вистачило. Будували переважно по неділях, тому що батькам потрібно було ходити в колгосп, відробляти трудовні»<sup>36</sup>.

Частина переселенців переносили свої будинки чи будували нові в місті Чигирині. Больботи, Чубенки, Прудкі, Кулиничі та інші – це сім'ї із Шабельників, Тіньок, Адамівки. Стеблівські, Симоненки, Педюри – із села Ялинці Градизького району Полтавської області<sup>37</sup>.

Так, виконуючи накази «згори» переселенці мали залишати свої рідні землі, повернутися туди вже було неможливо. Як приклад, з 9207,7 га землі артілі ім. Сталіна Топилівської сільради після затоплення у користуванні залишилося лише 1612,8 га<sup>38</sup>. Споконвіку люди шанували землю, боролися за неї. А тут як боротися?! Не переселятися означало свідомо пустити свої пожитки, майно під воду. Зникали населені пункти, зникла історія. «Пересилка» розкидала чигиринців по всій Україні і за її межами. Крім того, в часи спорудження Кременчуцької ГЕС не лише переносили всі прибережні села «на гору», а й за вказівками «згори» переселяли населення в райони зрошувального землеробства південних областей УРСР. Рекомендували переселяти бригадами, а окремі господарства з кількістю не менше двох працездатних в сім'ї. У 1956–1959 рр. планувалося переселити з Черкащини 3500 господарств в південні області УРСР, у тому числі з Чигиринського району 2300 господарств в Миколаївську область<sup>39</sup>. Відповідальність за виконання рішення покладалася на голів колгоспів і сільрад, партійних керів-

<sup>31</sup> МПДА. Записано від Капловухої Ганни Василівни (1923 р. н.), жительки с. Суботів Черкаської обл., листопад 2010 р.

<sup>32</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, опис 1, спр. 307, арк. 181.

<sup>33</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, опис 1, спр. 307, арк. 200–201.

<sup>34</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, опис 1, спр. 308, арк. 109–110.

<sup>35</sup> Токовенко М. Тільки очі заплющю мені сниться Боровиця // Провінційна хроніка. 2006. 3 листопада. С. 3, 6.

<sup>36</sup> МПДА. Записано від Кириченко Віри Григорівни (1944 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.

<sup>37</sup> МПДА. Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

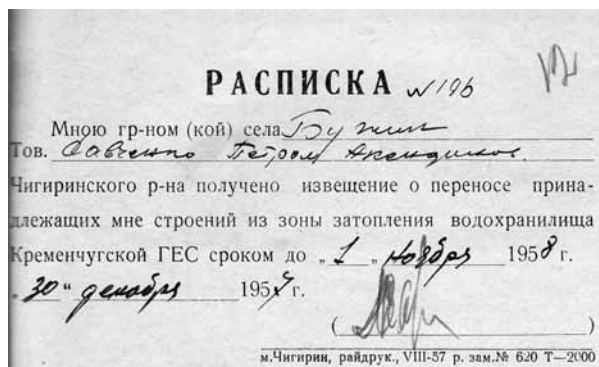
<sup>38</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 230, арк. 78.

<sup>39</sup> ДАЧО, ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 61, арк. 228–229.

ників, які мали відібрати сім'ї для переселення. Не допускалося відправлення хворих чи непрацездатних, переселяли за бажанням. А щоб збільшити кількість бажуючих, їм надавали пільги, в першу чергу виплачували компенсацію за будинки і надвірні споруди. Безкоштовно давали будівельні матеріали (ліс, шифер та ін.) на відновлення житлових будинків. Ставка, як завжди, робилася на свідомість радянського громадянина, на велике народно-господарче значення всіх рішень комуністичного керівництва<sup>40</sup>.

Нове село для переселенців з Мудрівки та Топилівки не планували будувати, оскільки втрачалося багато земель сільськогосподарського призначення. Тому, жителям пропонували переселитися в уже існуючі населені пункти<sup>41</sup>. Так, в березні 1956 р. частина колгоспників сільськогосподарської артілі ім. ВКП(б) Топилівської сільради погодилася переселитися в Миколаївську область<sup>42</sup>. З протоколу засідання Чигиринської райради від 20 липня 1956 р. видно, що переселення не відбулося. Виконком вирішив розмістити артіль в межах району і об'єднати її з колгоспом «Більшовик», а в селі Боровиця додатково розмістити 500 нових дворів для колгоспників<sup>43</sup>. З обох сіл (Мудрівки і Топилівки) залишилося понад 500 сімей на «низу», два тижні протестували, вимагаючи виділити землі під нове село. Згодом, державне керівництво все ж таки дало дозвіл на будівництво нового села<sup>44</sup>. Але в цих селах були значні відставання у роботах з переселення.

Одночасно з цим Чигиринський район мав виконувати завдання державного плану розвитку народного господарства. Щоб покращити становище переселенців, виконком Чигиринської районної ради з 1 січня 1957 р. надав індивідуальним господарствам Тінківської, Боровицької, Адамівської, Рацівської, Шабельницької,



**Розписка жителя села Бужин  
Чигиринського району Петра Савченка  
про отримання повідомлення про  
переселення із зони затоплення  
водосховища Кременчуцької ГЕС. 1958 р.**

Топилівської сільради пільги на обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції державі та податку строком на 2 роки (1957–1958 рр.)<sup>45</sup>.

Не кращим було становище і колгоспів, які знаходилися в зоні затоплення. У 1956–1959 рр. колгоспи-переселенці здійснювали величезні капіталовкладення в роботи з підготовки чаші водосховища. У 1958 р. їх економічне становище було настільки тяжким, що Чигиринська райрада просила Черкаський облвиконком надати пільги на поставки державі сільськогосподарських продуктів п'ятьом колгоспам, що переселялися, строком на два роки<sup>46</sup>. У грудні 1959 р. на засіданні Чигиринської райради знову розглядалося питання про складний фінансовий стан колгоспів-переселенців. У протоколі зазначається: «колгоспи «Зоря» (с. Топилівка) та «Дружба» (с. Боровиця) у зв'язку з переселенням із зони затоплення Кременчуцької ГЕС провели великий обсяг будівельних робіт, понесли великі грошові затрати, використали всі фонди, проте будівництво не закінчене. Колгоспи економічно ослабли і вже не провести розрахунки з організаціями за виконані роботи та оплати праці колгоспників за трудо-

<sup>40</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк.99–100.

<sup>41</sup> МПДА. Записано від Сашко Ольги Яківни (1950 р. н.), жительки с. Топилівка Черкаської обл., вересень 2010 р.

<sup>42</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк. 162.

<sup>43</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 307, арк. 70.

<sup>44</sup> МПДА. Записано від Сашко Ольги Яківни (1950 р. н.), жительки с.Топилівка Черкаської обл., вересень 2010 р.

<sup>45</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 308, арк. 117.

<sup>46</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр.490, арк. 153.



днями. Для закінчення будівництва всіх об'єктів колгоспам необхідно ще понести 2,6 млн крб. затрат. Крім цього вони мають державний кредит в сумі 1,264 млн крб.». Тому, райрада вирішила просити звільнити ці колгоспи від сплати прибуткового податку на 1960 р.<sup>47</sup>

Згідно протоколу засідання Чигиринської райради від 10 лютого 1959 р. зрозуміло, що КГЕС планували здати в експлуатацію раніше наміченого строку. Взимку 1959 р. на сільськогосподарських угіддях колгоспів посиленними темпами проводилися роботи по підготовці до дострокового затоплення. А саме: нарізали тераси судноплавних ходів, усували нерівності рельєфу, розчищали і знищували всі насадження, що знаходилися в зоні затоплення. Внаслідок перекриття Дніпра в 1959 році під час весняної повені затопило 5623 га земель (рілля, сіножаті, вигони, садки)<sup>48</sup>. Чигирик П. В. (1944 р. н.), житель колишнього с. Адамівка згадує, що «вода пішла тоді двома шляхами: по старому руслу Дніпра і повз гору. В Адамівці відбулося велике зіткнення цих двох

потоків. Тоді ж і затопило тваринницьку ферму. Два дні худоба стояла по черево у воді, поки в колгоспі зробили човни, щоб врятувати ту, яка залишилася ще живою. Коли відкрили загін, худоба ринула на стару дорогу, а вся місцевість вже була у воді, тому багато тварин потонуло»<sup>49</sup>.

У жовтні 1959 р., в урочистій обстановці, в районі Кременчуцької ГЕС Дніпро був перекритий і вода поступово почала заповнювати чашу водосховища. Але не всі роботи з переселення споруд колгоспів, соціально-культурних закладів, дворів населення були виконані. Із плану будівництва 2000 будинків по району перенесено і збудовано за 1958 р. 992, тобто лише половина. Не виконано також плани з будівництва колгоспних приміщень, магазинів, медпунктів, шкіл, клубів, відділень зв'язку, доріг, об'єктів водопостачання в нових населених пунктах<sup>50</sup>. Будівництво шкіл в нових населених пунктах проходило у вкрай складних умовах: не вистачало будівельного матеріалу, кваліфікованих кадрів, робітників. Будували нові школи методом «народної будови»<sup>51</sup>.



*Толока на будівництві житлових будинків на новому місці. Село Тіньки Чигиринського району після переселення. 1958 р.*

Із 212 житлових будинків для пільгових категорій, було здано лише 15 (в с. Боровиця)<sup>52</sup>. У селах Топилівка, Боровиця, Шабельники були індивідуальні господарства, які на червень 1959 р. ще не приступили до будівництва будинків і не прийняли відведені їм земельні ділянки в нових селах<sup>53</sup>. Тому, Чигиринська райрада вирішила застосувати заходи згідно постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ від 5 вересня 1952 р. № 2885 «Про примусове переселення громадян, які ухилилися від нього у вказаний термін, знесення їхніх

<sup>47</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4, оп. 1, спр. 42, арк. 115.

<sup>48</sup> Архівний відділ Чигиринської РДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 599, арк. 163.

<sup>49</sup> МПДА. Записано від Чигирика Петра Васильовича (1944 р. н.), жителя в с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.

<sup>50</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 600, арк. 95–96.

<sup>51</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 491, арк. 132.

<sup>52</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 600, арк. 183.

<sup>53</sup> ДАЧО, ф. Р. 2570, оп. 1, спр. 147, арк. 136.



**Озелення вулиці переселеного села Рацеве Чигиринського району. 1959 р.**

будівель проводити за їх рахунок і нараховувати цим громадянам страхову оцінку за будови». До 1 жовтня 1959 р. по Чигиринському району потрібно було «розчистити» 3384 індивідуальних господарств і 663 колгоспних будівель, що знаходилися в зоні затоплення<sup>54</sup>.

Причиною такого становища були значно завищені терміни переселення і будівництва споруд. Не виконавши плани по переселенню першої черги, перейшли до другої. Перенесення будівель населення, очищення території, формування будівельних бригад різних спеціальностей (з числа самих переселенців), заготівля місцевих будівельних матеріалів (лісу, очерету, піску та ін.), виготовлення цегли-сирцю, черепиці – це далеко не весь перелік робіт, що покладався на колгосп-переселенці. Медпункти, колгоспів (сум самообкладання) чи методом «народної будови», тому темпи виконання всіх робіт були повільними, а їх якість незадовільною.

На жаль, в силу всіх цих обставин, невчасно і неякісно були виконані і роботи по перенесенню кладовищ і укріпленню скотомогильників. Протягом 1957–1958 рр. перед головами колгоспів і сільрад, що знаходилися в зоні затоплення, ставилося

завдання: «забезпечити перенесення кладовищ та укріплення скотомогильників, до 1 червня 1956 р. закрити діючі кладовища і відвести ділянки в нових населених пунктах»<sup>55</sup>.

У 1957–1959 рр., за рахунок коштів колгоспів, частково перенесли братські та одиночні могили. Ті жителі затоплених сіл, у кого були кошти, переносили рештки родичів на нове кладовище. Але багатьом, через матеріальну скруту, не вдалося це зробити. Могили їх рідних були поглинуті водами Кременчуцького водосховища<sup>56</sup>. За свідченням очевидців, найбільше могил залишилося на території сіл Шабельники і Ялинці<sup>57</sup>. На кладовищах працювали бригади копачів, яким платили «за голову», тому дуже часто вони і виймали лише голову. Нащадки вже ніколи не зможуть прийти до могил дідів, прадідів<sup>58</sup>. Багато років вода розмивала кладовища і скотомогильники, виносячи рештки на берег. Зауважимо, там були поховані померлі від віспи, чуми, а бактерії цих хвороб можуть зберігатися протягом тисяч років. Навіть через 30 років знаходили людські рештки. Так, в 1992 р., в районі с. Топилівка, на березі Кременчуцького моря, відпочиваючі знайшли заплетену дівочу косу з дукачем 1890 року та хрестиком<sup>59</sup>.

У результаті створення штучного Кременчуцького водосховища на території Полтавської, Кіровоградської і Черкаської областей було затоплено 250 тис. га землі.<sup>60</sup> Це землі, які раніше ефективно використовувалися сільським, лісовим і рибним господарствами. З Чигиринського району в 1959 році під водоймище відійшло 22.743 га угідь сільськогосподарських артілей і 1518 га рибного колгоспу.<sup>61</sup> З карти Чигиринщини назавжди зникли населені пункти: Бужин, Боровиця, Топилівка, Тіньки, Рацеве, Шабельники, Кожарки,

<sup>54</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 600, арк. 182–187.

<sup>55</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 306, арк. 45–46.

<sup>56</sup> МПДА. Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

<sup>57</sup> МПДА. Записано від Панченко Ольги Макарівни (1937 р. н.), жительки с. Боровиця Черкаської обл., листопад 2007 р.

<sup>58</sup> МПДА. Записано від Дмитренко Ольги Кузьмівни (1931 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., березень 2008 р.

<sup>59</sup> Шапошник Г. Розриті могили // Чигиринські вісті. 1992. 18 липня. С. 4.

<sup>60</sup> Малінін М. Затоплені долі // Вечірні Черкаси. 2007. 19 вересня. С. 24.

<sup>61</sup> Архівний відділ ЧРДА, ф. 4192, оп. 1, спр. 307, арк. 110.

Калантаїв, Тарасівка, Адамівка, Мудрівка, Гушівка. Натомість, на степу було збудовано п'ять сіл зі старими топографічними назвами: Боровиця, Топилівка, Тіньки, Рацеве та Вітове. Так, с. Рацеве утворене в 1958 р. із сіл Калантаєва, Кожарок, Рацева, Адамівки, частини Гушівки і Вітова<sup>62</sup>.

До складу Топилівської сільради в 1959 р. увійшли села Топилівка і Мудрівка<sup>63</sup>. Нове село було збудовано на землях колишнього колгоспу с. Мудрівка, але топилян за кількістю оселилося більше і тому, назва «Мудрівка» не збереглася<sup>64</sup>. Тарасівка, Бужин, Шабельники і Тіньки були об'єднані в 1959 р. в нове село Тіньки<sup>65</sup>.

Деякі назви «загублених» сіл вживаються і зараз. Вони увічнилися у назвах вулиць. Так, в с. Рацеве є вулиці Адамівська, Калантаївська, Рацівська. Збереглася і традиція відзначати храмовий день. «У Кожарки знайомі і родичі ходять «храмувати» на осіннього Михайла (21 листопада), Адамівський храм на Покрову (14 жовтня), а Рацівський – на другу Пречисту (21 вересня)»<sup>66</sup>.

По кількості дворів та населення придніпровські села значно поменшали. Оскільки в часи «пересилки» багато людей виїхало в інші населенні пункти, інколи за межі Чигиринського району і навіть за межі Черкаської області. Наприклад, з с. Боровиця виїхали мешканці 270 господарств. За свідченням переселенців, в середині і наприкінці 60-х рр. ХХ ст.

частина родин, що не прижилися на нових місцях, повернулися на Чигиринщину. Багато горя вони тоді пережили<sup>67</sup>. Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а тут ще і «пересилка». Ті події значно змінили звичний порядок, що склався в житті і побуті колгоспників<sup>68</sup>. Найбільше за чим шкодують переселенці – це природа і її багатства: луки, заплави, садки, ріки, природні джерела з чистою цілющою водою. «Зараз такого ніде не знайдеш»<sup>69</sup>.

Висновок. Наведені вище факти дають підстави для узагальнюючого висновку про те, що переселення жителів придніпровських сіл правобережної Черкащини із зони затоплення Кременчуцького водосховища – найбільшого на Дніпрі за площею затоплення і кількістю людей, що підлягали переселенню, здійснювалося в умовах серйозних недоліків в організації цих заходів. Вже від самого початку не витримувалися терміни виконання робіт, а при визначенні місць нових населених пунктів переважав принцип економічної доцільності. Значні недоліки і порушення мала система виплати компенсацій і надання допомоги в господарському облаштуванні людей на нових місцях. Водами рукотворного водосховища були затоплені унікальні за своєю врожайністю і природними ландшафтами землі. Назавжди втрачені пам'ятки історії і археології. Не всі кладовища і захоронення були перенесені на нові місця.

## References

1. Kuz'mych N. *Arkheolohichni doslidzhennya Chyhyrynschchyny v XIX – 50-kh rr. XX st.* // Chyhyryns'ki visti. 2002. 19 chervnya. S. 3.
2. Malinin M. *Zatopleni doli* // Vechirni Cherkasy. 2007. 19 veresnya. S. 2.
3. Nayda O. *Chyhyryns'kyi bir* // Zorya komunizmu. 1981. 26 bereznya. S. 4.
4. Poltavets' V. I. *Arkheolohiya Kremenchuts'koho «morya»* // Pam'yatky Ukrainy. 2003. № 4. S. 40–51.
5. Tokovenko M. *Til'ky ochi zaplyushchu meni snyt'sya Borovytsya* // Provintsiyna khronika. 2006. 3 lystopada. S. 3, 6.
6. Shaposhnyk H. *Rozryti mohyly* // Chyhyryns'ki visti. 1992. 18 lypnya. S. 4.

<sup>62</sup> ДАЧО, ф. 4178, оп. 1, спр. 550, арк. 1.

<sup>63</sup> ДАЧО, ф. 4178, оп. 1, спр. 556, арк. 1.

<sup>64</sup> МПДА. Записано від Сашко Ольги Яківни (1950 р. н.), жительки с. Топилівка Черкаської обл., вересень 2010 р.

<sup>65</sup> ДАЧО, ф. 4178, опис 1, спр. 555, арк. 1.

<sup>66</sup> Записано від Дмитренко Ольги Кузьмівни (1931 р. н.), жительки с. Рацеве Черкаської обл., березень 2008 р.

<sup>67</sup> МПДА – Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.

<sup>68</sup> МПДА. Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.

<sup>69</sup> МПДА. Записано від Ботьбот Світлани (1953 р. н.), жительки м. Чигирин Черкаської обл., листопад 2007 р.



DOI:

УДК 908-051Голиш (477.46)(045)

**Олександр Лисенко** (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,  
член-кореспондент НАН України,  
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень  
Інституту історії України НАН України  
E-mail: ukr2ww@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

**Олександр Перехрест** (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор кафедри  
всесвітньої історії та міжнародних відносин  
Черкаського національного університету  
імені Богдана Хмельницького  
E-mail: kaf.vsesvit@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>

## Невтомний трудівник краєзнавчої ниви (до 75-річчя Григорія Голиша)

*Статтю присвячено відомому краєзнавцю й освітянину, кандидату історичних наук, доценту, директору наукової бібліотеки імені М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, почесному краєзнавцю України Григорію Михайловичу Голишу (з нагоди 75-річчя від дня народження). Висвітлено його різногранну життєдіяльність, яка пов'язана з розвитком національної освіти та краєзнавчим рухом.*

*Акцентовано увагу на аналізі його творчого доробку із краєзнавства, який репрезентований як окремими виданнями (монографіями, науково-популярними книгами, довідковою літературою), так і чисельними статтями в наукових та медійних часописах. Схарактеризовано внесок краєзнавця у пам'яткотворчу роботу, музейництво, розкрито напрями його організаторської й громадської діяльності. Подано відомості про нагороди ювіляра за його заслуги в освітній діяльності та краєзнавчому русі.*

**Ключові слова:** Г. Голиш, краєзнавство, краєзнавець, краєзнавчі дослідження, пам'яткотворча робота, музейництво, громадська діяльність, освіта, наука.

**Oleksandr Lysenko** (Kyiv)

doctor of historical sciences, professor,  
Corresponding member of the National  
Academy of Sciences of Ukraine, Head  
of the Department of Military Historical  
Research Institute of the History of Ukraine  
of the National Academy of Sciences of Ukraine  
e-mail: ukr2ww@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

**Oleksandr Perekhrest** (Cherkasy)

doctor of historical sciences, professor of the  
department world history and international  
relations Cherkasy National University  
named after Bohdan Khmelnytskyi  
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>

## A tireless worker in the field of local history (To the 75th anniversary Gryhory Golysh)

*The article is dedicated to the famous local historian and educator, candidate of historical sciences, associate professor, director of the M. Maksymovich Scientific Library of the Cherkasy National University named after B. Khmelnytskyi, to the honored local historian of Ukraine Gryhoriy Mykhailovych Golysh (on the occasion of the 75th anniversary of his birth). His multifaceted life activity, which is connected with the development of national education and the local history movement, is highlighted.*

*Attention is focused on the analysis of his creative work in local history, which is represented both by separate publications (monographs, popular science books, reference literature), and numerous articles in scientific and media journals. The contribution of the local historian to monument creation work, museology is characterized, the directions of his organizational and public activities are revealed. Information about the jubilee's awards for his merits in educational activities and the local history movement is provided.*

**Key words:** H. Golysh, local history, local historian, local history research, monument creation work, museology, public activity, education, science.



**Григорій Михайлович  
Голіш**

На початку цього горічного березня минуло 75 років від дня народження відомого освітянина й краєзнавця Григорія Михайловича Голіша. Його багатогранна життєдіяльність стала взірцем служіння рідному краю, а тому вбачається актуальним звернення до оглядового аналізу життєтворчості, яка ще не дістала достатнє висвітлення в науковій літературі. Метою персоналістичної статті є на основі об'єктивних даних схарактеризувати основні віхи життя та напрями дослідницької діяльності ювіляра, акцентувавши увагу на його внеску в розвиток краєзнавчого руху.

Життєвий шлях ювіляра розпочався в нелегкий повоєнний період 4 березня 1949 р. Його малою батьківщиною стало село Деньги, що на Золотоніщині Полтавської (нині Черкаської) області. Це мальовниче поселення на берегах річки Самозванки має давнє козацьке коріння, відоме славними бойовими й трудовими традиціями, а надто – своїми іменитими уродженцями. Серед них, зокрема, один із

фундаторів вітчизняної філософії Петро Канівецький, репрезентанти дореволюційної юридичної школи, доктори права Василь та Григорій Демченки, відомий український державотворець доби Української революції 1917–1921 рр., письменник та історик Сергій Шелухін, заслужений художник Туркменії Іван Черінько, народний артист України, лауреат Державної (нині Національної) премії ім. Т. Шевченка Андрій Гончар, знаний фольклорист Яків Демченко та інші достойники.

Григорій зростав у дружній інтелігентній родині. Його батько Михайло Іванович, колишній офіцер-фронтовик, працював головним агрономом, був відзначений за бойові та трудові заслуги трьома орденами й чотирнадцятьма медалями. Понад 30 років віддала педагогічній ниві мати, Ольга Гаврилівна, працюючи учителькою початкових класів.

Неповну середню освіту здобув у місцевій восьмирічці. Продовжив навчання в Золотоніській середній школі № 4 – знаному навчальному закладі міста, що свого часу дав путівку в життя відомим українським майстрам слова Семену Скляренку та Миколі Терещенку. Одним із учителів Григорія в цій школі став відомий краєзнавець національного рівня, заслужений учитель України Михайло Пономаренко, який зронив у душу Гри-

горія перші зерна зацікавленості історією рідного краю. А завершив загальноосвітню підготовку Г. Голиш уже в Чапаєвській одинадцятирічці (родина перебралася в с. Чапаєвка на постійне проживання). У шкільні роки відзначався дисциплінованістю й відповідальністю, допитливістю й ретельністю у виконанні домашніх завдань, успішно виступав на районних та обласних предметних олімпіадах. Успіхи учня були відзначені похвальними листами, грамотами та золотою медаллю за особливі успіхи в навчанні<sup>1</sup>.

Відразу після закінчення школи він вступив на історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. Принагідно зазначимо, що зі стін його alma mater – визнаного лідера педагогічної освіти України – вийшли відомі освітянські класики Антон Макаренко та Василь Сухомлинський. У навчальному закладі панувала особлива аура духовності та українства. До того ж, роки навчання Григорія співпали в часі з добою шестидесятництва, яка витворила належне підґрунтя для критичного мислення, інтелектуального зростання й творчих пошуків. Наформування фахівця-історика великий вплив справили такі відомі вчені-педагоги, як Павло Денисовець, Антон Черевань, Василь Лобурець, Віктор Воловик, Микола Чупрун, Яків Побеленський, Олексій Соколовський, Михайло Семиволос, Марія Малич, Іван Підласий та інші.

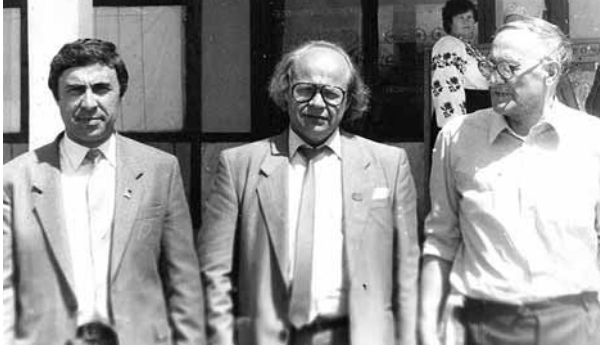
Навчаючись в інституті, Григорій уже з першого курсу став активним членом студентського наукового товариства. Він активно займався дослідницькою роботою, брав участь у міжвузівських та республіканських наукових конференціях. Були помічені й належно оцінені його ґрунтовні розвідки з історії громадських об'єднань Полтавщини. Григорій ставав неодноразовим переможцем та дипломантом обласних і всеукраїнських конкурсів студентських наукових робіт. Навчання в інституті він завершив у 1970 р., отримавши диплом з відзнакою і кваліфікацію вчителя історії та суспільствознавства.

Трудова діяльність розпочалася того ж року на посаді вчителя історії та німецької мови Річицької десятирічки на Волині. А потім була служба в лавах Збройних сил СРСР, яку проходив у танкових військах Прикарпатського військового округу (пізніше отримав військове звання капітана). Після закінчення дійсної військової служби у 1972 р. Г. Голиш повернувся до с. Чапаєвка. У місцевій школі викладав історію та суспільствознавство, накопичував необхідний учительський досвід, ділився ним на районних, обласних та республіканських конференціях і нарадах, керував районною школою передового педагогічного досвіду. Вів багатопланову позакласну роботу з історії, зокрема, очолював гурток юних археологів-нумізматів та шкільний клуб «Пошук». Його учні неодноразово посідали призові місця на районних та обласних олімпіадах з суспільних дисциплін. Під керівництвом учителя було підготовлено та захищено 10 дослідницьких праць на обласному етапі конкурсу-захисту учнівських робіт МАН, усі вони відзначені дипломами. За результатами атестації Григорію Михайловичу було присвоєно звання «Учитель-методист» та вищу кваліфікаційну категорію.

Уже тоді він постійно перебував у вирі активного громадського життя, зокрема, на громадських засадах працював заступником голови виконкому Чапаєвської сільської ради, керував первинними осередками товариств «Знання» та охорони пам'яток історії та культури, вів інтенсивну лекційно-просвітницьку роботу.

Від 1978 р. перебував у резерві керівних працівників районного відділу освіти, закінчив відповідні курси при Центральному інституті вдосконалення вчителів (м. Київ). У 1985 р. був призначений директором Чапаєвської середньої (загальноосвітньої I–III ст.) школи і працював на цій посаді понад 13 років. То був доволі цікавий і плідний час історії цього знаного в краї освітнього закладу. Завдяки ініціативі та організаторському хисту Григорія Михайловича було спо-

<sup>1</sup> Пономаренко М. Ф. Голиш Григорій Михайлович // Краєзнавці Черкащини: біобібліогр. слов. Золотоноша, 2003. С. 25–26.



**Учасник Міжнародного Шевченківського форуму «Від серця Європи – до серця України» український письменник І. Ф. Драч у Чапаєвській школі Золотоніського району. На фото (зліва направо): директор школи Г. М. Голиш, І. Ф. Драч, відомий краєзнавець М. Ф. Пономаренко. 1989 рік**

руджено новий шкільний корпус, створена належна матеріальна база (чотирнадцять сучасних навчальних кабінетів і лабораторій, два спортзали, три навчальні майстерні, теплиця, актовий зал, бібліотека з читальним залом, один із найперших на Золотоніщині комп'ютерних класів тощо).

На подвір'ї школи було закладено дендропарк із сорока порід дерев та кущів. У 1990 р. розпочав свою роботу шкільний профілакторій, де до послуг учнів та учителів пропонувалося 10 фізіотерапевтичних процедур, сеанси лікувального масажу, долікарська допомога й стоматологічні послуги. У експозиції шкільного краєзнавчого музею «Пам'ять», фундатором якого став Г. М. Голиш, налічувалося понад 1 тис. експонатів (відділи історії села, історії школи, етнографії). Музей набув статусу народного, згодом йому було присвоєно звання «зразкового».

Очолований ювіляром педагогічний колектив домігся вагомих результатів навчально-виховної роботи. У 1990-х рр. Чапаєвська школа стала базовою серед загальноосвітніх закладів району та області з питань використання на уроках і в позакласній роботі краєзнавчого матеріалу, а також екологічного виховання, фізкультурно-оздоровчої роботи. На базі очолюваного Г. Голишем закладу постійно відбувалися районні та обласні семінари й

конференції освітян, а досвід роботи педагогічного колективу узагальнювався та рекомендувався до впровадження райметодкабінетом та Черкаським інститутом післядипломної освіти. Свідченням визнання вагомих успіхів Григорія Михайловича в управлінні школою стало обрання його делегатом 1-го з'їзду педагогічних працівників України, делегування на Всеукраїнську конференцію з питань роботи кращих сільських загальноосвітніх закладів та на республіканський форум педагогічного товариства України.

Від початку 1970-х рр. він захопився історичним краєзнавством і назавжди пов'язав із ним свої пошуково-дослідницькі уподобання. Ще в 1972 р. з'явилася його перша публікація в районній газеті й надалі Григорій Михайлович постійно ділився результатами своїх краєзнавчих студій на шпальтах місцевої періодики.

Від квітня 1998 р. він обійняв посаду заступника голови Золотоніської райдержадміністрації з гуманітарних, політико-правових питань. На цій копткій і відповідальній ділянці роботи в доволі драматичний період становлення української державності ювіляр опікувався освітньою, медичною, культурною сферами району, спрямовував діяльність пенсійного фонду та системи соціального захисту, вирішував нелегкі проблеми регіональної політики й правовідносин. Не полишив Григорій Михайлович і педагогічну роботу, працюючи за сумісництвом учителем історії в рідній Чапаєвській школі, викладачем Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького. Водночас він продовжував свої краєзнавчі розвідки й постійно ділився їхніми результатами на шпальтах місцевої періодики, а в 2000 р. видав свою першу книгу «Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

Проте чиновницько-управлінське повсякдення та ще й в умовах політичної нестабільності дошкуляло Г. Голишу дедалі більше, тому він у 2000 р. прийняв пропозицію щодо переходу на постійну роботу до Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького<sup>2</sup>.

<sup>2</sup> Лисенко О. Життєвий і творчий шлях. Голиш Григорій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент : біобібліографічний показ. / уклад. Л. І. Синявська. Черкаси, 2009. С. 5–7.



У цьому провідному виші краю працював старшим викладачем, доцентом кафедри всесвітньої історії, згодом – історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Важливою подією його творчої біографії став захист у 2004 р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (тема – «Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.»). Через рік йому було присвоєно вчене звання доцента.

Григорій Михайлович викладав важливі методологічні й практично спрямовані навчальні курси, які відіграють велику роль у підготовці фахівця-історика, зокрема, «Історія історичної науки», «Сучасна історіографія історії зарубіжних країн», «Нумізматика», «Генеалогія та основи соціального етикету», «Історичні портрети політичних і державних діячів зарубіжних країн». Долучився він і до підготовки майбутніх спеціалістів із туризму та готельного господарства, викладаючи їм такі навчальні дисципліни, як «Етнокультурологія та антропологія», «Туристичне краєзнавство» та «Історія туризму». Викладач розробив ґрунтовні навчально-методичні комплекси з усіх восьми дисциплін викладання, які були схвалені відповідними кафедрами і вченими радами, пройшли належну практичну апробацію.

Навчальні заняття, які проводив Григорій Михайлович, відзначалися високим науково-методичним рівнем, доступністю, риторичністю, прикладним характером, інтерактивністю, застосуванням електронних технологій, належним виховним потенціалом. У роботі зі студентами він максимально враховував вимоги сучасної психолого-педагогічної науки, відзначався комунікативністю, доброзичливістю, щирістю й водночас вимогливістю та принциповістю.

Григорій Михайлович працював куратором студентської академгрупи і став для своїх вихованців мудрим наставником, постійно опікувався їхніми проблемами,

налаштовував на добросовісну навчальну працю, неухильне дотримання норм суспільної моралі. Керована ним група була однією з найкращих за якісними показниками успішності, дисциплінованості, рівнем громадської активності<sup>3</sup>.

Від жовтня 2008 р. доцент Г. Голиш очолив наукову бібліотеку університету, паралельно з цим за сумісництвом, до 2015 р., викладав на кафедрі археології і спеціальних галузей історичної науки ННІ історії та філософії, потім упродовж року – на кафедрі публічного управління ННІ економіки і права. Від 2017 р. зосередився переважно на бібліотечно-організаторській та науково-публіцистичній роботі.

На посаді директора бібліотеки, продовжуючи справу своїх попередників, Григорій Михайлович розгорнув багатопланову роботу з метою приведення бібліотечної діяльності у відповідність з сучасними вимогами й викликами, утвердження її належного реноме як одного з найважливіших багатофункціональних підрозділів університету. Зокрема, фонди бібліотеки інтенсивно поповнюються завдяки фандрайзинговим діям дирекції та налагодженню особистих контактів з авторами, видавництвами й науково-дослідними установами. Удосконалилася матеріально-технічна база, планомірно проходить процес подальшої комп'ютеризації технологічних процесів: було відкрито електронний читальний зал, створено потужний електронний ресурс, суттєво поліпшилася науково-видавнича робота, активізувалася культурно-просвітницька діяльність, започатковано міжнародні зв'язки тощо. Завдяки ініціативі директора бібліотека отримала ім'я людини-академії Михайла Максимовича. Від 2021 р. при бібліотеці функціонує університетський музей історії книги, тематико-експозиційний план якого розроблено Г. М. Голишем.

Г. М. Голиш має чималий науковий та журналістський доробок, який складається з понад 600 публікацій. У колі його наукових уподобань – історія Другої світової війни, спеціальні історичні дисципліни,

<sup>3</sup>Там само. С. 7–9.

історія національної освіти, персоналістика, однак пріоритетне місце посідає історичне краєзнавство. Ювіляром підготовлена монографія, чотири підручники й навчальні посібники, 16 науково-популярних книг і довідкових видань (частина – у співавторстві), а також сотні статей, повідомлень, рецензій.

Помітним явищем у науковому житті стало видання монографії «У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.»<sup>4</sup>, яка підготовлена в рамках комплексних наукових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Названа праця за одностайними оцінками авторитетних рецензентів, професорів В. І. Кучера та О. Г. Перехреста, а також доктора Д. Стратієвського (ФРН), стала першим у вітчизняній історіографії дослідженням з означеної проблематики. Схвальні відгуки провідних фахівців зі спеціальних історичних дисциплін (зокрема, завідувачки відділу Інституту історії України НАН України професора М. Ф. Дмитрієнко) отримав також навчальний посібник «Основи нумізматики»<sup>5</sup>, який витримав уже два видання (надано гриф МОН України). Корисним для студентів-істориків виявився й підручник «Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.»<sup>6</sup>, схвалений до друку рецензентами: членом-кореспондентом

НАН України П. Реєнтом та членом-кореспондентом НАН України О. А. Удодом. Бібліотечна спільнота України схвально сприйняла впорядкований Г. Голишем збірник афоризмів «2300 вибраних мудрих думок про книгу і читання»<sup>7</sup> та навчальний посібник «Історична бібліографія»<sup>8</sup>. Інформативно цінними виявилися й укладені ним біобібліографічні покажчики про відомих науковців О. Є. Лисенка<sup>9</sup>, О. В. Черевка<sup>10</sup> та Т. М. Десятова<sup>11</sup>.

Левову частку творчого доробку Г. Голиша посідають результати його багатогранних краєзнавчих досліджень. У 2000 р. побачив світ підготовлений ним у співавторстві з М. Ф. Пономаренком збірник статей, документів і спогадів з історії Золотоніського краю в період Другої світової війни<sup>12</sup>. Значний резонанс у науково-краєзнавчих колах викликало й фундаментальне видання «Подорож Златокраєм. Нарис історії і сьогодення Золотоніського району» (у співавторстві, два видання), передмову до якого написали голови НСКУ академік П. Т. Тронько (1-ше вид.)<sup>13</sup> та член-кореспондент О. П. Реєнт (2-ге вид.)<sup>14</sup>.

Історії сільської освіти присвячена книга «Крізь роки й епохи»<sup>15</sup>, а минувшині й сьогоденню рідного села ювіляра – двокнижжя «Деньги в українській історії»<sup>16</sup>. Разом із іншими краєзнавцями ним укладено краєзнавчі збірники «Не підлягає

<sup>4</sup> Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с. : іл.

<sup>5</sup> Голиш Г. М. Основи нумізматики : навч. посіб. 2-ге вид. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с. : іл.

<sup>6</sup> Голиш Г. М. Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця ХІХ століття: підруч. для студ. вищ. навч. закл. зі спец. «Історія». Черкаси : Вертикаль, 2015. 260 с. : іл.

<sup>7</sup> 2300 вибраних мудрих думок про книгу і читання / упоряд. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2018. 296 с.

<sup>8</sup> Голиш Г. М. Історична бібліографія: навч.-метод. посіб. Черкаси : В-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 011. 55 с.

<sup>9</sup> Олександр Євгенович Лисенко: доктор історичних наук, професор: до 60-річчя від дня народж. : біобібліогр. покажч. / наук. ред. В. А. Смолій ; уклад.: Г. М. Голиш, Т. В. Заболотна. Київ : В-во Інституту історії України НАН України, 2015. 124 с. (Бібліографія вчених України).

<sup>10</sup> Черевко Олександр Володимирович : біобібліогр. покажч. : до 60-річчя від дня народження / уклад. Г. М. Голиш, авт. вступ. ст. В. А. Ющенко. Черкаси : Вертикаль, 2019. 134 с. (Бібліографія вчених України; вип. 12).

<sup>11</sup> Десятов Тимофій Михайлович : біобібліогр. покажч. : до 70-річчя від дня народження / уклад., відп. за вип. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2020. 68 с. : фото. (Бібліографія вчених України; вип. 16).

<sup>12</sup> Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Документи. Спогади. Статті. / упоряд. : Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко ; авт. текстів Г. М. Голиш. Черкаси : Відлуння-плюс, 2000. 240 с. : іл.

<sup>13</sup> Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району, Черкаси : Вертикаль, 2008. 567 с. : іл., фото.

<sup>14</sup> Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення / Г. М. Голиш, Л. Г. Лисиця. 2-е вид. Черкаси : Вертикаль, 2018. 580 с. : іл., фото.

<sup>15</sup> Голиш Г. М. Крізь роки й епохи: Історія і сучасність Чапаєвської школи: 150-річчю Чапаєвської школи присвячується. Черкаси : Вертикаль, 2010. 283 с. : фото.

<sup>16</sup> Голиш Г. М., Воронай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: іст.-краєзнав. нарис/ за ред. Г. М. Голиша ; авт. передм. В. М. Мельниченко. Черкаси : Вертикаль, 2022. 328 с. : іл., фото.



**Обласне краєзнавче свято «Моя Черкащина». Травень 2018 року**

забуттю»<sup>17</sup> та «Украдене дитинство»<sup>18</sup>. Інформативно цінним видається й підготовлений Г. М. Голишем і В. М. Мельниченком біобібліографічний довідник «Краєзнавці Черкащини»<sup>19</sup>. Побачили світ і три персоналістичні видання за авторством Г. Голиша, присвячені землякам: поету-академіку Валерію Шпаку<sup>20</sup>, відомому освітянському функціонеру Володимиру Клименку<sup>21</sup> та знаному аграрію Дмитру Лисуну<sup>22</sup>. У ще одному краєзнавчо-біографічному виданні подано вичерпну інформацію про викладачів Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, які завдяки своїм заслугам

набули членство в національних творчих спілках України<sup>23</sup>.

Неабияку інформативну та джерелознавчу цінність мають і підготовлені Г. Голишем та О. Ільченко два збірники прес-релізів матеріалів газет Черкащини, в яких віддзеркалилося повсякдення Черкаського університету (раніше педіституту) від 1954 до 2020 р.<sup>24</sup>

Досвідчений вчений і педагог ділився результатами своїх досліджень та досвідом науково-педагогічної діяльності на понад 100 міжнародних, всеукраїнських, обласних, регіональних та міжвузівських науково-практичних та краєзнавчих конференціях, симпозіумах, «круглих столах» та читаннях. Г. Голиш є членом вченої ради університету, бере активну участь у редагуванні (всього близько 137 позицій)<sup>25</sup> та рецензуванні наукових і медійних видань (18 позицій)<sup>26</sup>. Він входить до складу редколегії наукового журналу «Вісник Черкаського університету» (серія «Історичні науки»).

Григорій Михайлович робить посильний внесок у підготовку молодшої наукової зміни: став науковим керівником дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук<sup>27</sup>,

<sup>17</sup> Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): зб. наук. ст., документів, матеріалів та спогадів / упоряд.: В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2013. 323 с. : іл.

<sup>18</sup> Украдене дитинство: діти і підлітки Черкащини в роки Другої світової війни: зб. наук. ст., док., матеріалів та спогадів / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, Т. А. Клименко, В. М. Мельниченко. Черкаси : Вертикаль, 2015. 192 с.

<sup>19</sup> Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний довідник / упоряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2016. 220 с. : фото.

<sup>20</sup> Він по-іншому жити не міг: книга-спогад про науковця й поета Валерія Шпака / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, В. П. Ушанов. Черкаси : Вертикаль, 2014. 216 с. : іл.

<sup>21</sup> Спокою в житті не знав: книга-спогад про освітянина Володимира Клименка / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, А. Ю. Логінов; під заг. ред. Г. М. Голиша. Черкаси : Вертикаль, 2016. 240 с. : фото. – (Подвижники освіти Шевченкового краю; вип. 3).

<sup>22</sup> Голиш Г. М. Дмитро Лисун: від Гірників до Плешканів: документальна повість, спогади / авт. передм. В. А. Ющенко. Черкаси : Вертикаль, 2020. 270 с. : фото.

<sup>23</sup> Голиш Г. М., Голиш Л. Г. Покликані високим і вічним. Викладачі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького – члени національних творчих спілок. Черкаси : В-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. 170 с. : фото.

<sup>24</sup> Черкаський педагогічний інститут на шпальтах газети «Черкаська правда», 1954–1991 рр.: матеріали прес-моніторингу / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, О. В. Ільченко. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 208 с.; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького на шпальтах провідних газет Черкащини 1992–2020 рр.: матеріали прес-моніторингу / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, О. В. Ільченко. Черкаси : Вертикаль, 2021. 404 с.

<sup>25</sup> Наприклад: Анотований покажчик дисертацій, захищених в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького (2004–2020): анот. бібліогр. покажч. : до 100-річчя Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького / уклад. Н. В. Демченко; наук. ред. Г. М. Голиш. Черкаси : Гордієнко Є. І., 2021. 376 с.; Чайка С. О. Піщанський хронограф: історико-публіц. есе / наук. ред. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2013. 296 с.

<sup>26</sup> Напр.: Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами): [зб. ст.] / рец.: О. А. Коляструк, В. І. Абакумова, Г. М. Голиш. Львів : Магнолія 2006, 2015. – 232 с. : іл. Бугаєнко К. С. Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення : історико-краєзнавчий нарис / рец.: В. М. Лазуренко, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2023. 172 с. : фото.

<sup>27</sup> Оніщенко С. Б. Залізничі та залізничники України в другій половині ХХ ст: соціоісторичний аспект : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / наук. кер. Г. М. Голиш. Черкаси, 2018. 20 с.

вісім разів виступив опонентом на захистах, підготував відгуки на 12 авторефератів кандидатських дисертацій. За його керівництвом студентами-випускниками підготовлено понад 70 магістерських та кваліфікаційних робіт.

Ювіляр бере активну участь у громадській роботі університету та області. Від 2003 до 2008 р. він очолював профбюро історико-юридичного факультету (історико-юридично-філософського факультету), був обраний членом Черкаського обкому профспілки працівників освіти і науки. Він є членом творчих об'єднань: Національної спілки журналістів та Національної спілки краєзнавців України. Обирався членом правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України та її президії. Від 2023 р. очолює створену з його ініціативи Золотоніську районну організацію НСКУ, підготував програму розвитку краєзнавчого руху в краї, яка затверджена Золотоніською районною радою. Науковець є чільним учасником роботи регіональної топонімічної комісії. В університеті очолює первинну організацію Національної спілки журналістів України, входить до складу секретаріату Черкаської обласної організації НСЖУ.

З метою поширення знань з регіональної історії виступає з цікавими матеріалами у теле- та радіоефірі області, а також на численних публічних заходах. Делегат V з'їзду Федерації профспілок України та IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України. Обирався депутатом Чапаєвської сільської ради п'ятискликань, Золотоніської районної ради 2-х скликань та Черкаської обласної ради (1998 – 2002). Загальний стаж депутатської діяльності становить майже 30 років. Ювіляр бере активну участь у пам'яткотворчій роботі. Завдяки його ініціативі та концептуальній і організаторській роботі в с. Благодатне з'явилися пам'ятники Матері, а також герою Другої світової війни Григорію Березі, в с. Деньги – пам'ятні знаки Сергію Шелухіну та Св. Луці (В. Войно-Ясенецькому). Біля адміністративного корпусу наукової бібліотеки ім. М. Максимовича

з ініціативи Г. Голиша взяли прописку три об'єкти монументального мистецтва: пам'ятний знак «Книжкова мудрість», абстрактна композиція «Норд-Вест» і меморіальна стела Михайла Максимовича (всі вони споруджені за спонсорські кошти, залучені Г. Голишем)<sup>28</sup>.

Багаторічна й сумлінна праця Г. М. Голиша відзначена багатьма нагородами. Зокрема, його нагороджено медалями Івана Франка (НАПН України), «За вірність заповітам Кобзаря» (ВУТ «Просвіта»), Богдана Хмельницького, «За збереження історії», «За вірність традиціям» (ВО «Країна»), значком «Відмінник народної освіти», відзнаками «Петро Могила» («За розвиток вищої освіти», МОН) «За активну участь в охороні пам'ятників війни» (УТОПІК), «За особливі заслуги перед Черкащиною», «60 років Черкаській області», «За відданість справі», «200 років з дня народження Т. Шевченка» (Черкаська ОДА), «За сумлінну працю» (Черкаська міська рада), «За розбудову університету» (ЧНУ ім. Б. Хмельницького), Почесними грамотами Міністерства освіти (МОН) України (двічі), Федерації профспілок України, ЦК профспілки працівників освіти та науки, Всеукраїнської громадської організації «Захист дітей війни», Черкаської обласної ради (тричі), обкому профспілки працівників освіти та науки, Золотоніської районної ради та райдержадміністрації, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (тричі), Благословенною грамотою Митрополита Київського і всієї України Єпіфанія та ін. Він є лауреатом краєзнавчих премій ім. академіка Петра Тронька, ім. М. Максимовича, ім. Михайла Пономаренка, премії імені Народного учителя Олександра Захаренка та журналістської «Прометей», має звання «Почесний краєзнавець України».

Свій ювілей Григорій Михайлович зустрів у розквіті творчих сил і енергії, він сповнений нових задумів. Запорукою подальших життєвих успіхів ювіляра є його фанатична відданість справі, неабиякий творчий потенціал, напрацьований

<sup>28</sup> Інтерв'ю з Г. Голишем. *Особ. архів О. Лисенка.*

упродовж багатьох років невтомної праці досвід роботи, розуміння й підтримка його колег, рідних та близьких.

Таким чином, як випливає з поданого в статті матеріалу, Г. М. Голиш нагромадив чималий життєвий, організаторський та творчий досвід. Його дослідницька діяльність є доволі різногранною, проте основ-

ний пріоритет належить краєзнавчим пошукам. Творчий доробок ювіляра репрезентований як окремими виданнями різних типів і жанрів, так і численними статтями. Вагомим виглядає і його внесок у музейництво, пам'яткотворення та організацію краєзнавчого руху на Черкащині.

## References

1. Bakalets O. A. (2015). *Aktualni problem ukrainskoi numizmatyky, henealohii ta istorychnoho kraieznavstva (za pysmovymy ta skarbovymy dzherelamy)*. [Actual problems of Ukrainian numismatics, genealogy and historical local history (based on written and treasure sources). (O. A. Kolyastruk, V. I. Abakumova, G. M. Golysh, Revs.). Lviv, UA: Magnolia 2006 [in Ukrainian].
2. Bugayenko K. S. (2023). *Bibliotekna sprava Cherkashchyny: vid pershodzherl do sohodennia :istoryko-kraieznavchyi narys* [Library affairs of Cherkasy region: from the original sources to the present: historical and local history essay]. (V. M. Lazurenko, G. M. Golysh, Revs.). Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
3. Chaika S. O. (2013). *Pishchanskyi khronohraf: istoryko-publitsysty chniese* [Pischansky chronograph: historical and journalistic essays]. (G. M. Golysh, Ed.). Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
4. Demchenko N. V. (Comp.). (2021). *Anotovanyi pokazhchuk dysertatsii, zakhyshchenykh v Cherkaskomu natsionalnomu universyteti imeni Bohdana Khmelnytskoho (2004-2020)* [Annotated index of dissertations defended at Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (2004-2020)]. (G. M. Golysh, Ed.). Cherkasy, UA: Gordienko E. I. [in Ukrainian].
5. Golysh G. M., Klymenko T. A., Melnychenko V. M. (Comps.). (2015). *Ukradene dytynstvo: dity i pidlitky Cherkashchyny v roky Druhoi svitovoi viiny* [Stolen childhood: children and adolescents of Cherkasy region during the Second World War] [Collection of scientific articles, documents, materials and memories]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
6. Golysh G. M. (2020). *DmytroLysun: vid Hirnykiiv do Pleshkaniv : dokumentalna povist, spohady* [Dmytro Lysun: from the Miners to the Pleshkans: a documentary novel, memories]. Cherkasy: Vertical [in Ukrainian].
7. Golysh G. M. (2005). *U vyryviiny. Stanovyshche nepovzholitnykh hromadian Ukrainy v 1941–1945 rr* [In the maelstrom of war. The situation of minor citizens of Ukraine in 1941–1945] [Monograph]. Cherkasy: Cherkasy, UA Central Technical University [in Ukrainian].
8. Golysh G. M. (2006). *Osnovy numizmatyky* [Fundamentals of numismatics: teaching] [Tutorial] (2nd ed.). Cherkasy, UA: Cherkasy Central Technical University [in Ukrainian].
9. Golysh G. M. (2010). *Kriz roky y epokhy: Istorii i suchasnist Chapaievskoi shkoly: 150-richchii Chapaievskoi shkoly prysviachuietsia* [Through the years and eras: History and modernity of the Chapaev school: dedicated to the 150th anniversary of the Chapaev school]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
10. Golysh G. M. (2011). *Istorychna bibliohrafiia* [Historical bibliography] [Educational and methodological manual]. Cherkasy, UA: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy [in Ukrainian].
11. Golysh G. M. (2015). *Istorii istorychnoi nauky vid naidavnishykh chasiv do kintsia XIX stolittia* [History of historical science from the earliest times to the end of the 19th century] [Textbook]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
12. Golysh G. M. (Comp.). (2018). *Dvi tysiachi trysta vybranykh mudrykh dumok pro knyhu i chytannia* [Two thousand three hundred selected wise thoughts about books and reading]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
13. Golysh G. M. (Comp.). (2019). *Cherevko Oleksandr Volodymyrovych* [Cherevko Oleksandr Volodymyrovych] [Bibliographic index]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
14. Golysh G. M. (Comp.). (2020). *Desiatov Tymofii Mykhailovych* [Desyatov Tymofii Mykhailovych] [Bibliographic index]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].

15. Golysh G. M., Golysh L. G. (2013). *Poklykani vysokym i vichnym. Vykladachi Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Khmelnytskoho – chlen ynatsionalnykh tvorchykh spilok*. [Called the high and eternal. Teachers of Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University are members of national creative unions]. Cherkasy, UA: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy [in Ukrainian].
16. Golysh G. M., Ilchenko O. V. (Comps.). (2012). *Cherkaskyi pedahohichnyi instytut na shpaltakh hazety Cherkaska pravda”, 1954–1991 rr.: materialy pres–monitorynhu* [Pedagogical Institute of Cherkasy in the columns of the newspaper "Cherkaska Pravda", 1954–1991: press monitoring materials]. Cherkasy, UA: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy [in Ukrainian].
17. Golysh G. M., Loginov A. Yu. (2016). *Spokoii v zhytti ne znau: knyha-spohad pro osvitiannya Volodymyra Klymenka* [I did not know peace in life: a book-memoir about the educator Volodymyr Klymenko]. (G. M. Golish, Ed.). Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
18. Golysh G. M., Lysytsia L. G. (2018). *Podorozh Zlatokraiem: Narys istorii Zolotonishchyny ta yii poselen vid davnyiny do sohodennia* [Journey to Zlatokrai: An outline of the history of Zolotonishchyna and its settlements from ancient times to the present]. (2nd ed.). Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
19. Golysh G. M., Ponomarenko M. F. (Comps.). (2000). *Zolotonishchyna v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941–1945 rr. Dokumenty. Spohady. Statti*. [Zolotonishchyna during the Great Patriotic War 1941–1945. Documents. Memoirs. Articles]. Cherkasy, UA: Vidlunya-plus [in Ukrainian].
20. Golysh G. M., Ushanov V. P. (2014). *Vin po-inshomu zhyty ne mih: knyha-spohad pro naukovtsia y poeta Valeriia Shpaka* [He could not live any other way: a memoir about the scientist and poet Valery Shpak]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
21. Golysh G. M., Zabolotna T. V. (Comps.). (2015). *Oleksandr Yevhenovych Lysenko: doctor istorychnykh nauk, professor* [Oleksandr Yevhenovich Lysenko: doctor of historical sciences, professor] [Bibliographic index] (V. A. Smoliy, Ed.). Kyiv, UA: Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
22. Golysh G. M., Golysh L. G., Ponomarenko M. F. (2008). *Podorozh Zlatokraiem: Narys istorii ta sohodennia Zolotoniskoho raionu* [Journey through Zlatokrai: Essay on the history and present of Zolotoni district]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
23. Golysh G. M., Voropai A. Yu., Lysytsia L. G. (2022). *Selo Denhy v ukrainskii istorii vid davnyiny do sohodennia: liudyipodii* [The village of Dengy in Ukrainian history from ancient times to the present day: people and events] (G. M. Golysh, Ed.). Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
24. Golysh G. M., Voropai A. Yu., Lysytsia L. G. (Comps.). (2022). *Selo Denhy v ukrainskii istorii: poimenni tablytsi y spohady* [The village of Dengy in Ukrainian history: name tables and memories] [Book-appendix]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
25. Golysh Hryhoriy Mykhailovych [Golysh Gregory Mykhailovych] (2024). Wikipedia: the free encyclopedia. Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/Golysh\\_Grygorii\\_Mykhailovych](https://uk.wikipedia.org/wiki/Golysh_Grygorii_Mykhailovych).
26. Lysenko O. (2009). *Zhyttievyy i tvorchy shliakh* [Life and creative path]. In L. I. Syniavska (Comp.), *Holysh Hryhoriy Mykhailovych, kandydat istorychnykh nauk, dotsent / Hryhoriy Mykhailovych Golysh, candidate of historical sciences, associate professor* [Bibliographic index] (pp. 5–7). Cherkasy, UA [in Ukrainian].
27. Lysenko O. (Had a conversation). (2024, march). *Interviu z G. Holyshem* [Interview with G. Golysh]. In *Personal archive of O. Lysenko*. Cherkasy, UA [in Ukrainian].
28. Melnychenko V. M., Golysh G. M. (Comps.). (2016). *Kraieznauvtsi Cherkashchyny* [Local historians of Cherkasy region] [Bibliographic guide]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
29. Melnychenko V. M., Klymenko T. A., Golysh G. M. (Comps.). (2013). *Ne pidliahaie zabuttiu: natsyystskyyi okupatsiinyi rezhym na Cherkashchyni (1941–1944)* [Not to be forgotten: the Nazi occupation regime in Cherkasy (1941–1944)] [Collection. scientific of articles, documents, materials and memories]. Cherkasy, UA: Vertical [in Ukrainian].
30. Onishchenko S. B. (2018). *Zaliznytsi ta zaliznychnyky ukrainy v druhii polovyni XX stolittia: sotsioistorychnyi aspekt* [Railways and railway workers of Ukraine in the second half of the 20th century: socio-historical aspect] [Abstract of the candidate's thesis]. Khmelnytsky National University, Cherkasy, UA [in Ukrainian].
31. Ponomarenko M. F. (2003). *Holysh Hryhoriy Mykhailovych* [Golysh Gregory Mykhailovych]. *Kraieznauvtsi Cherkashchyny / Local historians of Cherkasy region* [Bibliographic dictionary]. (pp. 25–26). Zolotonosha, UA [in Ukrainian].

DOI: .....

УДК 001.89-051Кузнець:94(477.46)(045)

**Ольга Барвінок** (м. Умань)

кандидат історичних наук

Німецький історичний інститут у Варшаві

E-mail: o.v.Barvinok@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2864-7805>

**Ігор Кривошея** (м. Умань)

кандидат історичних наук, професор

в.о. завідувача кафедри всесвітньої історії

та методик навчання Уманського державного

педагогічного університету імені Павла Тичини

E-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

## Краєзнавчі пріоритети наукової школи професорки Тетяни Кузнець

*У статті зазначається, що наукова школа в ідеалі – це колективний ієрархічний організований розум, що концентрує досвід декількох поколінь. На практиці вона уособлює найяскравіший прояв колективної форми творчості під безпосереднім ідейним і практичним керівництвом лідера-фундатора – визнаного ученого й вчителя, який живить цей колектив науковими ідеями й визначає зміст і методи наукових досліджень.*

*Саме такі характеристики притаманні науковій школі Почесного краєзнавця України, доктора історичних наук, професора Тетяни Кузнець «Регіональні проблеми української історії», яка посідає одне з чільних місць у багатій на традиції понад 90-літній історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. За роки функціонування наукової школи професора Тетяни Кузнець у десятків здібних студентів та магістрантів сформовано інтерес до наукової діяльності. Захищені дисертації та опубліковані наукові праці є і результатом наукових досліджень і, водночас, показником наукової зрілості вчених, які розпочинали свій шлях у науку під керівництвом професора Тетяни Кузнець. Це переконливо свідчить, що у соціокультурному та інтелектуальному вимірах сучасної історичної науки наукова школа «Регіональні проблеми української історії» займає важливе місце і є добре знаною в Україні.*

***Ключові слова:** наукова школа, Тетяна Кузнець, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, регіональна історія, Уманщина.*

**Olga Barvinok** (Uman)

candidate of historical sciences

German Historical Institute in Warsaw

E-mail: o.v.Barvinok@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2864-7805>

**Ihor KRYVOSHEIA** (Uman)

candidate of historical sciences, professor

Acting Head of the Department of World History

and teaching methods of the Uman State University

Pavlo Tychyna Pedagogical University

E-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

## Regional studies priorities of the scientific School Professor Tetyana Kuznets

*Ideally, a scientific school is a collective, hierarchically organized mind that concentrates the experience of several generations. In practice, it personifies the brightest manifestation of the collective form of creativity under the direct ideological and practical leadership of a founding leader—a recognized scientist and teacher who nourishes this collective with scientific ideas and determines the content and methods of scientific research.*

*These characteristics are inherent in the scientific school of the Honored Local Historian of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor Tetiana Kuznets – «Regional Problems of Ukrainian History», which holds a prominent place in the rich traditions of the 90-year history of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. Over the years of the functioning of Professor Tetiana Kuznets' scientific school, dozens of talented students and graduate students have developed an interest in scientific activity. The defended dissertations and published scientific works are both the result of scientific research and an indicator of the scientific maturity of scholars who began their path in science under the guidance of Professor Tetiana Kuznets. This convincingly demonstrates that in the socio-cultural and intellectual dimensions of modern historical science, the scientific school "Regional Problems of Ukrainian History" occupies an important place and is well-known in Ukraine.*

**Key words:** *scientific school, Tetiana Kuznets, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, regional history, Uman region.*

Попри широкий доступ до наукової інформації і значні можливості для освіти, становлення вченого рідко відбувається поза межами наукової школи. Фактичний потік інформації настільки великий, що одній людині не до снаги опанувати її самостійно. Це завдання виконує наукова школа, що є неформальною творчою співдружністю у межах будь-якого наукового напрямку висококваліфікованих дослідників, об'єднаних своєю схожістю – однаковими підходами до розв'язання проблеми, стилем роботи, векторами мислення, ідеями й методами їх реалізації.

Саме такі характеристики притаманні науковій школі Почесного краєзнавця України, доктора історичних наук, професора Тетяни Володимирівни Кузнець «Регіональні проблеми української історії», яка посідає одне з чільних місць у багатій на традиції 90-літній історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Перед тим, як характеризувати особливості наукової школи Тетяни Кузнець та її багаторічні напрацювання, видається цілком слушним ознайомитися з віхами життєвого шляху очільниці цього науково-творчого осередку. Народилася вона 25

лютого 1961 року на овіяній історичною славою подільській (а колись древлянській) землі у селі Сальниця Хмільницького району Вінницької області. З дитинства увібрали у себе любов до рідного краю і України. Прагнучи всебічно пізнати минуле свого народу, ніколи не полишала захоплення історією.

Духовним і моральним стержнем родини була бабуся – Ніна Яківна, учитель від Бога і за освітою, вона не тільки гуртувала і плекала родинні традиції, а й виховала не одне покоління односельчан, які пошановують її світлу пам'ять і дотепер. Широта її світогляду, енциклопедичність знань та педагогічний талант завжди були взірцем для наслідування для внуки Тетяни, яка в усьому хотіла бути схожою на бабусю.

Тож цілком логічно, що, закінчивши середню школу із золотою медаллю, Тетяна вступила до Вінницького педагогічного інституту на історичний факультет. Навчання давалося легко, адже мала чудову пам'ять і багато читала. Розпочавши у 1982 році учительську діяльність у Юрківській середній школі Уманського району, поринула у освітянські будні, водночас відчуваючи потребу займатися не тільки





**Студентська  
молодість.  
Історичний факультет  
Вінницького державного педагогічного  
інституту.  
Початок 1980-х рр.**

педагогічною, а й науковою роботою.

У лютому 1987 р. Т. В. Кузнець перейшла на викладацьку роботу до Уманського педагогічного інституту. А потім були аспірантура в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, захист у 1991 році кандидатської дисертації, а в 2013 році – докторської. Очолювала кафедру історії України, була деканом історичного факультету<sup>1</sup>.

Впродовж усього періоду роботи в Уманському державному педагогічному університеті у широкому колі наукових уподобань Тетяни Володимирівни особливе місце посідала регіональна історія, дослідження історії багатої своєю минувшиною Уманщини. Широкі можливості для всебічного вивчення краю відкрилися у 2005 році, коли в університеті було відроджено історичний факультет як окрему структуру. А вже у 2007 році почала функціонувати створена за її активної участі науково-дослідна лабораторія «Історичне краєзнавство Уманщини»<sup>2</sup>, яка згуртувала навколо себе викладачів і студентів небайдужих до історії рідного краю і заклала підвалини наукової школи історико-краєзнавчого спрямування на чолі з професоркою Т. В. Кузнець. Наступним важливим етапом становлення цієї школи стало заснування власного періодичного органу – збірника наукових праць «Уманська старовина», зареєстрованого у жовтні 2015 року як всеукраїнське наукове видання, а у червні 2024 р. його як науковий журнал включено до наукових видань категорії «Б».

Науково-організаційним підґрунтям наукової школи Т. В. Кузнець стала аспірантура зі спеціальності 07.00.01 Історія України, яка діє в університеті з 1992 року.

За відносно не довгий період діяльності наукової школи когорта талановитих дослідників сформувала творче наукове середовище, а тематика їхніх наукових досліджень має визнане місце у сучасній вітчизняній науці. Дослідницька робота реалізується у конкретних темах регіональної історії. Зокрема, д.і.н., професорка Кривошея Ір. І. досліджує тему неурядової старшини Гетьманщини; к.і.н., професор Кривошея І. І. – історію шляхетських родів і родину Потоцьких; к.і.н., доцентка Голобородько В. М. – історію української культури; к.і.н., доцент Бодров Ю. І. – історію козацтва на Уманщині XVII–XVIII ст.; к.і.н., викладач Янчук М. М. – освіту на Уманщині XIX – початку XX ст.; к.і.н., доцентка Тацієнко Н. Л. – селянство Уманського повіту XIX – початку XX ст.; к.і.н., доцент Тацієнко В. С. – повсякденне життя православного духовенства; к.і.н.: викладачка Мельник І. В. – єврейське населення Уманщини XIX – початок XX ст.; к.і.н., ст. викладач Опацький І. Ю. – історію родини Курінних; доктор філософії (історія) Перепелюк О. М. – церковний та хоровий спів XIX – початку XX ст.<sup>3</sup> Усі вищезгадані науковці за наслідками своїх досліджень успішно захистили дисертації, а результати їх репрезентовано у вигляді наукових публікацій.

Завдання наукової школи реалізуються у трьох напрямках: пошук, виявлення та вивчення нових історичних джерел регіональної історії, що сприяє доповненню джерельної бази історії України в цілому; дослідження актуальних та маловивчених питань регіональної історії; популяризація регіональної історії та залучення здібної молоді до її вивчення.

У 2013 році Т. В. Кузнець захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук з наукової

<sup>1</sup> Самі про себе (автобіографії членів колективу історичного факультету до 10-річчя його утворення) / УДПУ. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2015. С. 15–19.

<sup>2</sup> Науково-дослідна лабораторія «Історичне краєзнавство Уманщини» Режим доступу URL: <https://history.udpu.edu.ua/druhe-meni-4/struktura/laboratorii/naukovo-doslidna-laboratoriia-istorichne-kraeznavstvo-umanshchyny>

<sup>3</sup> Барвінок О., Кривошея І. Наукова школа з проблем регіональної історії професора Тетяни Кузнець // Краєзнавство Черкащини. 2021. № 15. С. 148–155.

проблеми – «Православне духовенство Київської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: соціально-економічні та політичні виміри»<sup>4</sup>.

Починаючи з 2009 року методом усної історії під керівництвом Тетяни Кузнець здійснюється науковий проект «Сторінки усної історії Уманщини». Результатом науково-дослідної роботи в цьому напрямку стали 7 томів спогадів очевидців та учасників важливих історичних подій: «Усна історія Уманщини: Умань і уманці в роки Другої світової війни»<sup>5</sup>, «Усна історія Уманщини: люди та долі»<sup>6</sup>, «Усна історія Уманщини: знані люди села»<sup>7</sup>. «Усна історія Уманщини: повоєнна відбудова»<sup>8</sup>, «Усна історія Уманщини: сільська школа»<sup>9</sup>. «Усна історія Уманщини: діти війни – літописці»<sup>10</sup>, «Усна історія Уманщини: пам'ятники та пам'ятні знаки села»<sup>11</sup>.

Плідною є співпраця членів наукової школи Т. В. Кузнець із багатьма дослідницькими інституціями – державним історико-архітектурним заповідником «Стара Умань», Уманським краєзнавчим музеєм, Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» (Київ), з Товариством з обмеженою відповідальністю «Видавництво «КЛІО» (Київ).

Презентація результатів наукового пошуку дослідників у царині регіональної історії є важливою віхою наукової школи Т. В. Кузнець. Традиційно упродовж майже двох десятиліть відбуваються щорічні наукові конференції: «Історія Уманщини в іменах» (березень); «Проблеми регіональної історії» (травень); Уманські краєзнавчі читання (грудень).

З часу оформлення наукової школи під керівництвом професора Кузнець Т. В. проведено понад 50 наукових конференцій, на яких доповідались результати історичних та історико-краєзнавчих досліджень. Наприклад, лише за 2017–2018 рр. в Умані було проведено Історико-краєзнавчі читання «Українська революція 1917–1921 років (з нагоди 100-річного ювілею), 3 березня 2017 р.; Уманську історико-біографічну конференцію «Історія Уманщини в іменах» (присвячена 130-й річниці від дня народження В. А. Стефановича), 16 березня 2017 р.; Всеукраїнську студентську наукову конференцію «Апостол кращої долі України» (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова), 16 травня 2017 р.; Всеукраїнську наукову конференцію «Історія, революція, пам'ять: зсув парадигм» (спільно з Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво», м. Київ), 26 травня 2017 р.; Десяті Уманські краєзнавчі читання, присвячені 150-річчю від дня народження Миколи Біляшівського, 24 жовтня 2017 р.; Уманську історико-біографічну конференцію «Історія Уманщини в іменах», 27 березня 2018 р.; Всеукраїнську наукову конференцію «Революція: час змін (від Хмельниччини до Директорії)», 18 травня 2018 р.; Одинадцяті Уманські краєзнавчі читання, 30 жовтня 2018 р.<sup>12</sup>

У наступні роки практика проведення наукових конференцій упорядковувалась і починаючи з 2019 р. щорічно проводиться три наукові конференції: у березні – студентська наукова конференція «Україна крізь віки», у жовтні – Уманські краєзнавчі

<sup>4</sup> Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: соціально-економічні та політичні виміри: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. / Т. В. Кузнець; Переяслав-Хмельницький держ. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 44 с.

<sup>5</sup> Усна історія Уманщини: Уманщина і уманці в роки Другої світової війни / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Н.-д. лаб. «Іст. краєзнавство Уманщини» (уклад. Т. В. Кузнець та ін.). – Умань: ПП Жовтий, 2009. 238 с.

<sup>6</sup> Усна історія Уманщини: люди та долі / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Іст. ф-т, Н.-д. лаб. «Іст. краєзнавство Уманщини» (уклад. Т. В. Кузнець та ін.). – Умань, Сочінський М. М. 2018. 130 с.

<sup>7</sup> Усна історія Уманщини: знані люди села / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Н.-д. лаб. «Іст. краєзнавство Уманщини» (редкол.: Кузнець Т. В. (голова), Рогожа М. М., Скус О. В.). Умань: Сочінський. 2013. 163 с.

<sup>8</sup> Усна історія Уманщини: повоєнна відбудова / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини (редкол.: Кузнець Т. В. (голова), Рогожа М. М., Скус О. В.). Умань: Сочінський. 2014. 151 с.

<sup>9</sup> Усна історія Уманщини: сільська школа / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини (редкол.: Кузнець Т. В. (голова), Рогожа М. М., Скус О. В.). Умань: Сочінський. 2014. 276 с.

<sup>10</sup> Усна історія Уманщини: діти війни – літописці / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Н.-д. лаб. «Іст. краєзнавство Уманщини» (уклад. Т. В. Кузнець (голова), М. М. Рогожа, О. В. Скус). Умань: Сочінський. 2014. 99 с.

<sup>11</sup> Усна історія Уманщини: пам'ятники та пам'ятні знаки села / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини (Кузнець Т. В. (голова), Рогожа М. М., Скус О. В.). Умань: Сочінський М. М. 2017. 127 с.

<sup>12</sup> Барвінок О., Кривошея І. Наукова школа з проблем регіональної історії професора Тетяни Кузнець / О. Барвінок, І. Кривошея. Краєзнавство Черкащини. 2021. № 15. С. 148–155.



*Тетяна Кузнець.  
2021 р.*

читання (26 жовтня 2023 р. були проведені П'ятнадцять Уманські краєзнавчі читання), у квітні – спільно з Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» (м. Київ) та іншими науковими інституціями проводиться всеукраїнська наукова конференція з актуальної проблематики. З

2023 р. започатковане історико-біографічне спрямування всеукраїнських конференцій: 27 квітня 2023 р. і 25 квітня 2024 р. проводились всеукраїнські конференції «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні».

У центрі уваги дослідників наукової школи Т. В. Кузнець є висвітлення соціально-економічного, національно-культурного та духовного розвитку населення українських земель ХІХ–ХХ століть. Зокрема, досліджено повсякденне життя православного духовенства Київської єпархії та шляхти Правобережної України, окреслено національно-демократичні перетворення на Уманщині в 1917–1920 рр., персоніфіковано національно-патріотичне підпілля на Уманщині першої половини ХХ ст. Методом усної історії досліджена наукова проблема «Історія держави – в історії родини». Усноісторичні дослідження регіональної історії поповнено монографією «Усна історія: сторінки сімейних історій».

У плані роботи наукової школи над вивченням джерел та формуванням джерельної бази регіональної історії було досліджено щоденники Петра Курінного, опрацьовано 276 фонд Державного архіву Київської області про діяльність початкових та середніх навчальних закладів Київської губернії ХІХ – початку ХХ ст.; систематизовано публікації про Уманщину на сторінках київських газет ХІХ ст.

І сьогодні наукова школа «Регіональні проблеми української історії» доктора історичних наук, професора Т. В. Кузнець продовжує активно досліджувати актуальні проблеми етнонаціональних особливостей населення українських земель, особливості міжконфесійних трансформацій та державно-церковних відносин у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. Активізувалися історико-біографічні дослідження (розпочато висвітлення біограм репресованої у міжвоєнний період інтелігенції Уманщини), вивчаються відомі у суспільно-політичному житті України родини з Уманщини (родина Курінних, родина Демуцьких), завершено комплексне дослідження селянства Уманського повіту в імперський період, опрацьовувались найпоширеніші київські газети другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – «Киевлянин» та «Заря» на предмет виявлення інформації про соціокультурну сферу життя населення Уманщини, опубліковано матеріали про діяльність Уманського повітового земства.

Опрацьовуючи матеріали періодичної преси Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у 2022–2023 роках професор Т. Кузнець опублікувала наукові статті з краєзнавчої тематики про природно-кліматичні умови як фактор впливу на землеробство в Уманському повіті в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст., про землеробство в Уманському повіті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., про буряківництво на землях Уманського повіту у той самий час, про приватні аспекти жіночого повсякдення, про реалії повсякденного життя селянства, про девіантність у родинних стосунках у контексті історії повсякдення кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Досліджуючи персоналістичний аспект локальної історії, вона опублікувала наукові статті про історію Уманщини у життєписі родини баронів Мейендорф, про художника і педагога Умані Корнія Генріховича Мікіндо, про його наукову школу та талановитих учнів, про художника з Умані Лева Юрійовича Крамаренка. Висвітлюючи духовно-культурну сферу

соціуму ХІХ – початку ХХ ст., Т. В. Кузнець опублікувала статті про Костел Успіня Пресвятої Діви Марії в Умані, про повсякдення насельників Свято-Георгіївського монастиря біля Умані, про благодійність населення Уманщини у роки Першої світової війни, про військовий чинник у повсякденному житті Умані кінця ХІХ – початку ХХ ст., про культурне наповнення життя мешканців повітового міста, про театральне життя в повітовому місті Умань, про розвиток освіти в Умані в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., про українське життя в повітовому місті Умань у перші десятиліття ХХ ст.

Професорка Т. В. Кузнець здійснює наукове консультування написанням докторської дисертації доцентки О. В. Скус «Репресована інтелігенція Уманщини в контексті суспільно-політичного життя міжвоєнного періоду (1920–1930-ті роки)». Практична цінність полягає в тому, що зібрані та систематизовані матеріали, а також висновки здійснених досліджень впроваджуються в освітній процес, зокрема при викладанні таких навчальних дисциплін: «Історія України», «Історія релігій в Україні», «Історія рідного краю», «Історичне краєзнавство», «Усна історія України», «Історія української культури».

Упродовж 2015–2020 рр. студенти та магістранти історичного факультету під керівництвом Т. В. Кузнець виборювали призові місця на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт. Так, 2015 року перше місце у ІІ турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних і гуманітарних наук зі спеціальності «Історичні науки» (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди») посіла Перепелюк Ольга – студентка четвертого курсу історичного факультету із темою роботи «Церковний спів на українських землях ХІХ – початку ХХ століть: особливості та трансформаційні процеси»<sup>13</sup>. У 2016 р. Ольга Перепелюк, вже магі-

странтка історичного факультету, знову здобула перемогу – перше місце у ІІ турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з історії (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди») з темою роботи «Корифеї хорового співу православної церкви кінця ХVІІІ – ХІХ століття».

У ІІ турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з історії, що відбувся у 2017 році, студентка третього курсу історичного факультету Наталя Вершигора посіла друге місце (робота «Феномен Трипілля на Уманщині»). Того ж року виборола третє місце у ІІ турі Всеукраїнських робіт з історії Вікторія Гомонюк студентка другого курсу історичного факультету (робота «Першовитоки українського козацтва: суспільно-політичні чинники та умови Великого кордону»). 2020 рік приніс перемогу у ІІ турі Всеукраїнських робіт з історії і Марині Федоровій –магістрантці історичного факультету, яка презентувала тему «Кіномистецтво України радянського і пострадянського періодів: порівняльний аналіз» і посіла друге місце.

Упродовж 2023 р. наукова школа функціонувала планово і системно. Вона виконувала основне своє завдання – формування потужного наукового потенціалу, дослідницький інтерес якого зосереджується на вивченні регіонального зрізу української історії. Результати досліджень оприлюднювались на наукових конференціях та публікувались у наукових виданнях. У 2023 р. членами наукової школи публіковано 38 статей (7 з яких у виданнях Scopus, Web of Science і 31 у виданнях категорії «Б»). Переважна більшість досліджень науковців присвячена історії Уманщини, Київської губернії ХІХ – на початку ХХ ст., Лівобережної України ХVІІІ – ХІХ ст. У фокусі дослідницької уваги перебував і персоналістичний вимір історичного процесу, що сприяє посиленню антропоцентризму в історії. Досліджувані

<sup>13</sup> Перепелюк О. Церковний спів на українських землях ХІХ – ХХ століть: особливості та трансформаційні процеси // О. Перепелюк // Уманська старовина. 2017. С. 36–38.



**Голова Національної спілки краєзнавців  
України О. П. Реєнт вручає  
Тетяні Кузнець знак «Почесний  
краєзнавець України»**

аспекти української історії та опубліковані за результатами наукових пошуків статті свідчать про високий рівень науковості, превалювання етнонаціонізму у дослідженні історії України.

Члени наукової школи керують підготовкою дисертацій на здобуття наукового ступеня «Доктор філософії». Так, 22 грудня 2023 р. під керівництвом кандидата історичних наук, професора кафедри всесвітньої історії та методик навчання Кривошеї Ігоря Івановича захищена дисертація Ольгою Гончаровою «Повсякденне життя польської шляхти Київської губернії (1863–1917 рр.)». Під керівництвом науковця виконується ще чотири дисертації. Докторка історичних наук, професорка Кузнець Тетяна Володимирівна керує підготовкою однієї докторської та однієї дисертації на здобуття наукового ступеня «Доктор філософії».

Керівник наукової школи плідно працює зі здібною студентською молоддю, залучаючи її до роботи у науково-дослідній лабораторії «Історичне краєзнавство Уманщини». Під її керівництвом науково-дослідницькою діяльністю активно займаються здобувачі вищої освіти Катерина Гноєва та Юлія Присяжнюк. Про результати наукових досліджень вони доповідали на наукових конференціях:

1. Присяжнюк Ю. А. Мистецька еліта Уманщини: Корній Мікіндо. Умань. 26 жовтня 2023 р. (Доповідь на пленарному

засіданні XV Уманських краєзнавчих читань).

2. Кузнець Т. В., Гноєва К. Репрезентація системи духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. в енциклопедистиці. Всеукраїнська наукова конференція «Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку (до 10-ї річниці створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»». м. Київ. 11 жовтня 2023 р.

3. Присяжнюк Ю. А. Василь Кричевський – творець оригінального українського напрямку світового модерну. Всеукраїнська наукова конференція «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні». Умань, 27 квітня 2023.

4. Гноєва К. М. Петро Холодний – будитель українського мистецького «сепаратизму». Всеукраїнська наукова конференція «Краєзнавчі та історико-біографічні студії в сучасній Україні». Умань, 27 квітня 2023.

5. Присяжнюк Ю. А. Мистецька еліта Уманщини: Корній Мікіндо. XV Уманські краєзнавчі читання. Умань, 26 жовтня 2023.

6. Гноєва К. М. Відомий представник відомої родини Уманщини: Лев Крамаренко. XV Уманські краєзнавчі читання. Умань, 26 жовтня 2023.

Упродовж 2023 р. під керівництвом професора Т. Кузнець майбутні науковці стали авторами таких публікацій у фахових виданнях: «Корній Генріхович Мікіндо: життя, продовжене в учнях» (Кузнець Т. В., Присяжнюк Ю. А.), «Академічна доброчесність: формуємо у ній та пропагуємо її» (Кузнець Т. В., Гноєва К. М., Присяжнюк Ю. А.), «Професійна біографія в іменах: Корній Генріхович Мікіндо. Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія» (Кузнець Т., Присяжнюк Ю.), «Олександр Мурашко – фундатор нового українського малярства XX століття» (Присяжнюк Ю. А.), «Микола Міхновський – речник українського націоналізму» (Гноєва К. М.), «Ольга Дмитрівна Бондаревська: начерки педагогічної біографії» (Присяжнюк Ю.),

«Глобальне питання гендерної рівності у контексті діяльності ООН» (Гноєва К. М.).

У 2024 році члени наукової школи продовжують досліджувати регіональні аспекти української історії. У полі їх дослідницького інтересу перебувають різні аспекти соціально-економічної історії, інституційний та соціоментальний вимір духовної спадщини українства у ХІХ – 20-х років ХХ ст., історична персоналістика, державно-церковні відносини у ХІХ – на початку ХХ ст., історія та культура Уманщини.

Принагідно слід зазначити, що більшість дослідників наукової школи Т. В. Кузнець (як і вона сама) є членами Національної спілки краєзнавців України і ведуть активну просвітницьку та пошукову роботу з історії рідного краю. І це видається цілком логічним, оскільки крає-

знавчі дослідження органічно поєднуються з напрямками регіональної історії України і є важливим чинником громадянсько-патріотичного виховання.

За роки функціонування наукової школи професора Тетяни Кузнець у десятків здібних студентів та магістрантів сформовано інтерес до наукової діяльності. Захищені дисертації та опубліковані наукові праці є і результатом наукових досліджень і, водночас, показником наукової зрілості вчених, які розпочинали свій шлях у науку під керівництвом професора Т. В. Кузнець. Це переконливо свідчить, що у соціокультурному та інтелектуальному вимірах сучасної історичної науки наукова школа «Регіональні проблеми української історії» під супроводом Тетяни Володимирівни займає важливе місце і є добре знаною в Україні.

## References

1. Barvinok O., Kryvosheya I. (2021). *Naukova shkola z problem rehional'noyi istoriyi profesora Tetyany Kuznets'* / O. Barvinok, I. Kryvosheya // *Krayeznavstvo Cherkashchyny*. № 15. S. 148–155. (in Ukrainian).
2. Kuznets' T.V. (2013). *Pravoslavne dukhovenstvo Kyiv's'koyi yeparkhiyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: sotsial'no-ekonomichni ta politychni vymiry: avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.01.* / T.V. Kuznets'; Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi derzh. ped. un-t im. H. Skovorody. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi. (in Ukrainian).
3. Perepelyukh O. *Tserkovnyy spiv na ukrayins'kykh zemlyakh XIX–XX stolit': osoblyvosti ta transformatsiyini protsesy* / O. Perepelyukh // *Umans'ka starovyna*. 2017. S. 36–38. (in Ukrainian).



**Церковно-історичне  
краєзнавство: витоки та  
сучасний дискурс**

DOI: ....

УДК 908( 477:46):930.25 «1740/1756»

**Надія Кукса** (м. Чигирин)

почесний краєзнавець України

завідувачка відділу «Суботівський історичний

музей» Національного історико-культурного

заповідника «Чигирин»

E-mail: Nadiya\_Kuksa@meta.ua

ORSID: <https://orcid.org/0009-0005-6848-689X>

## Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві у нововиявлених джерелах XVIII століття

*У статті подається стислий огляд нововиявлених джерел з історії храму Святого Пророка Іллі в Суботіві: протоколи єпископських візитацій 1740 та 1750 рр. та тексти маргіналій на аркушах богослужбових книг, написані у 1743, 1748 та 1756 рр. Опрацьована інформація дозволила скласти порівняльну характеристику стану церкви Святого Пророка Іллі – усипальниці Богдана Хмельницького за десятиліття між проведенням уніатських ревізій. Манускрипти являють собою виняткову історіографічну цінність, адже у них вміщені описові відомості про внутрішнє і зовнішнє облаштування сакральних споруд, церковне начиння, репертуар літургійних книг, дані про парафіяльне духовенство та церковний причт. Маргіналії, які вводимо до наукового обігу і подаємо до публікації вперше, дозволяють деталізувати історію храму та релігійної громади.*

**Ключові слова:** церква Святого Пророка Іллі в Суботіві, протоколи єпископських візитацій 1740 та 1750 рр., маргіналії на аркушах богослужбових книг.

**Nadiya Kuksa** (Chygyrin)

honorary local historian of Ukraine

head of the department «Subotiv historical

museum» of the National Historical and Cultural

of the reserve «Chigyrin»

E-mail: Nadiya\_Kuksa@meta.ua

## Church of the Holy Prophet Ilya in Subotov u newly discovered sources of the 18th century

*The article presents a brief review of newly discovered sources on the history of the Church of the Holy Prophet Ilya in Subotov: protocols of episcopal visitations in 1740 and 1750 and marginalia texts on the pages of liturgical books, written in 1743, 1748 and 1756. The processed information made it possible to draw up a comparative description of the state of the Church of St. Prophet Elijah - the tomb of Bohdan Khmelnytskyi during the decade between the Uniate revisions. The manuscripts are of exceptional historiographical value, because they contain descriptive information about the internal and external arrangement of sacred buildings, church utensils, repertoire of liturgical books, data on parish clergy and church communion. The marginalia, which we introduce into scientific circulation and submit for publication for the first time, allow us to detail the history of the temple and the religious community.*

**Key words:** Church of the Holy Prophet Ilya in Subotov, protocols of episcopal visitations of 1740 and 1750, marginalia on pages of liturgical books.



У зв'язку з історичними катаклізмами, які мали місце на Чигиринщині в XVII–XVIII ст., збереглося дуже мало документальних джерел, що стосуються історії культових споруд краю.

Попри свою значимість в історії України, церква Святого Пророка Іллі в Суботіві – усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького, у першоджерелах представлена досить фрагментарно. Донедавна мали змогу проаналізувати лише два такі джерела: «Игумен Троицкого Пустынно-Мотренинского монастыря иеромонах Мельхиседек. Описание старства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих 1767 года»<sup>1</sup> та «Переписка по прошенію прихожан о присоединеіи соседнего прихода к Михайловской церкви (3 июня – 18 сентября 1797 г.)»<sup>2</sup>.

Останнім часом джерельна база щодо минулого храму поповнилася унікальними документами, серед яких протоколи уніатських візитацій 1740 та 1750 рр., а також тексти маргіналій на аркушах богослужбових книг, написані у 1743, 1748 та 1756 рр.

Манускрипти являють собою виняткову інформаційну цінність, адже у них вміщені описові відомості про зовнішню і внутрішню облаштування сакральних споруд, церковне начиння, репертуар літургійних книг, дані про парафіяльне духовенство та церковний причт.

Візитація 1740 р. згадується у «Сказаніях о населенных местностях...» Л. Похилевича, де говориться, що церква на той час була бідною, без огорожі, із злиденим церковним начинням: гробниця дерев'яна, чаша олов'яна, хоча була приходською для половини населення Суботова<sup>3</sup>.

Повний текст найдавнішого відомого на сьогодні візитаційного опису храму за 1740 р. нещодавно віднайдено у Державному архіві Житомирської області, оскільки



*Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві.  
Світлина кінця XIX – початку XX ст.*

ки католицькі храми Чигиринщини (на той час переважна більшість від їх загальної кількості) відносилися до Київсько-Житомирської дієцезії.

Храм постав перед візитаторами у вкрай занедбаному стані із зруйнованими хорами, була відсутня солія з амвоном. Проте богослужіння проводились для нечисленної пастви, до якої входили мешканці з 50 господарств, до сповіді – плюс-мінус 250 осіб<sup>4</sup>.

Текст написано старопольською мовою із вкрапленнями латини. Отже, візитатори ксьондзи Теодор Басницький та Василь Андрієвський зазначали: «Візитація церкви суботівської святого пророка Іллі проведеної 20 січня старого стилю. У цьому містечку церква під назвою св. пророка Іллі кам'яна стара, опадла всередині оздоблена (?), без цвинтаря огорожена, збудована Хмельницьким. У ній коробка дерев'яна (карнавка – Ю. М.) з ..., олов'яний кран з реквізитом ... олов'яний хрест..., ампулки скляні, бронзове кадило,

<sup>1</sup> Игумен Троицкого Пустынно-Мотренинского монастыря иеромонах Мельхиседек. Описание старства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих 1767 года // Киевские епархиальные ведомости. 1863. № 10. С. 343–344.

<sup>2</sup> Державний архів Черкаської області, ф. 660, оп. 1, т. 2, спр. 137, арк. 10, 2. Переписка по прошенію прихожан о присоединеіи соседнего прихода к Михайловской церкви (3 июня – 18 сентября 1797 г.).

<sup>3</sup> Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 681.

<sup>4</sup> Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 53, спр. 4. 1740, арк.195. Обследование костелов Белоцерковского, Богуславского, Чигиринского и др. деканатов.

дзвін для літургії. (...) \* ПУДАНОВИЙ червоний, другий БАГАЗІОВИЙ, епитрахиль червона ЛИЧУКОВА. Друга – з турецької матерії, поручів дві пари. Альба (біле облачення у католицьких священиків – Ю. М.) одна, пояс шовковий зелений, другий – напівшовковий. ГУМЕРАТУ немає. Воздух великий напів (...) \* дорогоцінний, з малими такими ж другий воздух з китайки. Образів на дошках 8 старих, хрест для процесій, хоругв полотняних три, дзвонів жадних нема, тільки клепало.

**Книги.** Тестамент чернігівський, службеничок і требничок київські, полуустав великий, обширний новгородський, октоїх малий писаний і часословець церковний.

Церква немає жодної ерекції, ані виділених ґрунтів...».

У реформаційному декреті було подано характеристику на настоятеля храму: «...да під час похорону за тілом померлого ходить, шлюби без заповіді і сповіді благословляє, не навчає молитов своїх парафіян, причащає дуже малих дітей, тому метрики абсолютно не пише, нумерату не уживає, ЦИМБОРУВ найсвятіших і пристойної чаші нема, святої води не зберігає у церкві. Звідси найперше, якщо є бажання залишатися при цій парафії, про поставлення від свого архіпастиря (єпископа – Ю. М.) до цієї церкви, щоб старався, а потім тих дітей, які мають добрі здібності, поодиноці сповідував, якщо станеться похорон, то ходив би перед тілом померлого, шлюби по трьох заповідях в недільні дні або на свята бувших після сповіді благословляє. Щонеділі своїх парафіян навчав, дуже малим дітям святого причастя не давав, в метрику, оправивши паперову книгу, охрещених, шлюбних, померлих порядно чисто писав і в цьому ж своєму реєстрі мав, нумерату уживав, святу воду для людей завжди зберігав, серйозно нагадуємо про це. А (...) \* подаємо, якщо на майбутньому генеральному соборі не буде старатися про поставлення. Парафіянам треба мати якнайліпше старання щодо церкви, ЦИМБОРУМ на (...) \* щоб зробили. Олов'яний посуд (?) наказуємо купити під інтер-

дикцією (забороною – ?) на церкву силою нинішнього декрету. Ксьондз Теодор (Федір – Ю. М.) Бесницький (?) д(екан-?) павловський своєю рукою. Ксьондз Василь Андрієвський, д(екан-?) к.(?), своєю рукою»<sup>5</sup>.

Очевидно, настоятель храму все ще дотримувався канонів православного церковного обряду, ігноруючи обрядово-канонічні приписи Замоїського собору 1620 р.

«...Огород (сад) при резиденції, другий – над Тясмином (землі, що відносилися до храму. – прим. авторки). Податкам жодним парох не підлягає. До цієї церкви належить 50 господарств, для сповіді близько 250. Жодної роковщини не дає парохіві ані проскурні. При цій церкві нема жодного братства, тільки парафіяни...»

**Парох цієї церкви.** При цій церкві є велебний Ієремія Базилевич, висвячений до церкви росошинської в цей чигиринський деканат Йосафатом Кроковським (Київським митрополитом – Ю. М.) у Києві 10 січня 1716 р. за козачизни, а потім перенісшися до суботівської церкви у 1724 р. отримав (її) в презент від ясновельможного й. м. п. Яблоновського, равського воєводи у 1736 р. Поставлення жодного нема до цієї церкви».\*

Більш детальні відомості про подальшу руйнацію храму відслідковуються у візитації 1750 р., що зберігається у фондах Інституту рукопису ЦНБУ ім. В. Вернадського: «...Згадана церква дахом черепичним червоним покрита, однак за давності літ від негоди дірявим, у склепінні проваленим. Під час археологічних досліджень 50–70-х рр. ХХ ст. було віднайдено автентичну черепицю червоного кольору, покриту зеленою поливою. Очевидно, за час існування храму полива злуцилася, і на перший погляд покрівля здалася візитатору червонястою. На думку реставраторів, це цілком можливо, особливо, якщо полива була не надто високої якості. Мури, однак, цілі».<sup>6</sup>

Візитатор подає досить детальний опис внутрішньої частини церкви, наголошуючи, що іконостас у храмі взагалі відсутній:

<sup>5</sup> Там само, спр. 4, арк. 195.

<sup>6</sup> Інститут рукопису ЦНБУ ім. В. Вернадського, шифр І 2463, 1750 р., арк. 210 зв. – 211.

«Візит церкви у містечку Суботіві під назвою святого пророка Іллі, недіючої.

**Церква.** Та церква в самі бунти Богдана Хмельницького гетьмана Запорозького закладена коштом його чи радше багатьох людей невинних є вимурувана Року Божого 1651, де потім сам, поміччю Божою серйозно під містом Берестечком з усією черню своєю отримавши поразку, останні дні [хворів] й завершив своє життя і який там же при церкві згаданій спалений похований був, і якого потім війська польські, виїхавши громити козацтво у згадане місто [Суботів], з тамтешнім замком вогнем знищили бурхливим, а далі на розвіяння лопатами пустили на північний вітер, така загальна у тому краї люду традиція. Згадана церква дахом черепичним червоним покрита, однак за давності літ від негоди дірявим, у склепінні проваленим. Стіни, однак, цілі.

**Вигляд всередині.** Головний вівтар один трьома тканинами накритий. Дарохранильниця дерев'яна без кивоту над нею стоїть, у котрій частинки для причастя [тіла] Господнього зберігаються тамтешнім священиком: з необережності, а то й навмисно. Іконостасу немає. Ікон, тільки над вівтарем, чотири. Хрестів два дерев'яних. Свічників латунних три. Антимінс на престольний тілесного кольору, корпорал один».\*\* Також візитатор подає версію сплюндрування могили Богдана Хмельницького як таку, що побутувала



*Церква Святого Пророка Іллі в селі  
Суботів. Світлина 1912 р.*

серед місцевого люду. Його розповідь пронизана негативним ставленням до гетьмана.

Виходячи із особливостей лексики, де польська мова чергується із латиною, однак досить часто вживаються специфічні звороти, характерні для місцевих мешканців, візитатор міг мати українське походження та проживав на Чигиринщині.

Як бачимо, згідно із цією візитацією, станом на 1750 р. богослужіння у храмі не проводилися. Роком побудови храму візитатор вважав 1651-й.

Доповнити відомості, вміщені у візитаціях 1740 та 1750 рр., дозволяють маргіналиї на аркушах богослужбових книг, вміщені у дев'ятому томі видання Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей за 1875 р., виявлені та переписані у храмі Святого Пророка Іллі 24 липня 1865 р. товариства.<sup>7</sup> Безперечно, у храмі були і інші богослужбові книги, проте дослідники акцентували увагу лише на тих із них, які мали дарчі написи.

Подано тексти приписок трьох богослужбових книг, видрукованих у друкарні Києво-Печерської лаври: Служебник 1743 р., Тріюдь 1747 р. та Тріюдь 1777 р.

Щодо року видання Тріюді 1777 р., очевидно закралася авторська або ж друкарська помилка, оскільки дарчий напис цього раритету датується 1748 роком(!) Тому більш вірогідним роком видання може бути 1747 р.<sup>8</sup>

Зауважимо, що на відміну від ревізії 1740 р., візитатори у 1750 р. не подають переліку богослужбових книг, наявних у храмі Святого Іллі, очевидно, у зв'язку з тим, що храм у той час не діяв, і святині були перенесені до церкви в ім'я Архистратига Михаїла.

Однак, зі змісту маргіналій можна зробити висновок, що храм Святого Іллі залишався недіючим впродовж нетривалого часу, адже маємо кілька богослужбових книг, у приписах яких йдеться що уже 1756 р., а то й раніше богослужіння у храмі відновилися.

<sup>7</sup> Дополнение къ надписямъ собраннѣмъ А. П. Чирковымъ // Надписи находящіяся в Новороссійскомъ краѣ. «Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. Т. IX. 1875. С. 359.

<sup>8</sup> Кукса Н. В. Напрестольне Євангеліє 1651 року із Свято-Михайлівської церкви в Суботіві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць. Вип. 19. К., 2010. С. 326–328.

Отже, на перший погляд, лаконічні тексти маргіналій, написані в усталеній формі (перегукуються з приписками на аркушах на престольного рукописного Євангелія 1651 р. із місцевого храму Святого Архангела Михаїла<sup>9</sup>), дають нам уявлення про матеріальний стан частини населення Суботова: раритети були придбані за «3 руб.» та «за 6 руб.» – солідні на той час кошти, наводяться імена та прізвища людей, причетних до придбання манускрипту, що дозволяє порівняти з переліком голів домогосподарств, поданих у документі 1796 р. та співставити із прізвищами, які побутують дотепер, що окреслює картину корінних мешканців старого козацького села.

Не можемо залишити поза увагою і таку цікаву деталь, що у візитації 1740 р. єпископські ревізори зауважують на відсутність церковного братства. З тексту маргіналії дізнаємося, що станом на 1748 р. парафіяни уже зорганізувалися у цю інституцію, що свідчить про поступальний розвиток релігійної громади:

Найбільш інформативною є приписка на аркушах Тріоді 1747 р., зроблена 1756 р., тому вважаємо доцільним подати її текст повністю: «Року 1756 Во имя: Отца и Сина Святого Духа Аминь. ...За старанієм ктитора Никити Туголки и братства храму Святого Ілии купиль сію книгу зевомую Триодь Василь Мокрії до храму Святого Пророка Ілии за отпущеніє грѣховъ своихъ и жени своей Маріи купленая сія книга цѣною за рублей шесть. А тольби хто ей от церкви божой отобрать албо продать либо присвоити себѣ албо украсти да будетъ трижды арыманфта проклять в сеи и будущівьки Аминь. И то записую сіе по именахъ и прозвискахъ братство Хведко Атамань, Матвѣи Брудник, Антонь Коюч-

никъ, Ивань Дорошенко, Матвѣи Бондар, Юско Ниловатін, Семень Руденко, Ивань Великіи, Дорош, Сидор Зреченко, Остапъ Стасенко, Сильвестрь Гуотльчиньсин под час не дай Боже, якої руїни албо збѣгодъ якихъ вручаю томужь братству сію книгу и церкви аби не була в той час данна до иной церкви токмо до Пророка Ілии»<sup>10</sup>.

Не можемо залишити поза увагою і маргіналію Службника 1743 р., де вказано, що книгу було подаровано до храму Святого архангела Михаїла в Суботіві, однак з невідомих нам причин раритет у 1865 р. перебував у бібліотеці церкви Святого Пророка Іллі.

Єпископські візитатори пов'язують храм із особою Богдана Хмельницького, більше того, вказують на нього як на місце поховання гетьмана. Протоколи єпископських візитацій містять і цікаві статистичні дані, що дозволяють визначити приблизну кількість населення у Суботіві. Це є спростуванням донедавна усталеної думки про обезлюднення Чигиринщини у ці часи. Маргіналії на аркушах богослужбових книг деталізують історію храму, дозволяють характеризувати його релігійну громаду.

Перед нами яскравий приклад того, коли єдина фраза із кількох слів може докорінно змінити погляд на перебіг історичних подій.

Отже, маємо цінні документальні джерела щодо ситуації навколо усипальниці Богдана Хмельницького всередині XVIII ст. Насамперед, варто відзначити, що у манускрипті 1750 р. знаходимо ще одне підтвердження року зведення храму як 1651 р. Однак, офіційно прийнятим вважається 1653 р., хоча цьому немає жодного документального підтвердження і постала ця дата у радянські часи.

<sup>9</sup> Дополнение къ надписямъ собраннымъ А. П. Чирковымъ // Надписи находящияся в Новороссийскомъ крае. «Записки Императорскаго Одесскаго общества исторіи и древностей». Т. IX. 1875. С. 359.

<sup>10</sup> Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси: вид. Вертикаль, 2020. С. 10–11.

\* За перекладом о. Юрія Мицика

\*\* За варіантами перекладу Яніни Діденко та Олега Кочевих.

## References

1. Pokhilevich L. (1864). *Skazaniya o naseleennykh mestnostyakh Kiyevskoy guberni*. – K. [in Ukrainian].
  2. Kukxa N.V. (2010). *Naprestol'ne Yevanheliye 1651 roku iz Svyato-Mykhaylyivs'koyi tserkvy v Subotovi* // *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: zbirka naukovykh prats'*. Vyp. 19. – K. [in Ukrainian].
  3. Kukxa N. (2020). *Tserkva svyatoho proroka Illi v Subotovi: mynule i s'ohodennya usypal'nytsi Bohdana Khmel'nyts'koho*. – Cherkasy: vyd. Vertykal'. [in Ukrainian].
- 

DOI: ....

УДК 271.2-523.6(091)(477.46)"17"(045)

**Валерій Ластовський** (м. Київ),

доктор історичних наук, професор  
кафедри міжнародних відносин Київського  
національного університету культури і мистецтв

E-mail: lastov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

## Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII ст.

*В статті аналізуються історичні події, пов'язані із функціонуванням Ірдинського (Виноградського) монастиря на Смілянщині впродовж усього XVIII століття в умовах протистояння двох держав – Російської імперії та Речі Посполитої. Відзначаються особливості цих історичних умов та процесів. Розкриваються зв'язки монастиря у цей час з різними суспільними верствами українського населення. На основі історичних джерел розглядається цілий ряд чинників, що впливали на розвиток обителі – суперництво між церковними структурами (православними та уніатськими), поширення впливу Російської імперії на Правобережжя, розвиток національного руху (гайдамацтво, Коліївщина) тощо.*

*Простежено розвиток Ірдинського (Виноградського) монастиря в умовах конкуренції політичних систем Російської імперії та Речі Посполитої на Правобережній Україні, його місце у відносинах між різними церковними структурами та зв'язки із місцевим населенням.*

*Наукова новизна статті полягає у розкритті процесу розвитку звичайного чернечого осередку на Правобережній Україні впродовж XVIII століття та уведенні до наукового обігу раніше неопублікованої інформації.*

**Ключові слова:** Ірдинський (Виноградський) монастир, «закордонний» монастир, ченці, духовенство, Смілянщина, Правобережна Україна.

**Valerii Lastovskyi** (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, professor  
of Department of International Relations,  
Kyiv National University of Culture and Arts,

E-mail: lastov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

## Assumption Irdynskiy (Vinogradskiy) monastery in the Smilyan region in the 18th century

*The article analyzes historical events related to the functioning of the Irdyn (Vinograd) monastery in the Smilyan region throughout the 18th century in the conditions of confrontation between the two states - the Russian Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The peculiarities of these historical conditions and processes are noted. The connections of the monastery at that time with various social strata of the Ukrainian population are revealed. On the basis of historical sources, a number of factors that influenced the development of the monastery are considered - the rivalry between church structures (Orthodox and Uniate), the spread of the influence of the Russian Empire on the Right Bank, the development of the national movement (Haidamatsvo, Koliivshchyna), etc.*

*The development of the Irdynskiy (Vinograd) monastery in the conditions of competition between the political systems of the Russian Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth in Right-Bank Ukraine, its place in the relations between various church structures and connections with the local population is traced.*

*The scientific novelty of the article lies in the disclosure of the process of development of an ordinary monastic center in Right Bank Ukraine during the 18th century and the introduction of previously unpublished information into scientific circulation.*

**Key words:** Irdyn (Vinograd) monastery, "foreign" monastery, monks, clergy, Smilyan region, Right Bank Ukraine.

*Постановка проблеми.* Українські монастирі на Правобережній Україні у XVIII столітті опинилися у достатньо складній ситуації, зумовленій зіткненням двох держав (Російської імперії та Речі Посполитої), котрі активно використовували у своєму протистоянні релігійний фактор. Завдяки цій ситуації всі вони отримали статус так званих «закордонних» монастирів. Однак, в цілому це явище, поки що, не достатньо повно висвітлене в наукових дослідженнях, хоча науковці й звертали на нього увагу. Одним із чернечих осередків, який відносився до цієї групи і був Успенський Ірдинський (Виноградський) на території сучасної Черкаської області поблизу села Мале Старосілля на Смілянщині. Документи, пов'язані з ним, дають значний матеріал до з'ясування особливостей функціонування «закордонних» монастирів.

*Аналіз основних досліджень і публікацій.* Історія Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря почала досліджуватися ще у XIX ст. завдяки науковим розшукам українського церковного діяча Петра Лебединцева (1820-1896). Вся історіографія, що стосувалася цього питання, була висвітлена у 2018 році в публікації В. Ластовського<sup>1</sup>. На сьогодні тема історії монастиря у XVIII столітті найбільш повно розкривалася лише у роботі П. Лебединцева<sup>2</sup>. Крім того, ряд раніше невідомих документів було опубліковано і введено до наукового обігу у 2010 році<sup>3</sup>.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ірдинський монастир вперше згадується у 1625 році і далі аж до своєї повної ліквідації вже у XX ст. існував біля с. Мале Старосілля на Смілянщині. Впродовж же XVII століття він пережив два піднесення (від початку створення та в часи Хмельниччини) та два занепади (після поразки

<sup>1</sup> Ластовський В. Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині: історіографія та джерела. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018 р.). Київ, 2018. С. 67–71.

<sup>2</sup> Лебединцев П. Историческое известие о начале и судьбе Виноградского-Ирдинского монастыря, с прибавлением его документов (далі – ИИ). Киев, 1861. 40 с.; Лебединцев П. Виноградский Ирдинский Успенский монастыр. Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). 1861. № 18. С. 526–538.

<sup>3</sup> Ластовський В. Документи XVIII ст. з історії Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря. Болховітіновський щорічник. 2009. Київ: НКПІКЗ, 2010. С. 342–357.

козацьких повстань 1630-х років та після турецького походу 1678 року). За цей період монастир як набув достатньо величезні статки, так і втратив все.

Лише на початку XVIII століття починається відновлення обителі. В цей час вона одразу потрапляє у поле зору керівників двох єпархій – Київської та Переяславської (остання була на той час у статусі коад'юторства стосовно першої). І, очевидно, це слід пояснювати намаганням поширити свій контроль на правобережні території після часів Руїни.

Спочатку у 1706 році цей процес зрушився завдяки київському митрополиту Варлааму Ясинському, котрий доручив справу відновлення тодішньому ігумену Лебединського монастиря Серафеону «жебы там старця якого осадил и ... жебы построил млинок на пустой гребли це для выживления пасечных тамошних послушников». А потім свої права на розбудову та на контроль над цим місцем заявив ще й ігумен Золотоніського Красногірського монастиря Іосиф Григорович, котрого підтримав переяславський єпископ Захарій Корнілович. Останній в листі до ігумена 6 листопада 1706 р. якраз і доручив йому безпосередньо зайнятися відновленням Ірдинської обителі<sup>4</sup>. В подальшому його підтримала і гетьманська влада.

На той момент, відповідно до інформації Захарія Корніловича, Ірдинський монастир перебував у жалюгідному стані: «...пустует и в пещере церковця, в которой жадного небывает набоженства».

Процес відновлення монастиря починався непросто. Колишні монастирські села відмовилися від виконання своїх обов'язків на користь обителі. І це спричинило конфлікт. Тому в березні 1709 року намісник Золотоніського та Ірдинського монастирів Йев Микитницький поскаржився київському воєводі, князю Дмитру Голіцину з приводу того, що «поданне их монастырей села Будуща, Староселья, да села Будищиж, котрые обретаются под

Орловцами, живут своевольно и надлежащего послушания п повинности... не отдают и ни в чем не слушают».

Як бачимо, суть конфлікту зводилася до питання закріпачення селян на користь монастиря. 15 березня київський воєвода видав указ, відповідно до якого селяни «были б ... в подданности попрежнему, и послушание и всякую надлежащую подданную повинность во всем отдавали, так как на пред сего бывало без всякой противности...»<sup>5</sup>.

Та невдовзі виник ще один конфлікт. На це раз уже суто земельного характеру. Він був викликаний затвердженням за монастирем деяких земель біля сіл Балаклея, Орловець і Білозір'я. У зв'язку з цим чигиринський полковник Ігнат Галаган 6 липня наказував жителям цих сіл, щоб вони «неважелися більше ужо вкгрунта монастырские втручатися и пустошыты»<sup>6</sup>.

Відновлення прав на володіння землею і селами безумовно повинно було стати важливим моментом майбутньої життєдіяльності монастиря. Саме тому вже новий ігумен Золотоніського та Ірдинського монастирів Феофан Денисович звернувся із цим питанням до гетьмана Івана Скоропадського. І 26 березня 1710 року від нього було видано універсал, яким підтверджувалися права обителі на землі, що були надані ще Богданом Хмельницьким у 1656 р. Цим же універсалом було затверджено й управління Ірдинським та Золотоніським монастирями «под. единым игуменом» навічно. Слід вказати, що для видання цього універсалу була створена ціла комісія, яка на місці з'ясовувала всі обставини шляхом опитування місцевих жителів («люди старинные») та складала опис «кгрунтов», а вже після цього представила відповідну інформацію Івану Скоропадському на затвердження<sup>7</sup>. До цієї комісії, між іншим, входили «товарищ полку переяславского» Тихон Лейбенко, «атаман городской мошенский» Левко Горло та «писар мошенский» Іван Панкевич.

<sup>4</sup> КЕВ. № 18. С. 529; № 20. С. 596; Историческое известие. С. 29; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 13 зв.

<sup>5</sup> ЦДАУК, ф. 824, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.; ЦДАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 10 зв.

<sup>6</sup> КЕВ. № 20. С. 597; Историческое известие. С. 30; ЦДАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 14.

<sup>7</sup> КЕВ. 1862. № 2. С. 67–68; Историческое известие. С. 35–36; ЦДАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 12 зв.–13.

З цього почалося відновлення монастирського господарства. І вже у 1710 р. було ще до нього докуплено «луку сенокосную ... за полдевятого золотого»<sup>8</sup>.

Проте, невдовзі монастир знову перестав діяти. Один із тих ченців-очевидців, хто пережив і цей занепад, у 1746 р. згадував: «Когда же Украина дарована полякам то в то время монахи ... с поданными совсем богатством в монастырь Золотоносский, как и вси на той Украине бывшие люде в империю были согнаны, переведены, монастырь же тот волохи сожгли, а монаха Иосифа того монастыря эконома, который тамо ради обережения монастыря оставлен был, запорожцы змучили...»<sup>9</sup>

В цій розповіді, вочевидь, відобразилася ціла хвиля подій, що відбувалися на Правобережжі у 1711 р. А у розповіді ченця вже через 35 років вони всі злилися в одну єдину драму. Значно пізніше, вже у 1864 році, краєзнавець Лаврентій Похілевич (1816–1893) написав, а за ним повторили і всі інші дослідники, що Ірдинський монастир був знищений «около 1709 года сообщником Мазепы» Пилипом Орликом<sup>10</sup>. Зрозуміло, що краєзнавець в умовах тодішнього політичного ладу не особливо вдумувався у природу тодішніх подій, описуючи їх відповідно до існуючої тоді імперської ідеології.

Як відомо, Пилип Орлик (1672–1742) після Полтавської битви (27 червня 1709 р.) і після смерті Івана Мазепи (21 вересня 1709 р.) був обраний 5 квітня 1710 року гетьманом Війська Запорозького. Бажаючи продовжувати боротьбу із Московською державою, він змушений був шукати собі союзників. І одним із них став кримський хан Девлет-Герай (1648–1718), з яким було підписано в січні 1711 р. союзний договір<sup>11</sup>. Внаслідок цього був організований спільний похід у двох напрямках – на Лівобережну та Правобережну

Україну. В березні 1711 р. П. Орлик із своїми загонами досяг Середнього Подніпров'я. Завдавши поразки російським військам під Лебедином, гетьман взяв в облогу Білу Церкву. І це був критичний момент. Саме в цей час кримські союзники залишили П. Орлика, кинувшись грабувати населення Правобережжя<sup>12</sup>.

Ймовірно, Ірдинський монастир був знищений саме під час розбою, вчиненого одним із загонів, що відколовся від армії П. Орлика («волохи сожгли»). До того ж, після підписання Прутського миру (1711), ще й гетьман Іван Скоропадський універсалом видав наказ російського царя Петра I всім жителям Правобережжя переселитися на землі, підвладні контролю російської держави. У протилежному разі, як наголошувалося в документі, «кто из старшин и черни, также духовного и посполитого чина явятся ослушниками сего, то непременно будут выгнаны из своих жилищ войсками Его Царского Величества и, как противники Высочайшей воли, без всякой пощады огнем разорятся»<sup>13</sup>.

Тому монастир, фактично, не міг продовжувати своє існування у будь-якому випадку. Якщо б його не змогли знищити загонами, що відкололися від П. Орлика, то це відбулося б завдяки розпорядженню російської влади. В усякому разі, коли у грудні 1711 р. іркліївський сотник Тарас Велбинський «за отпущение грехов своих» подарував Золотоніському монастирю «местце млиновое на гребле тясминской в Комаровце», назва Ірдинського монастиря в документі не згадувалася (важко сказати про який саме пункт іде мова, але вочевидь, що це найближчі території до обителі, тоді Золотоніський монастир знаходився за кілька десятків кілометрів на лівому березі Дніпра)<sup>14</sup>. А, як відомо, в цей час Ірдинський і Золотоніський монастирі перебували в єдиному управлінні.

<sup>8</sup> КЕВ. 1861. № 20. С. 600; Историческое известие. С. 33; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 14 зв.

<sup>9</sup> ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 8.

<sup>10</sup> Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. С. 648.

<sup>11</sup> Субтельний О. Мазепинці. Київ, 1994. С. 70–74.

<sup>12</sup> Там само. С. 77–81; Різниченко В. Пилип Орлик. Київ, 1918. С. 13–16.

<sup>13</sup> Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ, 1993. С. 418.

<sup>14</sup> КЕВ. 1861. №20. С. 598–600; Историческое известие. С. 31–33; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 15зв.–16.



В наступні роки, коли Рафаїлу Яковлевичу видавався патент від митрополита київського Іоасафа Кроковського (1715) та єпископа переяславського Кирила Шумлянського (1717) на ігуменство в Золотоніському та Ірдинському монастирях, останній відмічався як «запустілий»<sup>15</sup>. Пізніше, при купівлі Золотоніським монастирем Гарбузиної пасіки у лебединського жителя Івана Горбинченка (1723), у документі знову жодним словом не була згадана Ірдинська обитель<sup>16</sup>.

З цього всього стає зрозумілим, що черговий етап в історії Ірдинського монастиря, почавшись у 1706 р., дуже швидко й закінчився – вже у 1711–1712 рр. Лише через приблизно двадцять років монастир знову відроджується. Останній етап його історії, який був найдовшим, починається у 1730-х роках.

За свідченням жителів сіл Будищ і Старосілля Федора Буляра та Олексія Скляра, записаним у 1770 р. на вимогу київського митрополита Гавриїла Кременецького, приблизно у 1730-х роках, начебто рятуючись від уніатів, прийшов на Ірдинські болота ієромонах Лука Пелеховський, назвавши себе ігуменом «прописанного Почаєвського монастиря», донедавна православного, але потім уніатського. Лука Пелеховський начебто після цього побував у Києві, а потім у Переяславі, де й отримав від місцевого єпископа дозвіл на відновлення обители. Повернувшись знову на Ірдинські болота, ієромонах «зачинив, устроил и освятил» храм Успіння Пресвятої Богородиці<sup>17</sup>. Точну дату цієї події встановити важко, проте достеменно відомо, що у 1731 р. Ірдинський монастир вже існував<sup>18</sup>. Зі слів колишнього його ченця Терентія, саме в цьому році відбулося його постриження «в чин монашеский в рясофорниє» ігуменом ієромонахом Іоанном Пелеховським (розбіжність в іменах ігумена Пелеховського – Лука чи Іоанн – може бути пояснена помилковою інформацією).

Вже згадані жителі Федір Буляр та Олексій Скляр також засвідчили, що монастир на чолі із Пелеховським проіснував близько 10 років. І за цей час сюди переселилася частина ченців із Золотоніського монастиря. Це цікавий момент. Він свідчить передовсім про те, старі зв'язки між монастирями не зникли. Але тепер виникає питання: чи продовжував Ірдинський монастир бути своєрідною філією Золотоніського та наскільки самостійним у цей час був ігумен Пелеховський?

Очевидно, саме до цього часу відноситься виникнення другої назви монастиря – Виноградський. Уявляється, що її автором міг бути той же ігумен Пелеховський, котрий намагався надати монастирю певного символічного значення, адже виноград – це символ християнської Церкви. В усякому разі, в околицях монастиря ніколи не вирощувався виноград і поблизу ніколи не було населених пунктів із подібною назвою.

Часи ігуменства Пелеховського не були спокійними. За повідомленнями місцевих жителів, під час виникнення небезпеки нападу з боку кримських татар він із своїми ченцями «отойшел за Днепр, и в какой монастырь – неизвестно; почему Виноградский монастырь оставался упусти более 10 лет»<sup>19</sup>. Виходячи з цього повідомлення Ірдинський монастир повинен був бути покинутим після 1740 року і залишатися таким аж до 1750-х років. Проте той же монах Терентій свідчив про своє життя в монастирі з 1731 р. «и поныне», а значить до 1746 р., в якому і «оставил показанный монастырь» з метою переходу в Золотоніський. Разом з Терентієм дозволу просив про прийняття туди ж і ієродиякон Медведівського монастиря Феодосій. Але він не повідомляв про якісь масові переміщення ченців. Хоча, взагалі, ситуація із переселенням на Лівобережжя у зв'язку з якимись нападами цілком була реальна. Наприклад, у 1736 р.

<sup>15</sup> КЕВ. 1862. № 2. С. 68–70; Историческое известие. С. 37–39.

<sup>16</sup> КЕВ. 1862. № 2. С. 70–71; Историческое известие. С. 39–40.

<sup>17</sup> КЕВ. 1861. № 18. С. 530–532.

<sup>18</sup> ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 4.

<sup>19</sup> КЕВ. 1861. № 18. С. 532.

за таких обставин ченці Медведівського монастиря таки переселилися до Красногірського Золотоніського монастиря «с утварою церковною и из протчим именьем», а повернулися назад вже у 1739 р.<sup>20</sup> Пізніше, влітку 1750 р., коли на Троїцький Чигиринський монастир напав якийсь гайдамацький загін, його черниці також втекли на Полтавщину, до Преображенського Великобудичанського та Вознесенського Пушкарьовського монастирів<sup>21</sup>.

Наступна згадка в документах про Ірдинський монастир відноситься до 1750 р. Саме в цьому році чернець Арсеній, повертаючись в Україну із молдавських земель, влаштувався у Виноградському монастирі, де й прожив аж до січня наступного 1751 р., після чого із ще одним ченцем втік на територію Гетьманщини<sup>22</sup>.

Відомо також, що у 1753 р. монастирем керував якийсь Гавриїл Іскра, котрого звинувачували в тому, що він, не дотримуючись «духовного Регламенту и правил монашеских, искушения, зараз в три недели» постригав послушників в чернецтво<sup>23</sup>. Можливо, подібна поспішність була викликана умовами, в яких опинилася Правобережна Україна. Адже в цей період до уніатства тут поступово переходили як монастирі, так і досить значна частина парафій. Можливо, що Гавриїл Іскра, проявляючи певну поспішність у своїх діях, просто укріплював свою владу у монастирі в непростих умовах.

Як повідомляли жителі сіл Будищ і Старосілля, після десятирічного запусіння «прийшли унеяти монахи с польши два, стали владеть виноградским монастырем, а по них другии унеяти владели и до 1766 года, в котором в Виноградский монастырь произведен на игуменство бывший Гавриил, которой уроженец на границе Польской в унеятских»<sup>24</sup>. Очевидно, це той самий Гавриїл, який був призначений у

1761 р. на керівну посаду сюди ігуменом Лебединського монастиря за проханням смілянського губернатора Добрянського<sup>25</sup>. У тому ж році він згадується «начальником», котрим був пострижений в ченці один із послушників<sup>26</sup>. Цілком можливо, що цей Гавриїл і Гавриїл Іскра, який згадувався раніше – це одна й та ж особа. А його призначення у 1761 р. – це просто момент переходу із православного відомства в уніатське, реалізоване на основі домовленостей між Гавриїлом і губернатором Добрянським.

Однак самі ж ченці Виноградського монастиря так і не змогли довго терпіти перебування в унії. Навесні 1766 р. вони своїм загальним рішенням вигнали Гавриїла з обителі. І після цього він відправився до Києва, де у митрополита Арсенія Могилянського випрохав посвячення в сан ігумена до свого колишнього монастиря, але вже не у складі Переяславсько-Бориспільської єпархії, а у складі Київської митрополії. Братія в цей час також вирішувала питання із необхідністю вирішення проблеми керівництва. І тому на її заклик переяславський єпископ Гервасій Лінцевський знову (після кількох років належності до унії) визнав монастир підвідомчим своїй єпархії, видав антиминос і доручив управління ним ігумену Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседеку Значко-Яворському.

З цього часу між Київською та Переяславською консисторіями дуже довгий час йшла канцелярська війна з постійним листуванням за право мати Виноградський монастир у своєму підпорядкуванні. У липні того ж 1766 р. призначеного із Києва ігуменом Гавриїла службами переяславського єпископа було арештовано по дорозі на Ірдинські болота і відправлено в той же Київ з вимогою проведення суду над ним за уніатство<sup>27</sup>.

<sup>20</sup> Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Том I. Часть I. Киев, 1905. С. 337.

<sup>21</sup> Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Том I. Часть II. Киев, 1905. С. 586–591.

<sup>22</sup> ІР НБУВ, ф. 160, № 835, арк. 11, 15.

<sup>23</sup> АЮЗР. Часть I. Том III. Киев, 1864. С. 387, 393, 395.

<sup>24</sup> КЕВ. 1861. № 18. С. 532.

<sup>25</sup> Там само. С. 533.

<sup>26</sup> ЦДАУК, ф. 127, оп. 1076, спр. 176, арк. 4.

<sup>27</sup> КЕВ. 1861. № 18. С. 534.

Вочевидь, суд не відбувся. Бо у 1768–1769 рр. Гавриїл, як свідчать документи, все ж таки, знову був ігуменом Виноградського монастиря. Сам він в документах зазначав, що обитель відноситься до Київської єпархії; але в Переяславі продовжували наполягати на протилежному<sup>28</sup>.

Врешті-решт, тільки у 1775 р. російським Святійшим Синодом це питання було вирішено. Виноградський монастир з цього часу переходив у відомство переяславського єпископа з підпорядкуванням ігумену Золотоніського монастиря Іоїлю<sup>29</sup>. І тільки після третього розділу Речі Посполитої, у 1795 р., Виноградський монастир знову став частиною Київської митрополії<sup>30</sup>.

У зв'язку з буремними подіями 1760-х років на Правобережжі, не можна оминати й питання гайдамаччини. На жаль, єдиним документом, що свідчить хоч про про якісь стосунки між гайдамаками та Виноградським монастирем, є лист від 28 серпня 1767 р. до ігумена Києво-Видубицького монастиря Іякова Воронковського. В ньому розповідається, що у монастирі в 1767 р. деякий час перебувала гайдамаки і тому місцева польська влада висунула претензії до місцевих ченців: «...почему по выходе гайдамак з монастира не явили» і чому про подарунок від них на обитель промовчали. Після цього ігумен вимушений був «поки хмара перейдет» піти просити хліба по селах, отже – переховуватися<sup>31</sup>. Ігуменом тоді в монастирі був той самий Гавриїл, під керуванням якого монастир деякий час перебував в унії.

З вибухом Коліївщини для монастиря настали важкі часи. Репресії влади були спрямовані не лише проти повстанців. Про цей час лишилися спогади місцевого ченця Рафаїла: «...а понеже великое кровопролитие в Жаботине местечку и по других местах от поляков народу зделалось в коих

добрах и монастир виноградский состоит. От коего страху как народ из селтак и монахи монастира виноградского разбеглися а паче что уже и татаре з конфедератами зближались, в том числе и я нижайший из монастира виноградского из йишол за благословением тамошнего начальника...»<sup>32</sup>

На початок 1770 р. Ірдинська обитель вже знову функціонувала, тому в січні той же Рафаїл просив дозволу у переяславського єпископа повернутися до неї<sup>33</sup>. Але оскільки йому цього не дозволяли, то він просто втік<sup>34</sup>.

В ці часи Виноградський монастир відігравав значну соціальну роль для місцевого населення. Про це свідчить оповідь смілянського жителя Кіндрата Таранухи: «Людей гонили силою на присягу; то й батько присягав на унію. А де которі не хотіли та ховались. Не хотіли ламати віри... То батько не хотів хрестити мене ув уніята, а хотіли везти аж у Виноградський монастир...»<sup>35</sup>

Після другого розділу Речі Посполитої у 1793 р. на Правобережжі Російська імперія здійснює реорганізацію системи управління, у т.ч. й церковних структур. Оскільки необхідність у існуванні Переяславсько-Бориспільської єпархії відпадає, вона фактично перестає у колишньому вигляді, а її території переходять під владу Київської митрополії та новоутвореної Мінської, Ізяславської і Брацлавської єпархії<sup>36</sup>. З цього моменту Ірдинський монастир вже остаточно переходить під церковну владу Києва.

Що ж уявляв собою Виноградський монастир на кінець XVIII ст.?

Ще в описі, складеному у 1766 р. для Святійшого Синоду, відмічалось: «Содержание с единой милостыни и от труда рук. Понеже бывшие вотчины при монастыре

<sup>28</sup> ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 644, арк. 1–5зв.

<sup>29</sup> КЕВ. 1861. № 18. С. 534, 536.

<sup>30</sup> Там само. С. 536.

<sup>31</sup> Левицький О. Листи Лебединського ігумена Філогея Контаровського (1765–1767 рр.). Записки Українського Наукового Товариства. Кн. IX. Київ, 1911. Додаток. С. 27–28.

<sup>32</sup> ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 644, арк. 1–2.

<sup>33</sup> Там само. Арк. 8–9.

<sup>34</sup> Там само. Арк. 14.

<sup>35</sup> Кулиш П. Записки о Южной Руси. Том I. Спб., 1856. С. 137–138.

<sup>36</sup> Ластовський В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія). Черкаси, 2002. С. 44.

остались во владенні князя Любомирського воеводи Браславського»<sup>37</sup>.

Більш детальний опис обителі був зроблений ігуменом Троїцького Мотронинського монастиря Іринархом для канцелярії Переяславсько-Бориспільської єпархії. У ньому відмічалось, що колишні монастирські володіння XVII – початку XVIII століть тепер належали різним польським власникам – князям Яблоновському, Любомирському та графу Мнішку; в користуванні ж обителі залишилися лише урочище Старе Монастирище та «древний садок под Будищами». У вигляді часткової компенсації, князем Михаїлом Ксаверієм Любомирським у 1777 р. було надано право монастиреві не сплачувати бджолину десятину і користуватися лісом<sup>38</sup>.

Безпосередньо ж на території монастиря тоді знаходилися дві церкви – одна з них «новая, крестообразная, из соснового тесаного дерева, о 3-х с двумя щитами главах» в ім'я святителя Миколая, а друга – «Успения Божьей Матери... весьма ветхая, соломою по лубью покрытая». Також тут були 7 келій, покритих «очерегом і соломою». Ченців нараховувалося 17 чоловік<sup>39</sup>.

Таким чином, Ірдинський (Виноградський)

монастир впродовж XVIII ст. пережив кілька потрясінь, в результаті яких він, все ж таки, відновлював свою діяльність. Проте, якщо на початку цього періоду обитель мала достатньо значні земельні володіння і була достатньо потужним господарчим осередком завдяки підтримці української гетьманської влади, то вже до його кінця вона практично всі їх втратила. При цьому монастир перебував у сфері інтересів як політичних систем (Російська імперія та Річ Посполита), так і церковних (православні Київська митрополія та Переяславсько-Бориспільська єпархія, унійна Церква). Водночас він відігравав важливу роль у житті місцевого населення, котре постійно контактує з ченцями і підтримує їх. З цього ж періоду остаточно закріплюється подвійна назва монастиря – Ірдинський та Виноградський (у XVII столітті він відомий виключно як Ірдинський). Найімовірніше, що назва монастиря «Виноградський» мала символічний характер (виноград – символ християнської Церкви), а не практичний (в околицях монастиря ніколи не вирощувався виноград і поблизу ніколи не було населених пунктів із подібною назвою).

## References

1. Bantyish-Kamenskiy, D. (1993). *Istoriya Maloy Rossii*. Kyiv. 656 s. [in Russian].
2. Instytut rukopysu pry Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy im. V. Vernadskoho. F. 160. № 835. [in Russian].
3. Kulish, P. (1856). *Zapiski o Yuzhnoy Rusi*. Tom I. Spb. 719 s. [in Russian].
4. Lastovskyi, V. (2018). *Irdynskiy (Vynohradskiy) monastyr na Smilianshchyni: istoriohrafia ta dzherela*. Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Shistnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29 travnia – 2 chervnia 2018 r.). Kyiv. S. 67–71. [in Ukrainian].
5. Lastovskyi, V. (2002). *Pravoslavna tserkva u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy XVIII st. (Pereiaslavsko-Boryspilska yeparkhiia)*. Cherkasy. 137 s. [in Ukrainian].
6. Lastovskyi, V. (2010). *Dokumenty XVIII st. z istorii Uspenskoho Irdynskoho (Vynohradskoho) monastyria. Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2009*. Kyiv: NKPIKZ, S. 342–357. [in Ukrainian].
7. Lebedintsev, P. (1861). *Istoricheskoe izvestie o nachale i sudbe Vinogradskogo-Irdynskogo monastyrya, s pribavleniem ego dokumentov*. Kiev, 1861. 40 s. [in Russian].
8. Lebedintsev, P. (1861–1862). *Vinogradskiy Irdynskiy Uspenskiy monastir. Kievskie eparhialnyie vedomosti*. 1861. № 18. S. 526–538; № 19. S. 563–570; № 20. S. 594–602; 1862. № 2. S. 67–72. [in Russian].
9. Levytskyi, O. (1911). *Lysty Lebedynskoho ihumena Filoteia Kontarovskoho (1765–1767 rr.)*. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva*. Kn. IX. Kyiv, 1911. Dodatok. S. 1–28. [in Ukrainian].
10. Pohilevich, L. (1864). *Skazaniya o naseleennyih mestnostyah Kievskoy gubernii*. Kiev, 1864. V, 764 s. [in Russian].
11. Riznychenko, V. (1918). *Pylyp Orlyk*. Kyiv. 48 s. [in Ukrainian].
12. Subtelnyi, O. (1994). *Mazepyntsi*. Kyiv. 240 s. [in Ukrainian].

<sup>37</sup> ЦДІАУК, ф. 990, оп. 3, спр. 16, арк. 2зв.

<sup>38</sup> КЕВ. 1862. № 2. С. 71–72; Историческое известие. С. 40.

<sup>39</sup> КЕВ. 1861. № 18. С. 535, 536.



**Літопис українського  
краєзнавства**

DOI: .....

УДК 908(477.46)-043.86"1920"](045)

**Зінаїда Священко** (м. Умань)

докторка історичних наук, професорка  
кафедри всесвітньої історії та методик навчання  
Уманського державного педагогічного  
університету імені Павла Тичини  
E-mail: szv09@meta.ua  
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

**Олена Скрипник** (м. Умань)

кандидатка історичних наук, доцентка  
кафедри всесвітньої історії та методик навчання  
Уманського державного педагогічного  
університету імені Павла Тичини  
E-mail: olena-skripnik@meta.ua  
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1904-3468>

## Становлення та розвиток краєзнавчого руху в Уманській окрузі у 1920-х роках

*У статті аналізується становлення та розвиток краєзнавчого руху на Уманщині у контексті суспільно-політичних процесів 1920-х років, простежується розвиток дослідницько-пошукових та просвітницьких форм краєзнавчої роботи, акцентується увага на змісті краєзнавчої діяльності. З'ясовано, що основними осередками розвитку краєзнавства і залучення до нього представників різних верств громадськості були краєзнавчі музеї. Учасниками краєзнавчого руху в більшості були освітяни як представники наймасовішого прошарку місцевої інтелігенції. Щодо змісту краєзнавчої роботи, то переважали археологічні та етнографічні розвідки. Констатується, що з кінця 1920-х років почалося згортання краєзнавчого руху. В умовах утвердження тоталітарного режиму краєзнавці Уманщини зазнали репресій, а краєзнавство на довгі роки згасло.*

**Ключові слова:** краєзнавство, Уманщина, громадський рух, музеї.

**Zinaida Sviashchenko** (Uman)

Doctor of Historical Sciences, Associate professor  
of world history and methods of teaching,  
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University  
E-mail: szv09@meta.ua  
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

**Skrypnyk Olena** (Uman)

Candidate of Historical Sciences, Associate docent  
of world history and methods of teaching,  
PavloTychynaUman State Pedagogical University  
E-mail: olena-skripnik@meta.ua  
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1904-3468>

## Formation and development of the local history movement in Uman district in the 1920s

*The article analyzes the formation and development of the local history movement in the Uman region in the context of socio-political processes of the 1920s, traces the development of research-research and educational forms of local history work, and focuses attention on the content of local history activity. It was found that local history museums were the main centers of the development of local history and the involvement of representatives of various layers of the public in it.*

*The participants of the local history movement were mostly educators as representatives of the most massive stratum of the local intelligentsia. As for the content of local history work, archaeological and ethnographic explorations prevailed. It is noted that the decline of the local history movement began in the late 1920s. In the conditions of the establishment of the totalitarian regime, local historians of the Uman region suffered repression, and local history faded away for many years.*

**Key words:** local history, Uman region, public movement, museums, local historians.

У реаліях сьогодення важливим завданням є популяризація історичного минулого українського народу, подолання історичних міфів та протидія фальсифікаціям історії, ворожим ідеологічним впливам. Виникає необхідність застосування нових підходів до патріотичного виховання і важлива роль у цьому належить краєзнавству. З огляду на це набуває актуальності дослідження історії краєзнавчого руху та дослідницько-пошукових та просвітницьких напрацювань у різних регіонах України. Метою статті визначено комплексний аналіз процесу становлення та розвитку краєзнавчого руху у 1920-х роках на Уманщині – важливого історико-культурному регіоні України.

Історії краєзнавчого руху на Уманщині приділяла увагу О. Барвінок<sup>1</sup>, яка досліджувала зародження музейництва на Уманщині, зокрема заснування Уманського краєзнавчого музею. Дослідження І. Опацького<sup>2</sup> присвячені життю і діяльності першого директора цього музею, відомого українського археолога та мистецтвознавця Петра Курінного. У контексті розвитку

краєзнавчого руху на Черкащині цієї проблеми торкалися В. Лазуренко і С. Рубан<sup>3</sup>, В. Мельниченко<sup>4</sup>, Л. Набок<sup>5</sup>, О. Нестуля<sup>6</sup>. Але комплексно проблема дослідження історії краєзнавчого руху на Уманщині у 1920-х роках не досліджувалася.

На Уманщині (її ми розглядаємо в адміністративно-територіальних межах Уманської округи) друга половина 1920-х років стала періодом помітного піднесення краєзнавчого руху. Своєрідними опорними пунктами розгортання краєзнавчого руху і згуртування дослідників рідного краю були музеї. В Умані краєзнавчий музей почав діяти в 1917 р.<sup>7</sup> Хоча історія створення Уманського краєзнавчого музею бере свій початок у 1906 році, коли за ініціативою вчителя чоловічої гімназії, а згодом відомого українського археолога, мистецтвознавця та музеєзнавця Данила Щербаківського, був створений гурток любителів старовини. Члени гуртка зібрали цікаву збірку старовинних речей, декоративних розписів, побутових предметів, але музей не було відкрито через заборону місцевої влади. Зібрані матеріали

<sup>1</sup> Барвінок О. В. Зародження музейного руху на Уманщині у першій чверті ХХ ст. // Регіональні проблеми української історії: збірник наукових праць. Умань: ПП Жовтий, 2009. Випуск 2. С. 117–126.

<sup>2</sup> Опацький І. Ю. Петро Курінний – засновник Уманського краєзнавчого музею. Режим доступу: URL: [https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8551/1/Opatskiy\\_1.pdf](https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8551/1/Opatskiy_1.pdf)

<sup>3</sup> Лазуренко В. М., Рубан С. Л. Становлення та розвиток краєзнавчого руху на Черкащині у другій половині 1920-х років // Актуальні питання у сучасній науці. № 8(14) 2023. С. 990–1001.

<sup>4</sup> Мельниченко В. М. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. Черкаси: Вертикаль, 2010. 192 с.

<sup>5</sup> Набок Л. Історія музейної справи Черкащини 1921–1931 рр. // Переяславський літопис. 2013. Вип. 4. С. 3–8.

<sup>6</sup> Нестуля О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство 20–30 рр. К., 1991. С. 209–215.

<sup>7</sup> Мельниченко В. М. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. Черкаси: Вертикаль, 2010. С. 24–25.

були передані до Київського місцевого музею, а в 1910 році Д. Щербаківський теж переїхав до Києва<sup>8</sup>.

У листопаді 1917 року нарешті відбулося відкриття «Історичного музею Уманщини» у приміщенні 1-ї Української гімназії імені Б. Грінченка. Організатором і першим директором музею був український археолог та мистецтвознавець Петро Курінний. Уманський музей складався тоді з кількох невеликих відділів<sup>9</sup>. Фонди музею поповнювались, а перехід гімназії у нове приміщення дозволив вперше розгорнути постійно діючу експозицію. Зі звіту П. Курінного «Сучасний стан історичного музею Уманщини», складеного 20 травня 1921 р. відомо, що музей займав 1 залу, де експонувалися історичні й археологічні збірки, а 6 кімнат і коридор були пристосовані під картинну галерею<sup>10</sup>.

У 1924 р. музей був визнаний державною установою і отримав назву «Соціально-історичний музей Уманської округи»<sup>11</sup>. Йому було надане нове приміщення, в якому він знаходиться і нині. На основі наявних експонатів було сформовано експозицію із таких відділів: археологічного, соціально-історичного, відділ Старої Умані, картинна галерея (кімната малярства італійського, старонімецького, польського і новішого західного малярства), Відділу культової старовини, кабінету стародруків та бібліотеки<sup>12</sup>. Таким чином, музей в Умані постає як міцний науково-дослідний центр України. Його відділи мали низку першорядних збірок – це наслідок десятирічної наполегливої і систематичної праці колективу музею<sup>13</sup>.

1924 р. був переломним і для його директора П. Курінного, який переїздить

жити і працювати до Києва. де він розпочинає роботу у Всеукраїнському Археологічному Комітеті (ВУАК) при ВУАН, обіймає посаду директора «Заповідника, який було засновано в Києво-Печерській Лаврі, продовжує археологічні дослідження»<sup>14</sup>.

За ініціативою другого директора музею Б. Безвенглінського та за допомогою Уманського Окружного Виконкому 31 жовтня було організовано краєзнавчий гурток при музеєві, який мав у своєму складі досвідчених дослідників (15 осіб). Краєзнавчий гурток видав збірник праць, у якому публікувалися статті, що висвітлювали різні сторони життя округи<sup>15</sup>. Зусиллями М. Скуратівського видано краєзнавчий збірник «Уманщина». Музей розгорнув і широку просвітницьку роботу, культурне обслуговування місцевого населення, яке полягало у щорічних звітних виставках місцевих художників<sup>16</sup>.

Значна робота зі збирання, обробки, наукової інвентаризації музейного фонду проводилася штатними і позаштатними співробітниками музею. Слід зазначити той факт, що музей до 1923 р. існував на громадських засадах і на благодійні внески громадян<sup>17</sup>.

У роботу музею втручалися партійні та радянські органи. Зокрема, 1 березня 1924 р. Уманський окружний партійний комітет дав розпорядження всім первинним парторганізаціям (комосередкам) «вжити усіх заходів по зборі матеріалів щодо історії партії та історії революційного руху на Уманщині, а також про передачу музею всіх справ установ різних урядів за час від 28 лютого 1917 р. по 1 січня 1924 р.»<sup>18</sup>. Це сприяло, як зазначав,

<sup>8</sup> Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття) : Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. С. 113.

<sup>9</sup> Курінний П. П. Показчик історичного музею Уманщини в році 1918. Умань, 1918. Фонди УКМ. С. 4.

<sup>10</sup> Набок Л. Історія музейної справи Черкащини... С. 4.

<sup>11</sup> Нарис історії Уманщини... С. 113.

<sup>12</sup> Курінний П. Соціально-історичний музей Уманщини // Український музей / За ред. П. Курінного, Ф. Ернста, Д. Щербаківського, М. Рудинського та С. Гілярова. К., 1927. С. 267.

<sup>13</sup> Барвінок О. В. Зародження музейного руху на Уманщині... С. 124.

<sup>14</sup> Опацький І. Ю. Петро Курінний – засновник Уманського краєзнавчого музею...

<sup>15</sup> Життя краєзнавчих організацій. Уманська округа // Краєзнавство. 1927. № 2. С. 28.

<sup>16</sup> Курінний П. Соціально-історичний музей Уманщини... С. 269.

<sup>17</sup> Барвінок О. В. Зародження музейного руху на Уманщині... С. 124.

<sup>18</sup> Лист в Історичний музей від 01.03.1924 р. про організацію збору матеріалів по історії партії та революційного руху. Уманський краєзнавчий музей (далі – УКМ), ф. 643.4.



Г. Ю. Храбан, значному зростанню фондів музею<sup>19</sup> (хоча за рахунок надто заідеологізованих експонатів, які сьогодні не викликають ні в кого великого інтересу).

Одним із дослідників історії Уманщини у 1920-х роках був уродженець м. Тальне, відомий у той час історик, археограф, архівіст, джерелознавець, літературознавець, шевченкознавець, М. Ткаченко. У 1923 р. він побував в Умані з метою ознайомлення з архівами міста і збирання матеріалу з історії Уманщини для історико-біографічного словника. Відвідавши краєзнавчий музей, історик був вражений його зібранням, особливо архівним. Зокрема, М. Ткаченко дав перелік пам'яток невеликого Картографічного відділу<sup>20</sup>. Микола Ткаченко віднайшов багато нових даних з історії рідного краю й у 1925 році написав ґрунтовну розвідку «Гуманщина XVI–XVII вв.»<sup>21</sup>. За словами самого дослідника, вона була тісно пов'язана з його студіями з історії Уманщини в Історико-географічній комісії Української землі при Українській Академії Наук і задумувалось ним як розділ ширшої праці з історії Уманщини. Автор зробив спробу змалювати соціально-політичний та економічний розвиток краю в XVI – XVII ст. Зауважимо, що і на сьогодні це дослідження не втратило своєї цінності. Не дивлячись на те, що праця М.Ткаченка охоплює XVI–XVII ст., автор віддає належне і попередньому періоду розвитку історичної Уманщини. Дослідник веде історію регіону від часів трипільської культури, аналізує окремі факти в розвитку Уманщини князівських часів. Велика увага приділяється процесу залюднення краю, акцентує увагу на крайовому становищі земель Уманщини.

На Уманщині у 1920-х рр. активну краєзнавчу роботу проводив відомий археолог,

краєзнавець і музейний діяч Т. Ф. Мовчанівський. Працюючи директором школи у селі Краснопілка, він збирав та опрацьовував місцеві матеріали з українського фольклору та етнографії, досліджував археологічні та архітектурні пам'ятки Уманської округи.

Він брав також участь у розкопках відомої археологічної пам'ятки – могильника білогрудівської культури та поселень трипільської культури. До краєзнавчої роботи, вивчення, збереження і охорони багатой історико-культурної спадщини регіону Ф. М. Мовчанівський залучав місцевих краєзнавців, насамперед вчителів та учнів очолюваної ним школи. Разом з ними у 1924 р. він організував при Краснопільському сільському клубі краєзнавчий музей. Тоді ж його зусиллями було відкрито музей і у сусідньому селі Верхнячка<sup>22</sup>.

Є всі підстави вважати, що в радянський час переважно з Уманським краєзнавчим музеєм була пов'язана наукова діяльність М. К. Якимовича. У сучасних публікаціях зазначається, що у створенні цього музею «брали участь відомі українські музеєзнавці Х. Ящуржинський, М. Якимович»<sup>23</sup>. У 1920-х та 1930-х рр. він брав участь у польових дослідженнях музею і, напевно, якийсь час займав тут посаду штатного наукового співробітника – археолога.

У 1925 р. М. К. Якимович відкрив поселення трипільської культури на околиці села Володимирівка (нині на території Новоархангельського району Кіровоградської області)<sup>24</sup>. Пам'ятку досліджувала протягом 1927–1947 рр. (з перервами) низка експедицій під керівництвом Б. П. Безвенглінського, С. С. Магури, В. Є.Козловської та Т. С. Пасек<sup>25</sup>. У 1927 р. він дослідив місцезнаходження трипільської культури неподалік с. Погорилівка, а 1928 р. він разом із Б. П. Без-

<sup>19</sup> Храбан Г. Ю. Краєзнавчому музею 40 років. УКМ, ф. Д 4799, арк. 130.

<sup>20</sup> Ткаченко М. Відгук про знайомство з архівними збірками, що стосуються історії Уманщини (25 вересня 1923 р.) // Матеріали Інституту рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. Х. шифр 11888, арк. 1–7.

<sup>21</sup> Ткаченко М. Гуманщина в XVI–XVII вв. К.: УАН, 1927. 32 с. (Окремий відбиток з XI книги Записок Історико-філологічного відд. УАН).

<sup>22</sup> Нестуля О. О. Неспокій серця... С. 209–215.

<sup>23</sup> Календар пам'ятних дат Черкащини на 2017 рік / уклад.: Л. Т. Демченко та ін.; ред. В. К. Величко. Черкаси: ОУНБ ім. Т. Шевченка, 2016. С. 60–61. Режим доступу: URL: <http://library.ck.ua/files/2016/10/Kalendar2017.pdf>

<sup>24</sup> Якубенко О. О. Володимирівка // Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. II. Київ, 2004. С. 104–105.

<sup>25</sup> Ї ж. С. 105.

венгліньським (тодішнім директором Уманського музею) відкрив поселення середнього етапу трипільської культури біля села Красноставка на узвишші, яке омивалося притокою ріки Руда<sup>26</sup>. У 1936–1940 рр. він продовжив археологічне вивчення Уманщини<sup>27</sup>.

У 1925 р. для організації і проведення досліджень трипільської культури була створена Трипільська комісія Всеукраїнського археологічного комітету. До складу цієї комісії на початку її діяльності увійшли академік М. Біляшівський, В. Козловська (голова), П. Курінний (секретар), М. Рудинський. До участі в її роботі були запрошені В. Данилевич, Є. Кричевський, М. Макаренко, С. Магура, Л. Кістяківський, В. Юркевич, О. Якубовський. 15 січня 1926 р. дійсними членами комісії було обрано М. Болтенка (Одеса), С. Гамченка (Житомир), М. Якимовича (Умань)<sup>28</sup>. Оскільки М. Якимович згадується тут у прив'язці до Умані, то логічно припустити, що на той час він вже був постійним співробітником Уманського краєзнавчого музею. Можливо цьому свого часу посприяв секретар Трипільської комісії Петро Курінний, який у період 1917–1923 рр. очолював цей музей, а потім працював у Києві<sup>29</sup>.

У 1925–1928 рр. Мечислав Якимович здійснював розкопки пам'ятки трипільської культури в урочищі «Кизими» понад кручею на захід від села Захватівки (Червоний Кут) Тернівського району Уманської округи (нині – Вінницька область) і, як потім зазначав в 1930 р. у своїй статті,

«увесь здобутий археологічний матеріал» передано до Уманського музею<sup>30</sup>.

Організаційному оформленню краєзнавчого руху в Україні, зокрема й на Черкащині, сприяло проведення 28–31 травня 1925 р. в Харкові Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції. В ній взяли участь 75 делегатів – представників 22 осередків з усіх регіонів України<sup>31</sup>. У зверненні конференції до краєзнавчих організацій йшлося: «Всеукраїнська конференція з краєзнавства була першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України. Конференція показала силу і життєдайність краєзнавчого руху»<sup>32</sup>.

Конференція підсумувала роботу і узагальнила досвід краєзнавчих осередків та надала краєзнавчому руху більш організованого і системного характеру. Створений при Народному комісаріаті освіти Український комітет краєзнавства почав відігравати головну роль у розвитку усіх напрямів краєзнавства<sup>33</sup>.

Пожвавленню краєзнавчої роботи у другій половині 1920-х рр. сприяло створення «Кабінету виучування Уманщини» при Уманському округовому музеї. До участі в роботі цього кабінету залучалися місцеві краєзнавці, викладачі аграрного і педагогічного технікумів, працівники окружної інспектури народної освіти і земвідділу. Журнал «Краєзнавство» у 1928 р. зазначав, що «організація Кабінету дає надію, що

<sup>26</sup> Цвек О. В. Красноставка // Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. II. Київ, 2004. С. 261–262.

<sup>27</sup> Яненко А. С. Музеї Київщини і Житомирщини та їх участь в археологічних дослідженнях регіону в 1945–1946 рр. (за матеріалами архіву М. Я. Рудинського) // Сіверщина в історії України. 2014. Вип. 7. С. 307.

<sup>28</sup> Нестуля О. Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН: (середина 1920-х років); відп. ред. П. П. Толочко. Полтава: Вид.центр «Археологія», 1997. С. 44.

<sup>29</sup> Грінченко В. Г. Мечислав Якимович: сторінки наукової біографії. Zaporizhzhia Historical Review. 2020. Vol. 2(54). URL: file:///C:/Users/1/Downloads/934-Article%20Text-1624-2-10-20220622.pdf

<sup>30</sup> Якимович М. Археологічні дослідження біля с. Захватівки (Червоний Кут) Тернівського р. Гуманської окр. з рр. 1925–1928 // Хроніка археології та мистецтва. 1930. Ч. 1. С. 37–40. Режим доступу: URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakymovych\\_Mechyslav/Arkheolohichni\\_doslidy\\_bilia\\_s\\_Zakhvativky\\_Chervoniy\\_Kut\\_Ternivskoho\\_r\\_Humanskoj\\_okr\\_z\\_rr\\_19251928.pdf](https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakymovych_Mechyslav/Arkheolohichni_doslidy_bilia_s_Zakhvativky_Chervoniy_Kut_Ternivskoho_r_Humanskoj_okr_z_rr_19251928.pdf)

<sup>31</sup> Лазуренко В. М., Рубан С. Л. Становлення та розвиток краєзнавчого руху на Черкащині у другій половині 1920-х років // Актуальні питання у сучасній науці. № 8(14) 2023. С. 994.

<sup>32</sup> Проблема краєзнавства й принципи краєзнавчої роботи: Резолюції Всеукраїнської краєзнавчої конференції, що відбулася 28–31 травня в Харкові // Культура і Побут. 1925. № 21. 7 червня. С. 2.

<sup>33</sup> Лазуренко В. М., Рубан С. Л. Становлення та розвиток краєзнавчого руху на Черкащині у другій половині 1920-х років... С. 995.

розпочата краєзнавча робота не тільки не підупаде, а й матиме міцнішу базу і дасть змогу притягти до роботи як найбільші кола округи»<sup>34</sup>.

Важливе значення для розвитку краєзнавства в Україні мало започаткування у 1926 р. видання журналу «Краєзнавство». На його сторінках висвітлювалися теоретичні засади загальних питань краєзнавчої справи, її методика, публікувалися матеріали, що розкривали досвід роботи краєзнавчих осередків на місцях, публікувалася бібліографія<sup>35</sup>. Низка публікацій часопису присвячена роботі Уманського музею та краєзнавчій роботі в Уманській окрузі.

Наприкінці 1920-х і на початку 1930-х рр. розпочалося масове згорання краєзнавчого руху, спричинене переламом у суспільно-історичних науках та репресіями. Проте наукові розвідки у царин археології округних та державних музеїв у продовж нетривалого часу ще друкували. Ситуація почала суттєво змінюватись у другій половині 1930-х рр. Цей час позначився ідеологізацією музеїв, боротьбою з «буржуазним речознавством». Музейні установи остаточно перетворюються на засоби пропагандистської роботи, все більше втрачаючи значення науково-дослідних центрів.

Жертвою сталінських репресій став працівник Уманського музею М. І. Метельський, якому сумнозвісна «трійка»

при Київському облуправлінні НКВС УРСР 4 грудня 1937 р. винесла смертний вирок<sup>36</sup>. Зазнав репресій і був засуджений до найвищої міри покарання відомий дослідник Уманщини Теодосій Мовчанівський. 16 лютого 1938 року видано Постанову, в якій Т. М. Мовчанівському висунуто звинувачення за статтею 54-8, 54-11 КК УРСР (58 КК РСФСР) у причетності до «української націоналістическої організації, стоявшеї на терористических позиціях»<sup>37</sup>.

Отже, розвиток краєзнавчого руху на Уманщині у 1920-х рр. відбувався в умовах помітної лібералізації суспільно-політичного життя періоду українізації. Основним осередком розгортання краєзнавства і залучення до нього представників різних верств громадськості став округовий краєзнавчий музей. Учасниками краєзнавчого руху в більшості були освітяни як представники наймасовішого прошарку інтелігенції. Щодо змісту краєзнавчої роботи, то помітним є підтримуване владою зміщення акцентів на дослідження природних ресурсів та продуктивних сил регіону. Історичний напрям зводився переважно до археологічних та етнографічних розвідок. З кінця 1920-х років почалося згорання краєзнавчого руху. В умовах утвердження тоталітарного режиму зазнали репресій і краєзнавці Уманщини, а краєзнавство на довгі роки згасло.

## References

1. Barvinok, O. (2009). Zrodzhennia muzeinoho rukhu na Umanshchyni u pershii chverti XX st. *Rehionalni problemy ukraïnskoi istorii: zbirnyk naukovykh prats.* 2, 117–126. [in Ukrainian].
2. Hrinchenko, V. (2020). *Mechyslav Yakymovych: storinky naukovoi biohrafii. Zaporizhzhia Historical Review.* 2(54). Access mode: URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/download/934/873/> [in Ukrainian].
3. Lazurenko, V. M., Ruban, S. L. (2023). *Stanovlennia ta rozvytok kraieznavchoho rukhu na Cherkashchyni u druhii polovyni 1920-kh rokiv. Aktualnipytannia u suchasniinautsi.* 8(14), 990–1001. [in Ukrainian].
4. Lisovska, O. (2020). Sviashchennytska rodyna Movchanivskykh: kraieznavets, arkheoloh ta hromadskiy diiach Teodosii Movchanivskiy. *Naukovizapysky. Serii: Istoriiia : zbirnyk naukovykh prats.* Vinnytsia : «TVORY». 33, 9–15. [in Ukrainian].

<sup>34</sup> Життя краєзнавчих організацій. Уманська округа // Краєзнавство. 1928. № 2–3. С. 56. Режим доступу: URL: [http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj\\_1928\\_2/kraj\\_1928\\_2.pdf](http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_1928_2/kraj_1928_2.pdf)

<sup>35</sup> Лазуренко В. М., Рубан С. Л. Становлення та розвиток краєзнавчого руху на Черкащині у другій половині 1920-х років... С. 997.

<sup>36</sup> Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний довідник / упоряд.: В. М. Мельниченко, Г.М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С.Г. 2016. С. 169.

<sup>37</sup> Лісовська О. Священницька родина Мовчанівських: краєзнавець, археолог та громадський діяч Теодосій Мовчанівський // Наукові записки. Серія: Історія : збірник наукових праць. Вінниця : «ТВОРИ», 2020. Вип. 33. С. 12.

5. Melnychenko, V. (2010). *Kraieznavstvo Cherkashchyny: storinky istorii*. Cherkasy : Vertykal [in Ukrainian].
6. Nabok, L. (2013). Istoriiia muzeinoi spravy Cherkashchyny 1921–1931 rr. *Pereiaslavskyyi litopys*. 4, 3–8. [in Ukrainian].
7. Nestulia, O. (1997). *Stanovlennia Vseukrainskoho Arkheolohichnoho komitetu VUAN: (seredyna 1920-kh roki)*. Poltava: Vyd. tsentr «Arkheolohiia» [in Ukrainian].
8. Opatskyi, I. *Petro Kurinnyi – zasnovnyk Umanskoho kraieznavchoho muzeiu*. Access mode: URL: [https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8551/1/Opatskiy\\_I.pdf](https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8551/1/Opatskiy_I.pdf) [in Ukrainian].
9. Yakubenko, O. (2004). Volodymyrivka. *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. T. II. Kyiv. S. 104–105. [in Ukrainian].
10. Yanenko, A. (2014). *Muzei Kyivshchyny i Zhytomyrshchyny ta yikh uchast v arkheolohichnykh doslidzhenniakh rehionu v 1945–1946 rr. (za materialamy arkhivu M. Ya. Rudynskoho)*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 7, 304–311 [in Ukrainian].

DOI: ....

УДК 908(477.46)-043.86«1990»](045)

**Ольга Лісовська** (м. Умань)

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини  
E-mail: [lisovskaolya@ukr.net](mailto:lisovskaolya@ukr.net)  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6290-7869>

**Ольга Скус** (м. Умань)

кандидатка історичних наук, професорка кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини  
E-mail: [solhav2018@gmail.com](mailto:solhav2018@gmail.com)  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-451X>

## Краєзнавчий рух на Уманщині в 1990-ті роки: досвід, проблеми

В статті, на основі опрацювання широкого кола джерел та літератури, досліджується розвиток краєзнавства на Уманщині в роки незалежності України. З'ясовуються форми та методи краєзнавчої роботи, розкривається внесок у дослідження історії краю краєзнавців-аматорів та науковців, узагальнюється набутий досвід. Автори приходять до висновку, що краєзнавство на Уманщині у 1990-х роках розвивалося на основі тісного поєднання його наукових і громадських форм. В утвердженні сучасних наукових засад дослідження регіональної історії, провідну роль взяли на себе науковці вищих навчальних закладів, музеї та бібліотеки, заклади освіти. Важливу роль у координації краєзнавчої роботи відіграла Уманська організація Національної спілки краєзнавців України.

Розвиток краєзнавства на Уманщині в 1990-х роках характеризувався урізноманітненням напрямків та форм дослідницько-пошукової роботи і сформував основу подальших наукових краєзнавчих досліджень краю в XXI столітті.

**Ключові слова:** краєзнавчий рух, Уманщина, Уманський краєзнавчий музей, пам'яткоохоронна робота, національне відродження.

**Olga Lisovska (Uman)**

Ph.D. (History), assistant professor of History of Ukraine Chair  
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University  
E-mail: lisovskaolya@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6290-7869>

**Olga Skus (Uman)**

Ph.D. (History), professor of History of Ukraine Chair,  
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,  
E-mail: solhav2018@gmail.com  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-451X>

## The local history movement in the Uman region in the 1990s: experience, problems

*The article, based on the study of a wide range of sources and literature, examines the development of local history in the Uman Oblast during the years of Ukraine's independence. The forms and methods of local history work are clarified, the contribution of amateur local historians and scientists to the study of the history of the region is revealed, and the acquired experience is summarized. The authors come to the conclusion that local history in the Uman region in the 1990s developed on the basis of a close combination of its scientific and public forms. In the establishment of modern scientific foundations of regional history research, scientists of higher educational institutions, museums and libraries, and educational institutions took the leading role. An important role in the coordination of local history work was played by the Uman Organization of the National Union of Local History of Ukraine.*

*The development of local history in the Uman Region in the 1990s was characterized by the diversification of directions and forms of research work and formed the basis of further scientific local history studies of the region in the 21st century.*

**Key words:** local history movement, Uman Region, Uman Museum of Local History, monument preservation work, national revival.

З проголошенням незалежності України краєзнавчі дослідження набрали нового розмаху й були позбавлені колишньої ідеологізації, нав'язаної партійним керівництвом, а 1990-ті роки стали, по суті, відродженням краєзнавчого руху. За перші роки становлення молоді Української держави було чимало зроблено для відродження історичної пам'яті, духовності та національно-патріотичного виховання.

Особливості процесу відродження краєзнавства, починаючи з 1990-х років, досить виразно простежуються на прикладі Уманщини. Однак, на відміну від інших

регіонів України, де вже були здійснені комплексні дослідження різних періодів історії краєзнавчого руху, багатогранна робота дослідників Уманщини, до цього часу залишалася поза межами наукового узагальнення.

В останні десятиліття набули поширення наукові публікації, присвячені теоретичним питанням про предмет і завдання історичного краєзнавства. Серед них можна виділити праці Я. Жупанського та В. Круля<sup>1</sup>, О. Кашаби<sup>2</sup>. Неоціненний внесок у дослідження проблем історії та теорії краєзнавства зробив академік П. Тронько<sup>3</sup>.

<sup>1</sup>Жупанський Я. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. 1994. № 1–2. С. 3–6.

<sup>2</sup>Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 96–104.

<sup>3</sup>Тронько П. Т. Краєзнавство в Україні: Здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 125 с.; Його ж. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. К.: Рідний край, 1994. 107 с.; Його ж. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). К., 2000. 270 с.; Його ж. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку // Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 84.

Зазвичай, тема історії розвитку краєзнавства Уманщини розглядалася лише в контексті окремих досліджень краєзнавчого руху на Черкащині в різні хронологічні періоди. Так, окремі відомості можемо знайти в науковій роботі М. В. Поставничої «Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-90-х роках ХХ ст.», де авторка всебічно досліджує розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в окреслений хронологічний період.<sup>4</sup>

Окремі аспекти розвитку краєзнавства на Уманщині можна знайти в дослідженнях знаного краєзнавця Черкащини В. М. Мельниченка: «Історичне краєзнавство Черкащини: минуле і сучасність»<sup>5</sup>, «Краєзнавчі дослідження історії міст і сіл Черкащини у 90-х роках ХХ ст. (історіографічний аспект)»<sup>6</sup>, «Нагромадження знань про міста і села Черкащини: сучасні аспекти проблеми»<sup>7</sup>.

Про опубліковані наукові дослідження краєзнавців Уманщини в 1990-х роках дізнаємося з бібліографічних видань «Краєзнавство Черкащини»: випуск 1–10: анотований бібліографічний покажчик»<sup>8</sup>, «Історія Уманщини: бібліографічний покажчик». Останній містить понад 2000 бібліографічних описів документів з історії Умані та Уманського району, опублікованих у періодичних виданнях<sup>9</sup>.

Етапи складного процесу становлення і розвитку музейної справи та краєзнавства, в тому числі в 1990-х роках, висвітлюються в дослідженні І. І. Кривошеї та О. В. Барвінок «Нарис історії Уманського краєзнавчого музею»<sup>10</sup>.

Про історію Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини в 1990-х роках дізнаємося з публікації О. І. Джагунової та О. В. Скус.<sup>11</sup> Ще одна стаття Джагунової О. В. присвячена дослідженню історії історичного факультету Уманського педагогічного університету<sup>12</sup>.

Таким чином, аналіз опублікованих праць показує, що в них лише окреслено можливі напрями дослідження історії краєзнавства на Уманщині та у загальних рисах висвітлено діяльність тільки окремих краєзнавчих осередків або дослідників.

1990-ті роки, для краєзнавства Уманщини, як і всієї Черкащини, стали періодом формування мережі краєзнавчих осередків і активного залучення до дослідницько-пошукової роботи широких верств науковців та дослідників-аматорів. В центрі їх уваги перебували найбільш актуальні проблеми місцевої історії, які склалися в самостійні дослідницькі напрями – вивчення історії міста і сіл, життя і діяльності відомих людей краю, участь у підготовці матеріалів до «Зводу пам'яток історії і культури України». Ця робота велася у взаємодії із закладами освіти, культури та іншими зацікавленими організаціями.

Розширення масштабів і тематики краєзнавчих досліджень, зростання їх ролі у суспільному житті зумовлювало нагальну необхідність посилення координації і організаційного об'єднання аматорів і фахівців, вироблення програмних засад їх подальшої роботи. У 1989 році, за ініціа-

<sup>4</sup> Поставнича М. В. Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-х – 90-х роках ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01: історія України. Х., 2002. 18 с.

<sup>5</sup> Мельниченко В. М. Історичне краєзнавство Черкащини: минуле і сучасність // Педагогічний вісник. Черкаси, 2002. № 1–2. С. 82–85.

<sup>6</sup> Мельниченко В. М. Краєзнавчі дослідження історії міст і сіл Черкащини у 90-х роках ХХ ст. (історіографічний аспект) // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2001. Вип. 27. С. 102–105.

<sup>7</sup> Мельниченко В. М. Нагромадження знань про міста і села Черкащини: сучасні аспекти проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ – Донецьк, 2001. Вип. 19. С. 263–269.

<sup>8</sup> Краєзнавство Черкащини: випуск 1–10 : анотований бібліографічний покажчик / уклад. : А. П. Іржавська, О. З. Силка ; авт. вступ. ст. В. М. Мельниченко. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 96 с.

<sup>9</sup> Історія Уманщини : бібліографічний покажчик / укладачі: Т. В. Григоренко, Т. С. Ткаченко. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 132 с.

<sup>10</sup> Кривошея І. І., Барвінок О. В. (Прилуцька). Нарис історії Уманського краєзнавчого музею. Умань: РВЦ «Софія», 2008. 56 с.

<sup>11</sup> Джагунова О. І., Скус О. В. Уманський педагогічний інститут в період становлення нової системи освіти в незалежній Україні (1991–2000 рр.): тенденції розвитку // Věda a perspektivy. 2023. No 2(21).

<sup>12</sup> Джагунова О. І. Історія істориків Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: минуле, сучасне, майбутнє // Уманська старовина. Умань, 2017. Вип. 4. С. 72–81.

тивною активістів обласного відділення Українського фонду культури та музейних працівників, розпочалася підготовка до проведення установчої конференції обласного краєзнавчого товариства, яка відбулася 9 грудня. Конференція, в якій взяли участь і делегати від Уманщини, засвідчила значний науково-організаційний потенціал краєзнавства на Черкащині. На ній було сформульовано основні напрямки практичної роботи краєзнавців області на перспективу, а також узгоджено організаційні засади діяльності первинних краєзнавчих осередків на місцях.

Підвищенню наукового рівня краєзнавчих досліджень та повнішому використанню опублікованих документальних джерел сприяло здійснене вперше в історії краєзнавства області видання в 1993–2000 рр. серії хрестоматійних збірників з історії Черкащини (відповідно і Уманщини, як окремого району області) – «Наш рідний край» (частина 1)<sup>13</sup>, «Наш рідний край» (частина 2)<sup>14</sup>, «Духовна спадщина Черкаського краю. Розвиток суспільно-політичної думки краю»<sup>15</sup>, «Духовна спадщина Черкаського краю. Розвиток науки і освіти в краї»<sup>16</sup>, «Духовна спадщина Черкаського краю. Розвиток медичної науки, освіти і охорони здоров'я на Черкащині»<sup>17</sup>.

В перші роки незалежності України історія Уманщини всебічно розкривається також у підготовлених і виданих краєзнавцями комплексних працях: «Історія Уманщини» Г. П. Бевза<sup>18</sup>. «Національна

еліта, Уманщина, козацтво» В. В. Кривошеї та Т. В. Кузнець<sup>19</sup>; «Уманський козацький полк в добу руїни» Ю. І. Бодрова<sup>20</sup>; «Дендрологічний парк «Софіївка»<sup>21</sup>. Побачили світ праці уманських краєзнавців, а саме «Спогади» Надії Суровцево<sup>22</sup> та «Місто Умань: короткий історичний опис» Хрисанфа Ящуржинського<sup>23</sup>.

Окрему групу дослідницьких праць краєзнавців склали друковані видання з історії закладів освіти – Уманського сільськогосподарського інституту<sup>24</sup>, Уманського державного педагогічного інституту імені П. Г. Тичини<sup>25</sup>. Характерною особливістю таких видань у 1990-х роках було широке використання фотоматеріалів, копій документів, листів, спогадів очевидців, публікацій преси і речових пам'яток, що робило їх привабливими для читачів.

Серед виданих в 1990-х роках, історико-документальних нарисів про села Уманщини варто виділити 2 краєзнавчі праці: «Історія села Вільшана Слобідка» (1995) Г. Я. Теревека<sup>26</sup>, «Наша Паланка» (село Паланка Уманського району, 2000) Л. С. Панченка<sup>27</sup>. Зміст нарисів про ці населені пункти засвідчує, що при їх підготовці автори опиралися на широке коло джерел, вводячи в науковий обіг нові факти, публікації у наукових виданнях і пресі, спогади односельчан, власні спостереження, використовували особисті архіви та інші краєзнавчі матеріали.

Дієвою формою поширення знань про історію рідного краю стали друковані

<sup>13</sup> Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. К.: Молодь, 1993. Ч.1. 368 с.

<sup>14</sup> Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. К.: Молодь, 1995. Ч.2. 176 с.

<sup>15</sup> Духовна спадщина Черкаського краю... Ч. 1. Хрестоматія з історії культури Черкащини. Розвиток суспільно-політичної думки краю / упоряд. Г. В. Суховершко. Черкаси: Сіяч, 1997. Кн.1. 192 с.

<sup>16</sup> Духовна спадщина Черкаського краю... Ч. 2.

<sup>17</sup> Духовна спадщина Черкаського краю: Хрестоматія з історії культури Черкащини. Розвиток медичної науки, освіти та охорони здоров'я / упоряд. Суховершко Г. В. Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. Ч. 3. 208 с.

<sup>18</sup> Бевз Г. П. Історія Уманщини. К.: Б. в., 1997. 99 с.

<sup>19</sup> Кривошея В. В., Кузнець Т. В. Національна еліта. Уманщина. Козацтво. К., 1998. 80 с.

<sup>20</sup> Бодров Ю. І. Уманський козацький полк в добу руїни. К.: Науковий світ, 1999. 46 с.

<sup>21</sup> Дендрологічний парк «Софіївка» / Косенко І. С., Храбан Г. Е., Митин В. В., Гарбуз В. Ф.: Отв. ред. Кохно Н. А., АН УССР. Центр. респ. бот. сад. К.: Наук. думка, 1990. 160 с.

<sup>22</sup> Суровцова Н. Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.

<sup>23</sup> Ящуржинський Х. Місто Умань: короткий історичний опис. Ульянівка, 1993. 31 с.

<sup>24</sup> Карасик І. Уманський сільськогосподарський інститут. 1844–1994 рр. К.: Вища школа, 1994. 206 с.

<sup>25</sup> Уманський державний педагогічний інститут імені П. Г. Тичини: 1930–1995 / уклад.: В. Г. Кузь, О. М. Коберник, М. М. Торчинський; МОН України. Умань: Мрія, 1995. 63 с.

<sup>26</sup> Теревека Г. Я. Історія села Вільшана Слобідка. Умань: Б. в., 1995. 102 с.

<sup>27</sup> Панченко Л. Наша Паланка. К.: Товариство «Знання», 2000. 126 с.

засоби масової інформації. Аналіз публікацій газет, насамперед громадсько-політичних, засвідчує, що більшість з них послідовно і достатньо кваліфіковано вели історико-краєзнавчу тематику, публікуючи на своїх сторінках різнопланові матеріали з місцевої історії. Наприклад, багато матеріалів районної газети «Уманська зоря» присвячено видатним постатям краєзнавства, історичним персоналіям краю, різним краєзнавчим заходам та пам'яткам історії та культури Уманщини<sup>28</sup>. ЗМІ значною мірою сприяли поверненню замовчуваних раніше імен людей, життя і діяльність яких пов'язана з Уманщиною – письменника і вченого-етнографа А. Кримського; першої українки-доктора філософії Н. Суровцевої, краєзнавця, журналіста – М. Комарницького та багато інших.

Вагому роль у відродженні історичного краєзнавства в 1990-ті роки відіграли музеї міста та району, у змісті та формах роботи яких, відбулися суттєві зміни. Найбільш рельєфно трансформаційні процеси у музейній справі прослідковується в діяльності Уманського краєзнавчого музею, який провів велику роботу з оновлення музейної експозиції, форм і змісту своєї діяльності.

З метою популяризації музею та залучення до історичної спадщини більшої кількості населення, музей проводив різноманітні заходи для учнів, вчителів, студентів, викладачів, науковців. Протягом 1993–1996 років відбулися вечір пам'яті Н. В. Суровцевої (на базі Уманського музичного училища); до 225-річчя Коліївщини; міжнародне свято з нагоди 200-річчя дендропарку «Софіївки»; 90 років з дня народження І. Д. Черняхівського та інші<sup>29</sup>.

Ряд заходів працівники музею проводили відповідно до вікових категорій молоді. Так, для молодших школярів, були проведені музейні всеобучі за темами, що посилюють національно-патріотичне виховання та усвідомлення національної приналежності («В домі моєї прабабусі»,

«Національний одяг українців», «Український рушник» та ін.).

Свідченням зростання інтересу до історії краю та розвитку краєзнавчого музею є те, що лише за перші роки, після проголошення незалежності України, в музеї побувало понад 200 тис. відвідувачів (у 1992 році – 43,7 тис. чол. у 1993 р. – 67,9 тис. чол. в 1994 р. – 100, 5 тис. чол.<sup>30</sup> Експозиція у музеї була розміщена на двох поверхах, у 16-ти кімнатах. Функціонували три відділи: давньої історії, сучасної історії, відділ природи Уманщини.

У цей час відбулося декілька цікавих краєзнавчих виставок: «Умань дворянсько-купецька», «Софіївці – 200 років», виставка стародруків із фондів Уманського музею та інші.

Відбулися суттєві зміни у відділах Уманського краєзнавчого музею. Так, музей-квартира Г. І. Котовського стала Музеєм культури та побуту Уманщини, де в експозиціях були представлені фондові колекції з етнографії, предмети дворянсько-купецького, селянського побуту кінця ХІХ – початку ХХ ст., сучасне прикладне мистецтво народних умільців Уманщини.

У 1998 році музей підпільної друкарні більшовицької газети «Іскра» був перепрофільований в Музей діячів літератури і мистецтв Уманщини. Центральне місце в експозиції даного музею займали меморіальні речі, літературні твори, твори мистецтва, що розповідають про письменників, художників, скульпторів, акторів, життя яких пов'язане з м. Умань. В експозиції музею висвітлені сторінки із життя відомих краєзнавців Уманщини, зокрема Д. Щербакіського та М. Біляшівського.

Одним з краєзнавчих центрів цього періоду також була Уманська картина галерея, де проводилися виставки українських, у тому числі й місцевих художників. Наприклад, з великим успіхом пройшла персональна виставка викладача Уманського державного педагогічного інсти-

<sup>28</sup> Історія Уманщини: бібліографічний покажчик... С. 132.

<sup>29</sup> Ганімар В. Уманський краєзнавчий музей: основні віхи діяльності. Одинадцяті Богданівські читання. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, Чабаненко Ю. А., 2021. С. 78–81.

<sup>30</sup> Кривошея І. І., Барвінок О. В. (Прилуцька). Нарис історії Уманського краєзнавчого музею... С. 42



туту, художника Юрія Коваленка, яка була організована в картинній галереї в 1994 році<sup>31</sup>. З інтересом сприймає громадськість й інші виставки місцевих художників та майстрів народної творчості, чиї твори пронизані краєзнавчими мотивами. Серед них – «Кольори рідної землі», «Земно вклоняймося». Як правило такі виставки організовуються до Дня міста та пам'ятних дат Уманщини<sup>32</sup>.

Удосконаленню форм краєзнавчих досліджень і роботи краєзнавчих осередків сприяло налагодження тісних зв'язків з утвореною обласною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині – НСКУ). Зокрема, наслідком такої співпраці стало започаткування в 1990-х роках практики проведення в області Всеукраїнських, регіональних наукових і науково-практичних конференцій, симпозіумів, історичних читань, круглих столів та інших заходів, присвячених проблемам регіональної історії, де активну участь брали науковці та краєзнавці-аматори Уманщини<sup>33</sup>.

Позитивний вплив на утвердження наукових засад і професіоналізації краєзнавчої діяльності справило оновлення та реформування усіх ланок Уманського педагогічного інституту імені Павла Тичини. Зокрема, у 1991 році було створено кафедру суспільних наук, яку в 1993 році поділено на дві кафедри – суспільних наук та українознавства, що забезпечували викладання суспільних, та історичних дисциплін на засадах державності України<sup>34</sup>. А викладачі кафедри українознавства

стали активними учасниками краєзнавчих досліджень краю у перші роки незалежності України.

З кінця 1990-х років новостворена кафедра історії України перетворилася на один з осередків наукового вивчення і узагальнення історії Уманщини. Викладачі кафедри у другій половині 1990-х років виступили ініціаторами створення комплексної праці з історії Уманщини. Кропітка дослідницька робота Т. В. Кузнець, І. І. Кривошеї, В. В. Кривошеї, А. О. Карасевича завершилася виданням монографії «Нариси історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття)»<sup>35</sup>. Цим виданням було покладено початок всебічному дослідженню регіону на сучасних методологічних засадах.

У 1990-х роках різні аспекти історії краю вперше стають темою дисертаційних досліджень уманських науковців. Перші такі дисертації були захищені І. І. Кривошеєю (1997) і Ю. І. Бодровим (2001)<sup>36</sup>. У цей же час створюється Уманська міська організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку очолив І. І. Кривошея і яка на сьогодні є найчисельнішою на Черкащині.

З проголошенням незалежності України, як важлива складова частина краєзнавчого руху, на Уманщині почало розвиватися шкільне краєзнавство. 28 жовтня 1994 року на сесії Черкаської обласної ради народних депутатів була прийнята програма «Освіта Черкащини», у якій головна увага приділялася питанням громадянсько-патріотичного виховання учнівської молоді, у тому числі

<sup>31</sup> Падалка С. Виставка натхнення // Уманська зоря. 1994. 30 листопада; Даниленко О. Мелодії старого косяку // Черкаський край. 1994. 24 грудня.

<sup>32</sup> Художній музей (картинна галерея). Режим доступу: URL: <https://umantravel.com.ua/2024/03/25/khudozhnii-muzei-kartynna-halereia/>

<sup>33</sup> П'ята Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Київ Кам'янець-Подільський, 1991; Карасевич А. О., Рекрут Т. А. Храбан Г. Ю. як дослідник гайдамацького руху // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з наукового краєзнавства. Луцьк, 1993. С. 151–153; Шморган П. М. Храбан Г. Ю. – історик Черкаського краю // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції (Черкаси): В 2-х частинах. К.: Рідний край, 1995. Ч.2. С. 432–434; Восьма Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: В 2-х частинах. К.: Б.в., 1997.

<sup>34</sup> Джагунова О. І. Історія істориків Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: минуле, сучасне, майбутнє... С.76.

<sup>35</sup> Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) / за ред. Кузнець Т. В. та ін. К.: ВПЦ «Київський університет. 260 с.

<sup>36</sup> Бодров Ю. І. Уманське козацтво в українському визвольному русі (середина XVII– початок XVIII століття): автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001; Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII–XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1997.

засобами краєзнавства, вивчення історії краю з використанням різних форм освітньо-виховної роботи.

У той час у школах набули поширення такі форми позаурочної роботи як участь школярів у краєзнавчих гуртках, експедиціях, оформленні музейних експозицій, альбомів і виставок. Щороку учні шкіл Уманщини, краєзнавчих гуртків активно працювали над виконанням завдань започаткованої у 1993 році Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції «Краса і біль України», «Історія міст і сіл України», руху учнівської молоді «Моя земля – земля моїх батьків».

Для прикладу, учні Уманської загальноосвітньої школи № 3 у рамках Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції вели дослідницьку роботу у фондах Свято-Миколаївського собору в Умані та інших православних храмів міста, вивчаючи питання періоду сталінських репресій проти церкви на Уманщині. Їхні напрацювання знайшли відображення у творчій роботі «Святі новомученики уманські» (напрямок «Із попелу забуття»).

Юні краєзнавці цієї міської школи здійснили велосипедний похід по Уманському району «Чумацькими шляхами Уманщини», під час якого робили описи населених пунктів і місцевостей, записували спогади старожилів<sup>37</sup>.

Помітним внеском краєзнавців Уманщини у поширення знань про різні види історико-культурних пам'яток стало видання оригінальних ілюстрованих крає-

знавчих довідників «Стара Умань» Станіслава Нечаїва, до яких увійшли старі світліни, переважно з власної колекції автора<sup>38</sup>. В книзі «Умань: фотоальбом», виданої в 1999 році містилися фотографії нових будівель і навіть цілих районів із сучасною архітектурою поруч зі спорудами минулих століть, пам'ятками історії та культури Умані<sup>39</sup>. Така робота привертала увагу до об'єктів культурної спадщини і значною мірою сприяла відкриттю у 2005 році державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань».

Отже, краєзнавство на Уманщині у 1990-х роках розвивалося на основі тісного поєднання наукових і громадських форм. В утвердженні сучасних наукових засад дослідження регіональної історії провідну роль взяли на себе науковці вищих навчальних закладів міста, культпрацівники та освітяни.

Краєзнавці-аматори разом з науковцями апробували результати своїх досліджень на науково-практичних конференціях, висвітлювали у засобах масової інформації та краєзнавчих виданнях, проводили значну просвітницьку роботу з актуальних проблем місцевої історії. А сам процес розвитку краєзнавства на Уманщині в 1990-х роках характеризувався урізноманітненням напрямків та форм дослідницько-пошукової роботи і формував основу та принципи подальших краєзнавчих досліджень в регіоні в XXI столітті.

## References

1. Bevz, H. (1997). *Istoriia Umanshchyny*. Kyiv: B. v. [in Ukrainian].
2. Bodrov, Yu. I. (1999). *Umanskyi kozatskyi polk v dobu ruiny*. Kyiv: Naukovyi svit. [in Ukrainian].
3. Bodrov, Yu. (2001). *Umanske kozatstvo v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (seredyna XVII – pochatok XVIII stolittia)*. Extended abstract of Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dzhahunova, O., Skus, O. (2023). Umanskyi pedahohichnyi instytut v period stanovlennia novoi systemy osvity v nezalezhnii Ukraini (1991–2000 rr.): tendentsii rozvytku. *Věda a perspektivy. je registrován v České republice. Státní registrační číslo u Ministerstva kultury ČR: E 24142. No 2 (21)*. [in Ceske].

<sup>37</sup> Історичне краєзнавство: досвід, практика, перспективи (історико-краєзнавча робота в навчальних закладах Черкащини. Черкаси. Видавництво ОІПОПІ. 2010. С. 40–42.

<sup>38</sup> Нечаїв С. Стара Умань. Умань : [б. в.]. 1996. 32 с.

<sup>39</sup> Умань : [фотоальбом] / авт. тексту Ю. І. Бодров ; авт. фотоіл. В. А. Копотун. К. : Мистецтво, 1999. 112 с. : іл.

5. Hryhorenko, T., Tkachenko, T. (Comps.). (2013). *Istoriia Umanshchyny : bibliohrafichnyi pokazhchik*. Uman : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Vizavi». [in Ukrainian].
6. Iashchurzhytskyi, Kh. (1993). *Misto Uman: korotkyi istorychnyi opys*. Ulianivka. [in Ukrainian].
7. Karasevych, A., Rekrut, T. (1993). *Khraban H. Yu. yak doslidnyk haidamatskoho rukhu. Shosta Vseukrainska naukova konferentsiia z naukovoho kraieznavstva*. (pp. 151–153). Lutsk. [in Ukrainian].
8. Karasyk, I. (1994). *Umanskyi silskohospodarskyi instytut. 1844–1994 rr.* Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
9. Kashaba, O. (2010). *Istorychne kraieznavstvo yak skladova natsionalnoi osvity: teoretychnyi aspekt* // *Kraieznavstvo*. 2010. № 1–2, 96–104. [in Ukrainian].
10. Kryvosheia, I. (1997). *Evoliutsiia dvorianstva Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – pochatku XX st. (za materialamy Kyivskoi hubernii)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kryvosheia, I., Barvinok, O. (Prylutska). (2008). *Narys istorii Umanskoho kraieznavchoho muzeiu*. Uman: RVTs «Sofii». [in Ukrainian].
12. Kryvosheia, V., Kuznets, T. (1998). *Natsionalna elita, Umanshchyna, kozatstvo*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Kuz, V. Kobernyk, O., Torchynskyi, M. (1995). (Comps.). *Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni P. H. Tychyntsi: 1930–1995*. Uman : Mriia. [in Ukrainian].
14. Kuzminskyi, A. (Comps.). (1997). *Dukhovna spadshchyna Cherkaskoho kraiu: Khrestomatiia z istorii kultury Cherkashchyny. Rozvytok nauky i osvity v krai*. Cherkasy: Siiach. Ch. 2. [in Ukrainian].
15. Kuzminskyi, A. I., Sukhovershko, H. V., & Chudnovskyi, V. Ya. (1993). *Nash ridnyi kraj: Khrestomatiia z istorii Cherkashchyny*. K.: Molod. Ch.1. [in Ukrainian].
16. Kuzminskyi, A., Sukhovershko, H., Chudnovskyi, V. (1995). *Nash ridnyi kraj: Khrestomatiia z istorii Cherkashchyny*. Kyiv: Molod. Ch.2. [in Ukrainian].
17. Melnychenko, V. (2001). *Kraieznavchi doslidzhennia istorii mist i sil Cherkashchyny u 90-kh rokakh XX st. (istoriografichnyi aspekt)*. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia «Istorychni nauky» Bulletin of Cherkasy University*. 27, 102-105. [in Ukrainian].
18. Melnychenko, V. (2001). *Nahromadzhennia znan pro mista i sela Cherkashchyny: suchasni aspekty problemy. Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. 19, 263-269. [in Ukrainian].
19. Melnychenko, V. (2002). *Istorychne kraieznavstvo Cherkashchyny: mynule i suchasnist. Pedahohichnyi visnyk – Pedagogical bulletin*. Cherkasy. 1–2, 82–85. [in Ukrainian].
20. Postavnycha, M. (2002). *Rozvytok istorychnoho kraieznavstva na Cherkashchyni v 50-kh – 90-kh rokakh XX st.* Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
21. Shmorhun, P. (1995). *Khraban H. Yu. – istoryk Cherkaskoho kraiu*. Kyiv: Ridnyi kraj, Ch.2. [in Ukrainian].
22. Tronko, P. (2000). *Istorychne kraieznavstvo: krok u nove tysiacholittia (dosvid, problemy, perspektyvy)*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Tronko, P. (2003). *Kraieznavstvo v Ukraini: Zdobutky i problemy: Do III zizdu Vseukrainskoi spilky kraieznavtsiv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Tronko, P. (2004). *Kraieznavchyi rukh v Ukraini: shliakhy podalshoho rozvytku. Ukrainian historical journal*. 2, 84–90. [in Ukrainian].

DOI: .....

УДК 908:061.1(477):070.48"2000/2024"(045)

**Володимир Зозуля** (м. Черкаси)

здобувач кафедр і історії і культури України

та спеціальних історичних дисциплін

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

E-mail: Zozulia1993@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1228-3071>

## Організаційна та науково-експедиційна діяльність Національної спілки краєзнавців України на сторінках журналу «Краєзнавство» (2000–2024)

*У статті зроблено аналіз висвітлення на сторінках журналу «Краєзнавство» організаційної, науково-дослідницької та просвітницької діяльності Національної спілки краєзнавців України. З'ясовано, що важливим джерелом журнальної інформації про діяльність Національної спілки краєзнавців України є повідомлення та матеріали з'їздів, пленумів та засідань президії правління НСКУ, нарад, науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів та інших організованих Спілкою та її регіональними організаціями всеукраїнських та регіональних наукових, методичних і просвітницьких заходів.*

*На сторінках часопису публікуються наукові статті та наукові розвідки, що охоплюють широкий тематико-хронологічний спектр регіональної історії, розкривають життя і діяльність видатних постатей України.*

**Ключові слова:** журнал «Краєзнавство», Національна спілка краєзнавців України, соціокультурний простір, організаційна робота, просвітницькі заходи.

**Volodymyr Zozulya** (Cherkasy)

laureate of the Department of History and Culture

of Ukraine and special historical disciplines

Grigory Skovoroda University in Pereyaslav

E-mail: Zozulia1993@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1228-3071>

## Organizational and scientific expedition activities National Union of Local History of Ukraine on the pages of the journal «Local History» (2000–2024)

*The article analyzes the coverage of the organizational, research and educational activities of the National Union of Local History of Ukraine on the pages of the «Local History» magazine. It has been found that an important source of journal information about the activities of the National Union of Local History of Ukraine is reports and materials of congresses, plenums and meetings of the presidium of the NSCU board, meetings, scientific and practical conferences, seminars, round tables and other all-Ukrainian events organized by the Union and its regional organizations and regional scientific, methodological and educational activities.*

*The pages of the magazine publish scientific articles and scientific intelligence covering a wide thematic and chronological spectrum of regional history, revealing the life and activities of outstanding figures of Ukraine.*

**Key words:** «Local Lore» magazine, National Union of Local Lore of Ukraine, socio-cultural space, organizational work, educational activities.

Як і в попередні періоди своєї історії журнал «Краєзнавство» у 2000-х рр., набувши статусу фахового видання, особливу увагу приділяв висвітленню організаційної та науково-дослідницької і просвітницької діяльності Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій. Матеріали цієї тематики посідають одне з чільних місць на його сторінках, відіграючи важливу інформаційно-комунікаційну роль в утвердженні краєзнавства як сегмента сучасного соціокультурного простору.

Досліджено, що через публікації часопису, у яких розкривається зміст практичної діяльності НСКУ, широкий читацький загал інформується про багатогранну роботу Спілки як суб'єкта творчої діяльності і має можливість знайомитися з теоретичними та методологічними засадами розвитку сучасного краєзнавчого руху. Аналіз показує, що важливим джерелом журнальної інформації про організаційну та просвітницьку діяльність Національної спілки краєзнавців України є, передусім, матеріали з'їздів, пленумів та засідань президії правління НСКУ, нарад, науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів та інших організованих Спілкою та її регіональними організаціями всеукраїнських та регіональних наукових, методичних і просвітницьких заходів.

Поточна робота керівних органів НСКУ, вироблення орієнтирів і шляхів розвитку українського краєзнавства у практичній площині окреслюються також у статтях та інтерв'ю на сторінках журналу голови, заступників, членів правління і президії НСКУ, керівників та активістів регіональних організацій. Доповнюють картину діяльності Спілки звернення, програми, вітання, листи та інші офіційні матеріали НСКУ, що публікуються у часописі.

Аналіз у хронологічному порядку висвітлення на сторінках журналу «Краєзнавство» актуальних питань діяльності НСКУ, варто розпочати з розгляду публікацій матеріалів, пов'язаних з підготовкою

та проведенням таких ключових подій краєзнавчого руху як з'їзди Спілки, що відбувалися у періоді, що досліджується.

Показовою щодо цього може бути робота, проведена редколегією часопису до III з'їзду тоді ще Всеукраїнської спілки краєзнавців, який мав відбутися 29–30 жовтня 2003 р. Напередодні з'їзду побачив світ спеціальний номер журналу, який отримали усі делегати. Журнальний номер зі своїм ретельно сформованим змістовим наповненням інформаційно значно підсилив підготовку та проведення краєзнавчого з'їзду. Передз'їздівський номер журналу привернув увагу до з'їзду Спілки як важливої соціокультурної події в суспільному житті України.

Присвячений краєзнавчому з'їзду номер журналу відкривався ґрунтовною аналітичною статтею голови ВСК, академіка НАН України П. Т. Тронька «Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців». У ній очільник Спілки, анонсує відкриття з'їзду, зазначив, що «початок ХХІ століття відкрив нові можливості й перспективи у діяльності та розвитку українського краєзнавства й підвищення його ролі в розбудові національної освіти, науки і культури України засобами регіоналістики» У статті констатується, що бурхливий розвиток краєзнавчого руху спричинив його подальшу демократизацію та появу нових організаційних форм діяльності, координації і вдосконалення на основі набутого в минулому десятиріччі досвіду наукової, пошукової і популяризаторської роботи. Зроблені у статті узагальнення підкріплені прикладами конкретної роботи регіональних організацій Спілки, окремих краєзнавців<sup>1</sup>.

Видається цілком доречним оприлюднення на сторінках часопису до з'їзду, як предмет для обговорення делегатами, шляхів виконання, прийнятої урядом України 10 червня 2002 року «Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року», розробленої на виконання Указу Президента України від 23 січня 2001 року.

<sup>1</sup> Тронько П. Т. Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. 2003. № 1–4. С. 7–12.

Обидва документи на державному рівні засвідчили підтримку краєзнавчого руху. У загальних положеннях до Програми зазначено, що «на сучасному етапі духовного відродження незалежної України невід'ємною складовою громадського руху наукових досліджень є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і передусім у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання».

Важливою суттю цих оприлюднених в журналі «Краєзнавство» державних документів є й те, що роль організатора і координатора виконання передбачених заходів покладена у першу чергу на Всеукраїнську спілку краєзнавців. Цим самим визнано на державному рівні вагу і авторитет Спілки у краєзнавчому русі як правонаступниці краєзнавчих інституцій ХХ століття<sup>2</sup>.

Позитивне значення для реалістичного осмислення делегатами III з'їзду НСКУ стану краєзнавчого руху в Україні на початку 2000-х рр. мало положення урядових документів, де зазначено, що «водночас краєзнавство залишається недостатньо розвинутою галуззю науки, про що свідчить відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері, а також узагальнюючих праць з окремих напрямів краєзнавства. Не відповідає сучасним вимогам інформаційне забезпечення. Не налагоджено належної координації діяльності осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, залучених до краєзнавчої роботи установ, окремих дослідників».

У цьому ж номері журналу напередодні з'їзду під рубрикою «Літопис українського краєзнавства» вміщено підбірку матеріалів про роботу регіональних організацій НСКУ. Зокрема, за авторством відомих організаторів краєзнавчого руху Л. В. Ба-

женова, Ю. І. Блажевича і В. О. Савчука опублікована стаття «Хмельницька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців: здобутки, перспективи». У ній розкрито практичну діяльність однієї із регіональних організацій Спілки, що дає змогу судити про стан краєзнавчого руху у регіональному вимірі<sup>3</sup>.

Якщо висвітлення журналом «Краєзнавство» діяльності НСКУ у зв'язку з проведенням III з'їзду Спілки було зосереджене на підготовці і виходу у світ журнального номера напередодні краєзнавчого форуму, то номер, присвячений наступному IV з'їзду вийшов навпаки – після проведення з'їзду. На наш погляд, такий підхід був цілком виправданий, оскільки краєзнавча спільнота і громадськість мали можливість ознайомитись не тільки з аналізом стану краєзнавчого руху в Україні, який було зроблено у Звітній доповіді правління, а й з виробленими і ухваленими з'їздом основними напрямками подальшого розвитку українського краєзнавства.

До того ж IV з'їзд посів особливе місце в історії краєзнавчого руху в Україні – на ньому було оголошено постанову уряду про надання статусу національної Всеукраїнській спілці краєзнавців і «надалі іменувати її – Національна спілка краєзнавців України»<sup>4</sup>.

У журналі, що вийшов після з'їзду, на початку номера вміщено «Інформаційне повідомлення про IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України» у якому читачі досить детально інформувалися про з'їзд НСКУ, його учасників і порядок денний. Повідомлялося, що присутні хвилиною мовчання вшанували пам'ять знаних подвижників українського краєзнавчого руху, які пішли з життя у період між з'їздами. Опубліковано вітання з'їзду від Президента, уряду і Верховної Ради України, державних установ та громадських організацій.

<sup>2</sup> Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року // Краєзнавство. 2003. № 1–4. С. 13–16.

<sup>3</sup> *Баженів Л. В., Блажевич Ю. І., Савчук В. О.* Хмельницька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців: здобутки, перспективи // Краєзнавство. 2003. № 1–4. С. 23–32.

<sup>4</sup> Постанова Кабінету Міністрів України № 908 від 16 жовтня 2008 року «Про надання Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу національної». Режим доступу: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/908-2008-%D0%BF#Text>; Офіційний вісник України. 2008. № 80. С. 20.

В інформаційному повідомленні також названо учасників обговорення звітів Правління та Ревізійної комісії Спілки. У звітній доповіді Голова Спілки, академік П. Т. Тронько зробив всебічний аналіз роботи правління, регіональних організацій, виокремив найбільш вагомні справи – участь у реалізації всеукраїнських проєктів «Реабілітовані історією», «Колосок пам'яті», «Краса і біль України», «Свята спадщина», «Сто чудес України» та інших заходів започаткованих спільно з академічними установами, Міністерством освіти і науки, Інститутом національної пам'яті, Українським центром туризму і краєзнавства, Українським географічним товариством. За період між III і IV з'їздами проведено понад 600 науково-краєзнавчих конференцій різного рівня – міжнародних, всеукраїнських, регіональних, обласних, місцевих.

На завершення звітної доповіді П. Т. Тронько наголосив, що «надання нашій Спілці творчого статусу та вивіщення її до рангу національної безперечно свідчить про вагому роль українського краєзнавчого руху в утвердженні нашої Незалежної Держави, донесенні до широких верств населення її правдивої історії. Але вважаю таку високу оцінку діяльності літописців і дослідників рідного краю лише щедрим авансом, який ми повинні виправдати подальшим розгортанням плідної роботи на благо рідного народу».

Інформація журналу про з'їзд передає його ділову атмосферу, небайдужість делегатів до пошуку ефективних шляхів подальшого розвитку краєзнавства. Зазначено, що «виступаючи розповіли про здобутки місцевих краєзнавчих осередків за останні 5 років, означили невирішені проблеми, внесли конкретні пропозиції щодо шляхів подальшого розвитку українського краєзнавчого руху». Зроблено висновок, що «підсумком цих відвертих, часом емоційних, але вельми конструктивних дебатів стало одностайне ухвалення за всіма питаннями порядку денного

відповідних постанов, що визначають головні напрями діяльності організації дослідників і літописців рідного краю»<sup>5</sup>.

Публікація в журналі «Краєзнавство» основних матеріалів з'їзду у поєднанні з виданим згодом окремим збірником документів і матеріалів IV з'їзду НСКУ помітно посилила роль часопису у соціокультурному просторі як авторитетного видання, яке сприяє організації краєзнавчої роботи і зміцненню організаційних засад сучасного краєзнавчого руху.

Наступний V з'їзд НСКУ у зв'язку зі смертю голови Спілки П. Т. Тронька мав статус позачергового. Матеріали про позачерговий з'їзд були опубліковані на сторінках часопису у розділі «V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України». Окрім інформаційного повідомлення про з'їзд в журналі опубліковано «Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь Голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта)» та «Звернення учасників V (позачергового) з'їзду Національної спілки краєзнавців України до української громадськості»<sup>6</sup>.

Своєю інформативністю відзначалися матеріали часопису про VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України. Вперше окрім тексту звітної доповіді, з якою виступив Голова НСКУ О. Реєнт, на сторінках журналу було опубліковано виклад виступів делегатів. Аналізуючи п'ятирічний період діяльності, О. Реєнт констатував, що Спілка урізноманітнює форми своєї практичної роботи, підвищує її якість та ефективність, зберігає і примножує багатолітні традиції діяльності. Доповідач наголосив, що «в сучасних складних умовах для нашої державності важливо пам'ятати, що збереження духовності й історичної пам'яті українського народу, активна дослідницько-творча діяльність у галузі культури, історії та краєзнавства є таким же важливим завданням, як і захист суверенітету і територіальної цілісності».

<sup>5</sup> Інформаційне повідомлення про IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 4–12.

<sup>6</sup> V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 5–24.

Інформаційний блок матеріалів логічно продовжила вміщена у цьому ж журналі стаття О. П. Реєнта «Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства»<sup>7</sup>.

Окрім висвітлення на сторінках журналу «Краєзнавство» організаційної діяльності НСКУ крізь призму інформування про проведення спілчанських з'їздів, цей важливий напрямок роботи знаходив також відображення в інформаційних подачах про пленуми НСКУ, засідання Президії та наради. В інформаційних підбірках про ці заходи, як правило, повідомлялося про подію і викладалася стисла анотація організаційного заходу.

Так, у інформаційному повідомленні про урочистий пленум правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, що відбувся 25 жовтня 2001 р., повідомлялося, що захід присвячувався 75-річчю Спілки і що у ньому взяли участь та виступили представники державних та громадських інституцій, очільники краєзнавчого руху в регіонах. У цьому ж номері журналу опубліковано Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», привітання учасникам урочистого пленуму від Президента України, Кабінету міністрів та Верховної Ради України, Міністерства освіти і науки, Держкомархіву України, відозва учасників пленуму з нагоди 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців.

В інформаційному повідомленні зазначено, що під час пленуму відбулося вручення дипломів лауреатам премії імені Дмитра Яворницького, почесних грамот, подяк та інших відзнак від державних і громадських організацій. Учасники пленуму ухвалили рішення про скликання у 2002 р. III з'їзду Спілки<sup>8</sup>. Ділового і практичного настрою інформаційним матеріалам номера надала ґрунтовна стаття

П. Т. Тронька «Краєзнавство незалежної України: на часі нові завдання»<sup>9</sup>.

Дещо по іншому було подано інформацію про пленум правління ВСК, присвячений 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців. У журналі була заздалегідь (31 березня 2005 р.) опублікована постанова про його проведення 26 травня 2005 р. у Харкові<sup>10</sup> і вміщено прес-реліз президії правління НСКУ з анотацією запланованого заходу<sup>11</sup>.

Редакційна колегія журналу «Краєзнавство», у свою чергу, також звернулася до читачів часопису з цієї нагоди. У зверненні редколегії зроблено всебічний аналіз 80-річної історії краєзнавчого руху в Україні та стану сучасного краєзнавства в Україні. Звернення редколегії журналу стало свого роду аналітичною програмою розвитку сучасного краєзнавства і закінчувалося такими словами: «усі ми спільним загально повинні прикласти чимало зусиль, аби краєзнавство у його науковій, громадській і шкільній формах було високо піднесене в Українській державі, а добре ім'я невтомного, безкорисливого дослідника малої батьківщини було оточене належною увагою і звучало гордо»<sup>12</sup>.

Анонсування на сторінках журналу пленуму НСКУ і поширення інформації про нього мало позитивне значення. У такий спосіб було заповнено інформаційний вакуум і водночас привернута увага громадськості до цієї важливої у житті Спілки події.

Важливе значення для розбудови НСКУ вже у статусі національної творчої спілки мав пленум правління, що відбувся 12 червня 2009 р. на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка за участю відомих учених, громадських і державних діячів, представників Національної академії наук

<sup>7</sup> Реєнт О. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства // Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 21–24.

<sup>8</sup> Інформаційне повідомлення про пленум правління всеукраїнської спілки краєзнавців, присвячений 75-річному ювілею // Краєзнавство. 2001. № 1–4. С. 8–22.

<sup>9</sup> Тронько П. Т. Краєзнавство незалежної України: на часі нові завдання // Краєзнавство. 2001. № 1–4. С. 24–30.

<sup>10</sup> Постанова президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців «Про підготовку та проведення урочистого пленуму, присвяченого 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців» // Краєзнавство. 2005. № 1–4. С. 7–8.

<sup>11</sup> Прес-реліз: урочистий пленум до 80-річчя заснування Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. 2005. № 1–4. С. 8–10.

<sup>12</sup> Звернення редколегії журналу «Краєзнавство»: 80 років Всеукраїнській спілці краєзнавців // Краєзнавство. 2005. № 1–4. С. 11–16.



України, Інституту історії України та Інституту географії НАН України, Держкомархіву, вищих навчальних закладів України, засобів масової інформації. Одним із головних винесених на обговорення питань було реформування роботи Спілки у національному статусі, що знайшло відображення в доповіді Голови Спілки П. Т. Тронька «Першочергові завдання для краєзнавчого руху України»<sup>13</sup>. Інформація про пленум подана в журналі у новій рубриці «Національна спілка краєзнавців: панорама сучасного життя».

Під цією ж рубрикою була вміщена інформація про урочистий пленум правління НСКУ, що відбувся 26 травня 2010 р. з нагоди 85-річчя з дня її заснування. У прийнятому зверненні до української громадськості зазначено, «з проголошенням незалежності України почав зростати інтерес до краєзнавства, до малої і великої історії. Зараз активно формуються обласні осередки Національної спілки краєзнавців, все відчутнішим стає вплив краєзнавчого активу на духовне і просвітницьке життя регіонів, на вивчення місцевої історії»<sup>14</sup>.

Практика висвітлення на сторінках журналу «Краєзнавство» проведення пленумів правління НСКУ продовжувала набувати системності і удосконалюватися. Так, журнал №№ 3–4 за 2016 р. відкривається інформаційним повідомленням про Пленум правління НСКУ, який відбувся 25 листопада 2016 р. в приміщенні факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Зазначається, що у ньому взяли участь члени правління і ревізійної комісії НСКУ, відомі краєзнавці та громадські діячі з більшості регіонів України.

У повідомленні вміщено порядок денний, який передбачав розгляд таких питань: 1. Інформація про напрями діяльності Спілки за червень 2015 р. – листопад

2016 р. 2. Про скликання VI з'їзду НСКУ. 3. Про зміни та доповнення до Статуту НСКУ. 4. Про рекомендацію до друку науково-довідкового видання «НСКУ в інформаційному просторі. До 90-річчя журналу «Краєзнавство». 5. Урочисте вручення премії НСКУ 2016 р. імені Дмитра Яворницького.

Вперше офіційна інформація про пленум правління була супроводжена якісними кольоровими фотоілюстраціями. Це не тільки робило інформацію привабливою, а й передавало атмосферу заходу, посилюючи сприйняття опублікованих матеріалів<sup>15</sup>.

Значимість листопадового 2016 р. пленуму НСКУ для активізації діяльності регіональних організацій Спілки підсилювало те, що у цьому ж номері журналу було опубліковано повний текст виступу «Про напрями діяльності НСКУ за червень 2015 р. – листопад 2016 р.» на пленумі голови НСКУ Олександра Реєнта. У ньому всебічно було проаналізовано роботу президії правління НСКУ та регіональних організацій Спілки у міжз'їздовський період та визначено завдання на перспективу<sup>16</sup>.

Важливим сегментом інформування читачької аудиторії про діяльність керівних органів Спілки є висвітлення роботи Президії правління НСКУ, яка згідно норм спілчанського статуту займається питаннями поточної роботи у період між пленумами правління і з'їздами. Як правило, це питання прийому до Спілки, погодження планів роботи, розгляд проектів рішень пленумів і з'їздів, спільної роботи із зацікавленими організаціями та міжнародні зв'язки, тематика чергових номерів журналу «Краєзнавство». Практика інформування про засідання Президії (у тому числі і виїзні) та розгляд на них актуальних проблем діяльності Спілки набула системності з початку 2010-х рр.

<sup>13</sup> Червневий пленум (2009 р.) правління Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. 2009. № 3–4. С. 283–284.

<sup>14</sup> Пленум, присвячений 85-річчю Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 251–253.

<sup>15</sup> Матеріали Листопадового Пленуму НСКУ 2016 року // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 5–8.

<sup>16</sup> Про напрями діяльності НСКУ за червень 2015 р. – листопад 2016 р. (Виступ голови Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта) // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 8–10.

Так, в інформаційному матеріалі «Нові грані співробітництва» повідомлялося, що 18 лютого 2013 р. на засіданні Президії правління НСКУ розглянуто підсумки роботи у 2012 р. та основні напрями діяльності на 2013 р., запроваджено премію імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України та укладено угоду про співпрацю між Державною архівною службою України та НСКУ.

На засіданні Президії НСКУ 28 вересня 2017 р. за участю керівників регіональних організацій Спілки, представників академічних установ та вищої школи, краєзнавців, засобів масової інформації розглянуто хід підготовки до проведення наради керівників вищих навчальних закладів України щодо впровадження навчального курсу «Основи краєзнавства»<sup>17</sup>.

На сторінках часопису висвітлюються також виїзні засідання Президії правління НСКУ, які зарекомендували себе як позитивна і наближена до регіонів форма роботи. Зокрема, журнал інформував своїх читачів, що 4 червня 2013 р. відбулося засідання Президії правління НСКУ за участі голів регіональних організацій в Луцьку на базі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. У ході засідання було заслухано інформацію про діяльність Спілки за лютий–травень 2013 р., яку виголосив Голова Спілки, член-кореспондент О. П. Реєнт. Також заслухано доповідь заступника голови Спілки Р. В. Маньковської про підготовку збірника «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченого 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка.

У рамках засідання Президії правління в Луцьку було проведено науково-методичний семінар, під час якого відбувся обмін досвідом роботи регіональних організацій НСКУ. Учасники виїзного

засідання ознайомилися з експозиціями Літературно-меморіального музею Лесі Українки, Меморіального музею Василя Липинського, відвідали археологічні розкопки літописного міста Райта зустрілися з краєзнавчим активом Волинської області.

З вміщеної у журналі інформації читачі також дізналися про виїзні засідання Президії НСКУ, що відбулися в Черкасах 30 вересня 2012 р.<sup>18</sup>, в Полтаві – 7 липня 2014 р.<sup>19</sup> та в Сумах – 26 вересня 2018 р.<sup>20</sup>.

Редколегія журналу постійну увагу приділяє висвітленню через публікації на своїх сторінках інформації про такий важливий напрямок практичної роботи НСКУ як науково-методична та видавнича діяльність, спрямована на розвиток усіх форм краєзнавства. Одним із головних векторів цієї роботи є науково-практичні конференції.

Прикладом висвітлення наукової діяльності Спілки може бути інформація про XIII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Краєзнавча Шевченкіана України», яка відбулася у жовтні 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі. Її завершенням стала підготовка публіцистично-документального видання «Україна Тараса Шевченка». Ця реалізована краєзнавчими організаціями спільно з науковцями, музейниками, шевченкознавцями, бібліотекарями та творчими спілками фундаментальна праця стала вагомим внеском у висвітлення історичних місць перебування Т. Г. Шевченка в Україні та популяризації традицій вшанування і увічнення пам'яті Великого Кобзаря в усіх регіонах України<sup>21</sup>.

Щорічно під егідою та за участі Національної спілки краєзнавців України і її регіональних осередків по всій Україні відбуваються десятки Всеукраїнських та Міжнародних конференцій, круглих сто-

<sup>17</sup> Краєзнавство: науковий журнал. 1927–2017: сист. покажч. змісту/ НАН України, Інститут історії України; Нац. спілка краєзнавців України; М-во культури України, Нац. іст. б-ка України; заг. ред. О. Реєнт; наук. ред. Р. Маньковська; уклад. О. Михайлова, ред.: В. Кисельова, І. Чеховська. – К., 2019. – 400 с.

<sup>18</sup> Дмитрук В. Краєзнавчі форуми на Волині та в Києві: реалії та проекти // Краєзнавство. 2013. № 3–4. С. 186–189.

<sup>19</sup> Дмитрук В. Виховання патріотизму починається з любові та вивчення історії рідного краю // Краєзнавство. 2014. № 3–4. С. 135–137.

<sup>20</sup> Милько В. Виїзне засідання Президії НСКУ та Оргкомітету конкурсу імені П. М. Коцура на Сумщині // Краєзнавство. 2018. № 4. С. 227–233.

<sup>21</sup> Борщ М. Краєзнавча Шевченкіана України // Краєзнавство. 2014. № 3–4. С. 145–146.

лів, семінарів, симпозіумів та інших наукових заходів. Про найбільш значимі серед них вміщуються інформаційні матеріали під постійно. журнальною рубрикою «Наукова інформація».

Знаходить висвітлення на сторінках журналу науково-експедиційна робота Спілки, яка органічно поєднується з науковою діяльністю спілчан. На сторінках журналу Голова НСКУ О. Реєнт зазначав, що наукові експедиції Спілки періодично проводяться в різних областях України. Одна з них у квітні 2012 р. була присвячена Житомирщині, у рамках Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ–ХХ ст.» і приурочувалася 75-річчю Житомирської області. А восени 2012 р. відбулася експедиція історичними місцями, які пов'язані із історією українського козацтва, життям і діяльністю Б. Хмельницького (Холодний Яр, Медведівка, хутір Буда, Чигирин, Суботів).

У травні 2015 р. НСКУ організувала і провела науково-краєзнавчу експедицію «Пам'ятні місця Слобожанщини Героя України, академіка Петра Тронька»<sup>22</sup>. Метою науково-краєзнавчої експедиції Спілки «Народне музейництво Закар-

паття: здобутки і перспективи», що відбулася 14–16 червня 2018 р. стало вивчення громадської ініціативи у збереженні історико-культурної спадщини краю та ролі громади у створенні скансенів, привернення уваги до громадських музеїв як соціокультурних центрів громадського життя області та країни, і, водночас, індикаторів формування громадянського суспільства<sup>23</sup>.

Отже, на основі аналізу можна зробити узагальнюючий висновок про те, що у 2000-х рр. одним із пріоритетних напрямів журналу «Краєзнавство» було висвітлення організаційної та науково-дослідницької і просвітницької діяльності Національної спілки краєзнавців України. З'ясовано, що інформація про організаційну роботу Спілки зосереджується в матеріалах з'їздів НСКУ, повідомленнях про пленуми правління та засідання президії правління, наради та інші організаційні заходи.

Організаційна та науково-експедиційна діяльність Спілки знаходить відображення в журнальних публікаціях про проведення науково-практичних конференцій, симпозіумів, читань, круглих столів, семінарів, презентацій. Набула поширення практика виїзних наукових експедицій з актуальних проблем регіональної історії.

## References

1. Bazhenov L., Blazhevych Yu. I., Savchuk V. (2003) *Khmel'nyts'ka oblasna orhanizatsiya Vseukrayins'koyi spilky krayeznavtsiv: zdobutky, perspektvy*. *Krayeznavstvo*. 1–4, 23–32 [in Ukrainian].
2. Borshch M. (2014) *Krayeznavcha Shevchenkiana Ukrayiny*. *Krayeznavstvo*. 3–4, 145–146 [in Ukrainian].
3. Dmytruk V. (2013) *Krayeznavchi forumy na Volyni ta v Kyjevi: realiyi ta proekty*. *Krayeznavstvo*. 3–4, 186–189 [in Ukrainian].
4. Dmytruk V. (2014) *Vykhovannya patriotyzmu pochynayet'sya z lyubovi ta vyochennya istoriyi ridnoho krayu*. *Krayeznavstvo*. 3–4, 135–137 [in Ukrainian].
5. Mylko V. (2018) *Vyyizne zasidannya Prezydii NSKU ta Orhkomitetu konkursuimeni P. M. Kotsura na Sumshchyni*. *Krayeznavstvo*. 4, 227–233 [in Ukrainian].
6. Mylko V. (2018) *Naukovo-krayeznavcha ekspedytsiya Natsional'noyi spilky krayeznavtsiv Ukrayiny «Narodne muzeynytstvo Zakarpattya: zdobutky i perspektvy»*. *Krayeznavstvo*. 2, 153–157 [in Ukrainian].
7. Reient O. (2017) *Naukovo-metodolohichni zasady suchasnoho krayeznavstva / O. Reient*. *Krayeznavstvo*. 1–2, 21–24 [in Ukrainian].
8. Tronko P. (2003) *Krayeznavstvo Ukrayiny naperedodni III z'yizdu Vseukrayins'koyi spilky krayeznavtsiv*. *Krayeznavstvo*. 1–4, 7–12 [in Ukrainian].
9. Tronko P. (2001) *Krayeznavstvo nezalezhnoyi Ukrayiny: na chasi novi zavdannya*. *Krayeznavstvo*. 1–4, 24–30 [in Ukrainian].

<sup>22</sup> Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта) // *Краєзнавство*. 2017. № 1–2. С. 10–19.

<sup>23</sup> Милько В. Науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України «Народне музейництво Закарпаття: здобутки і перспективи» / В. Милько // *Краєзнавство*. 2018. № 2. С. 153–157.



**Теоретико-методологічні  
засади освітянського  
краєзнавства**

DOI: .....

УДК: 373.5.016:94(477.46)(045)

**Наталія Чепурна** (м. Черкаси)

кандидатка педагогічних наук, доцентка,  
заслужений працівник освіти України,  
ректорка КНЗ «Черкаський обласний інститут  
післядипломної освіти педагогічних працівників»  
E-mail: nataliyachepurna@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3737-4220>

**Василь Мельниченко** (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, професор,  
заслужений працівник культури України  
E-mail: crk\_krz@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5720-4229>

### **Краєзнавчий навчальний курс «Моя Черкащина» в закладах загальної середньої освіти**

*У статті наголошується на актуальності викладання у закладах загальної середньої освіти історії рідного краю як важливого чинника формування в сучасній учнівській молоді національно-історичної свідомості і патріотичних якостей. З метою реалізації цього суспільно значимого завдання для шкіл Черкаської області розроблено і схвалено Міністерством освіти і науки програму та навчально-методичне забезпечення викладання в 7–11 класах курсу «Моя Черкащина» (історія краю від найдавніших часів до сучасності).*

*Розкривається зміст історико-краєзнавчого курсу і досвід його впровадження в освітній процес.*

**Ключові слова:** краєзнавство, історія рідного краю, курс «Моя Черкащина», національно-історична свідомість, історична освіта

**Natalia Chepurna** (Cherkasy)

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,  
Honored Worker of Education of Ukraine,  
the rector of the Cherkasy Regional Institute of KNS  
postgraduate education of teaching staff"  
E-mail: nataliyachepurna@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3737-4220>

**Vasyl Melnychenko** (Cherkasy)

candidate of historical sciences, professor,  
Honored Worker of Culture of Ukraine  
E-mail: crk\_krz@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5720-4229>

### **Regional study course «My Cherkasy» in institutions of general secondary education**

*The article emphasizes the relevance of teaching the history of the native land in institutions of general secondary education as an important factor in the formation of national-historical consciousness and patriotic qualities in modern schoolchildren. In order to implement this socially*

*significant task in the schools of the Cherkasy region, the program and educational and methodological support for teaching the course «My Cherkasy» (history of the region from ancient times to the present) was developed and approved by the Ministry of Education and Science in grades 7–11.*

*The content of the historical and local history course and the experience of its implementation in the educational process are revealed.*

**Key words:** *local history, history of the native region, course «My Cherkasy», national-historical awareness, historical education.*

У час історичних викликів і загроз, виховання національно-історичної свідомості і патріотичних якостей громадян, передусім молодого покоління, набуває особливої актуальності. З огляду на це ключову роль у формуванні світогляду учнівської молоді відіграє історична освіта. В умовах, коли український народ героїчно відстоює суверенітет і територіальну цілісність своєї держави, історична освіта є складником національної безпеки і протидії історичним фальсифікаціям та ворожим ідеологічним впливам.

У цьому контексті основою опанування знаннями історії дієвим засобом виступає пізнання рідного краю, вивчення його минулого і сучасного, як основи становлення національно свідомої особистості, готової до активної участі у житті держави та захисту її суверенітету й територіальної цілісності.

Виходячи саме з такого бачення і розуміння сучасного викладання історії в закладах загальної середньої освіти та місця у ньому краєзнавчого компонента, Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників спільно з обласною організацією Національної спілки краєзнавців України ще на початку 2000х років розпочали роботу щодо впровадження вивчення у школах області історії рідного краю. У той час уже були певні напрацювання – видано кілька випусків хрестоматії з історії Черкащини<sup>1</sup>,

розроблено програму та навчальні посібники і рекомендації. Однак ця робота велась переважно на ентузіазмі педагогів.

І тільки у 2022 році ініціатива освітянської і краєзнавчої громадськості була втілена у життя. Пропозиції управління освіти і науки були розглянуті у постійній комісії Черкаської обласної ради з питань освіти, науки, культури, молодіжної політики та спорту. Потім сесія обласної ради внесла зміни до обласної цільової програми національно-патріотичного виховання в Черкаській області на 2021–2025 роки, якими передбачалося розробку і видання програми та навчального посібника з вивчення в закладах освіти області історії рідного краю. Окрім того депутати підтримали звернення до уряду щодо збільшення годин на вивчення предмета «Історія України» і введення обов'язкових курсів з історії рідного краю<sup>2</sup>.

Наказом управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації «Про реалізацію регіонального освітнього проєкту «Моя Черкащина» № 149 від 29 грудня 2022 року була створена робоча група, до якої увійшли науковці та досвідчені вчителі-практики і керівники шкіл. Також було визначено види робіт та терміни їх виконання з тим, щоб з наступного навчального року можна було розпочати впровадження курсу вивчення історії рідного краю в школах області<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. К.: Молодь, 1993. Ч.1. 368 с.; Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / Упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. К.: Молодь, 1995. Ч. 2. 176 с.; Духовна спадщина Черкаського краю: Хрестоматія з історії культури Черкащини. Розвиток суспільно-політичної думки краю / Упоряд. Г. В. Суховершко. Черкаси: Сіяч, 1997. Кн.1. 192 с.; Духовна спадщина Черкаського краю: Хрестоматія з історії культури Черкащини. Розвиток науки і освіти в краї / Упоряд. А. І. Кузьмінський. Черкаси: Сіяч, 1997. Кн. 2. 320 с.; Духовна спадщина Черкаського краю: Хрестоматія з історії культури Черкащини. Розвиток медичної науки, освіти та охорони здоров'я / Упоряд. Суховершко Г. В. Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. Кн. 3. 208 с.

<sup>2</sup> В області розробляють програму і посібник з історії рідного краю. URL: Сайт Черкаської обласної ради: <https://www.oblrada.gov.ua/v-oblasti-rozrobyly-posibnyk-dlya-vchyteliv-pro-istoriyu-ridnoho-krayu>

Робота над підготовкою програми велась колегіально і відкрито з врахуванням рекомендацій і зауважень, які висловлювали члени робочої групи, вчителі шкіл і науковці, призначені МОН України експерти. В такому ж ключі йшла підготовка навчально-методичного посібника. Передбачені проектом роботи були виконані в установлені строки. Навчальна програма і навчально-методичний посібник у квітні 2023 року отримали гриф МОН України і схвалені для використання в освітньому процесі<sup>4</sup>. Програма і посібник були надруковані і їх отримали до початку навчального року усі школи і вчителі історії області. Ці базові елементи навчально-методичного забезпечення також мають електронну версію і QR-код.

Вбачається важливим, що програма з вивчення історії рідного краю узгоджується і синхронізується із шкільною програмою історії України. Це дає змогу вчителю, опираючись на знання учнів, здобуті під час вивчення певного періоду історії України, конкретизувати і розширити їх знаннями про минуле своєї малої батьківщини, як невід'ємної частини великої Батьківщини – України. Завдяки цим знанням посилюється ефективність навчальних, розвиваючих і виховних цілей уроку.

Враховуючи суспільну значимість освітнього проекту «Моя Черкащина», його презентація відбулася в обласній державній адміністрації, Черкаській міській раді та районах області. Запровадження системного вивчення історії рідного краю на уроках у школі схвально сприйнято освітянами та широкою громадськістю краю<sup>5</sup>. Після офіційної презентації проекту розпочалася практична робота з його впровадження в освітній процес.

У серпні 2023 року напередодні початку навчального року були проведені інструк-

тивні наради з керівниками закладів освіти і вчителями щодо організації викладання курсу в школах. Розпочинати введення нового курсу рекомендувалося без надмірної заорганізованості і, передусім у тих школах, де для цього на початок навчального року були усі необхідні умови – наявність підготовлених вчителів, навчально-матеріальної бази та методичного забезпечення.

У процесі запровадження викладання нового курсу особлива увага приділяється роботі з вчителями, які його викладають. Адже у цій справі важливою умовою є підготовка вчителя, яка передбачає не тільки ефективне використання ним матеріалів з історії рідного краю під час навчання і залучення учнів до краєзнавчих пошуків, а й уміння застосовувати сучасні освітні технології, використання інтерактивних методів та практичних завдань при вивченні курсу.

З цією метою обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних працівників розроблено і здійснюється комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня теоретичної і методичної підготовки залучених до викладання курсу вчителів. Головним завданням визначено навчально-методичний супровід і координація роботи з реалізації освітнього проекту.

Для цього створено спеціальний сайт «Моя Черкащина», на якому зосереджуються усі інструктивні, методичні, інформативні та інші матеріали на допомогу вчителям, які викладають курс з історії рідного краю. Кожен вчитель, а також учні, маючи вільний доступ до цього своєрідного електронного банку, можуть отримати інформацію, необхідну йому для підготовки і проведення уроків та позаурочних пізнавально-виховних заходів<sup>6</sup>.

Зокрема, важливим складником забезпечення викладання курсу стали розроб-

<sup>3</sup> Наказ управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації «Про реалізацію регіонального освітнього проекту «Моя Черкащина» № 149 від 29 грудня 2022 року. Веб-сайт управління освіти і науки Черкаської ОДА. Режим доступу: URL: <https://osvita-cherkasy.gov.ua/diialnist/kataloh-dokumentiv/nakazy?limit=10&limitstart=10>

<sup>4</sup> Каталог надання грифів. Базова середня освіта. Навчальна програма «Моя Черкащина» 3.0219-2023. Режим доступу: URL: <https://imzo.gov.ua/kataloh-nadannia-hryfiv/>

<sup>5</sup> *Курей Р.* Історія рідного краю за новим підручником // Урядовий кур'єр. 2024. 6 вересня.

<sup>6</sup> Моя Черкащина // сайт комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради». Режим доступу: URL: <http://surl.li/twxpq>

лені для учнів 7–11 класів робочі зошити, які розміщені на сайті перед початком 2024/2025 навчального року і широко використовуються в освітньому процесі. Робочий зошит укладено згідно з чинною навчальною програмою курсу «Моя Черкащина». У зошиті підібрані завдання, які допомагають учням аналізувати тексти, розвивати логічне мислення, вдосконалювати свої картографічні вміння і навички. Наскрізною ідеєю робочих зошитів для кожного класу є розвиток у здобувачів освіти інтересу до історії рідного краю через систему навчально-пізнавальної, пошукової та творчої роботи, ігор та вправ.

Важливість робочих зошитів для вивчення історії рідного краю полягає у використанні сучасних методик і прийомів для розкриття змісту кожної з тем програми та логічно вмотивованих технік формульованого оцінювання знань учнів<sup>7</sup>. У цьому можна переконатися на прикладі змісту робочого зошита для семикласників, які на уроках з історії рідного краю розпочинають вивчення усього курсу.

Згідно програми учні 7 класу впродовж навчального року опановують на 30 уроках історію краю з найдавніших часів до XVI століття. У робочому зошиті семикласникам пропонується низка добірок цікавих і в дохідливій формі викладених завдань і вправ. Вони вміщені у таких рубриках: «Читаємо з розумінням», «Шукаємо відповідь», «Виконуємо завдання», «Запам'ятовуємо інформацію», «Сторітеллінг», «Впізнаємо історичну постать», «Обговорюємо інформацію», «Працюємо з картою».

При вивченні історії Черкащини у 7 класі вчитель може скористатися й іншими розміщеними на сайті допоміжними матеріалами, у тому числі і розробками вчителів області. Зокрема, заслуговує на увагу досвід члена НСКУ Андрія Стецюка – вчителя Черкаської гімназії № 9, який знайомить колег зі своїми напрацюваннями. На уроках з історії рідного краю він використовує історичне моделювання – вид стендового моделізму, що передбачає

реконструювання історичних споруд, знарядь праці, предметів побуту, одягу у контексті певних історичних періодів і подій. Так, до теми про поселення трипільської культури на території сучасної Черкащини діти своїми руками виготовили модель житла трипільців у селі Легедзине на Уманщині. Працюючи над моделлю вони занурилися в тему, проявили інтерес до цієї сторінки історії краю.

Під керівництвом вчителя учнями 8 класу також створено макет Трахтемирівського городища – унікальної пам'ятки Черкащини. Наочність цієї моделі допомогла учням більш глибоко зрозуміти особливості будівництва перших укріплень на території краю, з'ясувати яку роль відігравав природно-географічний чинник для захисту себе та своїх поселень від кочовиків.

Варто наголосити, що сьогодні історичне моделювання є одним із напрямків STEM-освіти, адже вивчаючи гуманітарний предмет, ми можемо з легкістю інтегрувати туди елементи математики (розрахунки та проєктування) та технології (хендмейд або друк на 3D принтері).

Вивчення історії в цілому та краєзнавства зокрема, розглядається в контексті діяльнісного/компетентнісного підходу. Це дозволяє сформулювати в учнів softskills: навички комунікації (командної роботи), пошуку інформації та її критичного осмислення та креативного підходу до вирішення будь-якої проблеми.

Цікавими напрацюваннями з колегами на сайті «Моя Черкащина» ділиться консультант Центру професійного розвитку педагогічних працівників Звенигородської міської ради, член НСКУ, вчитель історії Володимир Неумитий. У своїй практиці він активно використовує можливості цифрових технологій для створення інтерактивних презентацій, навчальних ігор, вікторин, виставок та інших навчальних матеріалів. Зокрема, на уроках з вивчення історії рідного краю він використовує створену в онлайн сервісі genial.ly онлайн-

<sup>7</sup> Боровець Л. Особливості запровадження курсу «Моя Черкащина» // Педагогічний вісник. 2024. № 3. С. 22–25.



гру «Звенигородщина. Стежками рідного краю». Мета цієї захоплюючої гри є популяризація краєзнавчого матеріалу, пробудження інтересу до історії краю, який дав світу Т. Шевченка, М. Забоченя, І. Кулика, Ю. Тютюника, формував світогляд О. Кошиця, А. Кримського, В. Чорновола, був у центрі подій Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, Коліївщини, став осередком утворення Вільного козацтва.

Інша, створена в сервісі Educaplay, гра «Громади району» складається із 5 окремих ігор – по одній на райони області (їх чотири) та ще одна – охоплює всю область. Метою ігор є формування просторової компетентності гравців, отримання ними знань про громади районів області. Під час гри учаснику потрібно правильно вказати на карті громади району. Назви громад з'являтимуться в рандомному порядку. Допускається 3 спроби при виборі помилкового варіанту. Гру краще розпочинати з району, в якому проживаєте. І так поступово ознайомитись із адміністративно-територіальним устроєм усіх районів Черкаської області.

Обмін досвідом і узагальнення інноваційних практик у викладанні курсу «Моя Черкащина» набув системного характеру. Так, 11 січня 2024 року, на базі Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників відбувся інформаційний реліз «Моделювання уроків з навчального курсу «Моя Черкащина». Захід організовано для педагогічних працівників територіальних громад області, які викладають курс у закладах загальної середньої освіти з метою обміну першим досвідом запровадження вивчення історії краю та обговорення педагогічних практик, продукування пропозицій та нестандартних рішень щодо викладання курсу «Моя Черкащина».

А на початку 2023/2024 навчального року 14 вересня відбувся неткворінг за участю одного із організаторів проєкту, начальника управління освіти і науки обласної державної адміністрації Валерія Данилевського та вчителів, які викладають

курс в закладах загальної середньої освіти. Відбувся зацікавлений обмін досвідом із запровадження курсу в освітній процес, висловлено чимало рекомендацій і побажань щодо використання історико-культурного потенціалу краю у викладанні нового курсу на основі сучасних інформаційних педагогічних технологій. Увага учасників заходу акцентувалася на таких видах навчальної діяльності як -відео, -аудіо інтерактивні презентації та історичні реконструкції, історичні ігри, рольові ігри або симуляції історичних подій, екскурсії до історичних місць або віртуальні тури, обговорення і дебатів про історичні події та постаті.

Важливою платформою для обміну досвідом та ідеями в рамках проєкту «Моя Черкащина» став Всеукраїнський освітній івент «Сьогодні заради майбутнього», що відбувся 26 вересня 2024 року на базі Черкаського ОІПОПП у дистанційному форматі. Його учасники – фахівці методики навчання, науковці, вчителі, організатори краєзнавства Черкащини та областей України, представили на ньому свої науково-методичні напрацювання з практики вивчення в закладах освіти історії рідного краю.

Черкащина була представлена такими мультимедійними презентаціями: «Черкащина: освітній потенціал нашого краю», «Мистецькі грані проєкту «Моя Черкащина», «Історична модель/макет як soft skills учнів в проєкті «Моя Черкащина», «Інтерактивні інструменти для ефективного викладання курсу «Моя Черкащина», «Інтелектуальна гра «Черкащина – серце України». У свою чергу учасники інвенту з регіонів України представили свої проєкти. Зокрема, учасникам заходу було презентовано методичні розробки «Актуальні питання викладання історичного краєзнавства у закладах загальної середньої освіти Закарпатської області», «Мандрівка крізь століття Івано-Франківщиною», краєзнавчий проєкт «Львівське рондо». Відеозапис матеріалів всеукраїнського заходу «Сьогодні заради майбутнього» розміщений на сайті і викладений у

ньому досвід поповнив інформаційно-методичний банк проекту «Моя Черкащина» та став надбанням педагогічної спільноти.

Значна робота із запровадження в освітній процес історико-краєзнавчого курсу «Моя Черкащина» проводиться також у містах, районах і громадах області. Так, у Черкасах департамент освіти та гуманітарної політики міської ради у доповнення до навчального посібника «Моя Черкащина» видав посібник «Черкаси: історія і сучасність», з якого школярі міста можуть отримати більш детальну інформацію про історію свого міста.

Центром професійного розвитку педагогічних працівників Черкаської міської ради започатковано проведення тренінгів з методики викладання курсу «Моя Черкащина». На першому з них за участю науковців розглянуто питання методики використання додаткових навчальних матеріалів при викладанні курсу «Моя Черкащина» для учнів 7–11 класів. Зокрема, йшла мова про фонди державного архіву Черкаської області, матеріали археологічних досліджень ранньої історії міста Черкаси. На наступному тренінгу вчителі історії міста ознайомилися з роботою Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка зі збереження культурної спадщини в умовах воєнного стану та особливостях формування джерельної бази вивчення навчального курсу «Моя Черкащина» із залученням книжкових фондів головної книгозбірні області.

Під час тренінгу, що відбувся на базі обласного краєзнавчого музею, його учасники ознайомились з музейною мережею Черкащини та використанням потенціалу музейних установ у процесі викладання курсу і, зокрема, використання експозиційних можливостей обласного краєзнавчого музею при вивченні тем курсу. Практичне значення для педагогів мало ознайомлення із сучасними інноваційними технологіями у практиці роботи обласного краєзнавчого музею та співпраця із закладами освіти.

Практична робота з реалізації проекту, як і сам проект, не обмежується суто освітнім процесом, а взаємно пов'язується з комплексом пізнавально-виховних позаурочних заходів патріотичного спрямування, які здійснюються на Черкащині. З метою формування зацікавленості юних краєзнавців історією природою рідного краю, залучення їх до активної пошукової та дослідницької роботи проводяться Всеукраїнські і обласні краєзнавчі експедиції, конкурси, вікторини. Серед них: обласний краєзнавчий фестиваль «Мій край – моя гордість!», онлайн-вікторини «Є в мені щось від діда Тараса і прадіда Сквороди» (присвячена Василю Симоненку); «Дива і таємниці Черкаського краю»; «Мова – генетичний код нації». У закладах освіти функціонує 561 гурток та клуб патріотичного спрямування, якими охоплено понад 8 тис. дітей.

Одним із напрямів патріотичного виховання є робота з відродження традицій українського козацтва. У 25 закладах загальної середньої освіти функціонує 61 козацький клас, у яких навчається 1028 учнів. Класи співпрацюють із козацькими громадськими організаціями, волонтерськими та ветеранськими об'єднаннями.

У закладах освіти створено та діє 660 музеїв, музейних кімнат та куточків, стендів, експозицій, присвячених землякам-героям російсько-української війни. У музеї історії освіти Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників функціонує експозиційна зала, присвячена освітянам – захисникам України від російської агресії. 459 працівників галузі освіти області сьогодні боронять незалежність України. 14 освітян віддали за неї своє життя. На честь вшанування та увічнення пам'яті загиблих воїнів у закладах освіти встановлено 209 меморіальних дошок.

Цього року Лігою старшокласників Черкащини проведено Всеукраїнський форум «LIGA-FEST» до 70-річчя Черкаської області. До цієї дати лідери учнівського самоврядування реалізували 2 проекти – створення рекламних відеороликів «За-

прошуємо на гостину» і моделей реконструкції історичних пам'яток Черкащини «Ми – частинка долі України». У своїх роботах старшокласники у співпраці з педагогічними працівниками та батьками продемонстрували свою любов до своєї малої батьківщини<sup>8</sup>.

Таким чином, підсумовуючи вище викладене, ми дійшли загального висновку про те, що розроблена програма та методичне забезпечення викладання у 7–11 класах закладах загальної середньої освіти навчального курсу «Моя Черкащина» є актуальним і суспільно значимим регіональним освітнім проектом, спрямованим на формування національно свідомої

особистості, готової до активної участі у житті держави та захисту її суверенітету і територіальної цілісності.

Для введення нового курсу у школах області створено необхідні умови – залучені підготовлені вчителі, створена навчально-матеріальна база та методичне забезпечення. Особлива увага при вивченні курсу приділяється застосуванню сучасних освітніх технологій, використанню інтерактивних методів та практичних завдань. У процесі навчально-методичного супроводу і координації роботи з реалізації освітнього проекту «Моя Черкащина» здійснюється обмін досвідом, у тому числі і на загальноукраїнському рівні.

## References

1. Borovets' L. (2024). *Osoblyvosti zaprovadzhennya kursu «Moya Cherkashchyna»* // Pedagogichnyy visnyk. 2024. № 3. S. 22–25. [in Ukrainian].
2. Danylevs'kyu V.V. (2024). *Posylennya vykhovnoyi roboty u period voyennoho stanu* // Pedagogichnyy visnyk. 2024. № 3. S. 2 – 7. [in Ukrainian].
3. Kyrey R. (2023). *Istoriya ridnoho krayu za novym pidruchnykom* // Uryadovyy kur"yer. 2024. 6 veresnya. [in Ukrainian].

<sup>8</sup> Данилевський В. В. Посилення виховної роботи у період воєнного стану // Педагогічний вісник. 2024. № 3. С. 2 – 7.



*Світлана Архипова (м. Київ)*

## Краєзнавча премія імені академіка Петра Тронька 2024 року

*12 липня 2024 року у день народження фундатора і першого голови Національної спілки краєзнавців України (1990–2011), відомого державного діяча і вченого, академіка, Героя України, Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011) відбулося вшанування його пам'яті Президією Національної спілки краєзнавців України. За доброю традицією цей день розпочався з урочистого покладання квітів до могили П. Т. Тронька за участі голови Спілки Олександра Реєнта, членів Президії НСКУ, представників краєзнавчих осередків та громадськості.*

Вшанування пам'яті П. Т. Тронька продовжилося у врученні премії його імені лауреатам 2024 року. Того ж дня, 12 липня, щорічна всеукраїнська краєзнавча премія імені академіка Петра Тронька вперше вручалася не в Києві. Символічно, що ця подія відбулася на Черкащині – батьківщині пророка українського народу Тараса Шевченка.

У церемонії вручення премії, що проходила у Черкаській обласній військовій адміністрації, взяли участь заступник очільника області Олександр Шамрай, керівники управлінь облдержадміністрації – освіти і науки (Валерій Данилевський) та культури і охорони культурної спадщини (в.о. начальника Людмила Товстоп'ят), директор державного архіву Черкаської області Тетяна Клименко, заступник голови Черкаської обласної організації НСКУ Лариса Синявська, представники краєзнавчої громадськості та творчих спілок Шевченкового краю.

Національну спілку краєзнавців України представляли голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАНУ Олександр Реєнт; заступник голови НСКУ, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України, член-кореспондент НАНУ Олександр Лисенко, відповідальний секретар НСКУ Світлана Архипова, перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» Олег Бажан, відповідальний працівник Спілки Лалі Гриценко.

Цього року одним із лауреатів премії імені Петра Тронька став **Василь Мельниченко** – професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (1993–2023), багаторічний голова Черкаської обласної організації НСКУ (2001–2021), а нині – перший заступник голови обласної організації Спілки. Він брав участь в організаційному відродженні краєзнавства на Черкащині – у грудні 1989 р. був одним із ініціаторів проведення установчої конференції обласного краєзнавчого товариства, яке після утворення у 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині – Національна спілка краєзнавців України) стало її обласною організацією. Обирався делегатом II–VI з'їздів Спілки. Член президії НСКУ.

Автор багатьох історико-документальних книг та навчальних посібників. Серед напрацювань лауреата – книги «Шевченкіана Черкащини», «Черкащина – земля прадавня, щедра і свята», «Історія преси Черкащини», «Краєзнавство Черкащини: сторінки історії», навчальні посібники «Історична географія України», «Історичне краєзнавство», «Черкащина у добу Української революції 1917–1921 рр.» та інші праці. Член авторських колективів підручника «Основи краєзнавства» для вищих навчальних закладів України, наукових видань «Українське козацтво: Мала енциклопедія» та «Україна Тараса Шевченка». Один із засновників і редактор журналу «Краєзнавство Черкащини» та збірника «Черкащина в контексті історії України». Науковий керівник схваленого МОН України регіонального освітянсь-

кого проекту з вивчення історії рідного краю в закладах загальної середньої освіти області. Автор навчально-методичного посібника «Моя Черкащина» для реалізації цього курсу, який впроваджується у школах Черкащини з 2023/2024 навчального року

Багаторічна сумлінна праця В. М. Мельниченка відзначена медаллю «25 років незалежності України», грамотами Кабінету Міністрів України, МОН України, обласної ради і адміністрації, знаками «Відмінник освіти України», «За заслуги перед Черкащиною», «Гордість Черкащини» та іншими нагородами. Удостоєний звань «Заслужений працівник культури України» та «Почесний краєзнавець України».

– Наші краєзнавці продовжують працювати над новими проектами, – наголосив заступник очільника області Олександр Шамрай, відкриваючи захід. – Роблять максимум, щоб показати і розказати про наш край та Україну в цілому. Це на часі і дуже важливо. В історичній пам'яті наша сила і українська незламність.

Премію імені академіка Петра Тронька Василю Мельниченку вручив голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАНУ Олександр Реєнт. Він зазначив, що краєзнавство в сучасних умовах стає дедалі дієвішим засобом формування історичної свідомості та патріотичного виховання громадян, передусім молодого покоління, нашої держави. Вагомий внесок у це робить Черкаська обласна організація НСКУ, яка разом з Івано-Франківською, Вінницькою, Хмельницькою, Київськими міською і обласною та іншими регіональними організаціями має у своєму творчому доробку багато цікавих і суспільно значимих справ. У цьому заслуга і цього річного лауреата премії Василя Мельниченка та нинішнього очільника краєзнавців Черкащини Валентина Лазуренка.

Про те, що вивчення і знання історії, у тому числі і регіональної, набуло особливої актуальності в умовах російсько-української війни, говорив у своєму виступі

заступник голови НСКУ Олександр Лисенко. Тому у вивченні історії рідного краю, всебічному пізнанні своєї малої батьківщини, її минулого та сучасного як складової частини історії України важливу роль має відігравати шкільна історична освіта та її важливий компонент краєзнавство.

Перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» Олег Бажан наголосив на необхідності популяризації знань про рідний край засобами друкованого слова та електронних ресурсів. Варто всіляко підтримувати ентузіастів краєзнавчого руху, які роблять важливу і суспільно значиму справу.

– Для мене ця відзнака дорога і цінна не тільки як знак визнання багаторічної праці на краєзнавчій ниві, а й тим, що вона носить ім'я людини, яка посідає особливе місце в історії збереження національної історико-культурної спадщини українського народу та організації пам'яткоохоронної роботи в Україні, – сказав, отримуючи премію, Василь Мельниченко. Він нагадав, що за ініціативи та безпосередньої участі Петра Тимофійовича Тронька створювалися музей-заповідник запорозького козацтва на Хортиці, музей української народної архітектури та побуту під відкритим небом у Пирогові. У Києві відтворювалися пам'ятки часів Русі-України – Золоті ворота, Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври та багато інших унікальних об'єктів національної культурної спадщини України. Він приділяв багато уваги історико-культурним пам'яткам Черкащини, передусім шевченківським, місцям історії козацтва на Чигиринщині. Почесний громадянин міста Канів.

Перебування делегації НСКУ на Черкащині завершилося відвідинами історичного козацького села Деньги Золотоніського району. Там голова районної організації Григорій Голиш ознайомив гостей з пам'ятними місцями села. Одне з них – Свято-Михайлівська церква, приміщення якої у 2015 році постало на місці спорудженого у 1833 році храму і зруйнованого у роки воєнничого атеїзму.

Біля неї встановлено меморіальний знак на честь святого Луки (В. Войно-Ясенецького).

Представники НСКУ вшанували пам'ять Сергія Павловича Шелухіна, який народився у селі Деньги. Славному державотворцю доби Української революції 1917–1921 рр. у селі з ініціативи місцевих краєзнавців відкрито пам'ятний знак.

\* \* \*

Серед лауреатів премії імені Петра Тронька 2024 року – очільник Конотопської районної організації НСКУ Сумської області **Шаміль Акічев**, науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею імені Олександра Лазаревського.

Усе своє трудове і творче життя Шаміль Мулламович присвятив краєзнавству. Він наполегливо і завзято досліджував історію і культуру Конотопщини та усєї Лівобережної України, брав участь у підготовці багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область». Він є автором матеріалів з історії Конотопської битви 1659 року, хронології історичних подій на Конотопщині XV–XX століть, історії освіти, культури і преси у Конотопі, топоніміки та геральдики славного своєю історією конотопського краю.

Вручаючи премію, голова НСКУ Олександр Реєнт наголосив, що внесок Шаміля Акічева у розвиток краєзнавства краю, його активна діяльність із популяризації історії Конотопщини високо оцінюють краєзнавці і колеги Сумщини та України. Свій творчий доробок – книги з історії конотопського краю лауреат премії імені Петра Тронька передав до бібліотеки Спілки, а також вручив голові НСКУ кримсько-татарський прапор як символ єдності України. Прапор віднині буде зберігатися на почесному місці в залі засідань президії Національної спілки краєзнавців України.

\* \* \*

Лауреатом премії імені Петра Тронька 2024 року став **Богдан Андрусишин** – доктор історичних наук, професор,

директор Інституту політології і права Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, член президії Національної спілки краєзнавців України.

Богдан Андрусишин впродовж багатьох років бере активну участь у роботі НСКУ: у 2012–2016 рр. був заступником голови Спілки, член редколегії наукового журналу «Краєзнавство». Автор низки публікацій, у яких висвітлюються різні аспекти історії регіонів України, акцентується увага на ролі історико-краєзнавчих досліджень у формуванні національно-історичної свідомості громадян України. До його наукових досягнень слід віднести численні рецензії на наукові видання з регіональної України, серед яких книги багатотомного видання «Реабілітовані історією», публікації товариства «Меморіал» імені Василя Стуса, та інші, окремі з яких публікувалися на шпальтах «Українського історичного журналу» та журналу «Краєзнавство».

Неодноразово був членом журі всеукраїнських олімпіад з історії. Тривалий час працював у складі колегії головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації. Свій внесок Богдан Іванович зробив і у розвиток краєзнавства своєї малої батьківщини – Тернопільщини, що знайшло відображення у низці публікацій та виступах на наукових конференціях.

Почесний краєзнавець України (2012).  
Лауреат краєзнавчої премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України (2016).

\* \* \*

Премією імені Петра Тронька 2024 року відзначена **Ірина Косило**, завідувачка інформаційно-видавничого відділу Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді.

Працюючи багато років на педагогічній ниві, Ірина Вікторівна зробила вагомий внесок у розвиток усіх напрямків позашкільної туристської і краєзнавчої діяльності, зміцненням матеріальної бази учнівського туризму і краєзнавства.

З 2004 року Ірина Косило – завідувачка відділу обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді й активно долучається до видавничої діяльності центру як автор, рецензент, експерт, редактор багатьох видань. Опублікувала низку статей з актуальних питань краєзнавства і туристсько-краєзнавчої позашкільної роботи. Вона є одним із авторів «Довідника журналу «Краєзнавець Прикарпаття», «Нарисів історії Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді» (два видання), «Літопису краєзнавців Прикарпаття», «Позашкільний туризм і краєзнавство в Україні: історія та сьогодення».

*Руслана Маньковська (м. Київ)*

## Всеукраїнський краєзнавчий форум в Києві

10 травня 2024 року в приміщенні Інституту історії України Національної академії наук України відбулася XVI Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство у викликах російсько-української війни: науково-дослідний та суспільний потенціал», присвячена 75-річчю від дня народження голови НСКУ, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта.

Очільник Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт є відомим вченим, який упродовж багатьох років займається питаннями модерної історії України, теоретичними та практичними проблемами історії та краєзнавства, питаннями теорії та методології історичної науки, історіографії, націогенезу і державотворення, соціально-економічного та політичного життя, національно-визвольних і суспільно-політичних рухів у XIX–XX ст. Він є автором понад 650 наукових публікацій, близько 60 індивідуальних та колективних монографій, ряду науково-популярних видань, енциклопедично-довідкових видань, підручників. Впродовж багатьох десятиліть Олександр Петрович активно розвиває українське краєзнавство,

Досліджує історичні аспекти дитячо-юнацького туризму і краєзнавства в Україні та на Прикарпатті.

З 2012 року Ірина Вікторівна шеф-редактор регіонального науково-методичного альманаху «Краєзнавець Прикарпаття», член правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Нагороджена грамотами департаменту освіти і науки облдержадміністрації, Міністерства освіти і науки України, подяками, грамотами Національної спілки краєзнавців України. Їй присвоєно звання «Почесний краєзнавець України» (2016).

а з 2012 року він очолив Національну спілку краєзнавців України. Його чітке новаторське бачення перспектив діяльності Спілки, енергійна її розбудова за широкої підтримки краєзнавчого загалу, засвідчують не лише про високий професіоналізм Олександра Реєнта як вченого та організатора громадського руху, але й про позитивні тенденції у розвитку українського краєзнавства на сучасному етапі в складних умовах воєнного часу.

Організаторами всеукраїнського зібрання виступили Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Національна спілка краєзнавців України, Міжвідомча координаційна рада з питань краєзнавства при Президії НАН України, Інститут історії України НАН України та регіональні організації НСКУ. У роботі конференції взяли участь 146 учасників з усіх регіонів України. Також були присутні представники вищих органів державної влади, ректори університетів, освітяни, історики, пам'яткоохоронці, музейники, бібліотечні, архівні працівники та краєзнавці.

Краєзнавчий форум урочисто відкрив голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт. Учений під-



креслив актуальність обраної тематики заходу, зупинився на діяльності регіональних осередків НСКУ в умовах російсько-української війни, означив проблеми, пов'язані з сучасними реаліями та наголосив на тісній взаємодії українського суспільства та краєзнавства на сучасному етапі.

З вітальним словом до учасників конференції звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Смолій. Він відзначив вагомий внесок очільника Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта у розвиток українського краєзнавства, підкреслив його риси як організатора, реформатора, який користується високим авторитетом та глибокою повагою колег, вмінням бачити перспективу справи та обирати ефективні методи для успішної її реалізації, налагоджувати зв'язки з партнерами, ініціювати та доводити до логічного завершення розпочаті проекти.

Привітали учасників конференції директор Департаменту культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України Мар'яна Томин, ректор Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, доктор політичних наук, професор Ігор Цепенда, ректор Університету Григорія Сковороди в Переяславі, доктор історичних наук, професор Віталій Коцур, заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації Олександр Шамрай, керівники підрозділів закладів вищої освіти, директори музейних закладів та бібліотечних установ України.

З доповідями про виклики та розвиток краєзнавства в умовах російсько-української війни виступили заступник голови НСКУ, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Олександр Лисенко, голови регіональних організацій Спілки Сергій Гальчак (Вінницька область), Михайло Косило (Івано-Франківська область), Павло Скавронський (Житомирська область), Валерій Романько (Донецька область), Олександр Тригуб (Миколаївська область), Валентин

Лазуренко (Черкаська область), Юрій Телячий (Хмельницька область), Олександр Гончаров (Київ), Григорій Савченко (Київська область), Олександр Коваленко (Чернігівська область), Станіслав Аржевітін (Закарпатська область). Доповідачі зупинилися на важливих питаннях діяльності регіональних осередків під час воєнного стану, обговорили подальші перспективи розвитку краєзнавчого руху в Україні.

Робота конференції була спрямована за наступними тематичними напрямками: «Олександр Реєнт – український історик, краєзнавець, громадський діяч, організатор науки та краєзнавчого руху»; «Вітчизняне краєзнавство в умовах війни РФ проти України: нові виклики і завдання, збереження історико-культурної спадщини»; «Сучасне краєзнавство: роль в українському культурному просторі та специфіка діяльності в часи російсько-української війни»; «Дослідницькі практики в краєзнавстві: актуальні питання воєнного часу» та «Краєзнавство в міждисциплінарному науковому полі: інноваційні підходи». Виступи, дискусії, обговорення та репліки з актуальних питань були ознакою зацікавленості темою наукової історико-краєзнавчої конференції. Матеріали конференції будуть опубліковані і представлені широкій громадськості окремим виданням.

На пленарному засіданні почесними нагородами – Подяками, Грамотами та Почесними грамотами Національної спілки краєзнавців України – були відзначені представники обласних організацій Спілки, активні учасники краєзнавчого руху.

Під час роботи краєзнавчого форуму працювали три тематичні краєзнавчі виставки, підготовлені співробітниками Національної історичної бібліотеки України та Національного музею народної архітектури та побуту України, а також членами Президії Національної спілки краєзнавців України, присвячені творчій діяльності Олександра Реєнта та широкому краєзнавчому доробку дослідників рідного краю з усіх регіонів України.

*Тарас Нагайко (м. Переяслав)*

## У Переяславі відбувся XIII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання»

23 жовтня 2024 року в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі втринадцяте пройшов Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання». Цей традиційний захід щороку об'єднує когорту людей відданих вивченню та збереженню нашої культурної спадщини. Завдяки цьому зібранню, яке традиційно приймає у своїх стінах Переяславський університет разом з постійним співorganizаторами – Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав» та Національною спілкою краєзнавців України, – діячі культури, науковці, митці, освітяни, студентська молодь та широка громадськість мають нагоду вшанувати пам'ять відомого музейного діяча Героя України Михайла Івановича Сікорського (1923–2011).

Урочиста частина цього річного форуму відбулася у конференц-залі імені Василя Сухомлинського. На початку прозвучав Державний Гімн України, після чого усі присутні вшанували пам'ять полеглих співгромадян у російсько-українській війні. Вже традиційно перед початком його роботи на тлі звучання пісні «Сіла птаха» відбулася демонстрація світлин та відеофрагментів з зображенням М. І. Сікорського.

З вітальними промовами до учасників цього річних «Сікорських читань» звернувся: ректор університету доктор історичних наук, кандидат політичних наук, професор, почесний краєзнавець України Віталій Коцур, голова організаційного комітету форуму, доктор історичних наук, професор, академік НАПН України, заслужений працівник освіти України, заступник голови Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України Віктор Коцур, голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України Олександр Реєнт, генеральний директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук, доцент Олексій Лукашевич, заступник

міського голови м. Переяслав Оксана Степаненко. У своїх виступах вони підкреслили значення постаті Михайла Сікорського для сучасників та нащадків, наголосили на важливості вивчення та збереження зібраного ним спадку, вказали на перспективи подальшого розвитку історико-культурної галузі.

Починаючи з 2012 року щорічно в межах форуму відбувається вручення Премії імені Героя України Михайла Івановича Сікорського Національної спілки краєзнавців України. Лауреатами XII форуму стали двоє осіб.

**Куций Степан Юхимович**, скульптор, член Національної спілки художників України (1989), заслужений художник України (2007), Почесний громадянин міста Переяслава (2012). Працює в галузі монументальної, станкової та декоративної скульптури, місто Київ. У 1977 році закінчив Ужгородське училище прикладного мистецтва, 1982 року – Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва (нині Львівська академія мистецтв). Упродовж 1983–1990 рр. – керівник народної студії образотворчого мистецтва в Переяславі. З 1984 року є учасником багатьох мистецьких виставок. Упродовж 1991–2020 рр. – директор Переяславської дитячої художньої школи. З 1993 р. працював викладачем кафедри мистецьких дисциплін ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Степан Куций – учасник скульптурних симпозіумів у Харкові, Вінниці, Хмельницькому, Києві, Тернополі, містах Пайде (Естонія), Дзінтарі (Латвія). Значна кількість творів митця присвячена образам та видатним постатям, що пов'язані з Україною та Переяславщиною, – ним створено галерею скульптурних погрудь визначних діячів, що здійснили помітний вплив на вітчизняну історію та культуру. Вони представлені в екстер'єрі міста Переяслав. Низка робіт експонується в Національному

історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» та Університеті Григорія Сковороди в Переяславі. Також твори С. Ю. Куцого зберігаються в музеях України: Хмельницький художній музей, Кременецький художній музей, Черкаський художній музей, Запорізький художній музей, Чигиринський історико-культурний заповідник та закордоном. Зокрема, у містах Бітола (Республіка Македонія), Пайде (Естонія).

Куций С. Ю. є співавтором і розробником художнього проекту сучасного герба та прапора м. Переяслава. У 2023 році до 100-річчя Героя України М. І. Сікорського ним було створено його пам'ятник та бронзовий портретний рельєф.

**Цепенда Ігор Євгенович**, ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор. У 1996–1999 та 2002–2006 рр. – на дипломатичній роботі в Республіці Польща. Автор понад 70 наукових публікацій з історії українсько-польських відносин ХХ століття та сучасних двосторонніх взаємин України і Польщі.

Очолований Ігорем Цепендою з 2012 року університет утвердився в освітньому просторі як сучасний науково-освітній центр України з розвиненою інфраструктурою забезпечення навчального процесу і наукових досліджень, яким системність знань, комплексне поєднання науки та інноваційних технологій, постійний творчий пошук і багатогранність міжнародних зв'язків. Ігор Євгенович докладає багато зусиль до зміцнення навчально-матеріальної бази та кадрового потенціалу університету.

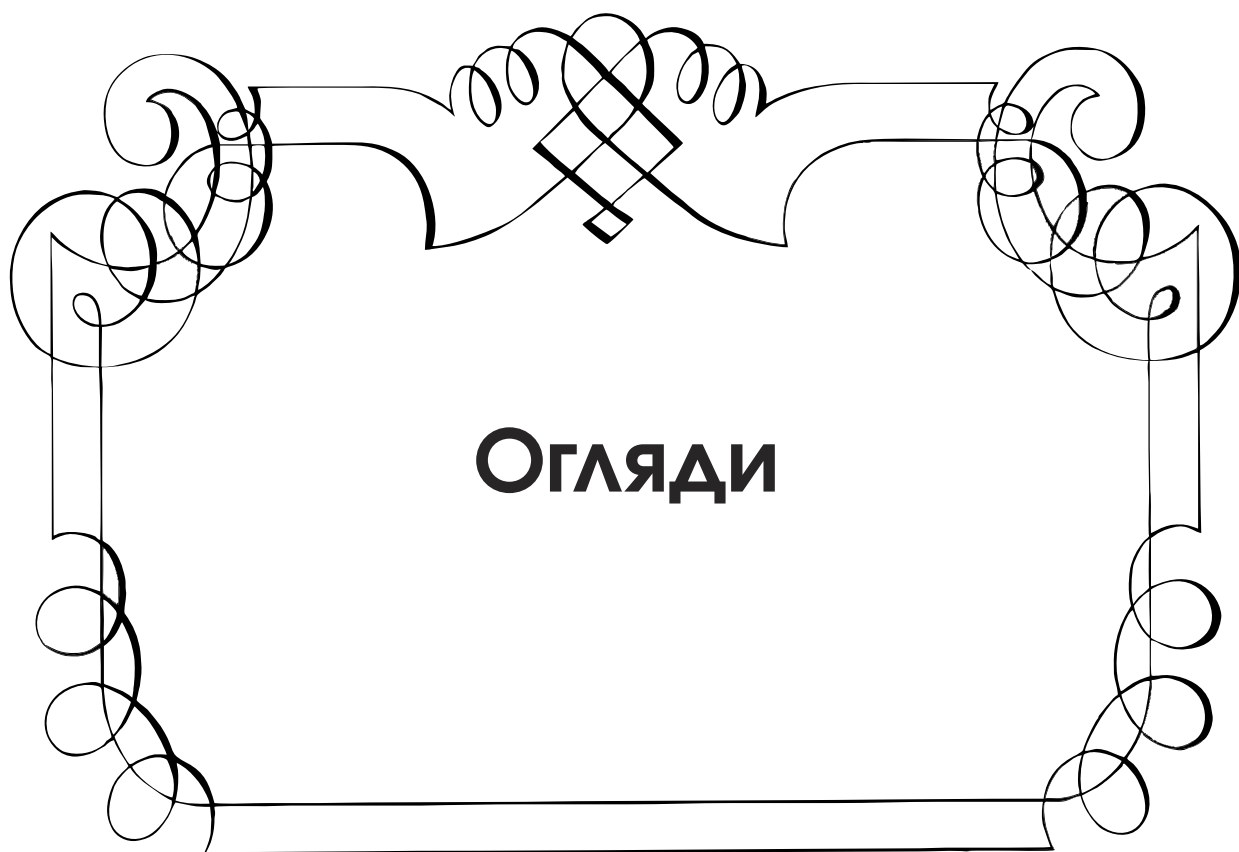
Приділяє велику увагу розвитку гуманітарного напрямку діяльності закладу освіти і, зокрема, історико-краєзнавчого. В університеті здійснюються комплексні дослідження історії Прикарпаття, проводяться міжнародні, всеукраїнські та регіональні науково-практичні конференції та інші наукові заходи.

Головним науковим майданчиком форуму у Переяславі стала I Всеукраїнська наукова конференція «Україна в культурно-історичних процесах минулого і сьогодення». Цей формат є цьогорічним нововведенням, що змінив круглий стіл

«Краєзнавство Переяславщини: події, проблеми, постаті», який відбувався у межах зібрання, починаючи з 2013 року. Відповідну тему співorganizаторами було запропоновано не випадково, адже відомо, що перша писемна згадка етноніму «Україна», яка відноситься до 1187 р., безпосередньо пов'язана саме з Переяславом.

До участі в конференції заявилися 115 учасників, доповіді яких було розділено на пленарне та 5 секційних засідань за напрямками: «Історія та археологія», «Краєзнавство», «Етнологія, культурологія та релігієзнавство» «Музейна справа та пам'яткознавство». З нагоди 65-річчя академіка Віктора Коцура одна із секцій була присвячена його постаті – «Академік Віктор Коцур – талановитий вчений, педагог, громадський діяч». Загалом до програми було подано 107 тем доповідей і повідомлень. Їх географія охопила міста: Переяслав, Київ, Ізмаїл, Черкаси, Кропивницький, Рівне та Кам'янець-Подільський. Представницький рівень конференції засвідчила участь у її роботі 16 докторів та 42 кандидати наук.

Також учасники та гості цьогорічних «Сікорських читань» мали нагоду ознайомитися з багатьма мистецькими та іншими творчими проектами, що сформували спільний культурно-науковий простір. Зокрема організаторами було підготовлено музичну програму «Чудотворцю музейної справи», презентацію художніх робіт «Мистецький вернісаж»: творчі виставки «Мальовнича Україна. Етюди Переяслава» (Роман Мотузок), «Світ стародавнього мистецтва Переяславщини: виставка народних рушників, традиційної української хустки та кераміки» (Ольга Стрілець, Марта Генесіран), «Гармонія народних орнаментів регіонів України» (Оксана Лебедева, Віктор Смірнов), «Техніки плетіння в сучасному етнодизайні» (Інна Рубан), «Мистецтво української ляльки-мотанки» (Олена Хайнюк), книжкова виставка «Краєзнавство Переяславщини» (Ольга Шкира), виставково-презентаційний проєкт «Простір особистості»: книжкова виставка «Наукові обрії В. П. Коцура» (Інна Корж), творча інсталяція «Музейний всесвіт Михайла Сікорського» (Ольга Шкира).



**Валентин Лазуренко** (м.Черкаси)

доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, голова Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, проректор Черкаського державного технологічного університету  
E-mail: v.lazurenko76@gmail.com  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

## Дослідження з історії бібліотечної справи на Черкащині

*Рец. на: Бугаєнко К. С. Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення: історико-краєзнавчий нарис. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2023. 172 с.*

Бібліотеки – це те національно-просвітницьке середовище, через яке проходить у молодому віці кожна людина, незалежно від того, ким і якою стане вона у майбутньому. За великим рахунком, бібліотеки – це один із потужних механізмів реалізації культурної політики держави.

Я мав унікальну нагоду – від часу свого народження до закінчення Суботівської середньої школи, що на Чигиринщині (1993) – так би мовити, «виростати в бібліотеці». Моя мама – Євдокія Лазуренко, 47 років пропрацювала у Суботівській сільській бібліотеці директоркою. У ті вже не близькі 1970–1990-ті роки це була один із передових бібліотечних закладів з краєзнавчої роботи на Черкащині; до речі, про її роботу згадується у цьому виданні (с. 90).

Ще й досі постають у пам'яті ті краєзнавчі вечори, творчі зустрічі, огляди літератури, виступи перед працівниками сільського господарства села, які проводила моя мати. Мабуть, це й спрацювало в позитиві на мене, що я після закінчення школи продовжив навчання саме на історичному факультеті Черкаського, нині національного університету імені Богдана Хмельницького. Бібліотека прищепила мені любов до пізнання рідного краю, до рідної землі, до рідної Батьківщини – до України.

Тому я із великим задоволенням сприйняв пропозицію написати рецензію на науково-популярне видання «Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до

сьогодення: історико-краєзнавчий нарис», яке вийшло з-під пера Клавдії Сергіївни Бугаєнко. Приємно констатувати, що це перше видання, в якому висвітлюється історія розвитку бібліотечної справи та становлення бібліотек окремого регіону – Черкащини.

З книги дізнаємося, що в часи Української козацької держави у своїй замиській резиденції в Суботові гетьман Богдан Хмельницький в середині XVII ст. зібрав велику на той час бібліотеку (с. 17).

Велику бібліотеку було створено у першій міністерській Черкаській чоловічій гімназії (відкрита у 1880 р. як прогімназія). Певна частина цінних видань цієї бібліотеки збереглася й після закриття гімназії в 1920 р., а книги були передані до бібліотеки щойно відкритого Черкаського інституту народної освіти (с. 29).

Вагомий внесок у бачення стратегії бібліотечного комплектування на теренах Черкащини зробив Василь Липківський, творець і перший митрополит Київський і всієї України відродженої 1921 р. Української Автокефальної Православної



Церкви, який у 1890 р. як кандидат богослов'я працював у черкаській чоловічій прогімназії. В архівах зберігається виклад його виступу на педраді цього закладу освіти щодо комплектування бібліотеки, зокрема книгами зі свого предмета (закон Божий), з використанням диференційованого підходу, залежно від віку: для учнів молодшого віку – книги простого викладу; для середнього – складніші твори з питань віри й моральності, історії; для учнів старшого віку він хотів бачити в бібліотеці книги з філософії, церковно-історичні монографії (с. 29).

Сплеск розвитку бібліотечної справи на Черкащині відбувся наприкінці ХІХ ст. Цьому сприяли ліберальні реформи, в ході яких створювались передумови для розвитку бібліотек на теренах Черкащини. Окрім книгозбірень навчальних закладів, доступ до яких був обмежений для населення, почало більше з'являтися загальнодоступних публічних бібліотек, утримуваних державним коштом, органами місцевого самоврядування, а також бібліотек громадських організацій і товариств (народні, безкоштовні) – при народних клубах, народних домах. Тут слід відзначити, що переважну більшість публічних громадських бібліотек на Черкащині було відкрито у повітових містах за ініціативи прогресивних українських громадських діячів та інтелігенції, громадських об'єднань. Одними з перших публічні громадські бібліотеки запрацювали в Каневі (1877), Таганчі (1888), Чигирині (1894), Умані (1895). На початку ХХ ст. на вимогу прогресивної інтелігенції було відкрито громадську бібліотеку й у Черкасах (с. 33).

На початку ХХ ст. на Черкащині безкоштовні бібліотеки-читальні для народу засновували Товариства грамотності. Цікавим і повчальним, особливо для сьогодення (коли відкриваються торговельно-розважальні заклади і водночас закривається багато бібліотек, а книги знищуються!) є той факт, що на початок ХХ ст. на Черкащині повітовими комітетами піклування про народну тверезість

у населених пунктах відкривались чайні, а при них – і бібліотеки-читальні, які слугували «цілям відвернення населення від пияцтва». Наприклад, бібліотекарі Уманського повіту звітували, що такі бібліотеки-читальні «...досить охоче відвідуються народом і книги розбираються всі, при чому відчувається навіть недостаток в них» (с. 48).

Помітну роль у створенні мережі народних бібліотек та популяризації української книги на Черкащині відіграло товариство «Просвіта».

Установлення радянської влади в Україні у 1920-х рр. супроводжувалось націоналізацією бібліотек усіх типів та ліквідацією недержавних. Цікавою формою бібліотечної роботи на Черкащині, особливо в Уманському повіті, стала робота пересувних фургонних бібліотек, які доставляли виділену шефськими організаціями літературу та плакати в села, а також червоноармійцям для організації культмасових заходів.

Радянська влада, розуміючи потужну ідеологічну роль бібліотек у насадженні комуністичних ідеалів життя, всіляко сприяла розбудові бібліотечної мережі. Протягом 1923–1935 рр. районні бібліотеки були відкриті у Драбові, Жашкові, Лисянці, Монастирищі, Тальному, Христинівці, Чорнобаї. Вони функціонували як центральні, надаючи інструктивно-методичну, консультаційну допомогу бібліотекам району, забезпечували обслуговування шляхом організації «пересувок» у колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях.

Зі сторінок цього видання дізнаємось про те, що хвиля політичних репресій у 1930-х рр. не оминула і бібліотечних працівників, чимало з яких було страчено, заслано або звільнено з роботи. Чимало засуджено за сфабрикованими звинуваченнями. документами, як, наприклад, завідувач технічної бібліотеки залізничної станції ім. Т. Шевченка С. Зимній чи бібліотекар Черкаської районної бібліотеки Л. Анімпадницький. У виданні справедливо робиться висновок про те, що така

репресивна політика вимагала від бібліотечних працівників виконання пропагандистської функції, що сприяла посиленню ідеологічного впливу на читацький попит (с. 61).

Напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на Черкащині діяло 972 бібліотеки, значну частину з яких в роки війни за наказом нацистського командування було знищено і пограбовано, а приміщення використовувались для господарських і військових потреб. Як свідчать архівні дані, працівники бібліотек і населення, ризикуючи життям, самовіддано намагались врятувати бібліотечні фонди від нацистського варварства, переховуючи частину книг, а після війни – повертали. Так, завдяки самовідданій праці М. Скоркіної, бібліотекарки на той час Черкаського педінституту, були врятовані цінні та рідкісні видання, які вона в часи нацистської окупації, не залишивши бібліотеку, оберігала (с. 62).

По завершенню війни на Черкащині, попри труднощі, бібліотечне обслуговування населення почало відновлюватися. На кінець 1949 р. у Черкасах функціонувало 45 бібліотек різних відомств. У 1950–1951 рр. на Черкащині діяло 1140 масових бібліотек (с. 68).

З утворенням у січні 1954 р. Черкаської області бібліотечна галузь розглядалася як складова її соціально-економічного та культурного розвитку. Проводилася робота з розширення мережі бібліотек. У новоствореній області діяло 1194 районні, міські, сільські, колгоспні, технічні та профспілкові бібліотеки, було побудовано ряд нових бібліотечних приміщень. Було створено обласні бібліотеки: для дорослих, для дітей та юнацтва (квітень 1954 р.) (с. 69). Їх історія гарно виписана на сторінках видання.

У 1950–1960-ті рр. розширювалася мережа масових і відомчих бібліотек області. Вагому роль у розбудові бібліотечної справи відігравали колгоспи.

Але найбільш інтенсивним розвитком бібліотечної галузі Черкащини став період 1970-х – першої половина 1980-х рр.

Станом на 1970 р. в області діяло 850 державних бібліотек, повністю була завершена робота з упорядкування мережі бібліотек та значно покращилась матеріально-технічна база бібліотечних закладів. Нові типові приміщення було побудовано для Золотоніської, Христинівської, Катеринопільської, Монастирищенської, Жашківської, Кам'янської районних бібліотек. У грудні 1976 р. у м. Черкаси було створено обласну бібліотеку для юнацтва на базі міської юнацької, якій у 2000 р. присвоєно ім'я Василя Симоненка (с. 81–88).

Центром координації бібліотечної роботи в області була і залишається Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка. Впродовж 36 років (з 1986 р.) її очолювала Лілія Капкаєва, заслужений працівник культури України, яка чимало зробила для розвитку бібліотечної справи в області. Із 2022 р. на посаді директора її змінила фаховий бібліотекар нового покоління Людмила Дядик.

Автор книги зазначає, що сьогодення диктує нові підходи та форми бібліотечної роботи. Поширеним на Черкащині став бібліотуризм як форма краєзнавчої роботи бібліотек. Триває процес інформатизації бібліотек. Однією з перших в Україні почала запроваджувати новітні інформаційні технології та створювати власні електронні інформаційні ресурси саме Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка.

Статистика засвідчує скорочення в останнє десятиліття кількості бібліотек. Якщо станом на 2014 р. в області нараховувалось 740 бібліотек системи Міністерства культури України (с. 107), то у 2022 р. мережа бібліотек становила 654 заклади (с. 108). Тобто за цей час припинили своє існування 86 бібліотек.

Цілком погоджуємось із констатацією наведених у книзі К. Бугаєнко фактів із сьогодення про те, що з утворенням перших територіальних громад на Черкащині виникли перешкоди, пов'язані з фінансовими можливостями місцевих бюджетів,

тобто з їх економічною неспроможністю утримувати необхідну кількість закладів культури. Подекуди проявилось нерозуміння окремими представниками органів місцевого самоврядування важливості збереження бібліотек, що призвело до прийняття поспішних і необґрунтованих рішень щодо їх ліквідації, зокрема дитячих і юнацьких підрозділів. За цих умов мережа бібліотек зменшилася, що негативно вплинуло на наданні бібліотечних послуг членам громад і не сприяє розвитку інтелектуальних і творчих здібностей дітей і підлітків.

На сторінках книги читач знайде інформацію про роботу бібліотек Черкащини в умовах пандемії корона вірусу COVID-19 і про досвід роботи бібліотек в реаліях російсько-української війни, активна фаза якої розпочалась 24 лютого 2022 р. На протидію російському інформаційному наративу, бібліотеки Черкащини розгорнули потужний бібліотечно-інформаційний спротив.

Привертають увагу розділи книги, присвячені науковим бібліотекам закладів вищої освіти Черкащини – Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; Уманського національного університету садівництва; Уманського педагогічного університету імені Павла Тичини; Черкаського державного технологічного університету та діяльності утвореної у 2010 р. на Черкащині громадської організації «Черкаське обласне відділення Української бібліотечної асоціації» (с. 117–130).

Значно посилюють книгу сюжети про подвижників бібліотечної справи на

Черкащині. Це такі вчені-книгознавці, бібліотекознавці, бібліографи, що народилися або проживали на Черкащині. Серед них – уродженець м. Канів Йосип Баренбаум – книгознавець, доктор філологічних наук; уродженець с. Вільховець Звенигородського району Лев Биковський – український бібліограф, бібліотекознавець; уродженець с. Колодисте Звенигородського повіту Київської губернії Василь Доманицький – літературознавець, критик, перекладач, фольклорист, історик, археолог, бібліограф; уродженець с. Пальчик на Катеринопільщині Сергій Єфремов – публіцист, літературознавець, критик, бібліограф, політичний і державний діяч; Михайло Комаров – історик, бібліограф, етнограф, філолог, критик, громадський діяч; уродженець с. Дмитрушки Уманського району Єфрем Кравченко – український бібліограф та бібліотекознавець; Агатангел Кримський – український історик, сходознавець, мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, письменник, перекладач; уродженець хутора Тимківщина (нині с. Богуславець Золотоніського району) Михайло Максимович – історик, природознавець, мовознавець, бібліограф, археолог, фольклорист, етнограф, літературознавець; уродженець с. Малі Канівці на Чорнобаївщині Михайло Драй-Хмара (с. 132–148). На сучасному етапі національного та духовного відродження нашої держави наукова спадщина цих непересічних особистостей є актуальною та важливою.



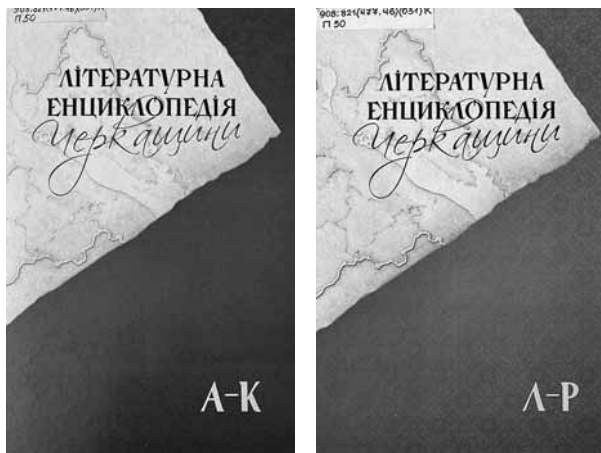
**Лариса Лисиця** (м. Черкаси),

кандидатка історичних наук, доцентка  
кафедри археології та спеціальних галузей  
історичної науки Черкаського національного  
університету імені Богдана Хмельницького  
E-mail: lorlus@ukr.net  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

## Енциклопедичне видання з літературного краєзнавства

Рец. на: Поліщук В. Літературна енциклопедія Черкащини. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2020. Т. 1. А–К. 668 с. ; Т. 2. Л–Р. 428 с.

Повноцінне дослідження історії й сьогодення рідного краю неможливе без звернення до реконструкції літературних процесів. Відтак, дедалі поважніше місце у регіоналістиці посідає літературне краєзнавство, яке перетворилося в цілком самодостатню наукову галузь. Досі воно було репрезентовано статтями й окремими тематичними книгами, а віднедавна його скарбниця дістала гідне поповнення у вигляді універсального енциклопедичного видання. Йдеться про два томи «Літературної енциклопедії Черкащини» (далі в тексті – ЛЕЧ) – перше такого штибу й обсягу видання в Україні.



Загальновідомо, що енциклопедичні видання мають найвищий рівень інформативності, всеохопності й компактності подачі матеріалів, а тому їхня підготовка вирізняється великою трудомісткістю й тяглістю в часі. Зазвичай енциклопедія – це плід багаторічної праці чималих авторсько-редакційних колективів, члени яких репрезентують різні напрями знань.

В нашому випадку зустрічаємо своєрідний виняток із усталеного: ЛЕЧ належить перу одного автора-укладача – Володимира Поліщука. Аби збагнути цей видавничий феномен, звернемося до стислої характеристики творця цього унікального проекту та окреслимо непростий шлях його реалізації.

В. Поліщук є знаним в Україні та за її межами літературознавцем, автором понад 850 наукових та публіцистичних праць, доктором філологічних наук, професором, завідувачем кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Окрім цього, професор упродовж кількох останніх років очолює обласну організацію НСПУ й це стало додатковим мотивом створення ним регіональної енциклопедії. Не зайве зазначити й те, що його літературознавчі заслуги пошановано 10-ма (!) літературними преміями. Окреслене вище дає підстави стверджувати, що В. Поліщук, володіючи енциклопедичними знаннями й дивовижним працелюбством та нагромадивши неабиякий дослідницький досвід був функціонально готовий для реалізації непростого проекту, який за традицією під силу цілому колективу.

Як зізнається сам автор, це енциклопедичне видання визрівало упродовж трьох десятиліть і, звісно, йому передувала підготовка багатьох тематично-змістових апробаційних праць. Літературним краєзнавством В. Поліщук захопився ще від 1980-х років, коли перебував у статусі аспіранта Інституту літератури ім. Т. Шев-

ченка АН України. Невдовзі з'явилися його перші статті, присвячені літературним процесам на Черкащині, а згодом – і малоформатні видання з цієї проблематики, які носили вже інформаційно-загальноючий характер. У їхньому числі – брошури «Черкащина літературна» (1990), «Література рідного краю в школах Черкащини» (1990), «Від Мономаха до Сковороди» (1995). Вагомим кроком до створення майбутньої енциклопедії стала книга В. Поліщука «Черкащина літературна» (2001), в якій уперше подана стисла інформація про письменників Черкаського краю, підручник для студентів-філологів «Література рідного краю», а також низка глибоких розвідок В. Поліщука про незаслужено призабутих чи репресованих літературних достойників-краян, які увінчалися виданням кількох книг (наприклад, «Вінок лавровий, вінок терновий: Репресовані письменники Черкащини», 2000; «Під прапором неба», 2000; «Про класиків, неокласиків і сучасників», 2007; «Слово до високих літ», 2018).

Стала в пригоді й організована професором діяльницько-пошукова акція, пов'язана зі створенням в університеті авторського музею «Літературна Черкащина», в шести тематичних залах якого відтворено історію красного письменства Шевченкового краю від киеворуської доби до початку ХХІ ст. Цей музеєтворчий проєкт остаточно упевнив В. Поліщука в актуальності підготовки відповідного енциклопедичного видання. Принагідно зазначимо, що його наполегливо переконував щодо своєчасності такого видавничого кроку й відомий письменник новітньої доби, Шевченківський лауреат Михайло Слабошпицький (він, до речі, родом із Черкащини).

Як і належить, безпосередньому укладанню енциклопедії передувала доволі копітка підготовча робота, пов'язана із формуванням концепції, методології й методичного інструментарію, а надто – формулювання відповідних тематичних гасел. Принципи відбору матеріалів значною мірою зорієнтовано на формально-змістове наповнення за зразком попе-

редніх літературних енциклопедій загального характеру. Йдеться, насамперед, про такі видання, як «Українська літературна енциклопедія», «Літературознавча енциклопедія» (укл. Ю. Ковалів) та «Шевченківська енциклопедія». Чітко визначений автором алгоритм і принципи пошуково-відбіркової роботи значною мірою й забезпечили успіх реалізації непростого мега-проєкту.

Згідно вимогам до енциклопедичних видань, усі матеріали ЛЕЧ розташовано за абеткою (Т. 1 – А-К; Т. 2. – Л-Р). Хронологічно вони охоплюють усі етапи літературної історії черкаського краю (в його нинішніх територіальних межах, як області України). Рецензоване видання містить у своїй структурі практично все, що стосується (чи якось дотичне) до літературних процесів краю: персоналії (поети, письменники, драматурги, видавці, літературознавці, фольклористи, літературні критики), літературні явища, літературознавчі поняття тощо. Зупинимось детальніше на змістовому наповненні цього енциклопедичного видання.

Почнемо з персоналій, адже саме ця інформація в ЛЕЧ виразно переважає інші. Аби уникнути зайвих запитань, автор чітко окреслив принцип їхнього відбору: мінімальним приводом для включення тієї чи іншої постаті в енциклопедію є видрук бодай однієї книги творів чи літературознавчих праць. При цьому до ЛЕЧ внесено фахову інформацію про найрізноманітніші суб'єкти літературної творчості. Зокрема, зі сторінок енциклопедії читач почерпне найважливіші дані про письменників, фольклористів, літературознавців, які є уродженцями Черкащини (наприклад, Микола Негода, Юхим Гедзь, Степан Бен) чи генеалогічно пов'язані з краєм (наприклад, Людмила Старицька-Черняхівська, Ігор Логоза, Віталій Коротич). Питоме місце займає й інформація про народжених в інших краях літераторів, доля й творчість котрих більшою чи меншою мірою пов'язана із Шевченковим краєм (наприклад, Василь Симоненко, Василь Захарченко), а також про тих, які в різні часи відвідували Черкащину (на-

приклад, Жан-Поль Сартр, Расул Гамзатов). Серед персоналій – зарубіжні письменники, твори яких перекладали наші земляки (наприклад, Теодор Драйзер, Генріх Гейне, Генрік Сенкевич), майстри слова зарубіжжя, які стали перекладачами творів черкащан (наприклад, Ярослав Івашкевич, Ебергард Райснер, Яніс Райніс), історичні діячі, які стали героями художніх чи документальних творів (наприклад, Богдан Хмельницький, Северин Наливайко, про яких писали наші земляки Михайло Старицький, Іван Ле та ін.).

Звертає на себе увагу широко й різногранно поданий шевченківський аспект інформаційного контенту. Та це й не дивно, адже професор В. Поліщук уже впродовж багатьох років очолює відомий в Україні університетський центр шевченкознавчих досліджень та очолює редколегію наукового щорічника «Шевченків світ».

Зацікавлений читач знайде на сторінках цього об'ємного видання й вичерпну інформацію, пов'язану з фольклористикою: різножанрові тексти усної народної творчості, записані на Черкащині, тлумачення відповідних дефініцій тощо. Не оминув відомий літературний краєзнавець і різноманітних топонімів (зокрема, ойконімів і гідронімів), які безпосереднім чином стосуються життєвих шляхів письменників чи знайшли своє чільне місце на сторінках їхніх творів.

Звісно, творчість не може успішно функціонувати поза оприлюдненням її результатів у друкованих чи електронних виданнях. Тому в енциклопедії знаходимо й інформацію про черкаські видавництва й друкарні, а також про медійні й літературні видання, на шпальтах яких публікувалися художні твори чи їхні уривки.

Автор-укладач належну увагу приділив і меморіальному аспекту цього багатогранного тематичного напрямку. Чимало матеріалів ЛЕЧ присвячено опису літературних музеїв (як державних, так і народних) та різноманітних об'єктів монументальної пам'яті (пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних стел, письменницьких могил та ін.).

Усебічно відображені також і різноманітні форми пошанування духовних звитяг літераторів, зокрема, літературні та літературно-мистецькі премії, конкурси тощо. У другому томі автор укладач подає вичерпні списки лауреатів різноманітних літературних премій, що значно увиразнює й поглиблює інформацію в цьому сегменті.

Узагальнюючи викладене, акцентуємо увагу на масштабності й об'ємності цього видання. За нашими підрахунками загалом у двох томах ЛЕЧ вміщено понад 3420 статей. З них персоналіям присвячено 1908 статей, літературним процесам – 960, літературним і медійним виданням – 430, топонімам – 325, а тлумаченню різних літературних дефініцій – понад 300.

До позитивних рис видання слід віднести і його належне лінгвістичне оформлення, а відтак і високий рівень доступності й читальності. Доволі інформативно виглядає й бібліографічна складова, яка містить як назви основних творів персоналій, так і посилання на джерела інформації. Текст супроводжують переважно портретні світлини, які сприяють візуалізації поданої інформації.

Даючи високу оцінку рецензованому виданню, дозволимо собі висловити й окремі рекомендації його авторіві-укладачеві. На нашу думку, воно значно б виграло, аби було доповнене науково-довідковими матеріалами, зокрема іменним та географічним покажчиками, а також анотацією англійською мовою.

Утім вказане ні в якій мірі не знижує воістину унікальний результат роботи справжнього ентузіаста літературного краєзнавства, який подарував рідному краю й Україні видання високого інформаційного й виховного потенціалу. Літературна енциклопедія Черкащини адресована суб'єктам освітнього процесу вишів і загальноосвітніх шкіл, науковцям, краєзнавцям, а також усім небайдужим до вивчення драматичної літературної історії України. Будемо з нетерпінням чекати на вихід завершального, третього тому ЛЕЧ, над яким нині невтомно працює В. Поліщук.

**Наталія Степанова** (м. Черкаси)  
кандидатка філософських наук, доцентка  
кафедри дошкільної та спеціальної освіти  
Черкаського національного університету  
імені Богдана Хмельницького  
E-mail: [Stepanova76@ukr.net](mailto:Stepanova76@ukr.net)  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6842-629X>

## Історичні оповідання для наймолодших

Рец. на: Лазуренко Є., Лазуренко В. *Дитячі подорожі до історичного Суботова* [оповідання]. Черкаси : Вид. ФОП Гордієнко Є.І., 2023. 60 с.



Наскільки сьогодні важливим є приклад родини й батьків у вихованні дітей! Пунктуаційні правила в цьому реченні виходять за рамки правил – тут має бути не знак запитання, а оклику, бо відповідь очевидна. Насправді, роль сім'ї в вихованні дітей не можна перебільшити чи зменшити. Саме сімейні цінності є фундаментом процесу виховання. У сім'ї закладаються основи добра, любові, турботи, поваги, щирості, навіть гідності й національної ідентичності. Батьки для дітей є першими «зразками» й «прикладами» як турбуватися про ближнього, бути милосердним, любити рідний край, без пафосу, перебільшень, натомість щиро, по-справжньому, з почуттям гордості й відданості.

У 2024 році вийшла в світ збірка оповідань «Дитячі подорожі до історичного Суботова». Її авторами є Євген та Валентин Лазуренки, син і тато. Але насправді до видання цієї книжки дотична вся сім'я – донька Мілана взяла на себе роль ілюстратора, а мама – оберігала спокій рідних і надихала на творчість.

Ця збірка є справді цінною в світі дитячої художньої літератури, оскільки оповідання написані для дітей, самою дитиною й ілюстровані дитячими малюнками. До честі авторів, вони розповідають про відвідини села, звідки родом тато Валентин – Суботова, що на Чигиринщині Черкаської області. Про це село знає вся Україна, так як це місце козацької слави – тут був родинний маєток сім'ї Хмельницьких, до наших днів залишилися славно відомі історичні пам'ятки Ільїнська церква та три криниці й багато цікавих місць, де можна зупинитися й познайомитися з історією, культурою, духовністю українського народу. Важливо, що дитина рідною (українською) мовою розповідає про цікаві місця, куди їх водив тато, дідусь, ділиться своїми враженнями, захопленнями, переживаннями. З педагогічної точки зору, це є один із найдієвіших прийомів – навчання власним прикладом, який може стати чудовою мотивацією для інших.

«Дитячі подорожі до історичного Суботова» – це один із найкращих прикладів сімейного виховного проекту, коли залучені всі члени сім'ї, кожний виконує

свою частину колективної роботи й є прекрасний результат – видана збірка.

Сучасна освітня парадигма містить в основі педагогіку партнерства. Надзвичайно важливо, в яких умовах зростає дитина, які цінності їй прищеплюють, на що в родині звертають увагу, що є головним, нормою, прикладом. Працюючи в освітній сфері майже 30 років, без перебільшень можу сказати, що бачила різні сім'ї, стилі виховання, впливи на дітей. Але залишаюся прихильницею тих думок, що виховання дітей є справою сімейною, родинною. Якщо дитина зростає в мирі, злагоді, гармонії, а батьки є прикладом унормованої поведінки, ціннісних ставлень, пошановувачами звичаїв і традицій, дотримання правил, то така дитина не піддається на деструктивні впливи безкультур'я та цинізму. Вона розуміє, що любов і добро є важливішими цінностями в житті, аніж заздрість і нищість. В іншому випадку дуже важко щось корегувати чи змінювати.

Українці сьогодні зіткнулися з надзвичайним викликом – війна. Складна, важка,

виснажлива, руйнуюча. Але як важливо звернутися до історії, культурно-духовних надбань й цим зрозуміти, що український народ завжди воював за свою землю, свободу й незалежність. Отже, українська земля здавна народжувала патріотів, здатних вірою й правдою боронити інтереси рідної землі.

Женя й Міланочка – дуже юні українці, проте справжні патріоти. Своєю роботою вони вносять важливу частинку у велику справу – Перемогу. Їм не за розповідями знайомі патріотичні цінності, адже вони власним прикладом показують одноліткам, як любити рідний край, як можна пишатися тим місцем, звідки твої корені, поважати рідних, цінувати їхню працю. Так і формується соціальний досвід молодого покоління, плачеться громадянське, ідентичне, українське.

Ми сподіваємося, що це не остання колективна збірка сім'ї Лазуренків, попереду нові теми, досягнення й мирна Україна!

## До уваги авторів!

## РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

## 1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

**Обсяг рукописів** – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

**УДК** – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

**Відомості про автора (авторів)** вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

**Назву публікації** подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовження чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

**Анотацію** розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

**Ключові слова** (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

**References** – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

**При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею!**

У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – [elibrary.ru](http://elibrary.ru), [sciencedirect.com](http://sciencedirect.com), «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

## 2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – Times New Roman, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **DOC, DOCX** або **RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. Абзацні відступи формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – 2 см, відступ зліва – 2 см, інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

**Таблиці** створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ...», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

**Ілюстрації** до тексту подавати окремими файлами у форматі **JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це* €), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

**Скорочення** типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

**Лпки** використовувати у варіанті “ ”.

**Апостроф** має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

**Дати** подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

**Часові та числові інтервали** оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – Авт.].

### 3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (\*,\*,\*\*,\*\*\*)).

**Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки)** розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

**Бібліографічне посилання** – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати



автора, заголовка, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Ї ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, кн. 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

## ПРИКЛАДИ оформлення списку літератури та опублікованих джерел

<b>REFERENCES</b>
<b>Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)</b>
<b>КНИГИ</b>
<b>Шаблон оформлення за стилем APA:</b>
<b>Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].</b>
<b>В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")</b>
<b>Один автор:</b>
Chornovol, I. (2015). <i>Komparatyvni frontyry: svitovyj i vitchyznianyj vymir</i> . Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i> . Odessa. [in Russian].

<b>Два автори:</b>
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
<b>Від трьох до шести авторів:</b>
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
<b>Багатотомне видання:</b>
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
<b>Редактор (без автора):</b>
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain's'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
<b>Редактор і керівник авторського колективу:</b>
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
<b>Без автора (або ред. колегія)</b>
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
<b>Упорядники</b>
Bezpalco V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

<b>Автор і перекладач:</b>
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
<b>Перевидання</b>
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
<b>Частина книги</b>
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
<b>Стаття в енциклопедії</b>
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovych. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
<b>Передмова, післямова</b>
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchomu shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
<b>ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ</b>
<b>Шаблон оформлення за стилем APA:</b>
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
<b>Стаття в серійному виданні:</b>
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznastvo, knigoznastvo, 81–101. [in Russian].
<b>Стаття в журналі:</b>
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

<b>Опубліковане інтерв'ю в газеті</b>
Udod, O. A. (2013, June 21). Dyskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyj kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
<b>Матеріали конференцій:</b>
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsiia: Istoriia ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
<b>Стаття в збірнику:</b>
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil'ski viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
<b>Стаття в газеті</b>
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
<b>ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ</b>
<b>Шаблон оформлення за стилем APA:</b>
<b>Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту</b>
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from <a href="http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&amp;print=1">http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&amp;print=1</a> [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from <a href="http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria">http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria</a> [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from <a href="http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2">http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2</a> [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from <a href="http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf">http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf</a> [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from <a href="https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html">https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html</a> [in Ukrainian].
1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <a href="http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennya-u-v/87">http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennya-u-v/87</a> [in Ukrainian].
<b>ДИСЕРТАЦІЇ</b>
Bielikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 <sup>th</sup> – beginning of 20 <sup>th</sup> century)] ( <i>Candidate's thesis</i> ). Kharkiv. [in Ukrainian].
<b>АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ</b>
Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] ( <i>Extended abstract of Candidate's thesis</i> ). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов'язкових елементів  
оформлення списку літератури англійською мовою**

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

# КРАЄЗНАВСТВО

## НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (127), 2024

Редактор і упорядник випуску В. М. Мельниченко

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідають автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Черкаською обласною організацією  
Національної спілки краєзнавців України

Технічний редактор,  
дизайн, обкладинка  
Оригінал-макет

С. А. Кандич  
С. Г. Кандич

Підписано до друку 2.12.2024 р.  
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.  
Ум. друк. арк. 21,4. Обл.-вид. арк. 20,8.  
Зам. № 42. Наклад 100 прим.

Видавництво «Вертикаль»  
Видавець і виготівник ФОП Кандич С. Г.  
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру  
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції  
серія ДК №1335 від 23.04.2003 р.  
18000, м. Черкаси, Тел. 067-292-21-83. E-mail: vertical2003@ukr.net